

Vastagh Zoltán

Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás

Államilag intézményesített egyenlőtlenségek

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Doktori Iskola

Témavezető: Bartus Tamás, PhD

© Vastagh Zoltán, 2019

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Doktori Iskola

Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás
Államilag intézményesített egyenlőtlenségek

doktori értekezés

Vastagh Zoltán

Budapest, 2019

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	8
2. Állami újraelosztás a piaci kapitalizmusban	18
2.1. A liberális kapitalizmustól az államilag szabályozott kapitalizmusig	18
2.2. A jóléti állam koncepció aranykora, kifulladás és alternatívái	22
2.3. A magyar állam jóléti profilja és helye a jóléti rezsimek tipológiájában.....	28
3. A pénzbeli szociális transzferek struktúra-alakító hatása Magyarországon.....	35
3.1. Jövedelmi egyenlőtlenségek, szegénység és a transzferjogosultságok rendszere	35
3.2. Az állami újraelosztás mértéke	41
3.3. Szociális kiadások és strukturális hatások	47
3.4. A társadalmi juttatások elosztása és strukturáló szerepe	51
3.5. A politika ideológia hatása a pénzbeli társadalmi transzferek újraelosztására	57
4. Az állami foglalkoztatás struktúra-alakító hatása Magyarországon	62
4.1. Állami foglalkoztatás.....	62
4.2. Kereseti különbségek az állami– és a magánszférában	66
4.3. Az állami– és a magánszféra kereseti eltérésének gazdasági magyarázatai	68
4.4. Az állami– és a magánszféra kereseti eltérésének politikai magyarázatai	70
5. A társadalmi struktúra és rétegződés konkurens modelljei	76
5.1. Nemzetközi modellek.....	77
5.1.1. Erikson, Goldthorpe, Portocarero, Rose, Harrison: az EGP és az ESeC	77
5.1.2. Wright: a hatalmi és a kizsákmányolási modell	83
5.1.3. Esping-Andersen: a poszt industriális modell	91
5.2. Hazai modellek.....	97
5.2.1. Szelényi, Kolosi: a kettős piramis és az L-modell	97
5.2.2. Szelényi: Wright-féle modellje	106
5.2.3. Szelényi: Bourdieu-féle modellje	107
5.2.4. Ferge: a munkajelleg-csoportok és a rendszerstruktúra modellje	110
5.2.5. Huszár: a normatív-funkcionalista foglalkozási osztálymodell.....	115
5.2.6. Szalai: a hatalmi elit által strukturált kettős társadalom modellje	119
5.2.7. Bukodi: a társadalmi-foglalkozási rétegséma	124
5.3. A konkurens elméleti magyarázatok kritikai összefoglalása	127
6. Az erőforrás-integrációs modell elméleti megalapozása	136
6.1. Az erőforrás-integrációs modell kiinduló tételei	136

6.2. Az erőforrás-integrációs modell magyarázó mechanizmusai és feltevései	142
6.3. Az erőforrás-integrációs modell fogalmai	146
6.3.1. Erőforrás és tőke	146
6.3.2. Munkaerő értékesítés és szolgálat	148
6.3.3. Munkaerő és tudás	151
6.3.4. Rendelkezési hatalom	157
6.3.5. Erőforráshiány és vagyon	161
6.4. Az erőforrás-integrációs modellben nem konceptualizált elvek	169
6.5. Az erőforrás-integrációs modell alapvető osztályhelyezetei	175
6.6. Az erőforrás-integrációs modell részletes változata	181
7. Az erőforrás-integrációs modell empirikus validációja	185
7.1. Konkurens társadalomszerkezeti modellek és előállításuk	185
7.2. Felhasznált adatok és képzett változók	187
7.3. Személyi jövedelmek, egyéni modellek	195
7.4. Háztartási jövedelmek, háztartási modellek	201
7.5. Az empirikus vizsgálat összegzése	203
7.6. Bruttó és nettó jövedelmekre vonatkozó becslések közötti eltérések	204
8. Következtetések	208
8.1. Kérdések és hipotézisek	208
8.2. Eredmények	212
8.3. Nyitott kérdések, további lehetséges kutatási irányok	220
Függelék	222
Hivatkozott irodalom	234

Köszönetnyilvánítás

Az értekezés elkészítésében nyújtott segítségükét, illetve építő jellegű – bár sokszor fájóan élesszemű – kritikáikért köszönetemet szeretném kifejezni mindenekelőtt témavezetőmnek, Bartus Tamásnak, aki mind módszertani kérdésekben, mind pedig a szakirodalom egyes irányzatainak áttekintéséhez iránymutatást adott.

Köszönöm Huszár Ákosnak és Éber Márknak, akik személyes beszélgetések sokasága során, valamint Medgyesi Mártonnak és Lengyel Györgynek, akik az értekezés munkahelyi vitájának keretei között világítottak rá megközelítésmódom hiányosságaira, illetve érvelésem és levezetésem hézagaira.

Köszönöm a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti műhelyének – azon belül is kiemelten Földes Györgynek és Scheiring Gábornak –, ahol az elméleti keretek kialakításának fázisában kaphattam olyan fontos visszajelzéseket – és nem ritkán komoly kritikákat –, amelyek jelentősen tágították látókörömet és orientálták kutatási kérdésem fókuszát.

Továbbá utólagosan is köszönetemet fejezem ki korábbi témavezetőmnek, Angelusz Róbertnek, aki sajnálatosan rövid időre nyúló együttműködésünk időszaka alatt is képes volt bizonyos általánosabb kérdésekben olyan iránymutatást nyújtani, amelyek a későbbiek során is meghatározónak bizonyultak, valamint Schadt Máriának, aki pedig még korábban, az egyetemi tanulmányaim során felkeltette bennem a társadalmi struktúra és az egyenlőtlenségek iránti erős szakmai érdeklődést.

A fentiek mellett köszönettel tartozom korábbi munkáltatómnak a Központi Statisztikai Hivatalnak is, amely a mikroszintű számításokhoz elengedhetetlenül szükséges adatállományokat a rendelkezésemre bocsátotta, valamint végül, de nem utolsó sorban jelenlegi munkáltatómnak, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának, amely keretei között lehetőségem nyílt az értekezés legnagyobb részének elkészítésére.

Természetesen az értekezésben foglaltakért csak engem terhel felelősség.

Budapest, 2019.12.19.

1. Bevezetés

A 21. század eleji társadalmak alapvető egyenlőtlenségi viszonyainak értelmezéséhez sem a hazai, sem a nemzetközi szociológia nem rendelkezik olyan struktúramodellel, amely koherens elméleti keretet biztosítana a makroszintű gazdasági és politikai intézményrendszerek illetve a mikroszinten értelmezhető egyéni életesélyek változásai közötti kölcsönös összefüggés magyarázatához, és amely egyúttal a mikroszinten mozgó empirikus kutatások számára is elfogadható részletességben lenne képes megragadni az anyagi természetű egyenlőtlenségek differenciáltságát.

Véleményem szerint a ma rendelkezésre álló struktúramodellek legnagyobb hiányossága, hogy nem kezelik az államot önálló struktúráképző intézményként. Mind a nemzetközi, mind a hazai empirikus modellekben elhanyagolják ezt a kérést és így sem Erikson és Goldthorpe (1996[1992]), sem Erik Olin Wright (1997[1989]) modelljeiben nem szerepel az állam társadalmi struktúrára gyakorolt hatása, de az újabb hazai modellekből is hiányzik ez a szempont (vö. Ferge, 2002, 2006; Huszár, 2013; Szalai, 2001; Bukodi–Záhonyi, 2004; Bukodi–Altorjai–Tallér, 2005; Kolosi–Róbert, 2004). Pedig a társadalmi struktúrával foglalkozó elméletek között szép számmal találunk példát arra, hogy a szervezett kapitalizmus (vö. Habermas, 1994b) vagy a jóléti rezsimek (vö. Esping–Andersen, 1993) összefüggésében hangsúlyosan jelenik meg az államnak mint önálló struktúráképző intézménynek a szerepe. Ezek az elméletek arra is felhívják a figyelmet, hogy a gazdasági átalakulások is meglehetősen nagy részben éppen az állam szerepének átalakulásával – illetve a róla alkotott szerepfelfogások változásaival – függenek össze.

Ezek az elméletek, illetve modellek a társadalmi struktúrát jobbra csak mint gazdasági viszonyokat, illetve gazdasági mechanizmusok összességét látják, illetve láttatják. Ez a szemlélet visszanyúlik a szociológia tudományának kialakulásáig, hiszen a „társadalomelmélet klasszikusai – Marxtól Weberig – egyetértettek abban, hogy a polgári társadalom struktúráját a munka elvont, piactól vezérelt, kapitalisztikusan értékesített és üzemszerűen szervezett típusa határozza meg” (Habermas, 1994b: 288.).

A társadalmi struktúra és a társadalmi – ezen belül jövedelmi – egyenlőtlenségek közötti szoros összefüggést feltételező klasszikus hagyományt azonban az 1980-as évektől kezdődően egyre erőteljesebb kritika illette, amely a 20. század második felének európai társadalmainak vonatkozásában megkérdőjelezte ennek az összefüggésnek a jelentőségét és relevanciáját.

A kritikák szerint a szociológia klasszikusai által elemzett társadalmi viszonyokhoz képest számos alapvető változás zajlott le a 20. század utolsó negyedéig, ezért az általuk kialakított keretrendszer ettől az időszaktól kezdődően már nem magyarázza megfelelően a társadalmi egyenlőtlenségeket, sőt egyesek szerint még a társadalmi egyenlőtlenségek lényege is megváltozott azóta. A fejlett

nyugat-európai jóléti kapitalizmusok elemzéseinek alapján a legfőbb változásokként elsősorban a gazdaságszerkezet átalakulását, az ipari társadalomból a posztindusztriális társadalomba való átmenetet, a jóléti állam kialakulását, az osztályharc legitim pártpolitikai küzdelmekbe integrálódását és „domesztikálódását”, valamint a tudásátadás, illetve – termelés társadalmi intézményesítését emeli ki a kritika (Dahrendorf, 1959; Bell, 1976; Esping-Andersen, 1993; Habermas, 1994b).

Az ezredfordulóhoz közeledve, illetve az azóta eltelt években ugyancsak jelentős változások szemtanúi lehettünk. A hidegháború vége és a gazdasági globalizáció előrehaladása is (elsősorban a szolgáltatások, tőke és munkaerő szabad áramlása, a pénz és tőkepiacok elszakadása a reálgazdaságtól, illetve a határok virtuálissá válása), a jóléti állam válsága, illetve az Európai Unió létrejötte sokak szerint olyan jelentős változásoknak tekinthetők, amelyek olyan új állapotot eredményeztek tehát, hogy a klasszikus elméletek revíziója illetve továbbfejlesztése nélkül már nem kaphatunk megfelelő válaszokat a mai társadalmi viszonyok legalapvetőbb kérdéseire sem.

Ugyanakkor a társadalmi struktúráról szóló klasszikus elméleteket az empirikus rétegződéskutatás eredményi felől sokszor megkérdőjelezték már. Ezek a kritikák – igencsak leegyszerűsítve – nagyjából úgy foglalhatóak össze, hogy megszűnt a kapcsolat a hatalmi-gazdasági meghatározottságokból fakadó egyenlőtlenségek és az egyéni cselekvési minták, értékítéletek, politikai állásfoglalások stb. között. Ennek további folyamánya a korábban identitásképzőként, érték- és normaadóként – akár közösségként – funkcionáló társadalmi nagycsoportok felbomlása, amelyek helyét vagy szabadon választott szocio-kulturális hasonlóságok – például fogyasztás, szubkultúra, vallás, élmények, élethelyzetek stb. – alapján szerveződő csoportok veszik át, vagy az egyén individuumként magára marad a társadalmi rendszer személytelen intézményi környezetében (vö. Beck, 2003; Schulze, 2000; Hradil, 1994; Berger, 2006). Ebben az értelmezésben tehát egy történeti átalakulás képe sejlik fel. Ezt az értelmezést a nemzetközi szakirodalomban az osztályok továbbéléséről illetve haláláról szóló vita fémjelezi (Clark – Lipset, 2001; Pakulski, 1993; Beck, 2003; Goldthorpe–Marshall, 1992, vö. Fáber, 2007). A viták leegyszerűsítve nagyjából arról szólnak, hogy az egyik oldalon továbbra is kitartanak amellett, hogy az anyagi életkörülmények és a jövedelmek továbbra is a gazdasági-hatalmi alapú besorolásokkal ragadhatók meg a legjobban, míg a másik oldalon amellett érvelnek, hogy a politikai állásfoglalásokat, az értékeket, vagy az életstílust már nem lehet kielégítően magyarázni az ilyesfajta „kemény” vagy „objektív” tényezőkkel. Azonban nem feltétlenül áll tényleges történeti változás a különböző kutatók eltérő diagnózisai mögött. Akkor is ilyen eredményre juthatnak, ha fogalmaik alatt nem ugyanazt értik. Márpedig ha osztályok haláláról szóló vitának le lehet vonni valamiféle konklúzióját, akkor az talán az, hogy miközben úgy tűnik, hogy egyes kutatók ugyanarról vitatkoznak, legtöbbször mégiscsak

elbeszélnek egymás mellett.¹

Azt gondolom azonban, hogy nem ezek a kérdések jelentik azokat a valódi kihívásokat amelyeknek akár a klasszikus, akár az új struktúraelméleteknek meg kell felelniük, hiszen ezek a bírálatok nem az alapokat, vagyis a termelés és elosztás kérdéseit veszik célba. Nem azt állítják, hogy nincsenek – vagy nem lehetnek – objektív gazdasági és hatalmi egyenlőtlenségek, csak azt, hogy ezek már nem osztják meg a társadalom tagjait, illetve nem ezek hozzák létre közöttük az alapvető életmódbeli, gondolkodásbeli eltéréseket. Ez utóbbiak persze fontos és érdekes kérdések, de a társadalmi struktúra elméletének szempontjából nem perdöntők.

Az igazán lényeges kérdés az, hogy rá tudunk-e mutatni azokra a legfontosabb társadalmilag létrehozott intézményekre és intézményesített mechanizmusokra, amelyek a társadalmi össztermékből való részesedést meghatározzák, továbbá hogy fel tudjuk-e mérni, hogy ezek a mechanizmusok milyen mértékű egyenlőtlenségekhez vezetnek és milyen potenciális elosztási konfliktusok forrásai lehetnek. Hiszen hiába mondhatjuk adott történelmi pillanatban, hogy egy adott társadalomban az életesélyeket és a szabad választást a hatalmi és gazdasági egyenlőtlenségek nem vagy csak kevésbé határozzák meg, mert a hatalmi–gazdasági összefüggések–mechanizmusok mindig ott vannak a háttérben, és az ezek közötti egyensúly nem a társadalmi rendszerek alaptermészete, hanem csak egy társadalmi egyeztetések, illetve konfliktusok során kialakítható – és ezért mindig törékeny – sajátos állapot.

A hazai szociológia politikai elnyomástól mentes, rendszerváltozás utáni éveiben a társadalmi struktúra és az egyenlőtlenségek közötti kapcsolat léte és relevanciája alapvetően sosem kérdőjeleződött meg, de az elmúlt három évtized során a téma iránti érdeklődés lanyhult, a magyarázatkísérletek jobbra megmaradtak az elméleti értelmezés szintjén, és nem vetették alá magukat az empirikus ellenőrzés próbájának (Szelényi, 1995, 1996; Szelényi – Eyal – Townsley, 1996a, 1996b; Eyal – Szelényi – Townsley, 1998; Ferge, 2002, 2010; Huszár, 2013). Ugyan a hagyományos struktúraelméletek kritikája és a paradigmaváltás igénye a kétezres évek közepén erőteljesebben is megfogalmazódott (Kovách, 2006; Kovách – Kuczi – Jókuthy, 2006), de végül csak pár évvel ezelőtt ért be új modell formájában az akkor megfogalmazódott kritika (Dupcsik – Szabari, 2015; Kovách et al., 2016, 2017), amely azonban – nyilvánvalóan a paradigmaváltás igényéből fakadóan – nem a társadalmilag megtermelt javak egyenlőtlen elosztásának, hanem a társadalom integrációjának kérdését helyezte középpontjába, ezért minden erőnye ellenére azt a kérdést nem tudta egyértelműen megválaszolni, hogy „társadalmi egyenlőtlenségek”,

¹A meg nem értés fő oka az osztály fogalma körüli zavarosság. Pakulski szerint a témához kapcsolódó szociológiai írásokban például legalább négyféle értelemben fordul elő az osztályfogalom (Pakulski, 1993: 280–282.), de korábban Daniel Bell is három eltérő értelmet különböztetett meg (Bell, 1976: LXVI.).

„egyenlőtlenségi viszonyok” (Kovách – Kuczi – Jókuthy, 2006; Kovách, 2006) megértésében a hatalomközpontú (gazdasági és politikai) megközelítés felett valóban eljár-e az idő, vagy csak rekonstrukcióra szorul.

A nemzetközi struktúraelméleti kritikák és az empirikus struktúrakutatás hazai hiányosságai együttesen indokolják és alátámasztják egy olyan tudományos vállalkozás igényét, amely az elmélet és az empiria koherens egységével kísérli meg a mai Magyarország strukturális viszonyainak értelmezését. Egy másik érv is szólt azonban e vállalkozás elindítása mellett. Az ugyanis, hogy a közismert nemzetközi struktúra-, illetve rétegződéelméletek az állami foglalkoztatást és a társadalmi termelés szféráján kívül eső társadalmi pozíciókat egyáltalán nem, vagy csak nagyon elnagyoltan kezelik. Pedig ez az a két fejlemény, amely a II. Világháború utáni kontinentális Európa társadalomfejlődésének – a jóléti rezsimek kialakulásának – egyik legalapvetőbb jellegzetességét adja. A nemzetközi elméletalkotók közül Erikson és Goldthorpe (Erikson et al., 1979, Erikson – Goldthorpe, 2010), David Rose és Eric Harrison (Rose – Harrison, 2007; Rose et al., 2010) Erik Olin Wright (1985; 1989; 1997), de még Gøsta Esping-Andersen (1990; 1993; 1996) sem hozott létre olyan modellt, amely ezekre a társadalmi helyzetekre vonatkozóan sajátos állításokat tenne, a hazaiak között pedig Szelényi Iván (Manchin–Szelényi, 1986) és Kolosi Tamás (1982; 1987) elméleteiben egyáltalán nem, Ferge Zsuzsa (2002; 2010) és Bukodi Erzsébet (Bukodi, 2005; Bukodi-Altörjai-Tallér, 2005) modelljeiben pedig inkább csak jelzésszerűen jelennek meg. Az egyetlen általam ismert kivétel amely a két probléma közül legalább az egyikre – az inaktív státuszokra - vonatkozóan kialakít egy koherens elméleti magyarázatot, az Huszár Ákos normatív-funkcionalista foglalkozási osztály modellje, de a kiterjedt állami foglalkoztatás sajátosságainak és társadalomszerkezeti következményeinek feltárásával és elméletbe foglalásával ez is adós marad.

Értekezésem kiinduló feltevése az az állítás, hogy ahhoz, hogy a 21.századi fejlett kapitalista piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak alapszerkezetét meghatározó mechanizmusokat akárcsak megközelítő pontossággal is feltárhassuk, a társadalmi termelés gazdasági szférája, a gazdasági hatalom, a piac és a tőke fogalmi mellett, ugyanakkora elméleti gondot kell fordítani a társadalmi termelésen kívüli szférák, a politikai hatalom/uralom, az újraelosztás és állam fogalmainak. Ez utóbbiak adhatják meg ugyanis a kulcsot az állami foglalkoztatás és az inaktív társadalmi pozíciók sajátosságainak feltérképezéséhez és magyarázatához is.

A társadalmi struktúra általam használt fogalma sok tekintetben megegyezik a Kolosi Tamás megfogalmazta megközelítéssel (Kolosi, 1973, 1981, 1982, 1984a, 1984b), vagyis egy olyan elemzési szintet képvisel, ahol az „objektív társadalmi pozíciók” megragadására helyezzük a hangsúlyt, vagyis arra az analitikus szintre, amelyen a makroszintű összefüggések – intézmények és

mechanizmusok – alapján próbáljuk megtalálni a társadalom egyes tagjai közötti hatalmi és gazdasági egyenlőtlenségek legmarkánsabb választóvonalait. Ilyen értelemben az objektív társadalmi pozíciók, az elemzésnek ezen a szintjén először nem mint magyarázó, hanem mint függő változók jelennek meg, amelyek történelmileg formálódnak a társadalmi intézmények és a politikai küzdelmek eredményeképpen. Itt tehát egyáltalán nem beszél(het)ünk szocio–kulturális vagy politikai értelemben vett osztályokról, és ha az elemzésből esetleg adódnak vagy kialakíthatók is bizonyos kategóriák, azok is legfeljebb csak mint „osztályhelyzetek” értelmezhetők, amelyek a társadalmi cselekvők számára az elméletileg lehetséges döntések vagy cselekvések körét kijelölik. Bár a hazai szociológiai hagyományban nagy múltja van az elosztási kérésekben a strukturális megközelítésnek (Szelényi, 1980; Manchin–Szelényi, 1986), de a 21. századi magyarországi társadalmi egyenlőtlenségek elemzésében a redisztribúció és a piac szerepének analitikus elválasztásán alapuló mérlegelés háttérbe szorult.

Annak, hogy Magyarországon a rendszerváltás után nem született empirikusan is alátámasztott struktúraértelmezés – és ha mégis (lásd. Ferge, 2002; 2006; 2010; Szalai, 2001; Szelényi, 1995; Szelényi–Eyal–Townsend, 1996a; 1996b), akkor azokban az állam szerepének vizsgálata kikerült az érdeklődés középpontjából – érthető indoka, hogy egyrészt itthon és Kelet–Európa más rendszerváltó országaiban a rendszerváltozással új strukturális berendezkedés kezdett kialakulni, és ennek újszerűsége lekötötte a kutatók figyelmét, másrészt Nyugat–Európában a jóléti állam válságáról és leáldozásáról szóló híradások (Gilbert, 2002; Sunesson et al., 1998; Glennerster, 1999; Loftager, 1998; Ladányi–Szelényi, 1996; Ferge, 1996) keltették azt az érzetet, hogy ettől kezdve a piac és a tőke lényegében korlátok nélkül alakíthatja a társadalmak strukturális viszonyait.² Az újabb szempontok vizsgálatának igényét kiegészíti illetve kiegészítette a piaci viszonyok globalizálódása – ennek kapcsán pedig a globális gazdasági függőségi rendszerek felerősödésének észlelése (Böröcz, 1992; Éber et al., 2014) – és az európai integráció felgyorsulása (Balázs, 2011), ami az államok strukturális szerepének mérlegelését megint csak háttérbe szoríthatta.

Mindezek mellett azonban sajátos tudománytörténeti okai is vannak annak, hogy Magyarországon „klasszikus” értelemben vett struktúrakutatás lényegében mintegy két évtizedre eltűnt a szociológiai gondolkodásból. Mivel a társadalom osztályszerkezetét feszegető kritikus elméleteket, amelyek az 1970-es évek elején jelentek meg, a hatalom hamar elfojtotta, elnémította „és újra kötelezővé tette a sztálini marxizmus osztálykoncepcióját. E fordulat eredményeként a hetvenes évek közepétől a

2 Vannak azonban, akik a változásokat nem feltétlenül értékelik a jóléti állami paradigma leváltásaként, hanem inkább a jóléti állam eredeti alapjaihoz való visszatérésként értelmezik (Esping–Andersen, 1996; Hort, 2001; Nordlund, 2000; Pierson, 1994; Dahl–Dropping, 2001). Mindenesetre a változás, vagyis a jóléti reformok lényege a piaci logika minél szélesebb körben való érvényre juttatása, amit az állami szerepnek a keynesi *welfare*-tól, a schumpeteri *workfare* felé való eltolódásaként (vö.: Jessop, 1994) vagy mint a képessé tevő vagy esélyteremtő állammá való átalakulásként is meg szoktak fogalmazni.

szociológia visszamenekült a pozitivista rétegződéskutatás védősáncai mögé.” (Éber et al., 2014: 171.) Mivel a magyar szociológia ideológiai okokból lényegében már az 1980-as években kidobta az ablakon az „osztályelemzést” mint a társadalmi mozgásokat, folyamatokat, egyenlőtlenségeket magyarázó modelljét, ezért nem csoda, hogy a rendszerváltás után sem sietett visszavenni eszköztárába (Éber et al, 2014: 171.; Éber, 2015: 126–127.).

De vajon nem volt-e elhamarkodott megválni a Polányi-féle integrációs sémákra alapozott struktúramodellektől? A rendszerváltás és a globális – illetve európai – gazdasági rendszerbe való visszatérés után valóban kizárólag az ebben elfoglalt félperifériális pozíciónk, a piac, a tőke logikája, a gazdasági korlátok, a fiskális és monetáris keretek és az adósságállomány határozná meg a magyar társadalom struktúráját? Valóban annyira lecsökkent volna az állami beavatkozás mozgástere Magyarországon – akár a korábbi államszocializmus, akár a jóléti állam aranykorának nyugati tapasztalataihoz képest –, hogy ma már nem képes érdemben módosítani a társadalom strukturális viszonyait? Ennek a feltételezésnek ellentmondani látszik mind a jóléti állam történetéről és jellegzetességeiről felhalmozott szociológiai, mind a kapitalizmus változatairól szóló gazdaságtani irodalom, amelyek szerint a kapitalista piacgazdaságok között éppen az állami szerepfelfogások jellegzetes különbségei hozzák létre az eltérések jelentős hányadát. Ezek az elemzések abba az irányba mutatnak, hogy a különböző országok gazdasági rendszere között az állami szerepvállalás mértéke és jellege kiemelten fontos alakító tényezőt jelenthet.

Bár jogos lehet az a megállapítás, hogy az elmúlt három–négy évtized során a kapitalizmusnak elkötelezett államok *gazdasági folyamatok* feletti ellenőrzése jelentősen csökkent, ugyanakkor azt is feltételezem, hogy az államoknak még így is, még ma is jelentős a mozgástere a belső társadalmi–gazdasági struktúra alakításában. Itt azokra a kutatási eredményekre gondolok, amelyek szerint részben éppen ez a mozgástér teszi lehetővé, hogy a kapitalizmusnak különböző változatai jöjjenek létre akár a globális gazdaság centrumországaiban (Hall–Soskice, 2001; Estevez–Abe–Iversen–Soskice, 2001), akár a perifériákon, a kelet-európai (poszt-államszocialista) kapitalizmusok között (vö.: Greskovits–Bohle, 2007; Bohle–Greskovits, 2008). Ebből az alapállásból pedig az következik, hogy az állam szerepének definiálásáért zajló belpolitikai küzdelmek – a demokratikus politikai illetve kapitalista gazdasági keretek elfogadása mellett – még ma is lényegesek a társadalmi struktúra és jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásának szempontjából.

Ebben az értekezésben tehát amellet próbálok érveket felsorakoztatni, hogy az állam szerepének strukturális vonatkozásait – legalábbis Magyarországon és az európai államok többségében – túlságosan is alulértékeli a szociológia, de még ha adottnak is vesszük a kapitalista gazdasági illetve a demokratikus politikai berendezkedést, az állami szabályozás és újraelosztás akkor is képes lehet – és képes is – a tőkés piacgazdaság mechanizmusai által formálódó egyenlőtlenségek és a

társadalmi struktúra érdemi módosítására. Ebből véleményem szerint az következik, hogy érdemes visszatérni a társadalmi struktúra Polányi-féle integrációs sémák segítségével való elemzéséhez és ennek során a gazdasági mechanizmusok vizsgálata mellett legalább akkora teret kell szentelnünk a politikai rendszer működéséből adódó összefüggéseknek is. Így a termelési folyamatoktól független, azokból nem levezethető fogyasztási-, elosztási kérdések is megmagyarázhatók lehetnek. Ez a gyakorlatban nem jelent mást, mint hogy redisztribúció helyett *államról*, piac helyett *tőkéről* beszélünk. Ez azonban legalább egy fontos következménnyel jár, mégpedig azzal, hogy minden pillanatban világossá tesszük; *„Strukturális szempontból (...) nem a piac, mint legfontosabb társadalomszervező intézmény a kulcskérdés, hanem a piacgazdaság létét lehetővé tévő jogok és viszonyok, különösen a magántulajdonhoz és a szabad szerződéshez való jog, illetve az ezen az alapon kialakuló tulajdoni és munkaerő-piaci viszonyok”* (Ferge, 2006: 486.).

A társadalmi struktúra általam használt fogalma – elfogadva Kolosi Tamás megfogalmazását – „egy társadalom működését, a társadalmi viszonyok újratermelődési módját, egy társadalom integrációs sémáját jelenti”³ (Kolosi, 1987: 43.). Eszerint nem maguk az egyéni cselekvők, hanem sokkal inkább a makroszintű összefüggések, vagyis a társadalmi intézmények és mechanizmusok által létrejövő differenciált pozíciók határozzák meg legnagyobb mértékben a társadalom egyes tagjai között húzódó gazdasági – és persze általában is a hatalmi – egyenlőtlenségek legmarkánsabb választóvonalait. Az itt használt értelmében tehát a társadalmi struktúra azokat a *társadalmilag* létrehozott intézményeket és *intézményesített* mechanizmusokat jelenti, amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák.⁴ Az állam illetve az állami redisztribúció ebben a felfogásban, a tőkés piachoz hasonlítható intézményrendszerként illetve integrációs sémaként tűnik fel, amely fontos szerepet játszik a társadalmi össztermék eloszlásának meghatározásában.

Joggal feltételezhető, hogy a magyar társadalom strukturális viszonyait ugyanúgy, mint minden olyan országét, amely integráns része a globális tőkés piacgazdaságnak, elsősorban a magántulajdon és a piaci elosztás logikája határozza meg. Joggal feltételezhető azonban az is, hogy ezek mellett – és ezektől relatíve függetlenül –, az állam, szabályozási aktusaival és újraelosztási mechanizmusaival szintén kialakít egy sajátos – akár osztályhelyzetekként is értelmezhető – struktúrát. Amennyiben e második feltételezés is helytálló, úgy kimutatható kell legyen, hogy a

3 Szemben a társadalmi rétegződéssel, amely a népesség differenciáltságára, a társadalmi különbségek rendszerére vonatkozik (Kolosi, 1984: 32, 43.).

4 Jürgen Habermas és Ferge Zsuzsa megfogalmazásaival élve: „...annak van döntő jelentősége, hogy a független dolgozók reális jövedelmét továbbra is a csereviszony alapozza-e meg, vagy az értéktöbblet termelését és elsajátítását politikai, hatalmi viszonyok korlátozzák és módosítják, ahelyett, hogy egyedül a piaci mechanizmustól függnének.” (Habermas, 1994a: 68.). *„Strukturális szempontból (...) nem a piac, mint legfontosabb társadalomszervező intézmény a kulcskérdés, hanem a piacgazdaság létét lehetővé tévő jogok és viszonyok, különösen a magántulajdonhoz és a szabad szerződéshez való jog, illetve az ezen az alapon kialakuló tulajdoni és munkaerő-piaci viszonyok”* (Ferge, 2006: 486.).

jövedelmi egyenlőtlenségek alakulását a magántulajdon és a piac törvényszerűségei mellett az állam által kodifikált társadalmi normák, illetve az ezeket átszűrő politikai küzdelmek is jelentős mértékben meghatározzák.

Azt gondolom, hogy annak érdekében, hogy egy ilyen struktúra-modellt vázolhassunk fel, érdemes visszatérni ahhoz a Polányi Károlyig visszavezető hagyományhoz, amely a piac és a redisztribúció fogalmainak definiálásával megteremti a lehetőségét annak, hogy az államot komplex intézményrendszerként felfogva, az állami foglalkoztatást és állami szolgáltatások rendszerét is sajátos strukturális mechanizmusokként értelmezhesük. Feltételezésem szerint e fogalmi megkülönböztetés további specifikációja jelentő mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségeket alakító mechanizmusokat jobban megérthessük, illetve kibővíthessük.

Az eddigiek alapján megalapozottnak tűnik a feltétevés, hogy mindazon jelentős átalakulások és különbségek ellenére, amelyek az európai államok szerepvállalását jellemezték a 20. század második felében, sem az akkori, sem pedig a 21. század eleji kapitalista társadalmak struktúráját nem lehet megérteni és leírni az olyan modellekkel, amelyek kizárólag a tőkés termelési viszonyok elemzésén alapulnak. Az olyan volt államszocialista országok esetében pedig, mint amilyen Magyarország – amelyekben nem is olyan régen még az állam dominálta a társadalmi termelés – és újratermelés minden területét – talán még fontosabb az állam és a tőke, illetve a piac és a redisztribúció kapcsolatának vizsgálata, hiszen szemben a mintának tekintett nyugat-európai jóléti kapitalizmus változataival, ezekben egész más alapokra, más történeti előzményekkel, és eltérő fejlődési folyamatban alakultak ki a régi-új tőkés termelési viszonyok.

Az értekezésben amellet próbálok érveket felsorakoztatni, hogy a nyugat-európai fejlett tőkés piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak strukturális viszonyainak elemzésekor és értelmezésekor is érdemes inspirációért fordulni Polányi Károlyhoz, és az általa konceptualizált gazdasági-integrációs sémák fogalmához (Polányi, 1976; 2004), vagyis azokhoz a fogalmakhoz amelyek segítségével a magyar társadalom rendszerváltás előtti államszocialista korszakának értelmezését annak idején már megkísérelték hazai szociológusok (Manchin–Szelényi, 1986; Kolosi, 1982; 1987). Bár a kapitalista gazdasági-, illetve a demokratikus politikai rendszerre való áttéréssel megváltoztak Magyarországon a konkrét társadalmi–gazdasági viszonyok, Nyugat-Európában pedig teljességgel eltérő társadalomtörténeti folyamatokra vezethetők vissza a jelenkori intézményrendszerek, de a Polányira alapozó szemléletmód véleményem szerint ennek ellenére is eredményesen alkalmazható nem csak a mai magyar, hanem általában a modern társadalmak strukturális viszonyainak elemzéséhez is. Ez a szemléletmód ugyanis ráirányítja a figyelmet a gazdasági mellett a politikai intézményrendszerek társadalmi struktúrát alakító hatásaira, és ami talán még fontosabb, ezek értelmezésére egységes keret biztosít.

Polányi piac és a redisztribúció fogalmainak kibontásával és specifikálásával megteremtődhet a lehetősége annak, hogy az államot komplex intézményrendszerként felfogva, az állami foglalkoztatást és állami szolgáltatások és ellátások rendszerét is sajátos strukturális mechanizmusokként értelmezhesük. Feltételezésem szerint e fogalmi megkülönböztetés további specifikációja és politikai-gazdasági viszonyokba történő beágyazása jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek kialakulásának magyarázatához közelebb kerülhessünk.

Az értekezés célja ezért, hogy a politikai és gazdasági viszonyokból kiindulva kövesse nyomon az elosztás és újraelosztás által a társadalom tagjai között létrehozott és társadalmilag intézményesített egyenlőtlenségeket,⁵ és ezek tanulságait leszűrve és szintetizálva egy olyan új elméleti struktúramodellt hozzon létre, amely a gazdasági mechanizmusok mellett figyelembe veszi a politikai uralom mechanizmusait is, és így képes empirikusan is kimutatni az állami szabályozás változásának társadalmi struktúrára gyakorolt következményeit. További egyenrangú cél, hogy az elméleti modellt az empirikus ellenőrzés próbájának alávetve megvizsgáljam relevanciáját a szóba jöhető konkurens modellekkel – mint alternatív magyarázatokkal – összevetve. Az értekezés során kialakítandó társadalmi struktúra modell empirikus relevanciáját egyfajta indirekt tesztelési eljárással ellenőrzöm, amikor is kijelölöm a társadalmi struktúra fogalmából következő egyik legfontosabb társadalmi jelenséget – a jövedelmet – és ennek megfigyelt eloszlása és a különböző alternatív magyarázatok közötti összefüggés erősségét vizsgálom meg.⁶

A fentiekben megfogalmazottak alapján az értekezésben két kérdés körüljárását, illetve megválaszolását tűzöm ki célul. Az első, a magyarázatkísérlet elméleti keretéből adódóan legáltalánosabb értelemben úgy fogalmazható meg, hogy; vajon a fejlett tőkés piacgazdaságot működtető demokratikus berendezkedésű országokban a társadalom strukturális egyenlőtlenségeinek még a 21. század elején is jelentős hatásuk van-e az egyének, illetve háztartásaik jövedelmi helyzetére. Mivel az értekezésben ennek az általános kérdésnek a nemzetközi összehasonlításban történő ellenőrzése – az elmélet magyarázat új alapokra helyezésének igénye miatt – egyelőre nem lehet célom, ezért e kérdés érvényességi körét leszűkítem a magyarországi társadalmi viszonyok közötti vizsgálatra.

Az értekezés második általános kérdését megalapozó állításom szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása nem pusztán gazdasági tényezők, folyamatok függvénye, hanem ebben

5 Egyenlőtlenségeken az értekezésben csak a „szűkösen rendelkezésre álló javakat” (termékek és szolgáltatások) és a jövedelmeket értem.

6, „A jövedelem-eloszlás változása mindig rendkívül bonyolult, soktényezős folyamat, amelynek »oksági« elemzéséhez nem állnak még rendelkezésre megfelelő rendszerezettségű ismeretek, nem csak a magyar gyakorlatban, hanem a nemzetközi összehasonlító irodalomban sem...” (Szivós-Tóth, 2015: 11.).

igen jelentős szerepe van a politikai tényezőknek, folyamatoknak is. Az ebből következő második általános kérdés úgy szól, hogy vajon azok a struktúramodellek magyarázzák erősebben a különböző egyének, illetve háztartások jövedelmi színvonala közötti eltéréseket, amelyek mind a társadalmi termelés szféráján belül, mind azon kívül konceptualizálják a politikai uralom/hatalom, illetve az állam szerepét elméleti modelljükben. Vagyis az értekezés második konkrét kérdése az; hogy az itt kidolgozásra kerülő struktúra-modell az ismert alternatív modelleknél jobban magyarázza a magyarországi jövedelemeloszlást.

E két kérdés megválaszolásának érdekében az értekezés egymásra reflektáló fejezeteiben a következő feladatokat végzem el. Az értekezés első öt fejezete az elméletalkotás megelőző fázisának tekinthető, amelyek során elsőként társadalomtörténeti összefüggéseiben, sajátos keletkezési és változási folyamataiban térképezem fel az állam és a tőkés piacgazdaság jelenlegi és potenciális kapcsolódási pontjait, és megvizsgálom, hogy a jelenlegi magyarországi állapotok mennyiben felelnek meg a nyugat-európai fejlődés eredményeinek (2. fejezet). Ezután Magyarország rendszerváltás utáni történetének példáján keresztül mélységeiben is elemezem egy demokratikus berendezkedésű, kapitalista piacgazdaságot működtető európai állam társadalmi termelésben és fogyasztásban, valamint foglalkoztatásban és ellátásban betöltött szerepét és ezek esetleges változásait (3-4. fejezetek). Az értekezés 5. fejezetében – amely még szintén az elméletalkotást megelőző fázisba tartozik – a már ismert konkurens társadalomszerkezetre vonatkozó elméletek, illetve modellek alapelveinek és főbb állításainak tisztázását, valamint hiányosságaik feltárását tűzöm ki célul. Végül a 6. és 7. fejezetekben keríték sort a tulajdonképpeni elméletalkotásra és az új elmélet empirikus tesztelésére, amelynek során az általam kialakítandó új és a már létező konkurens társadalomszerkezeti modellek magyarázóerejét vetem össze matematikai-statisztikai módszerekkel a magyarországi jövedelemeloszlásra vonatkozó adatbázisokon.

2. Állami újraelosztás a piaci kapitalizmusban

Ebben a fejezetben először is megkísérlem a nyugat-európai társadalomtörténeti kontextusra vonatkozó, elsősorban a konfliktuselméleti paradigmába sorolható szakirodalmi előzmények alapján felvázolni állam és a tőkés piacgazdaság változásainak főbb kapcsolódási pontjait, azokat a tényezőket, amelyek változási folyamataikban kölcsönösen egymásra hatottak és jelenleg is hatnak. Ennek során különös figyelmet fordítok azokra a megállapításokra, melyek az államnak – mint a politikai hatalom/uralom testet öltött szervezetének – ebben az átalakulási folyamatban betöltött aktív szerepére vonatkoznak. Az értekezésnek ez a fázisa a kortárs állam funkcióinak rekonstrukcióját, illetve e funkciók kialakulási okainak, motivációinak, fennmaradási feltételeinek, korlátainak és következményeinek feltárását célozza. Ezután megvizsgálom, hogy a jelenlegi, rendszerváltozás után kialakult magyarországi társadalmi-gazdaság-politikai berendezkedés mennyiben feleltethető meg a nyugat-európai fejlődésről adott értelmezésnek, ahol elsősorban a fejlett kapitalizmusok jóléti rezsimjeinek, illetve az ezzel rokon kapitalizmus változatainak elméleti keretrendszerére fordítok különös figyelmet.

2.1. A liberális kapitalizmustól az államilag szabályozott kapitalizmusig

A kapitalista gazdaság nem egyidős az emberi társadalommal, és habár a pénz, a magántulajdon, a kölcsön/hitel, illetve maga a piac is már több ezer éve léteznek, a racionális kapitalizmus alig néhány száz éves (Weber, 1970, 2010; Polányi, 2004). Ha ezzel szembeállítjuk, hogy a politikai uralom, illetve az államszervezés története inkább évezredekben, mint századokban mérendő, akkor már ez önmagában is indokolttá teszi, hogy a jelenkori gazdasági intézmények és törvényszerűségek mellett a politikai uralom intézményeit és törvényeit is figyelembe vegyük a társadalmi egyenlőtlenségek okainak vizsgálatakor.

A kapitalizmus kialakulása és modern állam megszületése szorosan összefonódott.⁷ Sőt Max Weber szerint a racionális állam az egyetlen képződmény, amelyben a modern kapitalizmus egyáltalán létezhet (Weber, 1970: 369.), mivel a profit kalkulálhatóságához olyan racionális jogra van szükség, amely egy gép működéséhez hasonlíthatóan kiszámítható (Weber, 1970: 372.). Ennélfogva a „racionális” közigazgatás és a „független” igazságszolgáltatás a kapitalizmus olyan előfeltételeinek tekinthetők, amelyeket a polgári jogállamnak kell(ett) biztosítania.

A 14. század vége, 15. század közepe táján alakult ki a folyamatos és következetes állami

⁷„A modern állam kialakulása mindenütt úgy indult meg, hogy a fejedelem kisajátította az igazgatási és hadviselési eszközöket, a pénzügyi üzemelési eszközöket és a legkülönbébb politikailag hasznosítható javaknak a személyes birtokosait. Ez a folyamat tökéletesen párhuzamos volt azzal, ahogyan a tőkés üzem fejlődött ki az önálló termelők fokozatos kisajátítása révén” (Weber, 1970: 384.).

gazdaságpolitika, amelynek első rendszere a merkantilizmus volt. Ennek célja az államvezetés hatalmának megerősítése volt, vagyis a merkantilizmus egyúttal annak a modern hatalmi államnak a kialakítását is jelentette, amelynek kulcsa az adóbevételek és közvetve a lakosság adózó képességének fokozása volt (Weber, 1970: 372., 376-377.). Azonban ahogy a régi termelési mód egyre inkább átalakult kapitalista termelési móddá, az állam intézkedéseit mindinkább a kapitalista termelési mód érvényesítésének célja határozta meg: a meglévő iparokat alakítsa át a kapitalista termelésnek megfelelően, vagy teremtsen újakat. Ez a termelési folyamatnak a részletekbe menő szabályozásával járt együtt (Habermas, 1971: 32–35.). Persze nem a nemzeti merkantilizmus volt a tőkés fejlődés kiindulópontja, de a merkantilizmus monopolista adóügyi politikája eredményeképpen, amely módszeresen támogatta a „független termelőket”, egy vállalkozói réteg is megerősödhetett (Weber, 1970: 378.). A merkantilizmus tehát nem részesítette előnyben az állami üzemet, sőt éppen ellenkezőleg, „az iparpolitika, természetesen bürokratikus formában, a kapitalista módon dolgozó magánüzemek ki- és felépítésének” kedvezett (Habermas, 1971: 40–42.).

A kapitalista termelés és az állami politika tehát már a korai kapitalizmusban is összefonódott. Azonban a 19. század vége felé az állam fokozottabb mértékben és határozottabban kezdett beavatkozni a gazdasági folyamatokba, és ezt a polgári társadalom érdekeivel összhangban tette⁸ (Habermas, 1971: 204.). Ilyenek a szociális védelem, a kárpótlás és kiegyenlítés feladatai, amelyeket a gazdasági szempontból gyengébb társadalmi csoportok javára végez (például jövedelem újrafelosztás), a társadalmi struktúra tervszerű alakítása (például a középréteg-politika) vagy olyan szolgáltatások átvállalása, melyek korábban magánkezdemenyezésekre voltak bízva (például a magángazdasági tevékenységek koordinálása vagy az állam gyártóként és elosztóként való tevékenykedése). Ezek mellett a közszolgáltatások szektora is folyamatosan és kényszerűen bővül(t) (Habermas, 1971: 212–213.).

Ám nem csak az állami szerepvállalás mértéke és formái változtak meg a 19. és 20. század fordulójától, hanem a technológia, illetve a hitel és tőkepiacok fejlődésének következtében a kapitalista termelési mód is jelentős belső átalakuláson ment keresztül. Ralf Dahrendorf az 1950-es évek derekán a legfőbb változásokat a tőke és a munka felbomlási folyamataiban, illetve az oktatás intézményrendszerének és gazdasággal való messzemenő integrációjában látta.⁹ Azt állította, hogy a 20. század közepére–végére a részvénytársasági forma vált a dominánssá a világgazdaságban, mind

8. „A hagyományos rendelkező funkciók mellé, melyeket az állam már a liberális korszakban is gyakorolt, belül rendőrség és igazságszolgáltatás valamint egy igen óvatosan kezelt adópolitika útján, kifelé pedig, a haderőre támaszkodva, külpolitikája útján, most alakító funkciók is lépnek” (Habermas, 1971: 212–213.).

9 Dahrendorf úgy vélte lehet, hogy Marxnak esetleg igaza volt a korabeli kapitalizmus alapvető szabályszerűségeinek feltárásában, de az azóta eltelt időszakban olyan jelentős átalakulások történtek a kapitalista termelés megszervezési módjában, hogy a marxi modell már a 20. század közepén sem magyarázta kielégítően sem a gazdaság, sem a társadalom szerveződésének struktúráját (vö. Dahrendorf, 1959: 36–37.).

a tőke nagyságát, mind az árbevételeket, mind pedig a foglalkoztatott munkaerő nagyságát tekintve.¹⁰ A részvénytársasági szervezetekben eltűnt az „egyszemélyi” tőkés idealisztikus típusa, a vállalatok tőkéje szétaprózódott a sok kisebb tulajdonos között, és ezért ritka eset az, hogy egy-egy részvényes döntő befolyást gyakorolhat egy vállalat működésére. A részvényesek már nem is igazán vesznek részt a vállalat operatív munkájában, maguk helyett menedzsmentet alkalmaznak, akik viszont nem – vagy csak szerény mértékben – tulajdonosai az általuk irányított vállalatoknak, ellenben a befektetők nemcsak egyetlen, de akár több vállalatban is rendelkeznek tulajdonrészszel. Ezen folyamatok következtében kialakult a menedzserek egy sajátos rétege, amelynek a marxi osztályszerkezetben – bár maga Marx azt sem fejtette ki sosem részleteiben – nincs egyértelmű osztálybesorolása. A menedzserek az egyik oldalról szemlélve mint a tőke képviselői, a másik oldalról pedig mint alkalmazottak, tehát kvázi munkások tűnnek elő (vö. Dahrendorf, 1959: 41–43.).

A munka oldalán történt változások szintén jelentősek voltak az 1950-es évekig. A racionális irányítás és az ennek nyomán kialakult bürokratizálódás a szellemi munka, a technológiai fejlődés pedig a képzett fizikai munka iránt szükségletét és keresletét növelte. Dahrendorf ebből azt a következtetést vonta le, hogy a Marx által felismerni vélte illetve potenciálisan kialakulóban lévőnek tételezett homogén – képzetlen és vagyontalan, sőt elnyomorodó – munkásosztály tehát ekkorra felbomlott, vagy valójában sohasem alakult ki. Ebben a kérdésben Daniell Bell is hasonló álláspontot képviselt, aki szerint az ipari munkásosztály a gazdaságszerkezeti átalakulások miatt folyamatosan zsugorodott, a szakszervezet pedig, mely korábban a szervezett munkásosztály szíve volt, az 1970-es évek közepére lényegében elenyészett (Bell, 1976: LXVI.). Amennyiben munkásosztályról lehet beszélni ekkor, az belsőleg erősen rétegzett volt. Ennek a fényében Dahrendorf már a 20. század közepén szükségesnek látta megkülönböztetni egymástól a magasan képzett („szakképzett”), a részben képzett („betanított”) és a képzetlen („szakképzetlen”) munkások csoportjait, tovább el kellett különíteni a fehér-galléros alkalmazottak kategóriáját, melyeket a bürokrata-hivatalnoki, valamint a fehérgalléros munkások alkotnak. (Dahrendorf, 1959: 48–55.) Dahrendorf szerint még ha Marx a maga korában joggal is feltételezhette, hogy azok a pozíciók, amelyeket az egyének a társadalomban elfoglalnak, eleve determináltak a származás és a szülők pozíciói által, de a 20. század közepére a társadalmi pozíciók elosztása már jelentős és egyre növekvő mértékben az oktatási rendszer feladatává vált, és így a társadalmi mobilitás is az ipari társadalmak lényeges elemévé vált. Sőt, valójában míg Marx korában a mobilitás olyan kivételnek számított, mely megerősítette az osztályok zártságára vonatkozó szabályt, a poszt-indusztriális

10 A részvénytársaságok kialakulása már Marx életében megkezdődött, és érintette is a kérdést *A tőkében*, de kibontakozott formában nem vizsgálhatta, ezért hatásait sem mérhette fel.

társadalmi keretek között a struktúra integráns részévé vált (Dahrendorf, 1959: 57–59.).

A kapitalista gazdálkodás belső átalakulása, az állami szerepvállalás növekedése és a második világháború utáni viszonylagos politikai–gazdasági konszenzus alapvetően megváltoztatta – legalábbis Nyugat-Európában – a kapitalista termelés feltételeit és működésmódját, vagyis a korábbiakhoz képest egy újszerű kapitalizmus jött létre, amit a gazdasági rendszer és az állam sokoldalú összefonódása jellemzett (vö.: Habermas, 1994a, 62–63., 86., 89.). Mivel ennek a késő kapitalista államnak a finanszírozását adók alapozzák meg, ezért célja és létérdeke, hogy fenntartsa a kapitalizmust (vö.: Habermas, 1994a, 77., 84., 86., 88–89., 92. ill. Habermas, 1994c, 198–199.). A kapitalista gazdaság fennmaradásához Habermas szerint a modern állam több téren is hozzájárult, így például kifejlesztette és szavatolta a polgári magánjogot, a pénzmechanizmust, és bizonyos infrastruktúrákat (Habermas, 1994c, 198–199.) illetve funkcionálisan is kiegészítette azt (vö.: Habermas, 1994a, 86–88.).

Habermas szerint a szervezett kapitalizmusban az állam négyféle módon avatkozott be a piaci viszonyokba, amelyek egyúttal kifejezték a termelési viszonyok eltolódását is (vö.: Habermas, 1994a: 86–87.). (1) Az állam által biztosított magánjogi rendszer megalapozta a tulajdon és a szerződési szabadságot, megvédte a piaci rendszert az önpusztító mellékhatásoktól, megteremtette, illetve javította a termelés össztársadalmi feltételeit (például a nemzetközi piaci pozíciók javításával „a nemzeti versenyképesség erősítése” révén vagy a struktúrapolitika segítségével a tőkének az elhanyagolt gazdasági szektorokba való irányításával) (*konstituálás*). (2) Az állam a jogrendszer folyamatos alakításával – új jogi intézmények megalkotása vagy régiék átalakítása révén – a tőkefelhalmozás folyamatához (a vállalkozók szervezeteihez, a versenyhez és a finanszírozáshoz) hangolta jogi környezetet. (*piackiegészítés*). (3) Az állam a befektetési esélyek javításán (nem–produktív használati tárgyak iránti állami kereslet, például fegyveripar), részben pedig az értéktöbblet termelés megváltozott formáin keresztül (például a nem–anyagi infrastruktúra javítása révén; a tudomány és a kutatás–fejlesztés támogatásával, szabványok bevezetésével; vagy az emberi munka termelőerejének szakképzés általi fokozásával) a felhalmozási folyamat fenntartásában is jelentős szerepet vállalt. (*piachelyettesítés*). (4) Az állam a magánjellegű termelés szociális és dologi költségeinek átvállalásával kompenzálta a felhalmozási folyamat diszfunkcionális következményeit (például részt vett illetve finanszírozta a környezeti károk helyreállítását, segítette a veszélyeztetett iparágak túlélését, megfelelő munkajogi szabályozást és szociális védelmet biztosított a dolgozók számára, illetve támogatta a munkanélkülieket) (*kompenzáció*) (vö.: Habermas, 1994a: 62–63., 87–88.). Az állam ily módon alakította, illetve alakítja a

magánvállalkozások döntéseinek keretfeltételeit,¹¹ a piaci mechanizmus korrekciójával csökkentette annak diszfunkcionális mellékhatásait, sőt, esetenként helyettesítette is a piacot, amikor értékesítési feltételeket teremtett a feleslegként felhalmozott tőke számára (vö.: Habermas, 1994a, 62–63., 86–87.). Habermas úgy látta, ha az állam szervezett módon gondoskodik a képzési rendszer, illetve bizonyos materiális és immateriális (kollektív) használati tárgyak előállításáról, amelyek fokozzák az egyes tőkék használati értékét és az emberi munka termelékenységét (reflexív munka), akkor megváltozik az értéktöbblet–termelés formája is¹² (Habermas, 1994a, 89–90.). Amennyiben ezek a körülmények fennállnak, úgy „a gazdasági folyamatok nem foghatók fel többé immanensen, egy önmagát szabályozó gazdasági rendszer mozgásaként” (Habermas, 1994a, 86).

2.2. A jóléti állam koncepció aranykora, kifulladás és alternatívái

Ezt az időszakot, amelyet Habermas szervezett kapitalizmusként írt le, másként a jóléti állam aranykorának is szokás nevezni. Persze jóléti állam és jóléti állam között is jelentősek a különbségek (vö. Titmuss, 1958; Esping–Andersen, 1993b). Richard Titmuss a reziduális és az institutionális (intézményes) jóléti állam típusait különböztette meg. Az elsőben az állam felelőssége csak akkor érvényesül, ha a család vagy a piac kudarcot vall, vagyis az állam igyekszik elkötelezettségét csak a marginális, rászoruló társadalmi csoportokra korlátozni, míg ezzel szemben a második az egész népességre irányul, univerzális jellegű, és a jólét melletti intézményes elkötelezettséget testesíti meg, továbbá elvben a társadalmi jólét szempontjából létfontosságú összes elosztási területre kiterjeszti felelősségét. Ehhez hasonlóan fogalmazott Esping–Andersen is, aki szerint egy szűkebb meghatározás, a társadalmi jobbítás hagyományos területeit foglalja magában (jövedelmi transzfereket, társadalmi szolgáltatásokat, illetve esetleg a lakáskérdést), tágabb értelemben viszont a gazdaság szervezésében betöltött állami szerepvállalás, a foglalkoztatás, a bérek–fizetések, illetve az egész gazdasági kormányzás mint a jóléti állam integráns összetevője jelenik meg. Ez utóbbit sokszor „keynesiánus jóléti államnak” vagy „jóléti kapitalizmusnak” is nevezik (Esping–Andersen, 1993b), és ideáltípusa a skandináv típusú szociáldemokrata jóléti állam. Bár bizonyos mértékig minden jóléti rezsim esetében hasonló tendenciák felfedezhetők fel, leginkább erre a szociáldemokrata típusú jóléti államra volt jellemző, hogy az állam közvetlenül és erőteljesen meghatározta a jólétet, a család viselkedését, illetve a munkaerőpiac szervezetét. Így a társadalmi reprodukció már nem volt megragadható pusztán a család és a munka terminusaiban.

11 Persze mivel a „*modern állam nem egyes számban értendő képződmény, hanem államok rendszere*” (Habermas, 1994c: 209) ezért nem egyoldalú ez a kapcsolat, hiszen a külső gazdasági környezet – a világpiac fejlődése, a tőke és a munka nemzetközivé válása – korlátozza is a nemzeti állam cselekvési terét (Habermas, 1994c: 199–200.).

12 Ez a reflexív munka, bár marxi értelemben nem–produktív, közvetve mégis az, hiszen fokozza a gazdaság termelékenységét, miáltal emelik az kisajátítható relatív értéktöbblet is (vö.: Habermas, 1994a: 90–91.).

Esping–Andersen szerint ez a fajta jóléti állam forradalmasította a munkaerőpiaci viselkedést is azzal, hogy intézményei lehetőséget teremtettek a nembelépés, illetve a kilépés választásának (például kisgyermekes anyák, munkanélküli biztosítások, korai nyugdíjazás, társadalmi jövedelem), és így munka árucikk–státusát is jelentősen megváltoztatta (Esping–Andersen, 1993: 20.).

A jóléti állam vezette be egy jóléti állami kliens osztály lehetőségét. Ennek részeként, a jóléti állami foglalkoztatás esetenkénti erőteljes extenziója maga után vont nemcsak új foglalkozási csoportok, hanem egy a munkaerőpiaci erők működésétől elkülönülő hatalmas termelési és jutalmazási rendszer kialakulását is, amely a különböző társadalmi jövedelmek folyósításán keresztül megingatta azt a feltételezést, hogy az osztályok és az életesélyek azonosíthatóak lennének pusztán a „közös piaci helyzettel” (Esping–Andersen, 1993: 19.). A jóléti állam azonban nemcsak a piacokon kívül avatkozott be, hanem növekvő mértékben szívott fel eredendően háztartási funkciókat is, aminek mellékes stratifikációs következménye volt az egyszerű szociális szolgáltatási munkahelyek számának növekedése, kifejezetten a munkaerőpiacnak a jóléti államhoz tartozó részében (Esping–Andersen, 1993: 22.). Így a gazdasági átalakulás és jóléti állam egybefonódásával egy teljesen új foglalkoztatási szektor kialakulásának lehetősége teremtődött meg – tipikusan, de nem szükségszerűen – a jóléti állam révén.¹³ Sőt, szerinte a hagyományos fordista munkamegosztás megszűnése is nagyon nagy mértékben attól függ, hogy a jóléti állam milyen mértékben szolgáltatásintenzív. Amennyiben elkötelezett a szociális szolgáltatások iránt, akkor az, nemcsak hogy felszabadítja a nőket a családért vállalt kötelezettségek egy jelentős része alól, de hatalmas női munkaerőpiacot is teremt (Esping–Andersen, 1993: 17.). A fentiek miatt Esping–Andersen úgy gondolta, hogy meg kell kérdőjelezni az ortodox osztályelméleteknek az életesélyek és egyenlőtlenségek megértésében és magyarázatában nekik tulajdonított jelentőséget (Esping–Andersen, 1993: 8.). Szerinte a jóléti állam struktúrája a kortárs társadalmi stratifikációs folyamatok egyik kulcstényezője,¹⁴ mely „üres réseket” teremt és szüntet meg, segít eldönteni, hogy ezeket kik töltsék be és milyen módon jutalmazza őket, meghatározza mit kell bennük teljesíteni, valamint formálja köztük a lehetséges mobilitási mintákat (Esping–Andersen, 1993: 20.).

13 Esping–Andersen szerint a domináns osztályelméletek nem számoltak ezzel a jelenséggel. Szerinte a posztindusztriális rend egyik forradalmi jellegzetessége az, hogy felrobbanthatja a hagyományos osztály–gender kapcsolatot és megváltoztathatja a megszokott női élet– illetve karrierciklust (Esping–Andersen, 1993: 11.). Igaz, a nők teljes munkaidős részvétele és karrierlehetőségei nagymértékben a kollektív társadalmi szolgáltatásoktól függenek, mivel a szolgáltatási állások nemcsak rugalmasabbak és fizikailag kevésbé megterhelők, hanem gyakran „természetüktől” fogva női karrierutak abban az értelemben, hogy fizetett foglalkoztatást ígérnek a hagyományosan és alapvetően amúgy is társadalmi reprodukció körébe tartozó tevékenységekért (például gyermek– és idősgondozásnak). „*A nőknek címzett szolgáltatások nőknek teremtenek munkahelyet*” (Esping–Andersen, 1993: 17.).

14 Ennek ellenére saját modelljében mégsem vitte konzekvensen végig gondolatmenetét, és az állam szerepét háttérbe szorítva, – hasonlóan Daniel Bellhez – inkább a foglalkoztatás szektorális eltolódására (a szolgáltatási helyek bővülése) és a foglalkozások változásra, vagyis a posztindusztriális átmenet következményeire fókuszált, ami szerinte az életesélyeknek újfajta struktúráját hozza létre (Esping–Andersen, 1993: 23., 15.).

A jóléti állam aranykora azonban térben és időben is behatárolhatónak bizonyult. Bár az 1960–tól az 1973–as olajválságig tartó időszakot általánosan is – legalábbis Nyugat–Európában – a gazdasági fellendülés és a jóléti ellátások, illetve szociális szolgáltatások bővülése jellemezte, az olajválság hatására azonban az OECD országokban is lassulni, vagy stagnálni kezdett a gazdaság, aminek következményeképpen az 1980–as évektől a jóléti rendszerekben is egyre inkább jelentkeztek a fenntarthatósággal kapcsolatos problémák (Gilbert, 2002: 22–24.; Wegner, 2008: 3.). A jóléti állam válságáról szóló tudósítások már a hetvenes évek elejétől témát szolgáltatottak a politikai és a tudományos közélet számára (Gilbert, 2002: 11.), és kétségtelen, hogy a fejlett ipari országok jóléti államai jelentős változásokon mennek keresztül azóta (vö.: Gilbert, 2002: 12., 15., 99., 179.; Sunesson et al., 1998; Glennerster, 1999; Loftager, 1998; Ladányi–Szelényi, 1996; Ferge, 1996). A jóléti rezsimek általában véve piacorientáltabbá váltak/válnak, ami még a jóléti állam weberi értelemben vett ideáltípusaként is felfogható skandináv–szociáldemokrata jóléti rezsimiek esetében is eltolja a korábban univerzális és bőkezű szociális ellátások rendszerét egy szelektív és jóval szűkmarkúbb rendszer irányába (vö.: Gilbert, 2002: 135–146.). Ezt a változást az állam szerepének átváltozása jellemezhetjük, vagyis úgy, hogy a gondoskodó jóléti állam egyre inkább átváltozik engedélyező–támogató, képessé tevő, esélyteremtő állammá, ahol már nemcsak a közösség és az állam vállal felelősséget az egyénekért, hanem a jogok mellett kötelezettségeket is előír állampolgárai számára. A jóléti reformok lényege tehát a piaci logika minél szélesebb körben való érvényre juttatása a jóléti szolgáltatások esetében is. Vannak azonban, akik ezeket a változásokat nem feltétlenül értékelik a jóléti állam paradigmájának leváltásaként, hanem úgy érvelnek, hogy ezek a kétségtelenül látványos változások inkább visszatérésként értelmezhetők a jóléti állam eredeti alapjaihoz (Esping–Andersen, 1996; Hort, 2001; Nordlund, 2000; Pierson, 1994; Dahl–Dropping, 2001).

Maga az átalakulás azonban egyértelmű, még ha okai összetettek is. Az okok között egyszerre vannak jelen a gazdasági struktúra változásai (amelyek általános és az országok közötti hasonlóságokért felelőssé tehető tendenciák) és a szocio–politikai folyamatok (amelyek egy–egy országra jellemző sajátos eltéréseket hoznak létre) (vö.: Gilbert, 2002: 20–22.). A nagy strukturális változások közül Neil Gilbert szerint kettőt kell kiemelni, amely döntő szerepet játszott az állami szerep átforgatásában. Egyrészt a demográfiai változásokat, másrészt a gazdasági globalizációt. Ezeket a feltartóztathatatlan folyamatokat persze differenciálják a szocio–politikai változások, vagyis elsősorban az eszmék és normák társadalomspecifikus kontextusai és az ezekből következő politikák (Gilbert, 2002: 32., 43.).

A demográfiai változások között első helyen áll a fejlett jóléti kapitalista államok lakosságának öregedése, ami nemcsak a nyugdíjkiadásokat emeli jelentősen, hanem az egészségügyi, időskori

gondozással és gyógyszerfinanszírozásokkal kapcsolatos közkiadásokat, ugyanakkor jelentősen rontja a függőségi arányt is. Tovább növelték a jóléti programok által támogatandók számát a háztartás-szerkezeti változások, mivel a válások gyakoribbá válásával megnövekedett a gyermeküket egyedül nevelők száma, akik munkaerőpiaci és jövedelmi szempontból veszélyeztetettebb helyzetben vannak. A másik fontos demográfiai változás a bevándorlás, ami részben összefügg a nyugati jóléti államok idősödésével, hiszen a bevándorlás könnyítése, vagyis az dolgozók számának növelése volt ezzel az eszközzel az öregedő jóléti társadalmak egyik válasza a makrogazdasági szinten megborulni látszó kereső–eltartott arányra az 1980–as, 1990–es években (Gilbert, 2002: 32–35.). A másik fontos strukturális változás, vagyis a gazdasági globalizáció szintén nyomást gyakorolt az állami költségvetésre, még hozzá kiadási és bevételi oldalon egyaránt. A gazdasági globalizáció együtt jár a munkaerő szabad áramlásával is (Gilbert, 2002: 38–39.), ami egyrészt jótékony hatással lehet a makro szintű kereső–eltartott arányra, másrészt viszont fokozhatja a bőkezű és univerzális támogatási rendszert működtető államháztartások kockázatait, amennyiben a bevándorlók nem tudnak a munkaerőpiacon boldogulni, és így szociális támogatásra szorulnak. A tőke szabad áramlásának lehetősége pedig a nagy multinacionális vállalatok költség–haszon kalkulációján keresztül fokozta a nemzetgazdaságok közötti versenyt, ami a szabályozási környezet változtatására kényszeríti az államokat. Ez elsősorban adóversenyben és a munkavállalókat védő jogszabályok lazításában, illetve a jóléti ellátórendszerek reformjában, továbbá a vállalkozásoknak nyújtott különféle támogatásokban ölt alakot (vö.: Gilbert, 2002: 37–38.; ill. Standing, 1999: 68.; Scharpf, 2000, Offe, 1984 [1980]). Ez az a tendencia, amelyet az állami szerepnek a keynesi *welfare*–tól, a schumpeteri *workfare* felé való eltolódásaként¹⁵ (vö.: Jessop, 1994) vagy mint a képessé tevő vagy esélyteremtő állammá való átalakulásaként szoktak megfogalmazni.

Ennek az esélyteremtő államnak a fő újdonsága, hogy a munkaerőpiactól független jóléti ellátások helyett lehetőség szerint minden aktív korú felnőttet a munkavállalás felé terel, míg a magánszektor és a civil szektor szereplőit egyrészt arra sarkallja, hogy vállalják át, illetve vállaljanak fel szociális szolgáltatásokat (Gilbert, 2002: 16.), másrészt pedig jelentős állami támogatásokat nyújt a vállalkozások számára, hogy azok több munkaerőt foglalkoztassanak. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy az állam egyre kevesebb alanyi jogon járó ellátást és szolgáltatást nyújt közvetlenül, ehelyett a munkavállalókat különböző (néha pozitív de gyakrabban negatív) ösztönzőkkel munkavállalásra hajtja, míg az ellátórendszer működtetését különböző támogatási szerződésekkel, kiszervezésekkel, részleges vagy teljes privatizációval, esetleg kvázipiacosítással (az állami mellet a

¹⁵ Ugyanerre utalnak az olyan címkék is, mint a *hollow state*, a *contracting state*, és a *mixed economy of welfare*, *third way*, *post-modern welfare state*, *enabling state* (vö.: Eardley, 1997; Evers–Svetlik, 1993; Milward–Provan, 1993; Weatherley, 1994) vagy a *hidden welfare state*, a *social investment state*, vagy az *active state* (Gilbert, 2002, 10–11.).

magánvállalkozások engedélyezésével) a magán–, illetve a civil szektorra bízva, miközben a finanszírozás általában továbbra is közpénzből történik (vö.: Gibert, 2002: 17, 44–45.). Ezek a – mértékükben eltérő, de irányukban megegyező – változások viszonylag függetlenek a politikai oldalaktól, hiszen mind az Egyesült Királyságban a Labour kormányzat, mind Svédországban a szociáldemokrata kormányok alatt megfigyelhetők voltak (vö.: Gilbert, 2002: 41–44., 100–106.; Ladányi–Szelényi, 1996).

Ezeknek a látszólag technikai módosításoknak húsba vágó következményei vannak a strukturális pozíciókat tekintve, hiszen míg a jóléti állam expanzív időszakában – elsősorban is annak a skandináv, szociáldemokrata változatában – a munkaerőpiaci aktivitástól független univerzális társadalmi transzferek miatt a munkaerő árujellegétől való részleges megszabadulásának tendenciájáról lehetett beszélni, addig az 1980–as évektől fokozatosan erősödő reformok, vagyis a piaci logika szélesebb körben való érvényesítése és a társadalmi transzferek szelektívvé válása visszafordította ezt a folyamatot, vagyis dekommodifikáció¹⁶ helyett rekommodifikációs tendenciákat indított el (vö.: Gilbert, 2002: 45–46., 86–87.). És nemcsak a munkaerő esetében erősödött meg az árujelleg, hanem a társadalombiztosítási és jóléti ellátórendszerek részleges privatizációjával a társadalmi–szociális szolgáltatások (például egészségügy, oktatás, nyugdíj stb.) terén is (Gibert, 2002: 117.). Bár továbbra is jelentős népesség – elsősorban természetesen a nyugdíjasok – számára biztosított a munkaerőpiactól független társadalmi jövedelem, de az aktív korú munkanélküliek egyre többször vannak rászorítva az állam szervekkel való szoros együttműködésre, oktatási programokban vagy sajátos foglalkoztatási formákban való részvételre, mert csak ezen kötelezettségeik teljesítéséért cserébe lesznek jogosultak a transzferjövedelmekre.

A magán– illetve a civil szervezetek bevonása a jóléti szolgáltatások működtetésébe strukturális szempontból szintén sajátos következményekkel jár, hiszen ha a finanszírozó továbbra is az állam marad, és a kereslet–kínálat törvényei nem érvényesülnek az igénybevevők oldalán sem, akkor csak korlátozottan érvényesülhetnek a piac törvényei. Ebből következően az ilyen formában működő szervezeteket és az ezek által biztosított munkaerőpiaci pozíciókra sem tekinthetünk úgy, mint amelyek ténylegesen illeszkednének a kapitalista gazdálkodás logikájába.

Az európai jóléti rezsimek átalakulási folyamatait az esélyteremtő állam címkéje mellett újabban – többek között – a társadalmi befektető jóléti állam megnevezés alatt is értelmezik (Gibert, 2002, 10–11.; Morel – Palier – Palme, 2012a). Ez az új címke tartalmilag kevés valódi újdonságot hordoz az esélyteremtő államhoz képest. A társadalmi befektető jóléti állam stratégiáját Anthony Giddens

16 A *commodifikáció*, az áru-jellegre való utalás, amely azt fejezi ki, hogy a tőkés piacgazdaságban a társadalom tagjainak döntő többsége munkaerejének áruként való értékesítésére kényszerül, mivel megélhetését csak ezáltal képes biztosítani. Ennek megfelelően a *recommodifikáció* e kényszer enyhülését, míg a rekommodifikáció ennek erősödését fejezi ki.

(1998) népszerűsítette hatásosan a kilencvenes évek második felében, amikor a szociáldemokrata típusú jóléti modell baloldali „harmadik-utas” megújítását kezdeményezte. Alapvető megfontolásai szerint a korábbi, jórészt passzív ellátásokat biztosító jóléti állam helyett az állampolgárok aktivizálására építő jóléti modellt kell kidolgozni, amely nem kompenzációnak, hanem befektetésnek tekinti a társadalompolitikai kiadásokat. A társadalmi befektetés modelljében az állam nem vállal minden funkciót magára, hanem nagyban épít a civil szektor részvételére is. Az állampolgárok aktiválása és képességeinek javítása érdekében elsősorban a képzésre koncentrálja erejét. Ebben a modellben jóléti ellátás és a szolgáltatások igénybevételének feltétele az egyéni felelősségvállalás, egyéni aktivitás bizonyítása, ami aktív munkaerő-piaci eszközök, illetve szelektív diszkrecionális ellátások széles körű alkalmazását feltételezi a másik oldalon, az állam részéről. Ebben a modellben nincsenek jogok kötelességek nélkül, vagyis nem törekszik dekommodifikációra, emiatt a baloldal neoliberais fordulataként is értelmezhető az eredeti elméletet (Csoba, 2017:8-9.; Morel – Palier – Palme, 2012b: 360.).

A társadalmi befektetés modellje a neoliberális eszmékkel szemben a már nem negatívan, hanem pozitívan tekint az államra (Hemerijck 2012: 40-42., 51-54.; Morel–Palier–Palme 2012: 1.), Az eredeti giddensi megfontolásokhoz képest már elvileg elkötelezett az egyén egzisztenciájának alapfeltételeit biztosító szociális ellátások biztosítása mellett, és az állampolgárok aktivizálására csak kiegészítő rendszerelemként tekint (Esping-Andersen et al. 2002; Esping-Andersen, 2006; Hemerijck, 2012: 52; Morel – Palier – Palme, 2012b: 359-360., 366.), és inkább a prevenció szerepét hangsúlyozza. Ennek megfelelően az állampolgárok képességeinek javítása, emberi tőkéjének növelése érdekében szervezett képzések, fejlesztések egyre fiatalabb népességcsoportokra terjednek ki (pl. gyermekek korai fejlesztése, fiatalok iskolai lemorzsolódásának csökkentése, munka melletti felnőttképzés, gyerekek napközbeni ellátási lehetőségeinek bővítése a nők munkavállalásának elősegítése érdekében, stb.) (Morel – Palier – Palme, 2012a: 2; 2012b: 355-359.). A társadalmi befektető jóléti állam modellje így tulajdonképpen már igen hasonlít a szociáldemokrata jóléti állam eredeti megfogalmazására, és alig különböztethető meg attól (Kuitto 2016; Nolan, 2013; Cantillon 2011; Hemerijck, 2015). Az egyetlen lényegi eltérésként talán az emelhető ki, hogy a társadalmi befektető jóléti állam modellje amellet, hogy szükségesnek tartja az állami beavatkozásokat, alapvetően hisz abban, hogy a szabad piac a legmegfelelőbb és leghatékonyabb szervezési elv (Morel – Palier – Palme, 2012a: 10.), és nem fogadja el a dekommodifikáció célkitűzését, ami a szociáldemokrata modell alapja. De a modell folyamatosan alakulófélben van (Morel – Palier – Palme, 2012b: 354.) és az újszerűségéről szóló elméleti viták még nem zárultak le (Csoba, 2017:8-9.).

Mindezeket figyelembe véve összességében kijelenthető, hogy bár az elmúlt 30-50 évben ugyan

jelentősen korlátozódott a kapitalizmus iránt elkötelezett államoknak a gazdasági folyamatok feletti ellenőrzése, ami ez jelentős módosulásokat is hozott az állami szerepvállalás jellegének tekintetében, de az európai demokráciák – különböző mértékben ugyan –, még napjainkban is mind olyan vegyesgazdaságokat működtetnek, amelyekben jelentős szerepük van a szociális biztonságra, illetve az állampolgárok jólétére irányuló állami beavatkozásoknak.

2.3. A magyar állam jóléti profilja és helye a jóléti rezsimek tipológiájában

Az európai államoknak ma még mindig jelentős mozgásterük van gazdaság– illetve társadalompolitikájuk alakítására, és *részen* ez a mozgáster teszi lehetővé, hogy a jóléti rezsimek és/vagy kapitalizmusok különböző változatai jöjjenek létre akár a globális gazdaság centrum országaiban (Hall – Soskice, 2001; Estevez–Abe –Iversen–Soskice, 2001), akár a perifériákon¹⁷ (vö.: Greskovits–Bohle, 2007; Bohle–Greskovits, 2008).

Az európai jóléti kapitalizmus fejlődésének, alakváltozásainak illetve különböző modelljeinek ismeretében a rendszerváltáskor talán a magyar politikai elitben is felmerülhetett volna a mintaválasztás kérdése, de a „totális államtalanítás” jelszava kimondottan politikai–ideológiai alapon diszkreditálta az állami tulajdon intézményét (Laki, 2006: 51., 63.). Ez az egyetlen jelszó tökéletesen megfelelt a világban még uralkodó neoliberális ideológia „önszabályozó piacról” alkotott mítoszának is (Laki., 2009: 148., 153–155.; Csigó, 2016). Az „államtalanítás” jelszava kiegészült, illetve egyet jelentett a „magántulajdon” és a „piac” fetiszizálásával, és a transzformációs problémák átmeneti jellegébe és automatikus megoldódásába vetett hittel, vagyis a gazdasági–társadalmi problémáknak az új rendszer „kialakulatlanságával” való magyarázatával (Laki, 2006: 64–65.).

A másik okot, ami miatt a rendszerváltó Magyarország számára a modellek közötti választás szabadságfoka igen korlátozott volt, a hazai gazdaság és az államháztartás tényleges állapota jelentette. Egyrészt az, hogy a teljes magyar gazdaság és vele együtt a magyar állami vállalatok kimaradtak a globális tőkés gazdaságban időközben lezajlott posztindusztriális átalakulásból, így csak a rendszerváltozáskor szembesültek az „ötvenes évek Nyugat-Európájához” hasonlítható magyar társadalomszerkezet és gazdasági fejlettség illetve a posztindusztriális, globális gazdaságba történő (re)integráció között feszülő ellentmondással és ennek következményeivel (Ladányi, 2010i: 268–269.; Ladányi–Szelényi, 2010a: 223.). Magyarországnak tehát a rendszerváltáskor illetve utána egyszerre kellett szembenéznie „a posztkommunista és a posztindusztriális átalakulás illetve válság következményeivel” (Ladányi, 2010i: 269.) és az ezekből fakadó a „kettős” válsággal (Laki,

17. „Másfelől az adott politikai–gazdasági rezsim nemzetközi és transznacionális beágyazottságának konkrét formája szintén jelentőséggel bír” (Bohle–Greskovits, 2008, 29.).

2009:48.; 2006: 62–63.). Utóbbi maga is két eltérő területen jelentkezett; egyrészt a '60-as, '70-es évektől a fordí típusú tőkés termelési rendszer válságában és átalakulásában, amely a hagyományos nehézipar (bányászat, kohászat stb.) leépülésével és új iparágak felfutásával a szolgáltatói, posztfordista termelési rendszernek adta át a helyét ennek minden olyan következményével, mint a technológiai megújítás, kutatás–fejlesztés és a termelési folyamatok racionalizálásának illetve modernizálásának kényszere (Laki, 2009: 49–50.). Ennek az átalakulásnak a velejárójaként illetve következményeként a fejlett tőkés ipari országokban is hanyatlásnak indultak egész városok és régiók, ugyanakkor a tőke mozgása, kitelepülése világszinten is megkezdődött a korábban perifériának számító, fejletlenebb régiókba, majd az 1990-es években a poszt–államszocialista országokba is.

Ez pedig már a globális tőkés gazdaság átalakulásának másik oldalával, vagyis a transznacionális vállalatok által dominált kontinenseken átívelő (piaci integráció, termeléskihelyezés, kiszervezés, technológiacsere és olcsó és/vagy képzett munkaerő felhasználásának új földrajzi és egyre inkább politikai határok nélküli) nemzetközi gazdasági versenyből fakadó kihívásokkal kapcsolatos, amivel összefüggésben a különböző államok között is fokozódott a transznacionális tőke befektetéseiért folytatott verseny. Ebben a képzett és/vagy olcsó munkaerő, adóverseny illetve közvetlen állami támogatások biztosítása révén lehetett kedvező helyzetet kiharcolni (Laki, 2009: 49–50.). Vagyis a rendszerváltáskor Magyarország összességében erősen eladósodva (Andor, 1990; Szalai E., 2001: 38.; 1989; Éber, 2015b) és a többi kelet–európai országhoz hasonlóan súlyos technológiai illetve gazdaságszervezeti hátrányokkal és tőkehiányosan lépett be a tőkés vállalkozások és a tőkés piacgazdaságok között zajló globális versenybe, nagyrészt azzal az illúzióval – vagy ideológiával –, hogy a gazdasági és politikai intézményrendszer átalakítása automatikusan elhozza majd a jólétet és a gazdasági felzárkózást, kisebb részben annak tudatában, hogy ezekből fakadóan az új, demokratikusan választott kormányok is kénytelenek lesznek kényszerpályán mozogni (vö. Szalai E., 2001: 38.; 1989).

A rendszerváltás idején a modellválasztást meghatározó tényezők tehát összetettek voltak (vö. Ferge, 2000: 53.) és egymással szorosan összefonódtak. Az összeomlás nagyon gyorsan történt, ami a stratégiai cselekvésre, de talán még a problémák átgondolkodásra sem nagyon hagyott időt. Ugyan felmerülhetett (volna) a modellválasztás lehetősége, de ilyen feltételek mellett a világban még domináns, sőt éppen győzedelmeskedni látszó (neo)liberális elvek nagy mértéken hatottak a hazai gazdasági–politikai elitre (vö. Szalai E., 2001), és végeredményben ezen elvek mentén zajlott le Magyarországon a rendszerváltás folyamata (vö. Csígó, 2016, 97–105.).

A kihívásokra adott magyar válaszok közismertek; gyors, erőltetett ütemű politikai átalakulás, államtalanítás, teljes piaci liberalizáció, privatizáció és a külföldi tőke beáramlásának támogatása,

mely lépésekkel egyrészt forrást reméltek szerezni a megmaradt állami tulajdonú vállalatok szanálásához és a megterhelt szociális ellátórendszer finanszírozásához, valamint tőkét és technológia-importot, ami megteremtheti a versenyképes gazdaságot és vele munkahelyeket is. A gazdasági átalakulás „választott” módja és a tényleges gazdasági helyzet eredőjeként kialakult helyzet is közismert; szinte pillanatok alatt elveszett másfél millió munkahely, megjelent a tömeges munkanélküliség, harmadával zsugorodott az évi nemzeti össztermék, tömegek kerültek át a korai nyugdíj rendszerébe, később tartóssá vált az európai összevetésben igen alacsony foglalkoztatottsági szint, és mindezekkel összefüggésben drasztikusan csökkent az életszínvonal (Ladányi–Szelényi, 2010a: 225.).

A mából visszatekintve már látjuk, hogy a neoliberális gazdaságpolitika reprodukálta mindazokat a társadalmi problémákat, amelyek általában a világ gazdaság félperiférikus pozícióit elfoglaló társadalmak neoliberális modernizációs projektjeit követték; így elsősorban a társadalom szétszakadása magas életszínvonalon élő elite és a szegények széles tömegeire, köztük pedig egy vékony társadalmi középpel, másrészt az elit két frakcióra szakadása, a liberális–modernizáló és a nemzeti–protekcionista frakciókra (vö. Arrighi, 1990; Éber, 2015).

Az is látjuk azonban, hogy egyrészt sem akkor, sem azóta nem ugyanazt az utat választotta minden poszt–államszocialista ország, tehát valamekkora mozgástere mégiscsak állt az ideológiai alapú választások előtt (vö. Greskovits–Bohle, 2007; Bohle–Greskovits, 2008; Scheiring, 2016: 30.), másrészt ma már az is látható, hogy habár a munkaerő szabad áramlása és újabban az unión kívülről történő bevándorlás, valamint a továbbra is erős demográfiai átalakulás nyomása miatt a „nyugat–európai” jóléti rendszerek recsegnek–ropognak, mégis tartják magukat mind a korporatista–etatista, mind a szociáldemokrata jóléti rezsimek (Pogátsa, 2016).

Az öröklött intézményrendszerek átalakítására és az újonnan létrehozottak kialakítására a neoliberális ideológia mellett azonban komoly hatása volt az Európai Unió csatlakozási folyamatnak is, amely során azonban elsősorban a jogharmonizáció és az egységes piac megteremtésének szempontjai (vö. Balázs, 2011: 88–92., 114–116.) élveztek prioritást, ezzel szemben – a szociális irányelvek és a felzárkóztatási alapok biztosította támogatások ellenére is – az újraelosztás kérdését csak közvetett módon érintette. Utóbbi tekintetében a legfontosabb változás éppen a nyugat-európai típusú tőkés piacgazdaság megteremtésének egyik alapkövetelményeiből fakadt, méghozzá abból, hogy az államnak ki kellett vonulnia a gazdasági szférából és az államszocialista redistribúció rendszerének a teljes társadalmi termelést átfogó rendszerét vissza kellett szorítania az újraelosztás nyugat-európából ismert és a tőkés piacgazdaság működési logikájával kompatibilis konstituáló, piackiegészítő, piachelyettesítő, illetve kompenzációs (vö. Habermas, 1994a) funkcióiba. E jelentős korlátozásokon kívül azonban a tagállamok redistributív

rendszereire az uniós csatlakozás jelentéktelen hatást gyakorolt.

Kétségtelen ugyan, hogy Magyarország esetében a csatlakozás előtti PHARE-programon (melynek öt súlyponti területe a gazdasági szerkezetátalakítás, a magánszektor támogatása, a szolgáltató szektor fejlesztése, és a pénzügyi valamint a jóléti rendszerek modernizációja volt), ez előcsatlakozási alapokon (SAPARD, ISPA) majd a tagsághoz között ágazati és regionális (strukturális és kohéziós) alapokon keresztül – viszonylag jelentős - forrásokat biztosít bizonyos közös uniós politikai célok megvalósítása érdekében, de ezek mértéke egyrészt a tagállamok teljes költségvetését tekintve összességükben is csak pár százalékot tesz ki, másrészt elsődleges célja az közös piac valóban egységes gazdasági térségének megteremtése, mely a gazdálkodási optimum elérésének feltétele, amihez képest a felzárkóztatás csak másodlagos, kísérő intézkedésnek tekinthető (vö. Balázs, 2011: 57-60., 68-71.,138-142., 147-151.).

A teljes államtalanítás jelszavát a nemzetközi szervezetek ajánlásai is támogatták az 1990-es évek elején. Mind az Európai Bizottság, mind az OECD, mind pedig az IMF és a Világbank a gazdasági növekedés szempontjait helyezték előtérbe és háttérbe szorították – sőt támadták – a szociális biztonsággal és a társadalmi szolidaritással összefüggő erőteljes szabályozásokat, mert a jóléti támogatásokra mint fölösleges fogyasztási kiadásokra és nem mint befektetésekre tekintettek. A maastrichti kritériumok szintén arra szorították az EU tagállamait, illetve a csatlakozni szándékozó országokat, hogy csökkentsék a szociális kiadásaikat (Csoba, 2017:13-14.).

Az évtized elején domináns neoliberális ideológiai hullámmal szemben az 1990-es évek második felében újra megerősödött a szociáldemokrata, illetve baloldali befolyás egy új gazdasági és jóléti modell megfogalmazására tett kísérletet, amely a piaci és szociális érdekek összebékítését célozta meg. A „harmadik-utas” baloldaliak liberális megfontolások sokaságát építették be programjukba, és egyfajta aktiváló politikát hirdettek a biztosítási jogosultságokon alapuló passzív ellátásokkal szemben (Csoba, 2017:15-16.).

A kétezres évek a „rekommodifikációt” erősítő reformok áttörésének korszaka volt, amikor „*a régi biztosítási alapokon és jogosultságokon nyugvó, főként passzív ellátásokat garantáló jóléti rendszer alapjaiban megváltozott. A régi modell tartópilléreinek leomlását jól jellemezte a nyugdíjrendszer átalakulása, a passzív ellátórendszerek leépítése, a családtámogatási rendszerek átalakítása, vagy a feltételhez kötött jóléti ellátások elterjedése. Ez utóbbi csoportba tartozott pl. a sok kritikát kiváltó díjazás nélküli munkakötelezettség széles körben való elterjesztése, vagy a jövedelemteszthez kötött jóléti védelem általánossá válása is*” (Csoba, 2017:17.) Ezekhez a reformokhoz jól illeszkedtek az öngondoskodás és az egyéni felelősségvállalás szükségességét, illetve kötelességet hangoztató szövegek, amelyek az ezredfordulót követően „aktiváló állam” modellje mellett megjelentek nem csak a liberális és a konzervatív jóléti rendszerekben, de a volt államszocialista országokban és még a

skandináv jóléti államokban is (Csoba, 2017:18-19.).

A 2007-ben kirobbant gazdasági világválságot követően az Európai Bizottság új stratégiát¹⁸ alakított ki, amelynek célkitűzései között újra jelentős hangsúlyt kapott a tagállami állampolgárok képességeinek fejlesztése és szociális kockázatokkal szembeni ellenálló-képességének javítása, amelyben a „társadalmi befektetéseknek” szántak kiemelkedő szerepet. Mint már szó esett róla, a „társadalmi befektető jóléti állam” új modelljében továbbra is jelentős szerepet kapott az állampolgárok „aktiválásának” célja, de előtérbe a preventív, lehetőségek és képességek kibontakoztatását szolgáló eszközöket (pl. képzés) helyezte (Csoba, 2017:22-23.).

A magyarországi jóléti újraelosztás jelenlegi rendszerének kialakulásában tehát az öröklött adottságok és a gazdasági korlátok (ezen belül is a transzformációs sokk) mellett a – hazai és nemzetközi – politikai ideológiai küzdelmeknek is nagy szerepet kell tulajdonítani (vö. Andor, 2010: 75-88.) Az EU-integráció a jog és a gazdaság szférájában megteremtette a régi és az új tagállamok társadalmi rendszerei közötti hasonlóság alapjait, azonban az állami funkciók megvalósításának formáira kevés hatást gyakorolt, mivel ez utóbbi területeken a régi uniós tagállamok körében is igen jelentős eltérések vannak és mivel ezek az állami szuverenitás kérdéskörével is szorosan összekapcsolódnak, ezért korábban sem fogalmazódott meg erre vonatkozóan a harmonizáció igénye. Amennyiben a tőkés piacgazdaság keretei között kialakított rendszert tekintjük, úgy az biztosnak tűnik, hogy a magyar állami újraelosztási rendszer profilja, hogy az Esping–Andersen által felvázolt jóléti rezsimek egyik ideáltípusába sem sorolható be egyértelműen; nem skandináv–szociáldemokrata, de nem is liberális és nem is konzervatív–korporatista. Ferge Zsuzsa már a rendszerváltás utáni első évtized hazai szociálpolitikai gyakorlatát is ellentmondásosként értékelte, amelyben gyors egymásutánban követték egymást a konzervatív, a neoliberális és a szociáldemokrata jellegű változtatások, aminek következtében már ekkor vegyesnek vagy arctalannak nevezhette a magyar szociálpolitikai rendszert. (Ferge, 2000[2000]: 107., 110.) A helyzet pedig véleménye szerint később sem változott meg alapvetően, hiszen 2006–ban is épp ilyen arctalan vagy – Lelkes Orsolya kifejezését átvéve – hibrid modellként jellemezhetette (Ferge, 2006: 55.).

Ez azonban nem teszi lehetetlenné az elméleti séma alkalmazását, amennyiben ideáltípusokként, vagy pólusokként értelmezzük a különböző elméleti típusokat. Gyakorlatilag így közelít a kérdéshez Dorothee Bohle és Greskovits Béla (2007, 2008), aki szerint a volt államszocialista országok mindegyike inkább egy módosított altípus képvisel, és így Magyarországra leginkább a beágyazott–liberális megjelölés illik. Azonban a 2010 utáni kormányzati ciklusokban folyó jelentős

18 Szociális Beruházási Csomag (*Social Investment Package*)

társadalmi átalakítások – amelyek sok tekintetben illeszkednek a jóléti államok „rugalmasabbá” alakításának európai trendjébe –, deklaráltan a „munka alapú társadalom” megalapozását illetve megteremtését célozzák, és így talán még az is kérdéses lehet, hogy egyáltalán jólétinek nevezhető-e még a magyarországi társadalmi berendezkedés.

Bár a Greskovits–Bohle szerzőpáros kísérlete kétségtelenül rugalmasabb értelmezését kínálja a jóléti rezsimek elméletének, de más szerzők szerint ez a tipológia még ilyen módon kitágítva–módosítva sem ragadja meg az állam és a tőke poszt–államszocialista országokat jellemző viszonyrendszerének igazi sajátosságait, és ezért szerintük ezekre az országokra vonatkozóan a módosított–kitágított kategóriák sem igazán megfelelőek. Szelényi és Wilk a poszt–államszocialista országok két eltérő csoportját azonosítják a rendszerváltás után eltelt két és fél évtized társadalmi–gazdasági folyamatai alapján; egyrészt a neoliberális modellt követő,¹⁹ másrészt a neopatrimoniális politikai és gazdasági rendszerrel jellemezhető országokat²⁰ különböztették meg. Előbbiek jellemzője a szabadpiac, a külföldi tőke és a sokkterápia révén megvalósított gyors átalakulás,²¹ míg utóbbiaké a klientalizmus²² és a lassabb átalakulás (Illési–Csizmadia, 2015: 116.). De Miroslav Beblavý is amellett érvel, hogy a poszt–államszocialista országokban az európai integráció és a globalizáció folyamatában kialakult új társadalmi–gazdasági berendezkedés különbözik a nyugat–európai jóléti államokétól, és így nem is illeszthető be az azok elemzésén nyugvó modellekbe²³ (Beblavý, 2008).

Bár ahhoz, hogy a fogalom eredeti értelmében véve is „jólétinek” nevezhessünk egy társadalmi berendezkedést, kétségkívül lényeges eleme az adott társadalom öndefiníciója, de a magyarországi redistribúció rendszere még ma is igen nagy tömegek számára biztosítja a piactól független megélhetés lehetőségét (Habermas, 1994b), így jelentősen módosítja a tőkés piac függőségi viszonyait. Bár a jelenlegi magyarországi társadalmi berendezkedés tipizálhatatlannak tűnik, működtetett intézményrendszerei szinte kivétel nélkül megtalálhatóak valamelyik valóban és tipikusan jólétinek nevezhető európai társadalomban is, habár egyikben sem éppen ebben a konstellációban. Figyelembe véve ezt a tényt, illetve azt, hogy a tipikus jóléti rezsimek között is

19 Ez a közép–európai országok, melyek közé Magyarország mellett, Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovénia és Horvátország tartozik.

20 Ezek a kelet–európai országok; a volt Szovjetunió balti térségen kívüli egykori tagállamai, a szlovén és horvát térségeken kívüli ex Jugoszláv államok, Albánia, Bulgária és Románia.

21 „Szelényiek szerint a közép–európai országok olyan mértékben építették le a „szabad piac” működésének útjában álló akadályokat, hogy a kilencvenes évtizedben a térség államai neoliberálisabbak voltak, mint az Egyesült Királyság Thatcher vagy az Egyesült Államok Reagan alatt” (Illési–Csizmadia, 2015: 116.).

22 „...vagyis a közjavak és állami erőforrások felhasználása a klientúra lojalitásának biztosítása érdekében” (Illési–Csizmadia, 2015: 116.) Hasonlóképpen értelmezte a helyzetet korábban Ladányi is, aki szerint a településfejlesztésre fordított EU-s pénzek kormányzati színektől függetlenül klientúra–építést szolgáltak” (Ladányi, 2010i: 270.).

23 Szerinte ugyanis a 2010–ben csatlakozott poszt–államszocialista országokban az állam jóléti kiadásainak mértéke és hatása kisebb, mint a nyugat–európai jóléti rezsimekben, viszont „azoknál jóval nagyobb mértékben támaszkodik a jövedelmek redistribúciójára a szegénység elleni küzdelemben” (Illési – Csizmadia, 2015: 118–119.).

jelentősek az eltérések, valamint azt, hogy maguk is a folyamatos változás folyamatában vannak, összességében kijelenthető, hogy a magyarországi intézményrendszer jelenlegi formájában sem áll távolabb azoktól, mint azok egymástól. Ebből következően a jóléti rezsimek különböző típusainak elemzési szempontjai a magyar társadalom esetében is alkalmazhatóak, ha másért nem, hát azért, hogy az ezektől való eltávolodás mibenlétéről és következményeiről pontosabb képet alkothassunk. Bár Magyarország rendszerváltozást megelőző társadalmi berendezkedése gyökeresen eltért a tőkés piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű nyugat-európai társadalmakétól, de az elmúlt 30 év fejleményei, vagyis a globális tőkés piacgazdaságba, illetve az európai gazdasági-, politikai közösségbe történő reintegráció következtében, ma már döntően ugyanazok a hatóerők alakítják társadalmi struktúráját, mint a fejlett nyugat-európai társadalmakét. Az európai uniós csatlakozási folyamat következtében az „öröklött” intézmények alapvetően átalakultak, az újonnan meghonosított intézmények pedig eleve a fejlett Európai demokráciák, illetve piacgazdaságok mintájára, EU-kompatibilis módon alakultak ki. Az ezredforduló környékére az intézményátalakulási folyamat döntő részben lezárult és a nyugat európai fejlett tőkés piacgazdaságot működtető demokratikus országokéval megfeleltethető gazdasági és politikai intézményrendszer alakult ki Magyarországon is, bár ennek jellege nem ideáltipikus. Bár Magyarországon nem alakult ki a nyugat-európai jólét rezsimek egyetlen tiszta típusa sem – amelyben a rendszerváltozással járó gazdasági sokk mellett a nyugat-európai átalakulási trendek is szerepet játszhattak -, de a kialakult intézményrendszerek és az azokra ható társadalmi-, gazdasági-, politikai erők alapvetően nem térnek el az azokra hatóktól. Az ezredforduló után Magyarországon is igen hasonló – bár talán nagyobb intenzitású – változási folyamatok bontakoztak ki, mint amelyeket a nemzetközi szakirodalom a nyugat-európai fejlett demokratikus kapitalista társadalmak esetében megjelölt (pl. állami kompenzációs funkció leépülése, a dekommodifikációs tendenciák helyett rekommodifikációs tendenciák megerősödése), és ebben a politika és az ideológia is kulcsszerepet játszik. Mindezek alapján levonható az a végkövetkeztetés, hogy az ezredforduló utáni magyarországi társadalomszerkezet értelmezésében nincsen alapvető koncepcionális akadálya annak, hogy a kortárs struktúraelmélet nyugat európai társadalmakra vonatkozó értelmezéseit és megállapításait a magyar társadalomszerkezetre vonatkozóan is kiterjesszük.

3. A pénzbeli szociális transzferek struktúra-alakító hatása Magyarországon

Jelen fejezetben Magyarország – mint egy demokratikus berendezkedésű, kapitalista piacgazdaságot működtető európai állam – példáján keresztül vizsgálom meg részletesebben is az állam, társadalmi termelés szféráján kívüli társadalmi csoportok jövedelmeinek alakításában betöltött szerepét. Ennek során kiemelt figyelmet fordítok a pénzbeli jóléti transzferek mértékére és jogosultsági feltételeire vonatkozó szabályozások valamint a jövedelmi egyenlőtlenségek változásának kapcsolatára, illetve ezeknek az egymást követő kormányzatok eltérő politikai ideológiai háttérével való összefüggésének vizsgálatára. Mindehhez a rendszerváltozás utáni időszakra vonatkozó szakirodalmi előzmények releváns állításainak elemzését végzem el, amelyet a tágabb kontextusban történő értelmezés érdekében – ahol lehetséges – kiegészíték a kapcsolódó és nyilvánosan is hozzáférhető statisztikai adatok nemzetközi összevetésben történő idősoros elemzésével, illeszkedve a jóléti rezsimekről, valamint a kapitalizmus változatairól szóló irodalomhoz.

3.1. Jövedelmi egyenlőtlenségek, szegénység és a transzferjogosultságok rendszere²⁴

A magyarországi egyenlőtlenségek mértéke és annak változásai közismertek, hiszen a KSH rendszeres adatközlései és a TÁRKI elemzései is sok évre tekintenek vissza. A magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése már az 1982–1987 közötti időszakban megindult, ami a rendszerváltás után felerősödve folytatódott 1995/96-ig (Förster-Tóth, 1997: 27., 32–33.). Az 1996 és 2003 közötti szakasz az egyenlőtlenségek stagnálásának időszaka volt. Ezután 2003-tól 2007–2008-ig csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség mértéke. Az azóta eltelt időszakról azonban bizonytalanul nyilatkozhatunk. A TÁRKI elemzései szerint a 2010–2012 közötti növekedés ellenére összességében inkább a csökkenő tendencia folytatódására utalnak a jelek (Szivós-Tóth, 2015: 16.), míg a KSH adatai 2009 és 2012 között erőteljes emelkedésről, aztán pedig stagnálásról tanúskodnak (KSH, 2014b: 11.; 2015c: 11–12.; KSH, 2016: 11–12.).

A jövedelemeloszlás mértékével szoros összefüggésben álló relatív jövedelmi szegénységi arány²⁵ némileg más tendenciát mutatott az elmúlt 15 és az utóbbi 4–5 év során is. A mediánjövedelem 60 %-ánál alacsonyabb nettó jövedelemből élők aránya a kétezres évek elején enyhén növekedett,

²⁴ Az alfejezet nagymértékben épít „A állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete” címmel megjelent tanulmányomra (Vastagh, 2016).

²⁵ A továbbiakban a jövedelmi szegénységre vonatkozóan csak a KSH adatain alapuló adatok és számítások szerepelnek.

majd az évtized második felében gyakorlatilag stagnált,²⁶ 2009-től kezdődően viszont emelkedésbe kezdett, majd 2013–2014-ben megállt (vö. Szívós–Tóth, 2013: 38.; 2015: 45.; KSH, 2012, 2015c: 20.). A relatív jövedelmi szegénység mértéke 2014-ben a TÁRKI mérése szerint 17,3 (Szívós–Tóth, 2015: 46.) a KSH szerint pedig 2014-ben 14,9, 2015-ben pedig 14,5 %-on²⁷ (KSH, 2015c: 20.; KSH, 2016: 16.) állt.

A jövedelmi szegénység és egyenlőtlenségek alakulásának fenti rövid összefoglalása alapján négy viszonylag jól körvonalazható szakaszt különíthetünk el. Az első, az 1989/90-től 1995-ig tartó időszak, amelyet a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység együttes erőteljes növekedése jellemez. A második az 1996 és 2003 közötti szakasz, amikor a jövedelmi egyenlőtlenség stagnált, a szegénység pedig enyhébb ütemben emelkedett. A harmadik, 2003 és 2007/08 közötti időszak, amikor az egyenlőtlenségek csökkentek, a jövedelmi szegénységben élők aránya pedig stagnált. Végül pedig a 2009-től napjainkig zajló szakasz, amelyet megnövekedett egyenlőtlenségek és valamelyest megnövekedett, majd az utóbbi három évben csökkenésbe forduló jövedelmi szegénység jellemez (vö. KSH, 2018: 12.).

Ezek az időszakok, bár nem igazodnak tökéletesen a választási ciklusokhoz, illetve a kormányzatok politikai–ideológiai háttéréhez, mégis úgy tűnik, hogy – legalábbis – az ezredforduló utáni időszakok nagyjából fedik azokat a ciklusokat, amelyekben a baloldali–liberális illetve a konzervatív politikai oldalé volt a kormányzati hatalom. Mivel a rendszerváltás utáni első évtizedben az átalakulás nehézségei és a négyévenkénti kormányváltások sokkal inkább leszűkíthették a hosszabb távra szóló ideológiai alapú átalakításokra rendelkezésre álló kormányzati mozgásteret, ezért megkockáztatható az a feltevés, hogy az átalakulás utáni konszolidált piacgazdaság keretei között az újraelosztási rendszer immár a politikai–ideológiákat is jobban visszatükrözi. Az alábbiakban ezért rövid kitérőt teszek a pénzbeli jóléti újraelosztás területén a rendszerváltás óta bekövetkezett nagyobb változtatásokra.

Magyarország egy meglehetősen összetett jóléti rendszert örökölt a szocialista rezsimből, amelyet jelentősen átalakított a számos, rendszerváltás után bevezetett reform. Azonban míg a szocialista rezsimben a szociális gondoskodás döntően természetbeni juttatásokon, ártámogatásokon, teljes foglalkoztatottságon, alacsony jövedelmi egyenlőtlenségeken és a közel teljes körű társadalombiztosításon keresztül valósult meg (Szalai J., 1992), addig a mai magyar jóléti rendszert

26 Eltekintve a KSH adatsorában módszertani eltérésekből fakadó 2006-os értéktől.

27 Ez a 15 %-os értéken álló relatív jövedelmi szegénységi mutató persze nem az egyedi adat még a jövedelmi szegénység mérésére sem. Az európai országok relatív jövedelmi szegénységének becslésére és összehasonlítására nem csak a „nemzeti” jövedelemeloszlások, hanem az összeurópai jövedelmi színvonal alapján is kísérletet lehet tenni; egy „európai szegénységi küszöb” feltételezése esetén a magyarországi szegénység mértéke 70 % körüli értéken állna, ami viszont a második legmagasabb érték Európában (Bruder, 2014: 84.). A relatív mutatók mellett a KSH által számított abszolút szegénységi mutató is „segíti a tisztánlátást”: a létminimum összege alatt élők aránya 2010-ben 37 %-on állt a „régiben”, míg 2013-ban 26 %-on az „új” módszertan szerint (KSH, 2011; 2015d).

a pénzbeli ellátások dominálják, dacára a szociális szolgáltatások 1990-es években lezajlott gyors fejlesztésének, amelynek ellenére e szolgáltatások ma is sok tekintetben lefedettségi, minőségi, illetve kapacitásbeli hiányosságokat mutatnak. A biztosítási alapú rokkantsági nyugdíjak és a szülői és gyermekgondozási ellátások a szocialista rezsimnek is fontos részét képezték, amelyeken nem sokat változtatott a rendszerváltozás sem (Scharle–Szikra, 2015: 1., 5–6.). Mindemellett, amikor a tervgazdaságról a piaczgazdaságra való békés áttérés átalakulási válság következtében az 1990-es 71 %-os foglalkoztatottsági szint 1993-ra 55 %-ra zuhant, és az új, immár demokratikusan választott politikai vezetés, a munkaerő-piaci feszültségek kezelése érdekében a korábbiaknál intenzívebben látott hozzá a pénzbeli újraelosztások rendszerének felhasználásához. A társadalmi feszültségek enyhítése érdekében ekkor a jóléti politika homlokterébe a munkaerőkínálat csökkentése került, amely kérdésre a gyermekgondozási ellátásokkal és a korai nyugdíjazással adott a politika részleges választ (Krémer, 2016: 123–126.), és ezeket arra használta, hogy távol tartsa a nagy tömegben feleslegessé vált munkavállalókat a munkaerőpiactól, és hogy kezelhető mértékűvé tegye a tömeges munkanélküliségből fakadó nyomort és társadalmi elégedetlenséget²⁸ (Vanhuyse, 2004; Scharle – Szikra, 2015: 2.; Scharle, 2007: 94.; Duman–Scharle, 2011: 5.).

Ennek következtében a rendszerváltás után az öregségi nyugdíjkorhatárnál fiatalabb rokkantnyugdíjasok száma gyorsan – az 1990-es 233 ezer főről 1996-ra – másfélszeresére növekedett és így a szociális transferekben részesülők munkavállalási korú népességben belüli aránya meghaladta a 30 %-ot²⁹ (Scharle, 2007: 91.; Duman–Scharle, 2012). A növekvő költségvetési kiadások miatt már az 1990-es évek folyamán is több kísérlet történt a rokkantnyugdíjazás feltételeinek szigorítására. 1997–1998-ban először a folyósítást tették a tényleges egészségi állapottól függővé, majd pedig az ellátásra való végleges jogosultság szűnt meg,³⁰ és ezzel a rokkantnyugdíj a korábbiaknál kevésbé biztos jövedelemforrássá vált (Scharle, 2007: 94.).

A nyugdíjrendszernek a munkaerőpiaci folyamatok befolyásolására való fokozatos felhasználásával nagyjából párhuzamosan zajlott a munkanélküli ellátások rendszerének kialakítása is, amelyet ugyan először szintén az 1980-as évek közepén vezettek be, de ami még 1989-ben, a tömeges munkanélküliség megjelenése előtt teljes egészében átalakult központi költségvetésből

28 A rokkantnyugdíjasok számának növekedése nem a rendszerváltáskor kezdődött, bár akkor erőteljesen felgyorsult. Korábban, az 1960-as és az 1980-as évek végén, már volt két erős növekedési hullám, ami a lakosság egészségi állapotának egyértelmű és jelentős romlása mellett a munkaerőpiac feszültségeiből is következett, és annak enyhítését szolgálta (Scharle, 2007, 91–92.; 98–99.).

29 A rokkantnyugdíjasok száma 2003-ra pedig megduplázódott (Scharle, 2007, 91.; Duman–Scharle, 2012).

30 A korábban hatályos törvény szerint a rokkantnyugdíj összegét a korábbi kereset függvényében állapították meg – úgy, hogy a legalább 67 %-os egészségkárosodásban szenvedő és legalább 25 év munkaviszonnyal rendelkezők esetében megegyezett az öregségi nyugdíj összegével, és ezt az összeget folyósították az öregségi nyugdíj-korhatár betöltése után is (Scharle, 2007, 93–94.).

finanszírozott biztosítási alapú³¹ rendszerre (Duman–Scharle, 2011: 12.).

A munkanélküli-járadék eredetileg két éves időtartamig járt, de az első szabadon választott (konzervatív) MDF-kormány már az évtized elején is fokozatosan szűkítette a maximálisan igénybevétel hosszát. 1991-ben a korábbi munkaviszony hosszától függően minimum 180 nap és maximum két év járt, 1992-ben már csak 135 nap és másfél év, 1993-ban pedig 90 nap és egy év közötti hosszra csökkent a folyósítás lehetséges időtartama (Nagy, 2000: 800.).

A korábbi keresettől függő munkanélküli ellátást kimerítők számára 1992-ben bevezetésre került a szociális alapú munkanélküli támogatás másik formája, amely 1995-ig egy jövedelemteszthez kötött és alacsonyabb összegű, de időkorlátozás nélküli fixösszegű ellátást biztosított a tartósan munka nélkül lévők számára. 1995-ben, immáron a baloldali-liberális MSZP-SZDSZ koalíciós kormányzat alatt, ennek igénybevételi időtartamát is két évben maximalizálták (Duman–Scharle, 2011: 12.; Nagy, 2000: 800.).

A gyorsan növekvő költségvetési hiány csökkentése és a megbillent makrogazdasági egyensúly helyreállítása érdekében az MSZP-SZDSZ koalíció 1995–1996-ban stabilizációs/megszorító csomagot vezetett be (az ún. Bokros-csomagot). A legtöbb elemző egyetért abban, ez volt a későbbi gazdasági fellendülés ára, azonban a megszorítások következményeképpen egyrészt csökkentek a reálkeresetek és a munkanélküli ellátások, másrészt a viszonylag bőkezű előnyudíjazási rendszert egy szűkmarkúbb nyugdíj előtti munkanélküli ellátás váltotta fel, és a keresetfüggő fizetett gyermekgondozási szabadságot is eltörölték. A megszorítások következtében a munkanélküli járadék helyettesítési rátája 73-ról 65 %-ra csökkent (Scharle–Szikra, 2015: 2.; Duman–Scharle, 2011: 15.; vö. Antal, 2000; Kelen, 1996).

A transzformációs válság időszakának legelején tehát – úgy tűnik – a konzervatív kormányzat is meglehetősen nagy erőfeszítéseket tett a munkaerőpiacról kiszoruló szociális biztonságának megőrzése érdekében, de a fokozódó költségvetési terhek egy idő után kikényszerítették a viszonylag bőkezű ellátási formák szűkítését, amelyet aztán az utánuk következő baloldali-liberális kormány fokozott mértékben folytatott.

Az átalakulási válságot 1997 és 2000 között már viszonylag magas és stabil gazdasági növekedés és rövid ideig tartó foglalkoztatottság bővülés követett. Az 1998-ban hatalomra került FIDESZ-vezette kormányzati koalíció az állami újraelosztás, illetve a költséges jövedelemteszthez kötött jóléti ellátások csökkentése, valamint az öngondoskodás elvének és az adófizető polgárok érdekeinek előtérbe helyezése céljával (Duman–Scharle, 2011: 15.; vö. Lakner, 2005) aktívabb munkakeresésre

31 Krémer Balázs megállapítása szerint ma már a magyar háztartások jövedelmi szerkezetén belül mintegy 40 %-ot tesznek ki a társadalmi transzferek, amelyeknek mintegy négyötöde nyugdíj. Vagyis az összes társadalmi transzfernek csak egy ötödét adják a valamilyen szociális elv alapján juttatott támogatások, míg a döntő részre biztosítási elv alapján jogosultak a háztartások (Krémer, 2016: 138–140.).

kívánta ösztönözni a munkanélkülieket. Többek között ennek érdekében rövidítette le a munkanélküli járadék lehetséges maximális időtartamát, vonta össze a munkanélküli segélyt a szociális segéllyel, miközben szigorította az ellátás jogosultsági feltételeit, majd emelte meg a minimálbért (Duman–Scharle, 2011: 18–19.).

A második – a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésének megtorpanásával és szegénység emelkedésének lassulásával jellemezhető – periódust tehát visszafogottabb változtatások, de a transzferjogosultságok további szigorítása jellemezte. Ez kevésbé függött össze a költségvetési egyensúly problémájával, és célját tekintve inkább a gazdasági növekedés előmozdítását szolgálta.

A 2002-es választásokon hatalomra került szociálliberális koalíció 2005-ig gyakorlatilag nem nyúlt hozzá alapvetően a munkanélkülieknek járó ellátásokhoz, de választási ígéreteinek betartása és népszerűségének megőrzése érdekében megemelte a közsféra fizetéseit és a nyugdíjakat (Ohnsorge–Szabó–Romhányi, 2007), aminek következtében a szociális ellátások összege a GDP arányában kifejezve a 2000-es év 14,9 %-os arányához viszonyítva 2006-ra 17,7 %-ra nőtt (Scharle–Szikra, 2015: 7–8.; Duman–Scharle, 2011: 22–23.). A munkanélküli járadék és a munkanélküli segély átlagos összege 2006-ra szintén egyre távolabb került egymástól – igaz ez már 1997-től elkezdődött. Mivel utóbbi nem követte az inflációt és a keresetek emelkedését, ezért átlagos összege az átlagos nettó kereset 26-ról 16 %-ára esett vissza, miközben az időszak folyamán a munkanélküli járadék nagyjából az átlagos nettó kereset 40-a körül alakult (Duman–Scharle, 2011: 18–19.).

A 2005-ben viszont az újraválasztott kormányzat, a munkaerő keresleti oldalának erősítése érdekében többek között célzott keresettámogatásokat vezetett be, miközben újra előtérbe került a kínálati oldal fokozásának célja is, de ezúttal a munkanélkülieknek járó támogatások emelésével együtt (vö. Frey, 2006: 208.). Ugyanakkor a munkanélküli járadék maximális hosszát ismét csökkentették; ezúttal már csak 90 napra (Duman–Scharle, 2011: 22–23.).

A gazdaság egészséges növekedést produkált 2005-ig, de ettől kezdve lassulni kezdett. Ennek okai körül részleges az egyetértés. A 2000 és 2006 közötti időszakban a kormányzati jóléti kiadásai – a GDP arányában kifejezve – 27,6-ról 31,8 %-ra emelkedtek, miközben a költségvetés hiánya 2006-ra 9 %-osra duzzadt. Ennek fényében a 2006-ban újraválasztott szociálliberális koalíció megszorító intézkedéseket vezetett be, amelyek 2008-ra 3% közelire csökkentették a hiányt. Az intézkedések következménye azonban lelassult gazdasági növekedés és nagymérvű társadalmi elégedetlenség lett.

A tőkés piacgazdaságra való áttérés utáni harmadik szakaszában tehát egyrészt tovább szigorodtak a munkanélküli ellátások jogosultsági kritériumai, másrészt emelkedtek a munkaerőpiac állami szektorában dolgozók keresetei, amelyek így együttesen a „jóléti kiadások” és a költségvetési hiány

felduzzadásához vezettek, de egyúttal a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkenését és a jövedelmi szegénység növekedésének megfékezését is eredményezték.

A 2007–2008-as világméretű pénzügyi válság komoly fiskális problémák között érte el az országot és keményen megütötte a magyar gazdaságot. A GDP 2008-ról 2009-re csaknem 8 %-kal csökkent, amire válaszul a kormányzat a társadalombiztosításra fordított kiadásait – zsugorodó GDP mellett – 18,6 %-ról 2009-re 17,8, majd 2010-re 16,1 %-ra vette vissza. A válság következtében 2008-tól Magyarországon is emelkedő munkanélküliségre és csökkenő foglalkoztatásra válaszul a kormányzat tovább szűkítette a munkanélküli segély hozzáférési feltételeit is. A kormányválság és a kormánykoalíció felbomlása után a következő választásokig még egy évig hatalmon maradt MSZP-kormány, nominálértéken befagyasztotta a családi ellátásokat és a szociális segélyt valamint eltörölte a 13. havi nyugdíjat (vö. Cseres–Gergely–Scharle, 2010). A munkanélküli segélyre jogosultak potenciális körét két – munkaképesek és munkára alkalmatlanok – kategóriába osztották. Utóbbiak esetében (például az 55 év feletti tartós munkanélküliek esetében) változatlan maradt az ellátás összege, és a kiegészítő jogosultsági feltételt is elhagyták, míg előbbieknél évi 90 nap közérdekű munkavégzés lett feltételül szabva. Az intézkedések hatására újra távolodott egymástól a munkanélküli járadék és a munkanélküli segély összege (Duman–Scharle, 2011: 25–26.).

A 2010-es választásokkal hatalomra kerülő FIDESZ–KDNP kormány nem oldotta fel a szociális segély befagyasztását, eltörölte a korai nyugdíjakat és 9-ről 3 hónapra csökkentette a munkanélkülieknek járó ellátás hosszát, ugyanakkor jelentősen megnövelte a közfoglalkoztatás mértékét (Scharle–Szikra, 2015: 7–8.). A közfoglalkoztatásban³² dolgozók éves átlagos száma 1996 és 2008 között csak 30–40 ezer fő volt, míg 2013-ban már meghaladta a 130 ezret is. (Scharle, 2012: 61–62.). Ez a nemzetközi összehasonlításban is igen jelentős méretű közmunkaprogram magas költségvetési kiadásokkal is jár, hiszen 2011-ben még csak 0,21, 2012-ben 0,46, 2013-ban pedig 0,53% volt a kiadások GDP százalékos aránya (Scharle–Szikra, 2015: 22–23.).

A Magyarországon újonnan kialakult tőkés piacgazdaság negyedik szakaszában tehát még tovább szűkültek a munkaerőpiac számára felesleges emberek számára juttatott passzív ellátások, és még inkább bezáródtak azok a menekülőutak, amelyek valamiféle stabil inaktív jogosultsági státus felé vezethettek. A munkanélkülieknek járó ellátások szigorításának 2010 utáni újabb hulláma is illeszkedik a korábbi időszakoknak az ellátások összegére illetve időtartamára vonatkozó megszorításainak sorába, amelyek a munkavállalás ösztönzésére, illetve a kormányzati kiadások

32 Különféle közfoglalkoztatási programok – változó elnevezéssel és feltételekkel – 1987 óta működnek Magyarországon, de az ezekben résztvevők száma csak a 2009-es „Út a munkához” program elindítása után emelkedett erre a nemzetközi összevetésben is magasnak számító szintre. Magyarországon a közfoglalkoztatottak a minimálbérnél kisebb összeget keresnek, de bérükből nyugdíj-, és egészségügyi járulékot vonnak, illetve táppénzre és szabadságra is jogosultak, ami miatt félig meddig alkalmazottnak is tekinthetők (Scharle, 2012: 61–62.).

mérséklésére szolgáltak. A 2010 utáni intézkedések mégis kivételesnek számítanak, mivel mind az ellátások megkurtításának, mind a közmunkaprogramnak a nagyságrendje példa nélküli Európában (Scharle – Szikra, 2015: 17–18.). Bár kétségtelen, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek illetve szegénység növekedésében még a globális pénzügyi válságnak is van szerepe ennek az utolsó periódusnak az első szakaszában, azonban ezeknek – a korábbi időszakokhoz képest – magas szinten való stabilizálódásához nagyon úgy tűnik, hogy nem csak a költségvetéssel és a makrogazdasági egyensúllyal kapcsolatos gazdasági megfontolások, hanem a 2010 óta hatalmon lévő konzervatív kormányzat újraelosztással kapcsolatos megváltozott célkitűzései is erőteljesen hozzájárulnak.

3.2. Az állami újraelosztás mértéke

A magyarországi jövedelmi egyenlőtlenség mértéke mindezek ellenére európai összehasonlításban még a legutóbbi években is meglehetősen alacsony. A relatív értelemben vett jövedelmi szegénység pedig az elmúlt 10–15 év magyarországi arányaihoz mérten magas szintje ellenére is az EU-tagországokkal összevetve közepes – illetve a legújabb adatok szerint szintén alacsony – szinten áll (Szivós–Tóth, 2015: 46.; Lelkes–Gasior, 2012; Lelkes–Zólyomi, 2008: 9., 14.; EUROSTAT, 2014: 11., 23., 34.; KSH, 2016: 25.).

Az EUROSTAT adatain alapuló³³ összehasonlítás azt mutatja, hogy míg a 60 év felettiek szegénységi aránya 5,9 %-kal a második legalacsonyabb és a 65 év felettieké 4,2 %-kal a legalacsonyabb volt Európa országai között, addig a 18 év alattiaké 24,6 %-kal és a 6 éven aluliaké 27,3 %-kal a legmagasabbak közé tartozott. Ez az összehasonlítás azt sugallja, hogy Magyarország esetében nem csak a tőkés piacgazdaság szükségszerűségei indokolják ezt az elképesztő eltérést, hanem ebben nagy szerepe lehet az állami újraelosztás sajátosságainak, és ezzel összefüggésben a kormányzatok politikai elveinek és gyakorlatainak.

Ahhoz, hogy jobban alátámaszthassuk azt, hogy valóban nagy szerepet játszik a magyar állam illetve a kormányzati ideológiák a magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek alakításában, érdemes kitekinteni az országhatáron túlra is, mivel csak így különíthetők el a következményeknek a globális gazdasági összefüggésekkel, illetve a helyi, egy-egy országra jellemző politikai változásokkal összefüggésbe hozható okai. Amennyiben az egyes országok gazdasági teljesítményét, az állami cselekvés külső gazdasági korlátjaként fogjuk fel, akkor a GDP-arányos állami kiadások nagyságrendjének és belső összetételének áttekintése megvilágíthatja, hogy milyen mértékben meghatározottak az európai államok újraelosztási rendszerei a globális piacgazdaság

33 EUROSTAT-DATABASE – At-risk-of-poverty rate before social transfers (pensions included in social transfers) (source: SILC) [ilc_li09b] letöltés: 2016.01.07.

feltételei között.

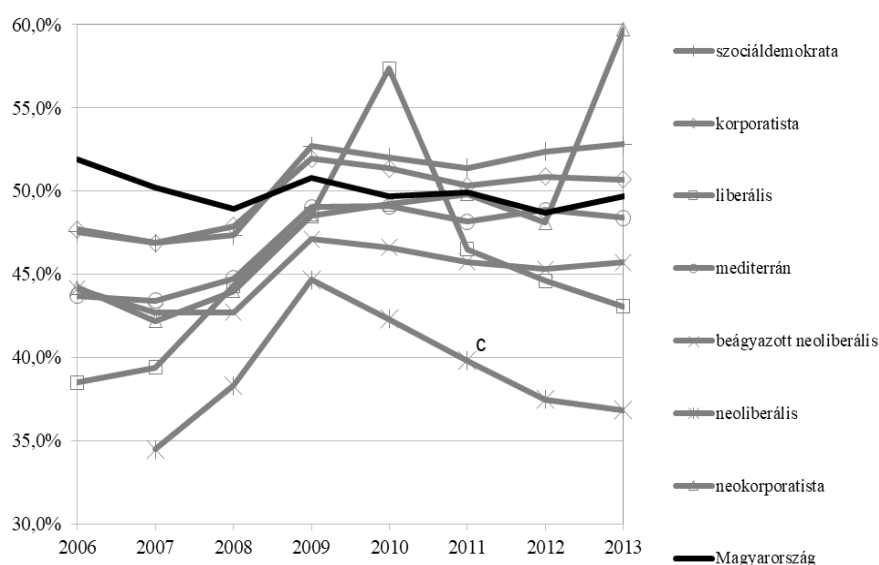
A magyar gazdaság GDP-je 2013-ban közel 30 ezer milliárd forintot tett ki, amivel mintegy 17 500 milliárd forintos állami kiadás állt szemben (Magyarország Kormánya, 2014) és így Magyarországon az újraelosztás mértéke 49,7 %-os volt. Nem meglepő tehát, hogy a napi sajtóban és több tudományos elemzésben is sokszor felmerül, hogy Magyarországon „túlzott” az állami újraelosztás mértéke (például Csillag, 2009). A nemzetközi összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy bár a magyar állam GDP-arányos kiadásai kétségtelenül viszonylag magasak, de ma már nem a legmagasabbak az európai országok között. Míg 2006-ban az 51,9 %-os aránynál csak a francia állam 52,5 %-os kiadási aránya volt nagyobb, 2013-ra már tíz országot is a magyarnál magasabb kiadási arány jellemzett. A ténylegesen újraelosztásra fordítható összeg nagyságát azonban erőteljesen csökkenthetik az adósságállomány törlesztésére fordítandó összegek, hiszen igen lényeges, hogy mekkora hányada áramlik ki a nemzetgazdaságból az államkasszába befolyó jövedelmeknek és mekkora hányada marad az országon belül.

A magyar állam mozgástere ezt figyelembe véve erősen korlátozott volt az 1990-es évek első felében, amikor az átállás programja határozta meg az átalakulás célját és irányát, illetve az ezek eléréséhez szükséges szabályozási mintákat. A választott gyors ütemű átalakulással járó elkerülhetetlen – elsősorban gazdasági – veszteségek akkor elsősorban a talponmaradást és a kármentést szolgáló azonnali védekezőreflexeket mozgósították. Azonban, mint azt a többi kelet-európai ország példája mutatja, a rendszerváltás üteme és módja nem volt teljesen determinált. Bár mindegyik rendszerváltó ország valamiféle liberális utat járt be, különbségek is voltak közöttük. A visegrádi országok, a balti államok, a FÁK országai és Szlovénia 1990 utáni átalakulásának különbségei részben éppen az állami politikák eltéréseiből fakadtak. (vö. Greskovits–Bohle, 2008). A GDP-arányos összkiadások belső szerkezetét tekintve jól látszik, hogy európai összevetésben Magyarországon még mindig az egyik legmagasabb az adósságtörlesztésre fordított hányad. A magyar állam a GDP 4–5 %-át kénytelen minden évben ilyen célra fordítani, ami nélkül költségvetési kiadásai már egyértelműen az európai középmezőnyben helyeznék el az országot.

A GDP-arányos államháztartási kiadások európai összevetésekor nehéz viszonylag homogén csoportokra felfigyelni (1. ábra), mivel az adatok meglehetősen nagy szóródásról és időbeli változékonyságról tesznek tanúbizonyságot. Ugyanakkor az Esping–Andersen-féle jóléti rezsimek, illetve a Bohle–Greskovits szerzőpáros által kialakított kelet-európai kapitalizmusváltozatok mégis viszonylag jól elkülönülnek egymástól.³⁴ Míg a skandináv szociáldemokrata országok kiadási

34 A következőkben nem önállóan kezelem az egyes államokat, hanem a már létező tipológiák szerint hasonlítom össze őket. A tipológiák érvényességét itt nem szükséges külön vizsgálni, mivel csak szemléltetésül szolgálnak ahhoz, hogy a magyar újraelosztás jellegzetességeit könnyebben felismerhessük. A jóléti rezsimek Esping–Andersen alapján:

aránya 50,4 %- volt a 2006–2013 időszak átlagában, addig a konzervatív, a korporatista–etatista államok 49,7, a mediterrán országok 46,9 a liberális államok 45,3 %-os arányt mutattak. A kelet-európai rendszerváltó országok közül a neoliberális országok 38,6, a beágyazott–neoliberális országok 44, míg a neokorporatista Szlovénia 48,2 %-os arányt produkált. A két, korábban egyik típusba sem egyértelműen besorolt balkáni ország, Bulgária és Románia 37,5 %-os aránnyal még a balti államok átlagos GDP–arányos kiadásainak átlagát sem éri el (Vastagh, 2016: 161–162). Természetesen a jóléti rezsimek vagy a kelet-európai kapitalizmus változatai nem egyetlen mutató alapján sorolhatók típusokba, de ez alátámasztani látszik a politikai ideológiák alapuló elméleti elkülönítés empirikus relevanciáját, és hogy a nagy és országspecifikus különbségek nemcsak a gazdasági fejlettséggel, hanem a társadalmi–politikai intézményrendszerek eltéréseivel is kapcsolatba hozhatóak.

1. ábra Állami kiadások a GDP százalékában
(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

A jövedelmi egyenlőtlenségek szempontjából azonban nem is az állami kiadások összességének nagysága illetve aránya a perdöntő, hanem annak funkciók³⁵ szerinti megoszlása. Európai összevetésben a magyar állam úgy tűnik, hogy mind az eurozóna 15 államának³⁶, mind az Európai

szociáldemokrata: svéd, norvég, finn, dán; liberális: Egyesült Királyság és Írorság; korporatista–etatista: német, osztrák, francia, belga, holland; mediterrán: olasz, spanyol, portugál (ez utóbbi típusnak Esping–Andersennél kérekes a korporatistától való elkülönülése); illetve a kelet-európai kapitalizmusváltozatok Greskovits és Bohle alapján: beágyazott neoliberális: Csehország, Lengyelország és Magyarország; neoliberális: Észtország, Lettorság és Litvánia; neokorporatista: Szlovénia.

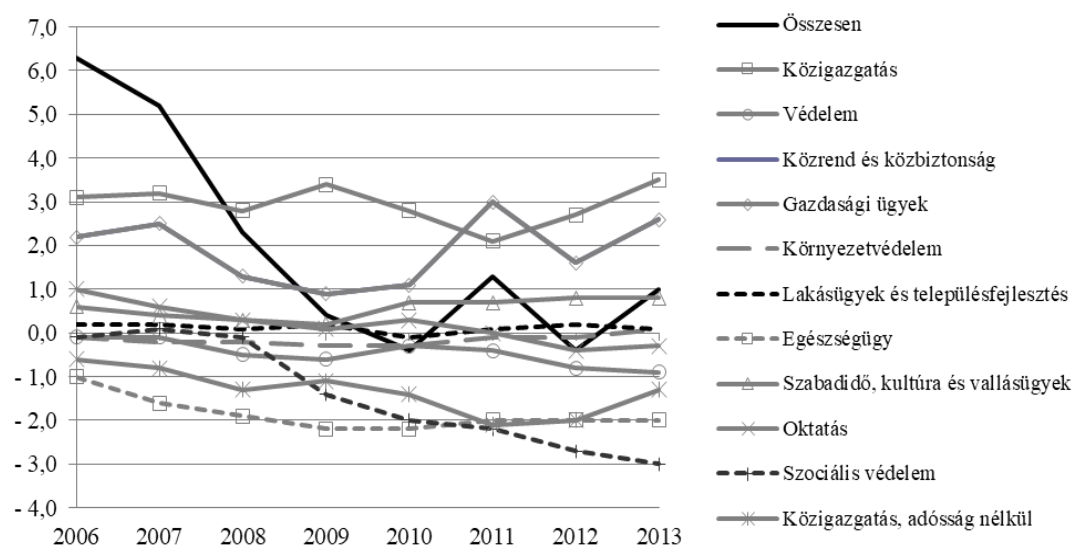
35 COFOG szerinti funkciók.

36 Euro–12 (1999 január 1.–2006 december 31.): Ausztria, Belgium, Finnország, Franciaország, Németország, Írorság, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Portugália, Spanyolország, Görögország.

Unió 25 államának³⁷ átlagával összehasonlítva, jellemzően többet költ arányaiban az általános közszolgáltatási (beleértve a közigazgatást is) funkcióra, gazdasági ügyekre, miközben az átlagosnál kevesebbet egészségügyre és szociális védelemre. Ezek az eltérések az elmúlt 10 év során szinte végig jellemzőek voltak hazánkra, azonban az 2006 és 2013 között történtek viszonylag nagy változások is. Ebben az időszakban az általános közszolgáltatásokra fordított kiadások mindvégig magas szinten mozogtak, mivel azonban ebbe a funkciócsoportba tartoznak az államadóssággal kapcsolatos kiadások, ezért ha ezt is figyelembe vesszük, akkor az összkép jelentősen módosul, hiszen ezek nélkül az erre a funkcióra fordított arány legalább 1 – sőt 2011-ben több mint 2 – százalékponttal az európai átlagok alá kerülne.

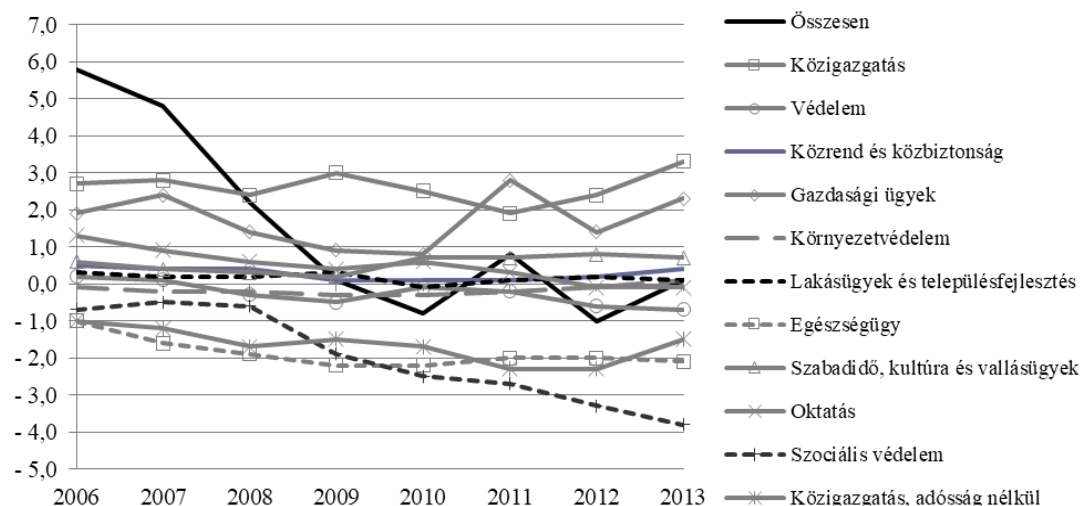
Úgy tűnik azonban, hogy a hazai költségvetés nem minden elemét „nyomja meg” a magas adósságállomány súlya, és hogy csak bizonyos funkciók sorvadnak. Magyarországon az egészségügyre fordított kiadások 2007–2009 között az amúgy is átlag alatti szintről tovább süllyedtek és azóta stagnálnak, az oktatásra fordított arányok pedig a 2006-os átlag feletti szintről lassú, de folyamatos csúszással, 2012–2013-ra az európai átlagok alá kerültek (2 és 3. ábra). A szociális védelmi funkcióra költött összegek aránya a 2006–2008 közötti időszak átlagosnak mondható szintjéről 2009-től kezdődően zuhanni kezdett és 2013-ban mélyen az európai átlag alá esett. A honvédelemre fordított kiadások szintén 2008-tól kezdődően kerültek az európai átlag alá, a szabadidőre, kultúrára és vallásügyekre költött GDP-arányos összeg tekintetében viszont 2010-től átlag fölé kerültünk. A gazdasági funkcióra kiadott GDP-arányos összeg ugyan 2008 és 2010 között 1 %-ponttal visszaesett, de 2011-től újra nagyjából a gazdasági válság előtti szintre tért vissza. Ezek alapján úgy tűnik tehát, hogy Magyarországon a világgazdasági válság hatásai eleinte minden funkcióban éreztették negatív hatásukat, de nem mindegyik maradt tartós kárvallottja a visszaesésnek. A gazdasági és a szabadidős, kulturális, vallási funkciók visszatértek, vagy akár meg is haladták a válság előtti szinteket, míg honvédelem, a közigazgatás, de legfőképpen a szociális védelem és az – a gazdaság teljesítőképességéhez mérten régóta alulfinanszírozott – egészségügy tartósan alulmaradtak, így innen fizetik meg néhány másik funkció többletét.

37 EU-25 (1993 november 1.–2006 december 31.): Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Görögország, Írország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Portugália, Spanyolország, Egyesült Királyság, Ausztria, Finnország, Svédország, Ciprus, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia.

2. ábra A magyar kormányzat funkcionális kiadásai EU25 átlagához viszonyítva (%-pont)

(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

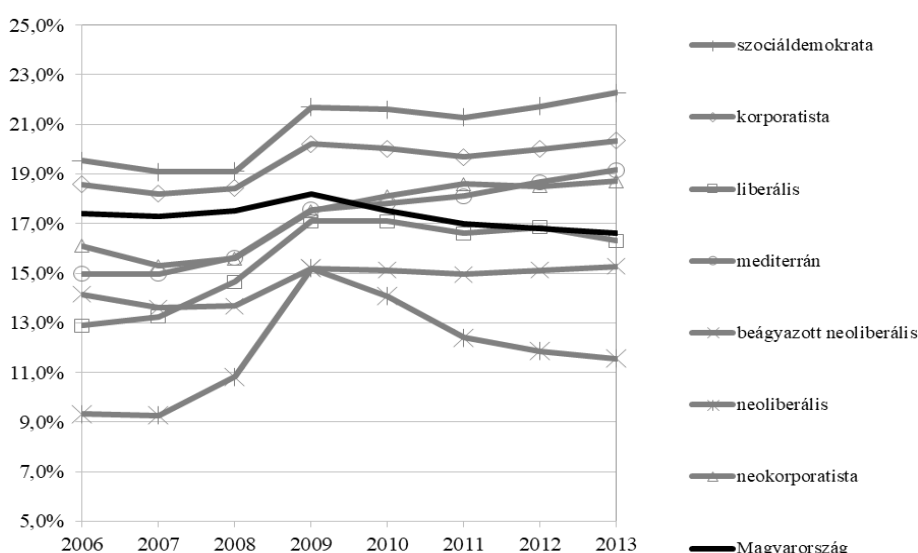

3. ábra A magyar kormányzat funkcionális kiadásai EU15 átlagához viszonyítva (%-pont)

(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

A „túlméretezett” állam visszanyesegetése tehát úgy sikerülhetett, hogy a válságperiódusban a liberális–baloldali kormány a gazdasági, az egészségügyi és legfőképpen a szociális védelmi funkciókra fordított kiadásokat csökkentette, majd a válság utáni – immáron új, „nemzeti”– (neo)konzervatív kormány által irányított – konszolidáció időszakában a szociális védelmi funkció további visszafogásával, de ugyanakkor a gazdasági, illetve szabadidős, kulturális és vallásügyi funkciókra fordított GDP–arányos kiadások növelésével nagyjából az európai átlagnak megfelelő szinten tartotta. Az állami költségvetés belső szerkezetének ez az átrendezése a jövedelmi egyenlőtlenség szempontjából is fontos mozzanat, hiszen az egészségügyi funkcióban az állami alkalmazottak egy jó részének bérköltségei is szerepelnek, a szociális védelmi funkció pedig

tartalmazza az összes inaktív gazdasági státusba tartozó közel 6 millió állampolgár ellátására fordítható pénzösszeget, így a nyugdíjakat, a segélyeket és a gyermekekkel kapcsolatos ellátásokat. Ez utóbbi, azaz a szociális funkció (4. ábra) tekintetben is megmutatkoznak az országokra jellemző ideáltípusos jegyek. A skandináv vagy északi típusú országokat jellemzik a legmagasabb GDP–arányos szociális kiadások, őket szorosan követik a kontinentális, konzervatív–etatista típusba sorolható rezsimek, akiknél a mediterrán országok valamivel kisebb arányban fordítanak ilyen jellegű kiadásokra, és a liberális típusba sorolhatók még kevesebbet. A rendszerváltó kelet–európai államok általában a skála alsó széléhez közelebb helyezkednek el, de közülük magasabb arányt mutatnak fel a beágyazott–neoliberális V4–ek és a neokorporatista Szlovénia, míg alacsonyabbat a balti és a balkáni országok. E funkciót tekintve Magyarországot a 2010 előtti időszakban meglehetősen magas kiadási arány jellemezte, de azóta – részben a hazai kiadások lejjebbcsúszásának, részben pedig a többi európai állam emelésének köszönhetően – európai összevetésben is a középmezőny alsó felébe került.

4. ábra Szociális kiadások a GDP százalékában

(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

Az egyes országok jóléti rezsimekbe történő besorolását lásd a 34-es lábjegyzetben

A magyar állam 2008–2009 óta mindent egybevéve – részben a magas adósságállománynak, részben a költségvetés belső szerkezeti átalakításának köszönhetően –, a nyugat–európai államok többségénél GDP–arányosan kisebb, a többi rendszerváltó országnál pedig arányaiban nagyobb összeget fordít tehát a jövedelmi egyenlőtlenségekkel szorosabb összefüggésbe hozható funkciókra. Ennek alapján elméletileg joggal feltételezhetnénk, hogy a magyar állam az előbbieknél kevésbé, az utóbbiaknál viszont erőteljesebben képes a jövedelmi egyenlőtlenségek és a relatív jövedelmi szegénység csökkentésére.

3.3. Szociális kiadások és strukturális hatások

A fentiek ellenére az állam szociális célokra fordított kiadásai mégis Magyarországon mérséklők – pontosabban mérsékeltek különösen 2007 és 2010 között – legerősebben a relatív szegénység mértékét, ami – talán nem szorul különösebb magyarázatra – a jövedelemeloszlás egyik igen fontos jellemzője. Hogy lehetséges ez? Több jel mutat arra, hogy a válasz nem a tőkés piacgazdaság belső törvényszerűségeiben, hanem a szociális transzferek „célzott” és egyenlőtlen elosztásában keresendő.

Az EUROSTAT adatait és számításait alapul véve lehetőség nyílik arra a gondolatkísérletre, amelynek keretében megvizsgálhatjuk, hogy milyen képet festene a magyar társadalom, ha az összes állami társadalmi transzfer hirtelen eltűnne. Ha ez valóban egyik pillanatról a másikra megtörténne, akkor Magyarországon a relatív jövedelmi szegénység mértéke az európai összehasonlításban meglehetősen alacsonynak tekinthető 14–15 %-os arányról³⁸ abban a pillanatban 50 %-os mértékűre növekedne.³⁹ Ez már önmagában döbbenetes különbség, ráadásul egész Európában a legnagyobb. Azonban még érdekesebb a kép, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a társadalmi transzferek a 18 év alatti gyermekeknél 50,1 %-ról – ami amúgy szintén a legmagasabb érték Európában –, a 65 év felettieknél pedig 89,3 %-ról csökkentik le a jövedelmi szegénységet a korábban már említett 24,6 illetve 4,2 %-os mértékre.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a gondolatkísérlet kifejezetten a jövedelmi-szegénység kérdéseire összpontosít, csak „adott” strukturális összefüggésrendszerben érvényes, és feltételezi a társadalom tagjainak ehhez alkalmazkodó cselekvési stratégiáinak jelenbeli mintázatait. Ennek alapján csak annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy jelenleg Magyarországon a (65 év feletti) nyugdíjasoknak nagyjából 4 %-a rendelkezik olyan egyéb – munkavállalásból, járadékokból, kamatokból – származó jövedelmekkel, amelyek a társadalmi transzferek nélkül is magasabb bevételt biztosítanak számukra, mint a jövedelmi szegénységi küszöbe, illetve hogy a gyermekek fele is eleve olyan háztartásban él, ami a szegénységi küszöbnél magasabb piaci jövedelemmel rendelkezik.⁴⁰

A hivatalos statisztikák alapján tehát a pénzbeli társadalmi transzferek Magyarországon a nemzetközi átlagnál erőteljesebben módosítják a piac által létrehozott jövedelmi

38 Más módszertanon alapuló megközelítéssel a Magyarországi szegénység kifejezetten magasnak számít Európában (vö.: Bruder, 2014).

39 Természetesen csak az egyének viselkedését, életmódbeli szokásait, erőforrásaiknak fogyasztásra illetve jövedelemtermelésre fordított elosztását, háztartásszerkezetet stb. változatlanul feltételezve.

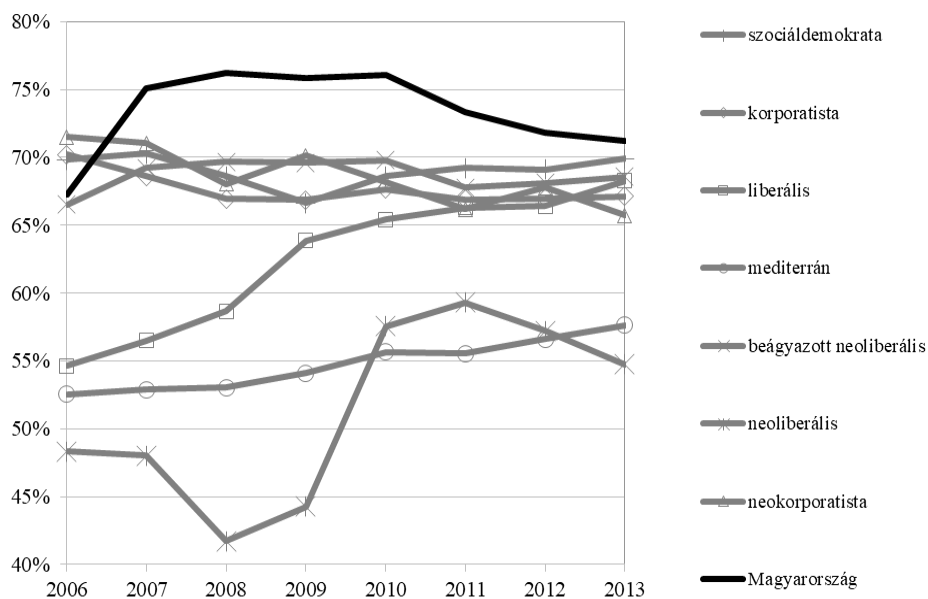
40 Ez nem jelenti azt, hogy a maradék 96 % között ne lennének olyanok – Magyarországon valószínűleg viszonylag kevesen, akik a köznapi értelemben véve is a szegények közé tartoznának, ha nem léteznének társadalmi transzferek. Könnyen elképzelhető, hogy sok nyugdíjas, az életpályája során képes lehetett felhalmozni akkora vagyont, amelyet jövedelemforrásként hasznosíthatna az újraelosztás hiányában, de ez a kérdés már sokkal inkább a társadalmi rétegződés kérdéskörébe tartozik.

egyenlőtlenségeket. Mivel azonban a különböző társadalmi rétegekre eltérő hatással lenne a szociális transzferek teljes eltörlése, így a 65 év alattiak esetében a szegénységi arány növekedése – 2013–2014-es évek adatai alapján – 2,3–2,4-szeres lenne az egyedül élők, és 3,5–3,6-szoros a legalább két felnőttel rendelkező háztartások esetében, a 65 év felettiekénél pedig 16–18, illetve 20–21-szeres növekedéssel számolhatnánk. A gyermektelen háztartásoknál a szegénységi arány növekedése 6,4–6,8-szoros, míg a gyermekeseknél csak 2,2-szeres lenne (Vastagh, 2016: 166.). Más szavakkal; ma Magyarországon a jóléti transzferek elsősorban az idős és a gyermektelen háztartásokban csökkentik nagymértékben a szegénység kockázatát, míg az aktív és gyermekes háztartások esetében kisebb a szerepük.⁴¹

Amennyiben a pénzbeli társadalmi transzfereken belül szétbontjuk a nyugdíjak és az egyéb szociális transzferek hatását, megmutatkozik, hogy európai összevetésben a magyar állam – a többi visegrádi országhoz hasonlóan – az ilyen típusú kiadásainak még a gazdaságilag fejlettebb országokhoz képest is viszonylag nagy – és növekvő – hányadát költi nyugdíjakra, ezzel szemben közepes – de csökkenő – arányát a többi társadalmi transzferre. A lakosság demográfiai összetétele nem magyarázza a nyugdíjnak ezt a relatív többletét, hiszen Nyugat-Európa több országában jóval több idős ember él, mint hazánkban.

Az EUROSTAT – nyugdíjakra illetve az egyéb társadalmi transzferekre fordított állami kiadásokat tartalmazó – adatai szerint a mediterrán típusba tartozó országok mutatják a legegységesebb képet (5. ábra) az állami transzferek belső szerkezetét illetően. Ezeket magas nyugdíj, és alacsony egyéb szociális kiadások jellemzik. A konzervatív–korporatista típust az egyéb szociális juttatásokra fordított magasabb, európai összevetésben általánosságban közepesnek mondható GDP–arányos kiadások különböztetik meg ezektől, míg a skandináv–szociáldemokrata típust éppen fordítva; közepesnek vagy alacsonynak mondható nyugdíjkiadások és magas egyéb társadalmi transzferek jellemzik. A két liberális típusú nyugat-európai állam a társadalmi transzferek belső szerkezetében nem mutat egységes képet, míg az Egyesült Királyság arányszámaikat mindkét esetben közepesnek minősíthetjük, addig Írországból a legalacsonyabb a nyugdíjkiadások aránya egész Európában, miközben az egyéb transzferek tekintetében a legmagasabbak közé került a világgazdasági válság éveiben.

41 Ez persze nem meglepő egy közpénzekből finanszírozott, felosztó–kivívó jellegű nyugdíjrendszerrel rendelkező társadalomban, hiszen az ilyenekben az idősök megélhetését szinte kizárólagosan biztosító nyugdíjak teljes egészében a társadalmi transzferek közé sorolódnak. Márpedig az olyan idősödő társadalmakban, mint a magyar, a nyugdíjak a jóléti célú pénzbeli állami kiadásoknak a döntő részét teszik ki, amelyhez képest a gyermek- és családtámogatások – bár nem nagyságrendekkel, de – kisebb tömeget képviselnek.

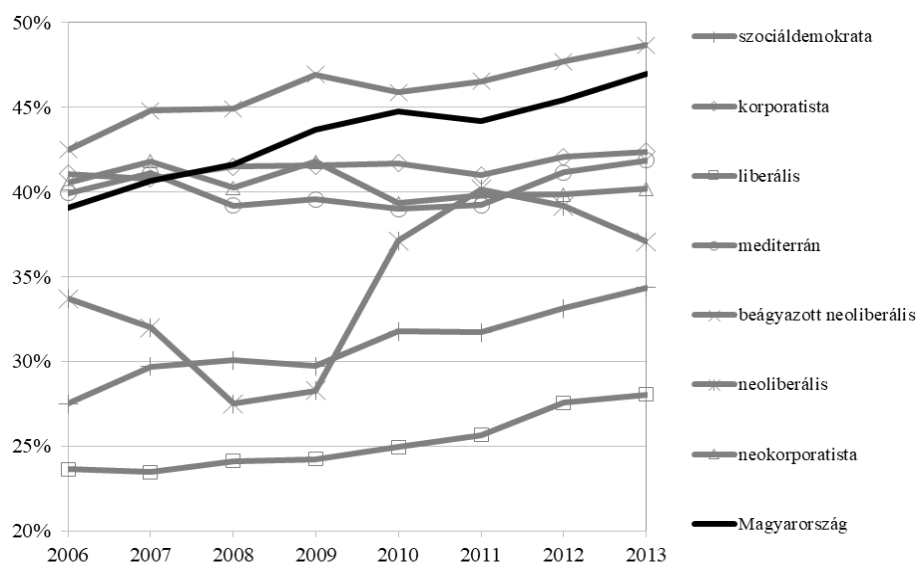

5. ábra Nyugdíjak és egyéb pénzbeli társadalmi transzferek szegénységcsökkentő hatása

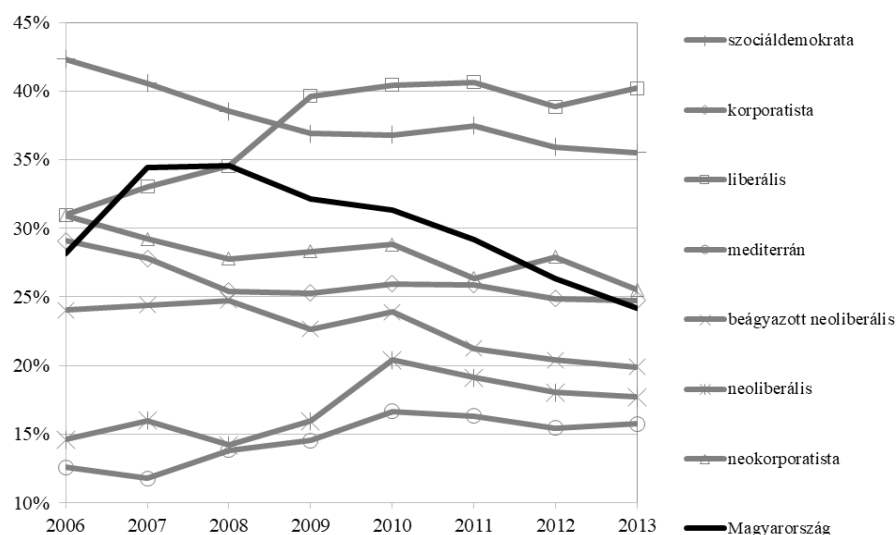
(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

A volt szocialista országok között az egyéb szociális transzferek arányát tekintve nem látható lényeges különbség; egységesen alacsony GDP–arányos kiadás jellemző rájuk. Az egyetlen kivétel Magyarország, ahol 2009–ig meglehetősen magas – a skandináv és a korporatista jóléti rezsimek értékeivel összevethető – arány volt jellemző, ami azonban 2010–től kezdődően csökkenő trendet vett fel, de 2013–ban még így is jóval magasabb értéken állt, mint a többi rendszerváltó országban. A nyugdíjakat tekintve a V4–eket, valamint a balti és a balkáni országokat is közepes kiadási arányok jellemzik, amelytől talán csak a lengyel, illetve – 2009 óta – a bolgár adatok térnek el egy kicsit fölfelé.

A nyugdíjak és az egyéb jóléti transzferek szegénységcsökkentő hatása (6. és 7. ábra), illetve ennek változásai – talán nem meglepő módon – visszatükrözik a GDP–arányos kiadások tekintetében előbb bemutatott belső szerkezetet.

6. ábra Nyugdíjak szegénységcsökkentő hatása
(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

7. ábra Egyéb pénzügyi szociális ellátások szegénységcsökkentő hatása
(Forrás: Eurostat-Database, letöltés: 2016.01.08., saját szerkesztés)

A skandináv szociáldemokrata típusú jóléti államokban általában kisebb hatása van a nyugellátásoknak és az átlagosnál erősebb az egyéb állami szociális juttatásoknak, míg a mediterrán országokban éppen fordított a helyzet. A kontinentális konzervatív-etatista típusú országokban hasonlóan a mediterrán országokhoz, nagy szerepe van a nyugellátásoknak, de az egyéb társadalmi transzferek nagyobb szerepet játszanak a szegénység csökkentésében, mint a kontinentális–mediterrán típusban és kisebbet, mint a szociáldemokrata rezsimekben. A nyugdíjak szegénységcsökkentő hatása a V4-országokban a legnagyobb, és ezeknél, a mediterrán országokhoz

haszonlóan, kisebb mértékben csökkentik a szegénységet az egyéb szociális transzferek. A V4-ek ezzel a jellegzetességükkel jól el is különülnek a balti és a balkáni országoktól, amelyekben a nyugellátásoknak közepes, a többi szociális juttatásnak pedig alacsony a szegénységcsökkentő hatása.

Magyarország jóléti profilja a társadalmi transzferek tekintetében a 2006–2009 közötti időszakban elég sajátosnak mutatkozott, tekintve, hogy mind a nyugdíjak, mind az egyéb szociális juttatások viszonylag magas arányt képviseltek, 2010-től kezdődően azonban egy divergáló tendencia indult meg a „két ellátási forma” között, amelynek eredményeképpen az „ellátási profil” egyre inkább kezd hasonlítani a többi visegrádi országéhoz. Az összes jóléti transzfer szegénységcsökkentő hatásának 2010-óta megfigyelhető gyengülését az „egyéb szociális transzferekre fordított kiadások” arányának csökkenésében találjuk meg, hiszen a nyugdíjkiadások a 2017-ig folyamatos emelkedést mutattak.

3.4. A társadalmi juttatások elosztása és strukturáló szerepe

A Magyarországon működő pénzbeli állami újraelosztás tehát inkább kedvez a nyugdíjasoknak, mint az aktívkorú felnőtteknek és a gyermekeknek. Ez nem új jelenség, az újraelosztásnak erre a rendszerváltást követő évtizedben kialakult vonására már jó ideje felhívják a kutatók a figyelmet (Szalai, 2007: 152–154.; Szívós–Tóth, 2001; Spéder, 2002; Kolosi–Róbert, 2004; Kertesi, 2005).

A gyermekek (gyermekes családok) és az idősek (nyugdíjasok) jövedelmi helyzete közötti átrendeződés az ezredforduló utáni első évtized második felében tovább folytatódott (vö. Vastagh, 2012), és a KSH⁴² korosztályos bontású szegénységi adatai alapján sem feltételezhető, hogy megállt volna. Ennek eredményeképpen mára még több nyugdíjas került a legfelső és még több gyermekes család a legalsó jövedelmi kategóriákba. Ennek legfőbb okaként egyértelműen a jóléti transzferek differenciált elosztását, illetve ennek megváltozását jelölhetjük meg.

Amikor a társadalmi transzferek belső megoszlásait is megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Magyarország 2013-ban, a GDP-arányos kiadások alapján a szociális ellátások szinte összes alfunkciójában az európai középmezőnyben helyezkedett el, kivéve a munkanélküli ellátásokat, amelyek aránya hazánkban alacsonyabb volt, mint a legtöbb európai államban.

A kiadási arányoknál azonban talán még érdekesebb, hogy milyen erős a differenciáltság a különböző ellátási formákon belül. Ha a különböző formájú társadalmi transzfereket a piaci átlagkeresetekhez viszonyítjuk, jól megfigyelhetők az elmozdulások. A rendszeres szociális segélyek relatív színvonala a 2001-hez képest 2014-re 13 %-ról 10 %-ra, a munkanélküli

42 KSH – A társadalmi haladás mutatószámrendszere – 2.6.1. táblázat: Jövedelem-eloszlás, szegénység (2003–2015); http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_6_1.html (letöltés: 2017.01.19.)

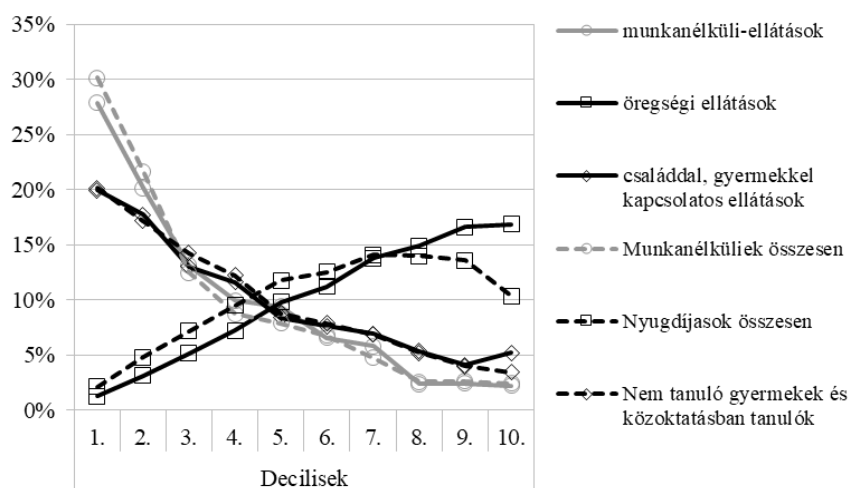
ellátásoké 18-ról 9 %-ra, a GYES-é 17-ről 13%-ra, a rokkantsági és egészségkárosodással összefüggő korhatár alatti ellátásoké pedig 40-ről 32 %-ra esett vissza. Ezzel szemben a GYED relatív színvonala 19-ről 41, a családi pótléké 5-ről 6 %-ra emelkedett, miközben az öregségi nyugdíj 46 %-os aránya változatlan maradt⁴³ (Vastagh, 2016: 170.). A társadalmi transzferekből származó jövedelmek relatív színvonalának a piaci jövedelmekhez képest bekövetkezett változása nem a 2010 utáni időszak eredménye, mivel az elmozdulások jó része már 2011-ben is látható volt. Ugyanakkor, mint láttuk, nagyjából 2010-től tovább nyílt az olló a nyugdíjakra és az egyéb társadalmi transzferekre fordított állami kiadások között.

Az állami újraelosztás megváltozott preferenciáit tükrözik a KSH jövedelmi tizedek szerinti adatsorai is (8-10. ábra). Ezek szerint 2007 és 2011 között a legfelső három jövedelmi tizedben megemelkedett a nyugdíjasok aránya (38-ról 41 %-ra), miközben a jövedelmi skála közepe alá kevesebben kerültek. A gyerekek fele viszont 2007-ben, 2011-ben és 2014-ben is az alsó három, ezen belül több mint harmada a legszegényebb két jövedelmi tizedbe tartozó családban élt.

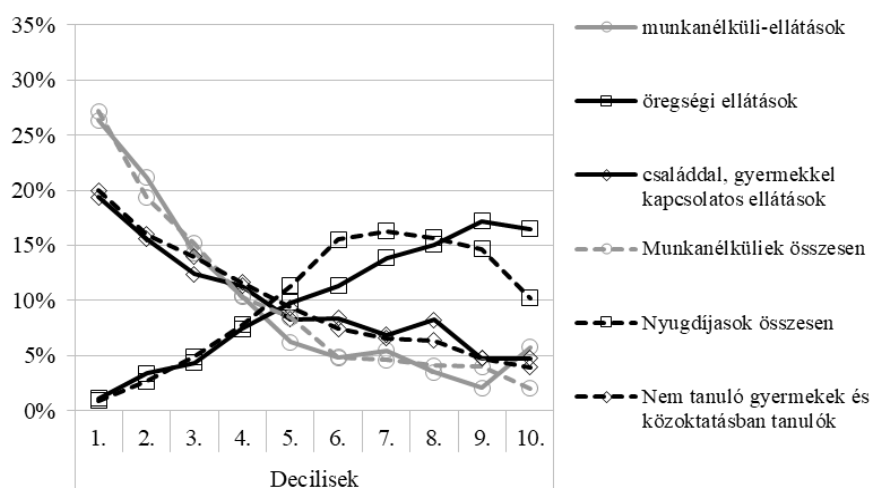
A munkanélküliek szintén az alsó kettő illetve három jövedelmi tizedben koncentráálódtak 2007-ben, 2011-ben és 2014-ben is, de az utóbbi évre ez még inkább jellemző volt, ráadásul 2011–2012-ben több komoly szigorításra is sor került a szociális ellátások terén, és ennek következtében a 2007-es 160 ezer és a 2010-es 240 ezer fő helyett 2012-ben már több mint 270 ezer⁴⁴ munkát nem találó magyar állampolgár nem részesült semmilyen ellátásban sem (Vastagh, 2016: 170–173.).

43 A számításokat a KSH–STADAT adatai alapján készítettem

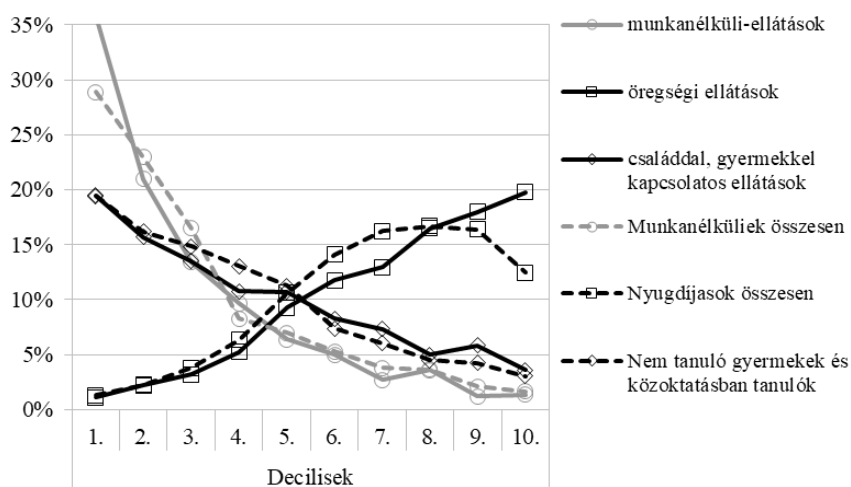
44 „2012-ben a nyilvántartott álláskeresők összetétele a kapott ellátás típusa szerint jelentősen megváltozott, köszönhetően annak, hogy 2011 szeptemberétől módosultak az álláskeresői ellátások formái és feltételei. 2012-ben éves átlagban 68,9 ezer fő (az álláskeresők mindössze 12,3%-a volt jogosult álláskeresői járadékra és segélyre, további 200,3 ezer fő (35,8%) részesült foglalkoztatást helyettesítő támogatásban vagy rendszeres szociális segélyben, míg az álláskeresők több mint fele semmilyen ellátásra nem volt jogosult ebben az évben” (NFSZ, 2013: 5.). „2010-ben a nyilvántartott álláskeresők átlagos száma 582 664 fő volt” (ÁFSZ, 2011: 8.). „2010-ben az átlagos havi létszám alapján az álláskeresők összetétele a következőképpen alakult: 32,0%-a jogosult álláskeresői támogatásra, 28,8%-a szociális támogatásra és végül a legmagasabb, 39,2 % azon álláskeresők aránya, akik semmilyen ellátásra nem voltak jogosultak ebben az évben” (NFSZ, 2013: 18.).

8. ábra Társadalmi ellátások és igénybevevők eloszlása 2007
(Forrás: KSH-STADAT, letöltés:2016.01.18., saját számítás)

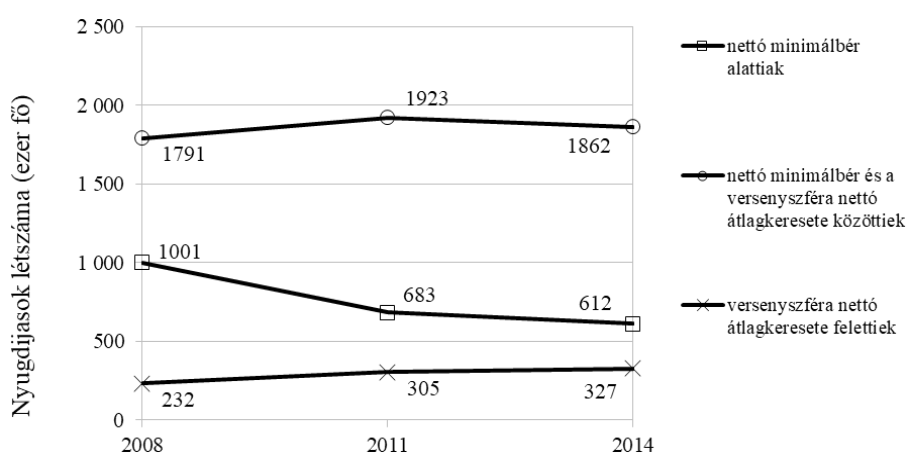

9. ábra Társadalmi ellátások és igénybevevők eloszlása 2011
(Forrás: KSH-STADAT, letöltés:2016.01.18., saját számítás)

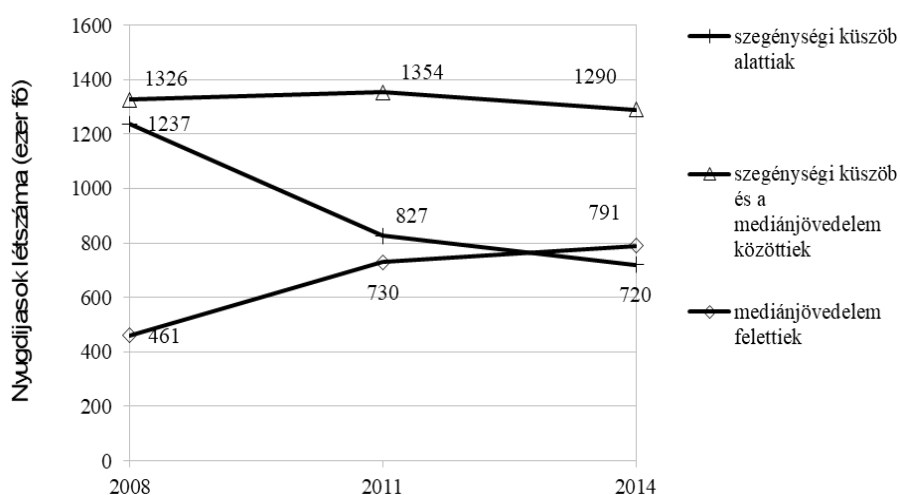

10. ábra Társadalmi ellátások és igénybevevők eloszlása 2014
(Forrás: KSH-STADAT, letöltés:2016.01.18., saját számítás)

A nyugdíjasok relatív jövedelmi pozíciójának további javulása nemcsak az állami transzferekkel, hanem a foglalkoztatottsági rátával és a keresetek színvonalával is összefügg, hiszen ha a piaci keresetek magas foglalkoztatottság mellett nagyobbak lennének, akkor nem találnánk ennyi nyugdíjast a jövedelmi létra tetejének közelében. Ugyanakkor, mivel a foglalkoztatottsági arány 2014-ben már magasabban állt, mint a válságot megelőző 2007-es évben, ez önmagában nem lehet oka a nyugdíjasok „felemelkedésének”. Marad tehát magyarázatként a keresetek és a nyugdíjak színvonalában bekövetkezett arányeltolódás, amelyet a 11. és 12. ábra szemléltet. Ezek az ábrák a nettó minimálbér, a szegénységi küszöb, illetve a versenyszféra nettó átlagkeresetéhez viszonyítva mutatják be, hogy a nyugdíjasok mekkora részének van ezeknél magasabb, illetve alacsonyabb nyugdíja.

11. ábra Nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma jövedelmi kategóriánként
(Forrás: ONYF évkönyvek és KSH-Stadat, letöltés:2016.01.18., alapján saját becslés)

12. ábra Nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma jövedelmi kategóriánként
(Forrás: ONYF évkönyvek és KSH-Stadat, letöltés:2016.01.18., alapján saját becslés)

2008 és 2013 között erőteljesen csökkent a minimálbér alatti és emelkedett a versenyszféra nettó átlagkereseténél több járandóságot kapó nyugdíjasok száma, miközben 2008-ban és 2014-ben lényegében ugyanannyian kaptak kézhez a kettő közötti nagyságú összeget. E változásnak több összetevője is van: egyrészt ebben az időszakban emelkedtek a versenyszféra keresetei a gazdasági válságból való kilábalás és az adórendszer megváltoztatásának eredményeként, másrészt növekedett a minimálbér nettó összege is, harmadrészt pedig komoly átalakítások történtek a nyugdíjrendszerben is, aminek eredményeképpen a nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma 250 ezerrel a nyugdíjasok száma pedig mintegy 370 ezer fővel csökkent (Vastagh, 2016: 170–173.).

A minimálbér alatti összeget kézhez kapó nyugdíjasok számának nagyarányú csökkenésével párhuzamosan megemelkedett átlagkereset feletti juttatást kapók száma is. Míg 2008-ban a nyugdíjasok kétharmadának volt magasabb összegű nyugdíja, mint az akkori minimálbér, és közel 8 %-uknak volt magasabb még a versenyszféra nettó átlagkereseténél is, addig ezek aránya 2013-ra 78, illetve 12 %-ra emelkedtek. Tehát az állam erőteljesebben dotálta ebben az időszakban a nyugdíjasokat, mint amennyit a magángazdaság bővülése a dolgozó, aktív korosztályok számára biztosított.

2008–2010 között a segélyek és családtámogatások, valamint a nyugdíjak egymáshoz viszonyított aránya kiegyensúlyozottabb volt, mint a 2010-et követő időszak során átalakított rendszerben. Az ilyesfajta társadalmi transzferekre – elsősorban a segélyekre, illetve a gyermek és családtámogatásokra – fordított GDP-arányos kiadások, illetve ezek szegénységcsökkentő hatása 2009-től csökken, vagyis ezek egyre kevésbé képesek a legalacsonyabb jövedelmű családokat a szegénységi küszöb fölé emelni.

Magyarországon a különböző transzferjövedelmeket élvezők térbeli eloszlásában is jelentősek az eltérések, ami összefüggésben áll azzal, hogy a hagyományosan is igen erőteljes területi egyenlőtlenségek a rendszerváltozás után, az új gazdasági rendszer kiépülésével sem enyhültek. Mivel az újonnan képző hazai, illetve a beáramló külföldi, transznacionális tőke elsősorban a kedvező térbeli-társadalmi adottságú térségekben, régiókban volt képes megvetni a lábát, vagyis elsősorban a fővárosban és az észak-nyugati határhoz közel fekvő megyékben (vö. Fazekas, 2000), ezért az ország többi régiójában a szocialista nagyipar gyors leépülését nem vagy csak kis mértékben helyettesítették új vagy betelepülő magánkézben lévő nagyvállalatok. Észak-Magyarországon, az Észak-Alföldön és a Dél-Dunántúlon a rendszerváltozás óta lényegesen nagyobb a munkanélküliség, mint Budapest környékén és Nyugat-Dunántúlon (Bartus, 2012: 247; Ábrahám-Kertesi, 1996; Kertesi-Köllő, 1998; Faluvégi et al., 2005; Lócsei, 2010). A társadalmi problémák így Magyarországon területileg is erősen koncentrálódnak, és itthon – szemben Nyugat-

Európával – a szegénység illetve mélyszegénység jellemzően rurális probléma, ami erőteljesen koncentrálódik egyes vidéki országrészekben és a falvakban (Gábos et al. 2013; Bass–Darvas 2012). A mélyszegénységben élők többsége – mintegy 3/5-ük – a leghátrányosabb helyzetű (LHH) térségekben lakik (Kovács, 2013: 44.). Nagyon általános összefüggésként elmondható, hogy minél kisebb és minél keletebbre fekszik egy település, annál alacsonyabb a képzetlen –, illetve foglalkoztatott nélküli –, és annál magasabb a csak szociális transzferekből élő háztartások aránya. A pénzbeli jóléti transzferek magyarországi rendszeréről tehát, az az első látásra látszólag paradox kép rajzolódik ki, miszerint a jóléti transzferek szegénység-csökkentő hatása nemzetközi összehasonlításban jelentősnek tűnik, viszont az állami újraelosztás mégis egyre nyíltabban fordítja erőforrásait a közép és felső rétegekbe tartozók támogatására. Az ide vágó szakirodalom egy lehetséges magyarázatként fogalmazza meg erre vonatkozóan, hogy a magyar állam a pénzbeli jóléti transzferek révén elsősorban azokat a szegénységi kockázatokat csökkenti jelentősebb mértékben, amelyek az életciklus különböző szakaszaihoz (gyermekkor, időskor) kapcsolódnak, viszont nem, vagy csak enyhébb mértékben csökkenti a gazdagok és szegények közötti hosszútávú (életpálya-) különbségeket. Ez alapján arra lehet következtetni, hogy az állami transzferek csak korlátozottan rendelkeznek „igazi struktúra-alakító hatással” Magyarországon (Gál – Medgyesi, 2018). A szakirodalomban fellelhető fentiek szerinti magyarázat⁴⁵ azonban – bár részben kétségtelenül helytálló, mégis – csak részgazsággként fogadható el, hiszen mint azt az eddigiek során bemutattam, jól érzékelhető – abszolút és relatív – eltolódások történtek a pénzbeli jóléti újraelosztás különböző kedvezményezett csoportjai között a rendszerváltozástól az ezredfordulóig, illetve azóta is egészen napjainkig. Így joggal feltételezhető, hogy a különböző életciklusokhoz/élethelyzetekhez tapadó kockázatok mérséklésének célja (lásd a 6.1. alfejezetben) és mértéke, nem a redisztributív mechanizmusok valamiféle immanens logikájában keresendő, hanem politikai döntés függvénye (is), amely terjedhet a segítségnyújtás teljes elutasításától a segítség mindenre kiterjedő, maximális szintű (azaz a kockázati helyzet kialakulását megelőző, sőt akár a kockázati helyzetben kielégítetlenül maradó szükségletek) kielégítéséig. A különböző típusú transzferjövödelmeknek olyan feltételekhez kötése, mint a korábbi munkaviszony vagy kereset (biztosítási szemléletű rendszerek), önmagában is politikailag meghozott döntésként értelmezhető, amely gyakorlati alternatíváját tekintve ellentétben áll a „flat rate” jellegű újraelosztással, mint amelyet pl. a feltétel nélküli alapjövödelem, vagy a garantált minimumjövödelem elméleti megfogalmazásai és gyakorlati megvalósításai képviselnek. Emiatt a magyarországi újraelosztás magyarázatakor az életciklusokhoz kapcsolódó újraelosztásnak mellett – sőt, akár annak

45 Itt köszönöm meg Medgyesi Mártonnak, hogy erre a látszólag paradox jelenségre felhívta a figyelmemet.

magyarázataként – a politikai ideológiai megalapozottságot is figyelembe kell venni, mivel e két értelmezés nem ellentmond, hanem inkább kiegészíti egymást.

3.5. A politika ideológia hatása a pénzbeli társadalmi transzferek újraelosztására

A rendszerváltás utáni évtizedben a szocialista rezsimből örökölt régi–új jóléti rendszer a számtalan reform ellenére sem mutatott koherens képet, és összességében az ad–hoc változtatások, a sürgősségi döntéshozatal és az intézményi változékonyság jegyeit viselte magán (Szikra–Tomka 2009; Szalai J., 2007: 132; Krémer, 2016; Ferge, 2017: 110.). Így például a nyugdíjrendszert a rendszerváltás után érő átalakítások igen nagy részben kimondott vagy ki nem mondott politikai célokat szolgáltak, és kevésbé vetettek számot a racionalitással. A ’90-es évek elején például ennek a rendszernek szánták azt a „puffer” szerepet, hogy az elszabaduló munkanélküliség problémáját valahogy kezelje, később viszont éppen az ellenkezőjét, a foglalkoztatás emelkedését szándékozták elérni szigorításaival (Krémer, 2016: 123–126.). Ebből következően a nyugdíjba vonulók létszámának– illetve a nyugdíjak átlagának hosszabb távú idősorában mutatkozó hektikus változásokat nagy részben nem a gazdasági racionalitás (a bérek, a szolgálati idő vagy a generációk közötti létszámmérték) magyarázza, hanem azok sokkal inkább morális értékekre hivatkozó vagy rövid távú politikai haszonszerzésre irányuló demagóg politikai beavatkozások hatásainak tudatokról⁴⁶ (Krémer, 2016: 123–126.).

A jóléti ellátásokban az elmúlt huszonöt évben vissza–visszatérően eszközölt „jóléti reformok” megkurtításai általában a fiskális krízishelyzetekre adott válaszként⁴⁷ születtek meg, amelyek összefüggésben álltak a politikai ciklusokkal és egy egyszeri tényezővel, a globális pénzügyi válsággal (Scharle–Szikra, 2015: 1., 7.).

Ugyanakkor a társadalom-, illetve szociálpolitikát szabályozó, 1990 és 2016 között született magyarországi törvények alapján úgy tűnik, hogy az egyes kormányzatok politikai „öndefiníciójához” (kereszténydemokrata-konzervatív, szociáldemokrata-liberális, jobboldali-konzervatív) csak nagyon részlegesen illeszkedett a – valóban eltérő – szabályozási gyakorlatuk, így koherens érték-, illetve ideológiai rendszer érvényesülésére utaló nyomokat nehéz felfedezni az egymást követő kormányzati ciklusokban. (Ferge, 2017: 395–416.) Ugyanakkor ezt a sort megszakította a 2010-óta regnáló Fidesz-KDNP kormány, mivel kormányzati időszakai alatt viszonylag koherens és a törvények alapján is jól kivethető programja van, amelyet viszont nem

46 „Mindebből a nyugdíj alakulása a korábban „rángatásként” jellemzett változások eredményeként igencsak áttekinthetetlen kuszaságot eredményezett, nemcsak a nyugdíjasok létszámában, hanem a nyugdíjak összegében is” (Krémer, 2016: 124.).

47 A 2010 előtti költségvetési megszorításokat a neoliberális közgazdaságtani iskola szellemében, a költségvetési fegyelemre illetve a káros „egyensúlytalanságok” kijavítására hivatkozva indokolták a „balliberális” kormányzatok (vö. Pogátsa, 2016: 178–179., 229–230., 234–235.).

lehet az „európai szociális modellben” értelmezni (Ferge, 2017: 416-417., 419.; Scharle–Szikra, 2015, 30–32.).

Ugyan a 2000-es évek elején felgyorsuló EU-csatlakozási folyamat a társadalmi befogadás és az esélyegyenlőség előmozdítására irányuló kormányzati szándékokat és erőfeszítéseket is felerősítette (Scharle–Szikra, 2015: 3.), de transzformációs válság hatásainak mérséklésére „elkerülhetetlenül” beindított „jóléti prés”⁴⁸ (Szalai J., 2007: 128.) nem szándékolt következményei érdemben ezután sem mérséklődtek.

Úgy tűnik, hogy a jóléti redistribúció megváltozott funkciói, amelyekre Szalai Júlia a 2000-es évek közepén felhívta a figyelmet (Szalai J., 2007: 157–159.), az EU-s csatlakozásunk után sem mérséklődtek, és nem a jóléti rendszerünk átmeneti gyerekbetegségének bizonyultak. Sőt a rendszerváltás után eltelt negyed század általános tendenciáit mérlegelve egyértelműen a magyar állam újraelosztási logikájának integráns elemét, rendszerjellemzőjét kell látnunk benne. Ennek a funkcióváltozásnak a lényege, hogy az állami újraelosztás fokozatosan lemondott a rendszerváltás pillanatában megfogalmazott céljáról, és feladta a munkaerőpiacról kiszorult illetve abban csak részlegesen integrált szegények szociális védelmének még az igényét is, és egyre nyíltabban fordítja erőforrásait a „közép- és felső osztályokba” tartozók (Szalai J., 2007: 139.) támogatására, az ő anyagi helyzetük és szociális jogaik stabilizálására. Ez az átalakulás tehát nem a globális gazdasági válság után kezdődött, és nem is csak a 2010 utáni FIDESZ-KDNP kormányok politikájára jellemző, hanem fokozatosan és folyamatosan zajlott le a rendszerváltozást követő negyed század során, hiszen Szalai már 2004-ben illetve 2007-ben tényként beszélhetett a rendszerváltás után eltelt 15 év tapasztalatai alapján jóléti présről, intézményes diszkriminációról, a jóléti fogdáról és „két országról” (vö. Szalai J., 2004, 2005, 2007.).

A pénzbeli társadalmi transzfereket érintő módosításokban, átalakításokban több közös, politikai oldaltól független vonás is felfedezhető volt a rendszerváltozást követő időszakban, amelyek vissza-visszatérően összekapcsolódni látszottak a költségvetési hiánnyal és az államadóssággal kapcsolatos problémákkal.

Az egymást követő kormányzatok a pénzbeli társadalmi juttatások rendszerének átalakításakor 1992–1993-óta mindig a sérülékenyebb, kiszolgáltatottabb rétegek támogatását célzó kiadásokat csökkentették, a költségvetési hiány lefaragásának, a makrogazdasági egyensúly megteremtése vagy a gazdasági növekedés beindításának változó indokaira hivatkozva.

48 Szalai Júlia a „jóléti prés” hasonlattal arra a jelenségre utalt, amikor a rendszerváltás után kialakított új piacgazdaság képtelen volt felszívni a hirtelen munkanélkülivé vált tömegeket, akik megélhetésük biztosítását csak az államtól remélhették, és így az egzisztenciális biztonság megteremtésében a munkavégzés szerepét egyre nagyobb körben kellett átvenniük a jóléti ellátásoknak. A piaci bizonytalanság keltette társadalmi szükségletek kikényszerítették a jóléti újraelosztás eskalációját, és egy hidraulikus préshez hasonlóan áramoltatták át a társadalom tömegeit a gazdaságilag aktív pozíciókból az állam által biztosított inaktív pozíciókba (vö. Szalai J., 2007: 116-118., 120-124.).

A FIDESZ–vezette kormányzatokon kívüli minden más kormányzatra vonatkozó hasonlóságnak tűnik az is, hogy ha időszakosan nagyvonalúbban is viszonyultak a társadalom legkiszolgáltatottabb tagjai felé, akkor azt csak a költségvetési hiány komolyabb növelésének árán tudták megtenni, ami a későbbiekben kiigazításokkal, megszorítások mérsékeltek, tehát tartós javulást e társadalmi csoportok tekintetében nem sikerült elérniük.

Jelentős különbségek is megfigyelhetők azonban a különböző világnézetű kormányzatok intézkedései között. A jóléti politika fokozatosan, és egyre növekvő mértékben rendelődött alá a politikai jobb– és baloldal közötti küzdelmeknek.

A jobboldali-konzervatív kormányok 1998–2002 között, illetve 2010 utáni időszakban is a *workfare* szemlélet támogatói, amely kevésbé alapul társadalmi egyeztetéseken és figyelmen kívül hagyja az esélyegyenlőség témakörét. Ez ugyan az 1998–2002 közötti időszakban még kevésbé volt látványos, de 2010 óta egyértelmű és felvállalt jellemzője a kormányzatnak.

Az ezredforduló utáni baloldali-szociáldemokrata/liberális kormányok – talán a koalíció(k) belső világnézeti konfliktusaival is összefüggésben – sokkal kevésbé egységes és határozott társadalom–, illetve szociálpolitikai gyakorlatot folytattak, mint a jobboldali-konzervatív kormányok, és 2002–2010 közötti saját társadalmpolitikai céljaik helyett fontosabbnak ítélték az Európai Unió-hoz történő közeledést, amiből következően elsősorban az EU szociálpolitikai elveit és ajánlásait követték.

A baloldali-szociáldemokrata/liberális koalíciók a politikai deklarációk szintjén kiálltak a jóléti állam, a szociális piacgazdaság, és az „európai szociális modell”⁴⁹ céljai és értékei mellett, habár ezt a gyakorlat többnyire nem támasztotta alá, különösen a 2004–2010 közötti időszak „harmadikutas”⁵⁰ kormányzati időszakában.

Ezzel szemben a 2010 utáni jobboldali-konzervatív kormányok már a szavak szintjén deklaráltan szakítottak az európai jóléti modellel és a jóléti állam céljával⁵¹⁵².

49 Bár az Európai Uniónak nincs egységes szociálpolitikája és így „Szociális Európa” gondolata sem mint „előírt modell” adott (Pogátsa, 2016: 149–150.).

50 „Harmadik út” (vö. Giddens, 1998, 2002; Petras, 2002, Wetherly, 2002)

51 Ezt Orbán Viktor miniszterelnök több megnyilatkozása is egyértelműsíti.

2011-ben Tusnádfürdőn, a 22. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor zárónapján megtartott beszédében a következőket fogalmazta meg: „A jóléti államok helyett munkaalapú társadalmi rendszerre lesz szükség Európában. (...) a mostani gazdasági válság bizonyította, hogy véget ér a nyugati jóléti és fogyasztói társadalom időszaka, most a munkaalapú társadalmat kell felépíteni. Ebben a gyökeres átalakulásban megváltozik az állam szerepe is, amennyiben a visszafizethetlenné vált államadósságot csak állami eszközökkel lehet rendezni, csak erőteljes állami akarattal lehet visszavezetni a munkaerőpiacra a munka nélkül maradtakat” (MTI, 2011.július.23.).

Frankfurtban a Sberbank pénzügyi konferenciáján tartott beszédének tartalmáról a kormányfő sajtófőnöke, Havasi Bertalan tájékoztatta az MTI-t: „a jóléti államok időszakának lezárultára Magyarországnak világos és határozott válasza van, a munkaalapú társadalom létrehozása (...) Ennek érdekében nemcsak strukturális reformokat hajtottunk végre, hanem ennél többet: megújítottuk Magyarországot (...) Megvan a munka alapú gazdaságnak a társadalmi rendszere, amit Magyarországon felépítettünk, meglátjuk, sikeres lesz-e. Ez egy folyamatos küzdelem, egyáltalán nincs dicsőséggel kikövezve az utunk, vitákon és kétségeken keresztül vezet, nem egy promenád, ahol az ember a legjobb

A 2010-es kormányváltás utáni reformok tehát egy új, a korábbiaknál radikálisabb és alapvetőbb fordulatot jelentenek, amelyeket ezúttal sokkal tudatosabb politikai motivációk⁵³ vezéreltek (vö. Pogátsa, 2016: 177–180. 185., 187.), amely a biztos kormánypárti többséggel illetve szavazói támogatással a háttérben a szociális modell radikális megváltoztatására tett kísérletet.

A pénzbeli szociális transzferek Magyarországon jellemző újraelosztásának magyarázatában tehát egyértelműen figyelembe kell venni a politikai ideológiai megalapozottságot is. Amennyiben a különböző életciklusokhoz kapcsolódó újraelosztás jellemzően vagy teljes egészében biztosítási alapon történik, úgy az aktív életszakaszok egyenlőtlenségeit átörökíti, újratermeli az inaktív életszakaszok/periódusok időszakában is. Emiatt az ilyen biztosítási logikájú, életciklusok mentén történő újraelosztás egyértelműen hozzáköszhető az Esping-Andersen által konceptualizált konzervatív, korporatista-etatista jóléti modellhez (lásd 6.1. alfejezet).

Az a tény, hogy a valóságban létező jóléti államok többsége nem vállalja fel jelenleg a „szükségleteken” alapuló segítségnyújtást, még az olyan „természetes” életciklus kockázatok esetében sem, mint amilyen például a gyermekvállalás, nem jelenti azt, hogy az akár elméleti, akár gyakorlati, akár politikai szempontból lehetetlen lenne. Ezzel együtt azonban az is igaz, hogy látványos és szisztematikusnak tűnő különbségek figyelhetők meg a tekintetben, hogy ennek a célnak a felvállalásához – és a családtámogatások rendszerén keresztül történő – gyakorlati megvalósításához a skandináv típusú, szociáldemokrata jóléti rezsimek állnak a legközelebb, mint ahogy az is, hogy az állami-redisztribúció magyarországi rendszere 2010 után – a családok, gyermekek, és betegek pénzbeli támogatásainak befagyasztásával, illetve „elinfálásával”, és a családtámogatásoknak az adórendszerbe történő integrálásával – egyértelműen távolodott attól, hogy az életciklusokhoz/élethelyzetekhez tapadó kockázatokat önmagukban, minden más szempont figyelmen kívül hagyásával mérsékelje. Ehelyett egyre inkább egyfajta kevert, az életciklusokat és a(z) – megelőző – társadalmi helyzetet egyaránt mérlegelő támogatási rendszer irányába mozdult el. Ez az elmozdulás azonban mint már utaltam rá, nem törvényszerű, nem valamilyen külső

ruhájában fölvonul” (MTI, 2012.november.22.)

52 2010-től kezdve már a kormányzati kommunikáció is nyíltan szakított minden Nyugat-Európából ismert jóléti állami modell magyarországi megvalósításának ígéretével. Bukarestben, az Európai Néppárt 21. kongresszusa utáni sajtótájékoztatón Orbán Viktor miniszterelnök a következőket mondta: „*A másik az, hogy minden államnak el kell végeznie a jóléti állam korrekcióját. Nyugaton nehezebb, mert ott fölépült jóléti államok vannak, Közép-Európában nem olyan nehéz, mert nem épült fel jóléti állam. Mi a posztkommunizmus gazdasági rendszerének romjai és félig kész épületei közt botladozunk, de itt nincs jóléti állam. A mi programunk az az, hogy a nyugati típusú jóléti állam helyett, ami nem versenyképes, egy munka alapú társadalmat alakítsunk ki*” (MTI, 2012.október.18.).

53 Ennek ideológiai háttere a centralizáció, a közép- és felső osztályok megerősítése, és a munkaalapú társadalom, a *workfare*-rezsime kiépítése/megerősítése. A jelenleg uralkodó *workfare* szemléletet több lehetséges tényező vihette sikerre, amelyek között szerepet játszhat a tartós munkanélküliség kezelésének korábbi kormányzati sikertelensége, a társadalom többségének munka-étika talaján gyökerező közhangulata, a tartós munkanélküliségből fakadó helyi feszültségek és a helyi önkormányzatok képességeinek hiánya ennek kezelésében, illetve kétségtelenül szerepet játszik köztük a konzervatív politikai hagyomány, amelyben központi helyet foglal el a *workfare* szemlélet (vö. Scharle–Szikra, 2015: 23–24.).

„természeti törvény” vagy „immannens logika” által determinált, hanem politikai célokat tükröz vissza, és éppen ezért történhetett volna akár pontosan a fordítottja is.

Összességében levonható az a végkövetkeztetés, hogy a kormányzati döntések Magyarországon a gazdasági korlátoktól viszonylag függetlenül változtatják az állam pénzbeli újraelosztásától függő helyzetű csoportjainak jövedelmi színvonalát, belépési- vagy kiléptetési feltételeit, és ebben az egymást követő kormányzatok eltérő politikai ideológiai háttérének eltérései is viszonylag szisztematikusan érvényesülnek.

Végül azon a két megállapítás alapján, miszerint egyrészt a rendszerváltozás utáni Magyarország jóléti rendszere nem sorolható be a jóléti rezsimek egyik tiszta elméleti típusába sem, másrészt viszont mégis jól láthatóan és gyors ütemben távolodik a 2010 előtti szociáldemokrata-liberális vagy beágyazott-liberális pólustól egyfajta konzervatív pólus felé, megalapozottnak tűnik az a következtetés, hogy drasztikus politikai változások a jóléti rezsimek tipológiájának nem csak térbeli - különböző országok közötti -, hanem időbeli - azonos országon belüli – értelmezési lehetősége előtt is megnyitják az utat.

4. Az állami foglalkoztatás struktúra-alakító hatása Magyarországon

A következő fejezetben Magyarország – mint egy demokratikus berendezkedésű, kapitalista piacgazdaságot működtető európai állam – példáján keresztül vizsgálom meg részletesebben is az állam foglalkoztatásban betöltött szerepét. Ennek során összevetem az állami szervezeteknél, illetve a magántulajdonban – ezen belül megkülönböztetve a hazai és a külföldi-, multinacionális tulajdonban – álló vállalkozásoknál foglalkoztatottak létszámának és kereseti viszonyainak alakulását. Kiemelt figyelmet fordítok a létszám és kereseti viszonyoknak az egymást követő kormányzatok eltérő politikai ideológiai háttérével való összefüggésének vizsgálatára. Itt szintén a rendszerváltozás utáni időszakra vonatkozó szakirodalmi előzmények legfőbb állításainak elemzését végzem el.

4.1. Állami foglalkoztatás

Ebben a fejezetben a hazai munkagazdaságtani szakirodalomnak a közszféra és a versenyszféra sajátosságaira vonatkozó néhány eredményét foglalom össze, annak érdekében, hogy alátámaszthassam azt az állítást, hogy állami redisztribúció nem csak a tőke–, illetve munkaerőpiacon kívül teremt a pénzbeli transferek révén sajátos osztályhelyzeteket, hanem a munkaerőpiacon belül is nagyon sajátos, nem–piaci strukturális pozíciókat hoz létre.

A kortárs hazai struktúraelméletek mindegyikében önálló strukturális kategóriaként jelennek meg a munkavállalók – vagy munkások –, akik a munkaerőpiacon belül, munkaerejük (és/vagy tudásuk) értékesítésével szereznek megélhetésükhöz jövedelmet. Ugyanakkor ezek az elméletek a munkaerőpiacot többnyire egyneműnek tekintik abban az értelemben, hogy elsősorban a munkavállalók egyéni jellemzői (elsősorban emberi tőkájuk szintje) alapján különítenek el ezen belül alkategóriákat,⁵⁴ és egységesen a „piacot” tekintik a pozíciókat a munkaerőpiacon belül strukturáló mechanizmusnak.

A munkaerőpiac pozícióit és az ezeket meghatározó mechanizmusokat egyedül Szalai Erzsébet nem értelmezi teljesen homogén pozícióhalmazként, hiszen elméletileg is elválasztja egymástól a multi– vagy transznacionális (külföldi), illetve a hazai tulajdonú vállalatok által létrehozott álláshelyeket illetve pozíciókat (Szalai, 2001: 240–259.). Ez azért igen lényeges elméleti szempontból, mert megtöri a „konténer társadalom” képét, amelynek előfeltételezése szerint „a társadalom” egyenlőtlenségi viszonyai, az ezeket létrehozó mechanizmusok, illetve az ezek által létrehozott

54 Azért csak „elsősorban”, mert a hivatkozott modellek többségében is megjelennek olyan nem mikro-szintű kategóriák, mint a szerződési viszonyok (például határozott és határozatlan szerződéses, vagy szerződéses és szerződés nélküli kategóriák. például Ferge, 2006; 2010) vagy a vállalaton belüli szervezeti–hatalmi hierarchia (például vezető és beosztott, menedzser és beosztott. Például Ferge, 2010: 124–125.; Szalai E., 2001, 256–257.; Huszár, 2013c: 736.).

társadalmi struktúra megérthető kizárólag az adott társadalom belső összefüggésrendszeréből. A hazai és a külföldi tulajdonú tőke és az ezekhez kötődő munkaerőpiaci pozíciók szétválasztásával viszont reflektálni tudunk egy társadalomnak a helyi politikai–gazdasági meghatározottságokkal magyarázható „belső struktúrája” és a globális tőkés piacgazdaságba való integrációjából fakadó „külső struktúrájának” kapcsolatára is. Hiszen a multi– vagy transznacionális tőkének a struktúramodellben való elválasztása azt is jelenti, hogy megteremtjük az elméleti lehetőségét annak, hogy a „külső” vagyis a globális munkamegosztás, illetve tőkeáramlás összefüggéseibe ágyazott kényszerek is megjelenhessenek a társadalmi viszonyok értelmezésekor.

Mielőtt tehát rátérnénk az állami és tőkés munkaerőpiaci szegmensek elméleti elkülönítésének szükségességét alátámasztó empirikus adatok összefoglalására, érdemes utalni azokra a leglényegesebb változásokra, amelyek a munkaerőpiac rendszerváltozás utáni átalakulásában a hazai és a külföldi tulajdonú szektor egymáshoz való viszonyát meghatározták – és amelyek ezek elméleti szétválasztását is részben indokolják –, hogy így kiegészíthessük az állami–redisztributív foglalkoztatási szegmens – mint sajátos strukturális pozícióhalmaz – elkülönítésének szükségességre vonatkozó érveinket.

Mint a bevezetőben már kitértem rá, az államszocializmusból a tőkés piacgazdaságba való átalakulás „választott” magyar útja az erőltetett ütemű átalakulás, a teljes piacnyitás, a liberalizáció és az államtalanítás útja volt. Ebből következően a külföldi illetve nemzetközi tőke befektetéseinek meglehetősen hosszú időn keresztül Magyarország volt az elsőszámú célpontja a posztállamszocialista térségen belül és így az 1990-es évek közepén Magyarországon volt a legmagasabb az egy főre jutó külföldi működő tőke (FDI) aránya a Kelet-Európában. 1998-ig a régió országaiba áramló működő tőke több mint ötöde jutott Magyarországra (Fazekas, 2000: 5–6.; UN, 1999, 480.), és a növekedés a 2004-es EU-csatlakozásig töretlenül folytatódott (Earl – Telegdy – Antal, 2012: 11–12.), majd a beáramlás üteme ezután mérséklődött.⁵⁵ Más térségbeli országokhoz képest különösen magas volt a külföldi tőke koncentrációja a feldolgozóiparban (Gerőcs–Pinkasz 2015). E folyamatok következtében a külföldi tulajdonú vállalatoknál dolgozók száma 1992 és 1998 között 260 ezer fővel növekedett, miközben a többségi hazai tulajdonban lévőkénél 800 ezer fős csökkenés következett be (Fazekas, 2000: 5–6.; KSH, 2000). A külföldi működő tőke beáramlásában igen jelentősek voltak a területi különbségek. A külföldi beruházók többségében a viszonylag magasan iskolázott munkaerővel rendelkező, nyugati határhoz közeli régiókat

55., *A külföldi tulajdonú cégek a 2000-es években a teljes magyar exportbevétel 70 százalékáért voltak felelősek* (Pitti 2010: 55.), ráadásul 2000-ben a magyar export 45 százalékát az 50 vezető külföldi tulajdonú vállalat hozta össze (Fink 2006: 61.). 2000-ben az összes adókedvezmény 90 százalékát a multinacionális cégek kapták, miközben a foglalkoztatásban betöltött szerepük alig volt több, mint 20 százalék (Pitti 2010: 55). *A tőke alacsony adóterhelése olyan pénzügyi környezetet teremtett, ami a tőkeintenzív multinacionális vállalatoknak kedvezett a munkaintenzív kis- és közepes vállalkozásokkal szemben* (Scheiring, 2016: 29–30.).

részesítették előnyben, és kevésbé a magasabb munkanélküliségi rátával és alacsonyabb bérköltséggel jellemezhető régiókat (Fazekas, 2000: 6–7.). Így a fővárosba és környékére valamint az osztrák határ szomszédságában fekvő két – Győr–Moson–Sopron és Vas – megyébe irányult a külföldi tőke közel háromnegyede,⁵⁶ ami a foglalkoztatott dolgozók számában is megmutatkozott, igaz némileg kiegyenlítettebb módon⁵⁷ (Fazekas, 2000: 6–7.).

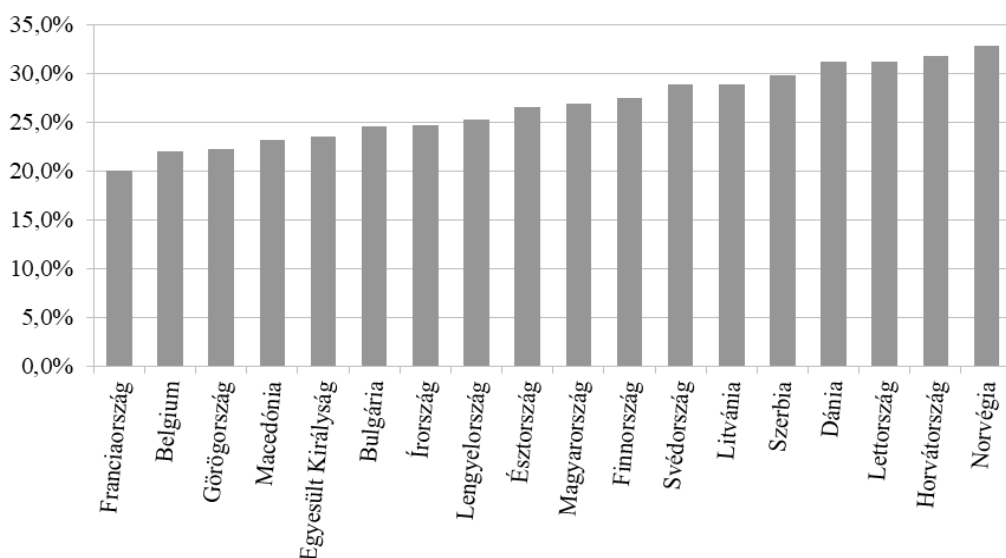
Ma Magyarországon a piac és a magántulajdon összességében csak a munkahelyek mintegy háromnegyedét biztosítja, amelyből a hazai tulajdonú tőke már csak a foglalkoztatottak felének ad munkát, míg 15 éve még meghaladta a háromnegyedes részesedést. A hazai tulajdonú vállalkozások alkalmazásában 2010–2014 közötti időszakban nagyjából 2,1 millió fő állt. Mellettük a 2010–2013–as években 600–630 ezer fő állt külföldi tulajdonú vállalkozások alkalmazásában (KSH, 2013; 2015b; 2015c), ami az összes magyarországi alkalmazott 17–18 %-át jelentette. A foglalkoztatottak között szerepelt nagyjából 450–500 ezer olyan vállalkozó is, akinek első számú megélhetési forrását saját vállalkozása biztosította.

A nem piacosított vagy nem piacosítható tevékenységek közül az egészségügyben, az oktatásban és a szociális ellátásban 2001-ben mintegy 450 ezer, 2011-ben 500 ezer, 2014-ben pedig – ha a szociális ellátásba sorolt közfoglalkoztatottakat nem számoljuk –, akkor legalább 410 ezer ember dolgozott, akik mellett az állami alapfeladatnak tekinthető közigazgatásban illetve a védelmi tevékenységekben és a kötelező társadalombiztosítási ágazatban 2001-ben mintegy 300 ezer, míg 2011-ben és 2014-ben nagyjából 250 ezer munkahely volt.

A magángazdaság mellett tehát jelentős tömeget képvisel az a közvetlenül állami fenntartásban lévő 750–850 ezer munkahely, továbbá a napjainkra immár 200 ezres számhoz közelítő közfoglalkoztatás, amely együttesen az összes foglalkoztatott mintegy negyede számára biztosít jövedelmet. Ugyan Magyarországon a teljes foglalkoztatottság negyedét és az alkalmazotti álláshelyek közel harmadát kitevő közszféra nagysága jelentős, de európai összehasonlításban egyáltalán nem tekinthető magasnak (13.ábra).

56., „A témával foglalkozó elemzések a többi kelet-európai országban is hasonló összefüggéseket mutatnak: a külföldi tőke elsősorban a fővárosok körzetéhez, másodsorban pedig a nyugati határhoz közeli régiókhoz vonzódik, és elkerüli az egyes országok keleti régióit (Hunya [1997], [1999], Pavlinek–Smith, [1998]). (...) A kelet-európai működőtőke-beáramlást vizsgáló ökonometriai elemzések eredményei arra utalnak, hogy a régióba áramló működő tőke valóban érzékeny a fentiekben felsorolt hatások többségére (Resmini [1999])” (Fazekas, 2000: 6–7.).

57 A külföldi működő tőke nem volt homogénnek tekinthető befektetési szempontjaikat nézve sem. Magyarországon is meg lehetett különböztetni két eltérő típusát; a tudásalapú, illetve a munkaintenzív vállalkozásokat (Fazekas, 2000: 14–16.). Előbbiek a magasán képzett munkaerőre építve elfogadták a viszonylag magasabb bérköltségszintet és nagyvárosi agglomerációkat részesítették előnyben, míg utóbbiak az olcsó, szakképzetlen munkaerőre alapozva, az alacsony működési költségekkel kecsegtető vidéki régiókban fektettek be, ami összességében arra utalt, hogy a magyarországi munkaerőpiac a külföldi tulajdonú foglalkoztatás szempontjából már a kilencvenes években is „szegmentált” volt (Fazekas, 2000: 14–16.).

13. ábra A közszférában alkalmazottak aránya a foglalkoztatottakon belül 2014

(vagy legkésőbbi hozzáférhető év)

(Forrás: ILO-Database, letöltés: 2016.01.28., alapján saját számítás)

A szellemi dolgozók aránya a közszférában már közvetlenül a rendszerváltozás után, 1992-ben is 62 %-os volt, ami 2000-ig 68 %-ra emelkedett. Ezzel szemben a magánszférában a szellemiek aránya az előbbi időpontban 29 %-on állt, és az utóbbira is csak 31 % körüli arányra emelkedett (Ékes, 2001: 343–344.; KSH, 1999). Ezzel Magyarország nem lóg ki a nemzetközi összehasonlításból, hiszen hasonló összetételbeli különbségek figyelhetők meg általában a nyugat-európai országokban és az USA-ban is (Altwicker–Hámori – Lovász, 2013: 503.).

A közszférában a magasabb iskolai végzettségűek mellett hagyományosan jóval magasabb a nők aránya is, mint a versenyszférában. A nők – főként a felsőfokú végzettségűek – számára nagyobb a közszféra vonzereje, mint a versenyszféráé, ebből következően pedig Magyarországon már az 1990-es évek során is sokkal nagyobb volt itt mind a nők, mind a felsőfokú végzettségűek aránya (Ékes, 2001: 344.; Laušev, 2012: 14.; Lovász, 2013: 8–9.). A két szféra humán tőke és nemek szerinti összetétele között nemcsak egyenként, hanem együttesen is összefüggés mutatkozik. Bár általánosan is elmondható, hogy az iskolai végzettség növekedésével többé-kevésbé egyenes arányban növekszik a közszférában történő elhelyezkedés valószínűsége, de például 2006-ban főiskolai végzettségű nők közel 2,5-szer, az egyetemi végzettségűek pedig közel kétszer akkora eséllyel dolgoztak a közszférában, mint a hasonló végzettségű férfiak⁵⁸ (Molnár–Kapitány, 2013: 17–18.).

⁵⁸ Megjegyzendő emellett, hogy a közszférában a nők szinte azonos eséllyel kerülhetnek vezetői pozícióba, mint a férfiak, míg ezzel szemben a magánszférában nem, ami arra utal, hogy a közszférában az előrelépési esélyeik is jobbak, mint a magánszférában (Lovász, 2013: 22.).

4.2. Kereseti különbségek az állami– és a magánszférában

Az államszocializmus utolsó és a piacgazdaságra való áttérés első időszakában – vagyis a transzformációs válságot is magába foglaló periódusban – a költségvetési ágazatokban dolgozók kereseti hátránya nemcsak a főátlag lemaradását jelentette, hanem relatív értelemben – vagyis a hasonló emberi tőkével és foglalkozási pozícióval betöltők összehasonlítása alapján is – megmutatkozott. A költségvetésben dolgozók keresete – más jellemzőket változatlanul véve – 1986-ban még alig 8 %-kal maradt el a vállalati szférában dolgozókéétól, de ez a különbség 1995-re 13, 1996-ra pedig már 23 %-ra emelkedett (Kertesi–Köllő, 1997: 628.). A közszféra ugyanakkor önmagában is két nagyobb, kereseti átlagait és dinamikáját tekintve elkülönülő egységre tagolódik; az állami alapfunkciókhoz sorolható (Weber, 1970; Habermas, 1994b) közigazgatásra, amelyben pedig köztisztviselőként, illetve a jóléti funkcióba sorolható (Habermas, 1994b) közszolgáltatásokra, amelyben az alkalmazásban állók jogviszonyukat tekintve zömmel közalkalmazottként dolgoznak. Előbbiben tehát elsősorban a kormányzati/önkormányzati szektorban az átlagkeresetek hagyományosan magasabbak Magyarországon, mint az utóbbiban, azaz az oktatást, egészségügyet illetve szociális ellátást lefedő ágazatokban.

A közigazgatás nélkül a közszférában dolgozók keresetei már az 1990-es évek elején is alacsonyabbak voltak, mint a magánszektorban dolgozó társaiké, az évtized végére pedig még nőtt is lemaradásuk, így kereseti hátrányuk az 1992-es – ágazatonként eltérő – 2–10 %-ról, az ezredfordulóra 5–13 %-ra növekedett, mégpedig annak ellenére is, hogy közben emelkedett a magasabb végzettségű dolgozók aránya (Ékes, 2001: 343–344.). A költségvetési szektor illetve versenyszféra hasonló attribútumokkal jellemezhető alkalmazottai közül az előbbiek a szocializmus utolsó éveitől egyre nagyobb kereseti hátrányba kerültek a magántulajdonú vállalatok által foglalkoztatott dolgozókhoz képest (Köllő, 2013: 15.; Hámori, 2007: 84–85.), amit aztán 2003-ra egy gyors felzárkózás követett (Laušev, 2012: 23–24., 39.).

Az 1990-es évek legvégén, a köz-, és a versenyszféra átlagkeresetei közötti rés tágulása megállt, majd az 1998-as „trendfordulót” a közszféra gyors felzárkózása, 2002-től pedig a kereseti rés előjelének megfordulása követte. A két szféra átlagkereseteinek különbsége 2000-ben 22, 2002-ben pedig 16 %-os volt, a közszféra kárára. 2003-ban azonban a reláció megfordult, és ekkor már 15, 2004-ben pedig 18 %-kal a versenyszféra főátlagára került hátrányba. A 2004-es évben a közszférában dolgozók már szinte minden végzettségi és foglalkozási kategóriában bérprémiumot kaptak versenyszférában dolgozó társaikhoz képest, vagyis a közszférában dolgozók által 2002-ig elszenvedett jelentős bérhátrány 2003-tól gyakorlatilag eltűnt, sőt az alap- illetve középfokú végzettségi szinteken ellenkező előjelűre váltott (Telegdy, 2006: 61., 64–65., 68.; Elek–Szabó,

2013: 5–6.).

A 2000-es évek első évtizedének második felére megint a közsférában dolgozók kerültek relatív bérhátrányba. 2002-ben a magánszférában dolgozók keresetei szinte minden elemzett bontásban magasabbak voltak, mint a közsféra hasonló jellemzőkkel bíró dolgozóié (Altwicker–Hámori–Lovász, 2013: 502–503.). Ekkor a versenyszférán belül a magasabb kereseti átlagok leginkább a (többségi) külföldi tulajdonú vállalatokra voltak jellemzőek, és az állami és a hazai tulajdonú foglalkoztatók között csak kisebb különbségek mutatkoztak. Ezek az eltérések a munkaerőpiac hazai, külföldi, valamint állami tulajdonú szegmenseiben dolgozók között a vizsgált időszak végére is fennmaradtak, sőt valamelyest erősödtek is. A közsféra kereseteinek Telegdy által kimutatott 2003–2004-es felzárkózása tehát csak átmeneti jelenségnek bizonyult, ami néhány év alatt eltűnt, és 2008-ra újra jelentős hátránnyá változott (Altwicker–Hámori – Lovász, 2013: 502–503.).

A 2008–2010 közötti időszakban már a globális válság hatásai is visszafogták a versenyszféra kereseteinek növekedését, de a közsférában dolgozók bruttó keresete ebben az időszakban abszolút értelemben is csökkent (Bakó – Lakatos, 2015: 32–33.). 2008–2014 között a közoktatásban, az egészségügyben és a közigazgatásban is relatíve csökkent az átlagkereset a versenyszférához képest, és így 2014-ben már csak a közigazgatásé haladta meg némileg azt (Vastagh, 2016: 179.). A kereseti rés 2014-ben és 2015-ben is a versenyszféra javára billent; közfoglalkoztatottak nélkül számítva, a főátlagok eltérése (17 helyett) csak 5 % volt 2014-ben (Bakó–Lakatos, 2015: 32–33.) és 3 % 2015-ben (Köllő, 2016: 30.). 2014-ben a fizikai dolgozók esetében 3, a szellemi dolgozók esetében pedig több mint 30 %-os volt a közsférában dolgozók hátránya (Bakó–Lakatos, 2015: 32–33.).

A két szféra kereseteinek egymástól való tartós eltérése egyébként nem csak Magyarországra jellemző. A közsféra kereseti átlagainak tartós lemaradása – sőt a köz- és a magánszféra közötti kereseti rés ilyen előjelű tágulása – a kelet-közép európai országok többségében szintén megfigyelhető volt a rendszerváltás utáni átmenet időszakában (Kertesi–Köllő, 2002; Keane–Prasad, 2001). Ugyanakkor ez – vagyis a kereseti rés előjele illetve hektikus változásai – nem valamiféle immanens jellemzője a két szféra közötti viszonynak, hiszen több nyugat-európai országban, például Németországban (Dustmann–Soest, 1999; Melly, 2005), Franciaországban, Olaszországban vagy Nagy Britanniában (Lucifora–Meurs, 2004) éppen ellenkező előjelű a két szféra kereseti átlagainak különbsége – igaz a legmagasabb kereseti sávban mindenhol a magánszférában van kereseti prémium (Hámori, 2007: 90,108.).

4.3. Az állami– és a magánszféra kereseti eltérésének gazdasági magyarázatai

A rendszerváltozást közvetlenül megelőző és követő pár évben igen nagy javulás következett be – a vezető beosztásban dolgozók mellett – a felsőfokú végzettséggel rendelkezők relatív kereseti helyzetében, miközben az 1989 utáni években leértékelődött a gyakorlati idő és a gyakorlati szaktudás kereseti hozama. Az általános iskolai végzettségűekhez képest a felsőfokú végzettségű beosztottak bérelőnye 30 %-kal, a vezető beosztásban lévő diplomásoké pedig 40 %-kal növekedett (Kertesi–Köllő, 1997: 622–624.).

Az 1990-es évek közepe felé az iskolázottabb munkavállalók csoportján belül kezdett elszakadni egymástól az idősebb és a fiatalabb munkavállalók halmaza. Előbbiek keresete ettől kezdve relatív értelemben és reálértéken is romlott az utóbbiakhoz viszonyítva. Vagyis „megváltozott az emberi tőke átértékelődésének iránya is: az általános (relatív) felértékelődést a fiatal–iskolázott munkaerő máig tartó (relatív és abszolút) értéknövekedése követte”(Kertesi–Köllő, 2001: 10.). Ez a változás elsőként a külföldi tulajdonú vállalatoknál volt megfigyelhető – de később, 1996-tól kezdődően a hazai tulajdonú cégeknél is jelentkezett –, amit Kertesi és Köllő az inkább külföldi tulajdonú vállalatokhoz kapcsolódó új technológiákkal, valamint ezen új technológiák és a fiatalabb, jól képzett és modern szaktudással rendelkező munkavállalók összekapcsolódásából kialakuló termelékenységtöbblettel, vagyis a két említett korosztály közötti növekvő termelékenységi szakadékkal magyarázott (Kertesi–Köllő, 2001: 1–4., 12–14., 15–16.).

A köz– és a versenyszféra iskolai végzettség szerinti kereseti dinamikája azonban nem párhuzamosan változott. 1994-ben az állami alkalmazásban álló munkavállalók minden végzettségi szinten kevesebbet kerestek, mint a versenyszférában dolgozó megfelelőik, de a különbség jóval nagyobb volt a felsőfokú végzettségűek esetében. 2002-re⁵⁹ a hátrány megmaradt, 2003-ra viszont minden végzettségi szinten jelentős javulás következett be. Mindezzel együtt is igaz azonban, hogy a közsférában dolgozók keresete csak a képzetlenek esetében emelkedett a versenyszféráé fölé, és a felsőfokúaknál közel 40 %-os maradt a lemaradás (Hámori, 2007: 92–93.; Telegdy, 2006: 64–66.; illetve vö. Kézdi, 2000). A közsféra lemaradásának időszakos csökkenését illetve felzárkózásának jeleit mutatták a 2004-es év adatai, amikor már csak a felsőfokú végzettségűek kerestek többet a magánszférában, mint az azonos végzettségű közsférában dolgozó megfelelőik, és így összességében a közsféra kereseti hátránya 2004-re előnyre változott (Telegdy, 2006: 67–68.). A közsféra előnyére mérhető bérprémium azonban csak átmeneti jelenségnek bizonyult, és a rákövetkező pár évben gyorsan elillant (vö. Altwicker–Hámori – Lovász, 2013: 518.).

⁵⁹ Egy korábbi elemzésében Ékes (2001: 345.) hasonló arányokat talált a főiskolai és egyetemi végzettségűek esetében 1999-re vonatkozóan.

A két szféra közötti kereseti rés változásaira az emberi tőkének köz-, illetve versenyszférában való eltérő megtérülése mellett – és vele összefüggésben – a külföldi működőtőke (FDI) beáramlása is hatással volt. Az átlagos bérszínvonalnak a magán-, illetve közszféra közötti különbsége ugyanis részben annak is tulajdonítható, hogy a magánszférán belül folyamatosan emelkedett a külföldi tulajdonú vállalatok száma és aránya, ahol a foglalkoztatottak relatíve magasabb béreket szereztek, mint a hazai tulajdonban lévő vállalatoknál dolgozó megfelelőik (vö. Kertesi–Köllő, 2001).

A Magyarországra 1989-től beáramló külföldi tőke, amelyet a hatalmon lévő kormányok az 1990-es évek első felében jelentős adó- és egyéb kedvezményekkel támogattak, elsősorban a fiatal, iskolázott, 3–10 év munkaerő-piaci tapasztalattal rendelkező képzett munkaerő iránti mutatott magas keresletet, ami a munkaerő-állomány tapasztalat szerinti összetételében is megnyilvánult, és így az ezredfordulóra már éles különbség alakult ki a külföldi és hazai tulajdonú vállalatok alkalmazottainak életkori összetételében (Kertesi–Köllő, 2001: 15–16.). A többségi külföldi tulajdonban lévő vállalatok átlagos (bruttó) bérszínvonala 1998-ban közel másfélszerese volt a hazai tulajdonú vállalkozásokénak, ami csak részben volt betudható a munkaerő-állomány – fentiekből következő – foglalkozási-végzettségi összetételbeli különbségének, mivel a külföldi tulajdonú vállalatoknál általában minden munkakörben és végzettségi szinten több bért is fizettek a dolgozóknak, mint a hazai tulajdonú vállalkozásoknál (Köllő, 1998, 1999; Fazekas–Köllő, 1999; Fazekas, 2000: 5–6.).

A bérszínvonalnak a versenyszféra hazai, illetve külföldi tulajdonban lévő vállalatai, valamint a közszféra közötti kölcsönös és tartós eltérései a későbbi időszakokban is kimutathatók voltak (Altwicker–Hámori–Lovász, 2013; Earl–Telegdy–Antal, 2012). 2008-ban például a közszféra átlagkeresete összességében magasabb volt, mint a hazai vállalatoké, de az összetételhatásokat is figyelembe véve, mégis a hazai tulajdonú vállalatoknál dolgozóknál volt kimutatható bérprémium. Ugyanakkor a közszféra és a külföldi tulajdonú magánvállalatok között még nagyobb eltérés volt megfigyelhető és így az eredmények arra utaltak, hogy a köz- és a versenyszféra közötti kereseti különbség valójában a külföldi tulajdonú vállalatok eltérő bérezési gyakorlatára vezethető vissza⁶⁰ (Altwicker–Hámori–Lovász, 2013: 514–517.) .

A hazai és a külföldi tulajdonú vállalatok viszonyában általánosan megfigyelhető tendencia, hogy a magasabb végzettségi szinteken növekszik a kereseti rés nagysága, így a külföldi tulajdonú vállalkozásoknál dolgozók közül az egyetemi végzettségűek kapják a legnagyobb bérprémiumot. A hazai tulajdonú vállalatoknál viszont a nagyobb munkaerő-piaci tapasztalatért jár többletjövedelem

60 Altwicker–Hámori és Lovász tanulmányukban azt is megjegyzik, hogy az eloszlás felső részein az eltérés a magánszektorban található külföldi tulajdonú vállalatok magas béreinek tudható be (Altwicker–Hámori–Lovász, 2013: 517–518.).

(Earl–Telegdy–Antal, 2012: 20–22.).

A köz- és a versenyszféra bérezési gyakorlatában az emberi tőke eltérő megtérülése és a külföldi (transznacionális) tulajdon mellett lényeges különbségek mutatkoznak még nemek és munkatapasztalat szerint is. A nemek közötti kereseti eltérések ugyanis a közszférában kisebbek Magyarországon, mint a magánszférában. Bár a nők kereseti hátránya a magasabb jövedelmi rétegek felé haladva mind a magán, mind az állami szektorban növekszik, de hátrányuk a közszférában kisebb, mint a magánszférában. Vagyis úgy tűnik, hogy a nők az állami szférában könnyebben jutnak magasabb fizetésű állásokhoz, és kevésbé érvényesül a nemek szerinti diszkrimináció, illetve az „üvegplafon” jelensége (Lovász, 2013: 15–18.). Emellett az életkorral – illetve munkaerő-piaci tapasztalattal – is összefüggő kereseti görbe is eltér a köz- és a versenyszférában. Ma a közszférában pályát kezdő egyetemi végzettségűek 20–30 %-kal alacsonyabb fizetést vihetnek haza, mint hasonló végzettségű, de a versenyszférában dolgozó kortársaik. Ez a hátrányuk 40 éves korukig 50–60 %-ra emelkedik, idősebb korokra pedig újra visszaesik 25–30 % közé. A főiskolai végzettségű friss diplomások esetében szintén hasonló, de valamivel kisebb mértékű bérhátrány mutatkozik az életkor–kereseti görbék szerint (Köllő, 2013b: 55.). Vagyis Magyarországon a közszférában dolgozó diplomások versenyszférához viszonyított relatív kereseti profilja jellemzően U alakú. A fiatalabb és az idősebb munkavállalók keresete jellemzően kisebb lemaradásban van a versenyszférához képest, mint a középkorosztályoké (Varga, 2008). Ennek oka, hogy a közalkalmazotti és a köztisztviselői béreket szabályozó előírások lineárisan emelkedő juttatásokat írnak elő az életkorral és a közszolgálatban eltöltött idővel. Ezzel szemben a versenyszférában a bérek nem lineáris pályát követnek; fiatal korban alacsony szintről indulnak, majd gyorsan emelkednek, végül a pálya vége felé csökkenni kezdenek (Köllő, 2013: 18–19., Köllő, 2013b: 55., ill. Ékes, 2001: 341.).

4.4. Az állami– és a magánszféra kereseti eltérésének politikai magyarázatai

A közszféra kereseti átlagainak lemaradását nem indokolhatta a foglalkozási és az iskolázottsági összetétele, hiszen ez az időszak során végig (egyre) kedvezőbb volt, mint a magánszféráé (Ékes, 2001: 343–344., Laušev, 2012: 39.), vagyis ha csak ettől függött volna, akkor a kereseti résnek éppen ellentétes előjelűnek kellett volna lennie. Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy a külföldi tulajdonú vállalatoknál foglalkoztatottaknak relatíve magasabb a keresete, az ugyan módosítja az összképet és akár érthetővé is tenné a közszféra hátrányát, de ez sem magyarázza meg azt, hogy a 2002–2008-ig tartó időszakban miért lehetett magasabb a közszféra átlagkeresete. Az összetétel változásai tehát önmagukban nem magyarázhatják a kereseti átlagoknak a két szféra

közötti eltéréseit.

Mindent egybevetve kijelenthető, hogy az 1992–1993, a 1995–2000, a 2002–2007, illetve a 2008–2015 közötti időszakokban gyökeresen eltérő tendenciák alakultak a keresetek dinamikája az állami- és a magánszektorban. Az első két periódus nagy átrendeződéseit még magyarázhatnánk a piaci mechanizmus érvényesülésével, illetve azzal a transzformációs válsággal, amely ennek kialakulását kísérte. Az 1996-ra datálható trendfordulót és az azóta eltelt időszakot tekinthetnénk úgy, mint a már jól működő piaci mechanizmus diktálta törvényszerűségek által meghatározott egyensúlyt. Az 2007–2008-ban kibontakozó pénzügyi világválság és az annak reálszektorokba is átgyűrűző hatása pedig szolgálhatna olyan magyarázattal, amely a szűken vett piaci mechanizmust tekinti egyedüli meghatározó tényezőnek. A jövedelmi átlagok azonban az ezt követő időszakban éppen fordítva változtak, mint amit a piaci kereslet-kínálat törvénye szerint várhattunk volna. Ugyanis mint láttuk, a 2007–2009-es években nem a magánszektor, hanem éppen a közszféra jövedelmi átlagai kezdtek zuhanórepülésbe, miközben a versenyszférában a keresetek dinamikája nem tört meg lényegesen. Mindezek így együttesen már nehezen magyarázhatók kizárólag a (globális)piac működési mechanizmusaival.

Nem véletlen, hogy az itt korábban is hivatkozott elemzések szerzői közül többen is előhozakodtak magyarázataikban a politikai beavatkozások hatásaival, vagy éppen direkt módon politikai beavatkozások hatásait vizsgálták. Ezek legfontosabb példája a 2002-es Medgyessy-kormány által végrehajtott 50 %-os közalkalmazotti béremelés, ami köztudottan a frissen hatalomra került szocialista-liberális kormánykoalíció választási ígéreteinek egyike volt (Telegdy, 2006: 60.). Egyértelmű, hogy a köz- és a versenyszféra béreinek 2002 és 2004 közötti átmeneti kiegyenlítődése valóban ennek a direkt kormányzati intézkedésnek volt köszönhető (Telegdy, 2006: 68; Altwicker-Hámori-Lovász, 2013: 500.). Ehhez a kormányzati aktushoz kapcsolódik egy érdekes felvetés, amely az 50 %-os béremelés egyik okaként egy másik korábbi politikai beavatkozást jelöl meg, konkrétan a 2001-es és 2002-es, FIDESZ-FKGP-MDF koalíciós kormányzat által végrehajtott minimálbér-emeléseket, amelyek bár nemcsak a közszférát érintették, de ennek a bérskáláját nyomták össze annyira, hogy a kormányváltás körül már súlyos problémákat okozott a két szféra viszonyában. Egy ennél korábbi példa a transzformációs válság utáni, 1995-ös stabilizációs program (Bokros-csomag), amely szintén összefüggésbe hozható a kereseti rés csökkenésével (Lausev, 2012: 7., 23–24.), mivel a közszféra átlagkeresetének 1996–1998 közötti relatív csökkenése közvetlenül ennek következménye volt (Köllő, 2014, 51.).

A két szféra közötti kereseti rés alakulását befolyásoló közvetlen kormányzati beavatkozásra két későbbi példa is akad. Az egyik a 13. havi fizetésnek az egy „évvel” (2004 decemberéről 2005 januárjára) való eltolása, a másik pedig a közszférában dolgozók 2007-es megszorítása, amely a 13.

havi bér teljes eltörlését és a cafetéria–juttatások csökkentését jelentette. Mindkét eset költségvetési megfontolásokból végrehajtott keresetsökkentésként értelmezhető, amelyek célja a gazdasági stabilizáció és a költségvetési hiány mérséklése volt (Altwicker–Hátori–Lovász, 2013: 504–506.). A közsféra kereseteinek 2009–re bekövetkező újabb relatív és abszolút szintű visszaesését pedig közvetlenül a 13. havi fizetés eltörlése és az alapilletmények befagyasztása okozta, ami egyértelműen a válság hatására újra előtérbe kerülő költségvetési egyensúlyproblémák kezelésére adott kormányzati válaszok egyike volt (Köllő, 2014: 52.; Köllő, 2014b: 91.). Emellett a közsféra létszámának 2006–2008 közötti csökkentését is az addigra magasra szökő államadósság kényszerítette ki (Köllő, 2014: 50–52.). Ugyanakkor a válság hatására a versenysféra sokkal gyorsabb létszámleépítéseket hajtott végre az alkalmazkodás során, miközben a közszférában viszonylag stabil maradt a foglalkoztatottak száma (Telegdy, 2013: 5–6.), aminek az állami irányítású vállalatok lassabb reakcióideje mellett egy másik lehetséges magyarázata, hogy a kormányzat így szándékosan próbálta megakadályozni a munkanélküliség további emelkedését (Telegdy, 2013: 9.).

A 2010–es kormányváltás utáni időszakban a FIDESZ–KDNP kormányzat bérkorrekcióit lehet felhozni példának, amelyek elsősorban az egészségügyben és a közoktatásban, később a szociális ágazatban – és kisebb mértékben fegyveres testületeknél is – a kereseti rés további növekedése ellen hatottak (Bakó–Lakatos, 2015: 32–33.). Ugyan csak 2013–tól fordult meg a közsféra kereseteinek csökkenő trendje, de ebben a FIDESZ–KDNP kormányzatnak az orvosok, nővérek és tanárok béreinek fokozatos emeléséről szóló 2012–2013 között meghozott döntéseinek nagy szerepe volt (Köllő, 2014: 52.).

A foglalkoztatás és bérezés elemzéséből megállapítható, hogy egyrészt vannak tartós, kormányváltástól független sajátosságai az állami szférának, másrészt ezen a területen is látványosak az eltérő kormányzati ideológiákkal összefüggő változások. A közsféra létszám– és bérvizonyait éppúgy mint a jóléti újraelosztáshoz hozzáférők körét és a juttatások színvonalát egy és ugyanazon dolog határozza meg, mégpedig a (központi) költségvetésen keresztül megvalósuló kormányzati ideológia, amelyet a választásokon győztes kormánypárt (elvileg és/vagy gyakorlatilag) képvisel. A munkaerőpiac állami szegmensére vonatkozó korábbi kutatások alapján jól körvonalazható, hogy mi – illetve mi nem – indokolhatta a két szférában dolgozók átlagkeresetei közötti rést és ennek időbeli alakulását a rendszerváltástól napjainkig eltelt időszak során.

A közsféra és a versenysféra létszámának és kereseteinek vizsgálata alapján látható, hogy a keresetek az iskolázottsági szinttel párhuzamosan emelkednek, de mind a magasabb, mind pedig az alacsonyabb bérek ritkábbak az állami szektorban. Az is kitűnik, hogy a nők valamivel kevesebbet kapnak munkájukért, mint a férfiak, de a két nem közötti kereseti rés nagysága kisebb az állami,

mint a magánszektorban. Tényként kezelhető továbbá az is, hogy a közszférában a keresetek az életkorral – pontosabban a munkatapasztalattal – lineárisan emelkednek, ezzel szemben a versenyszférában az idősebbek – harminc évnél több tapasztalattal rendelkezők – kereseti előnye csökkenni kezd, miközben a magánszférában az idősebbeknél visszahajló a kereseti görbe, és hogy a közvetlen kormányzati döntések sokszor nagy mértékben megváltoztatták a két szféra relatív keresetei közötti viszonyt.

A rendszerváltástól napjainkig eltelt időszakra vonatkozó elemzések alapján általánosságban elmondható, hogy miközben többször és hektikusan változott a közszféra kereseti átlagának dinamikája, végig más „tendenciát” követett, mint a versenyszféráé, valamint, hogy a közszféra keresetei a rendszerváltást követő két évtizedben belső eloszlásukat tekintve is meglehetősen különböztek a magánszektor jellemző értékektől. A közszférában a keresetek szórása kisebb, eloszlásuk jellemzően „összenyomottabb”, mint a magánszektorban; a közszférában a legalacsonyabb keresetek magasabbak, a legmagasabbak pedig alacsonyabbak, mint a versenyszférában (Altwickler–Hámori – Lovász, 2013: 506.).

A hivatkozott adatok és elemzések összességükben mind azt mutatják, hogy a humán tőke értékesülése is alapvetően eltér a magán- és a közszférában. Az iskolai végzettség az előbbiben jobban számít, vagyis magasabb relatív bért eredményez, míg az utóbbiban inkább a tapasztalatnak van a bérekre nagyobb pozitív hatása (vö. Lovász, 2013: 22.; Hámori, 2007: 113.). Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy a közszférában az iskolai végzettség emelkedéséhez az időszak legnagyobb részében növekvő mértékű bérlemaradás társult (vö. Laušev, 2012: 35. ill, 40.). Az emberi tőkének a köz- illetve a magánszférában való eltérő megtérülése, úgy tűnik, tartós és jellemző – de nem szükségszerű – megkülönböztető jegye a magyarországi munkaerőpiacnak (vö. Altwickler–Hámori – Lovász, 2013: 500–502., 517–518.).

A magyar közszféra munkaerőpiacának mind az EU-n belül, mind a fejlett piacgazdaságok között egyedülálló jellemzője a relatív bérszint szélsőséges instabilitása is. A rendszerváltást követő 20 évre visszatekintve elmondható, hogy bár a közszféra foglalkoztatási létszáma is nagyfokú instabilitást mutatott, de a kereseti színvonal változása még ennél is erőteljesebben hullámzott, a mélypontján –22, csúcspontján pedig +17 százalékpontos hátrány, illetve előny között (Köllő, 2014: 50–52.). Ez nem kis mértékben köthető az elmúlt 20 év költségvetési és politikai ciklusaihoz is, a kormányzati döntéseket és ezek céljait pedig nem lehet olyan egyszerűen megfogalmazni, mint a versenyszférában tevékenykedő magántulajdonosokéit (Köllő, 2014: 47., 58.). Amellett, hogy a közszférában a béreket a kormányzati döntések szabályozzák és nem a piaci erők alakítják⁶¹

61 A bérek közszférában történő meghatározódásáról és az érdekegyeztetés sajátosságairól a magyarországi viszonyok tekintetében lásd bővebben Berki Erzsébet (2014: 125–137.), illetve az Európai Unió egyes országait tekintve Edelenyi

(Lovász, 2013: 5.), céljaiban sem a profitmaximalizálás a fő szempont (Altwickér–Hámori–Lovász, 2013: 504.) és ciklikus ingadozásai is inkább a gazdaságpolitika változásaihoz köthetők (Lausev, 2012: 24.).

Az állami foglalkoztatás létszám- és kereseti színvonalára vonatkozó adatok és elemzések alapján szintén kijelenthető, hogy ezekre is igen jelentős hatással voltak a politikai mezőben meghozott döntések. Ezeket a döntéseket elsősorban nem költség–haszon kalkulációk, hanem sokkal inkább a kormányon lévő politikai pártok céljai határoznak meg, amelyeknek a költségvetési egyensúly, illetve a fiskális korlátok csak kereteket szabtak.

Azt, hogy az elmúlt negyed század során végig más szabályok szerint alakultak a keresetek a piaci és az állami foglalkoztatásban, részben magyarázza a külföldi tulajdonban lévő magánvállalatok eltérő bérezési gyakorlata. Kimutatható különbség látható ugyanis a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatoknál dolgozók relatív keresetei között. A versenyszféra külföldi tulajdonú vállalatainál magasabbak a bérek, mint a hazai magántulajdonban lévő cégeknél. Ez részben alátámasztja a hazai és a transznacionális tőke elméleti szétválasztásának (Szalai E., 2001) empirikus érvényességét, ugyanakkor nem magyarázza meg teljes mértékben sem a köz- és a magánszféra közötti kereseti eltéréseket, sem pedig a kettő közötti kereseti rés hektikus és nagy mértékű ingadozásait. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy az állam(i tulajdon) a rendszerváltás óta eltelt időszakban végig a piac törvényeitől relatíve függetlenül volt képes alakítani alkalmazottainak keresetei viszonyait.

Ugyanakkor látható az is, hogy köz- és a versenyszféra közötti kereseti arányok közötti hirtelen változások egyértelműen kormányzati beavatkozásokhoz kötődnek, amelyek közül a Horn-kormány stabilizációs csomagja, az Orbán-kormány első és második minimálbér-emelése, a Medgyessy-kormány jóléti csomagja, vagy éppen a Bajnai-kormány stabilizációs csomagja kétségtelenül drasztikus hatással volt a két szféra közötti kereseti rés alakulására.

Ezek közül a Horn-, a Gyurcsány- és a Bajnai-kormányok csomagjai a költségvetési mérleg egyensúlyával, míg az Orbán- és a Medgyessy-kormány beavatkozásai politikai-társadalompolitikai célokkal voltak kapcsolatosak. Vagyis abban a tekintetben, hogy időnként a szűken vett gazdasági megfontolásokon kívül a politikai elvek és célok is meghatározhatják a közsféra kereseteit, a munkaerőpiac állami szektora rokonságot/hasonlóságot mutat a pénzbeli jóléti transzferek elosztásával.

Ennek alapján kijelenthető, hogy a versenyszféra külföldi és hazai tulajdonú szegmense mellett az állami tulajdon is sajátos munkaerő-piaci szegmenst alkot, és hogy a keresetek szektorok közötti, illetve állami szektoron belüli eltéréseinek és időbeli dinamikájának magyarázatában a piaci

kereslet–kínálat összefüggései mellett a politikai megfontolásoknak is legalább akkora szerepet kell tulajdonítanunk.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás után egymást váltó kormányok mindegyikének gyakorlatában jól kimutatható a világban uralkodó neoliberais politikai–gazdaságtani doktrína hatása (Pogátsa, 2016: 99–101: 135.), az is megállapítható, hogy a különböző színezetű kormányzatok közötti értékrendbeli és ideológiai eltérések a pénzbeli társadalmi transzferek rendszerében is meglehetősen markánsan visszatükröződtek kormányzati periódusaik alatt.⁶² Ez azt mutatja, hogy van a kormányzatoknak lehetőségük akár jelentős mértékű társadalmi átalakításokra is, és hogy nem önmagában a kiadások mértéke, hanem azoknak szerkezete az, ami hatással van a társadalmi struktúrára és a társadalmi egyenlőtlenségekre. Ebben pedig a különböző ideológiai háttérű kormányok eltérő társadalmi céljai is megnyilvánulnak.

A szakirodalmi előzmények és a makrostatisztikai adatok alapján összességében levonható az a következtetés, hogy – hasonlóan a pénzbeli társadalmi transzferekhez – a kormányzat politikai döntéseinek Magyarországon – több más európai országhoz hasonlóan –, jelentős szerepe van a közsféra létszám- és kereseti viszonyainak alakulásában, valamint ennek magyarázatában és a magánszférához való relatív viszonya tekintetében nem találhatóak egyértelmű gazdasági meghatározottságok. Ellenben kimutathatók az egymást követő eltérő politikai ideológiai háttérű kormányzatok közötti eltérések. Vagyis összességében megalapozottan feltételezhető, hogy az állami foglalkoztatás valamint a jóléti ellátások különböző formáinak kiterjedésére és jövedelmi viszonyainak alakulására hasonlóan hatnak a kormányzatok által képviselt politikai ideológiák.

62 Bár kétségtelen, hogy az egymást váltó kormányzatok a korábbiak döntéseit is sok esetben cipelik, ezért a rendszer egészében valószínűleg lehetetlen tiszta ideológiai profilt felfedezni, de a prioritások változásai érzékelhetőek. Ehhez megerősítésül idézhetünk Darvas Ágnes és Mózer Péter egy korábbi tanulmányából: „...nyugodtan kijelenthetjük, hogy a családtámogatás főbb célkitűzései, változó hangsúllyal, valamint következtlenül és ellentmondásosan jelentek meg a rendszerváltás utáni kormányok ideológiai–politikai törekvéseiben. A változások töréspontjai nagyjából a kormányváltásokkal megegyező időben jöttek létre, de hangsúlyozni kell, hogy ezek a törekvések egy adott cikluson belül sem voltak konzisztensek. Az első kormány családpolitikája főként a gazdasági nehézségek kényszereihez igazodott, valamint a ciklus közepétől nem volt mentes a konzervatív ideológiától, a népesedési célok hangsúlyozásától. A második kormány 1995 és 1998 között a családpolitika területén inkább liberális, mintsem szociáldemokrata vagy konzervatív elveket követett, amelynek elsőrendű célja a részorultsági elv fokozottabb érvényesítése, valamint egyes segélyek (például gyermekvédelmi támogatás bevezetése) jogerősítése volt. A harmadik kormány családpolitikája mindenképpen eltért az elődeitől, mivel bizonyos értelemben konzisztensnek mondható. Éspedig abban az értelemben, hogy a megnövelt családtámogatási összegek döntő hányadát felülre osztotta (perverz újraelosztás). A negyedik kormány családtámogatási rendszerében ismét változás történt. Igaz, e változás felemás, miközben nem nyúlt hozzá az örökölt családtámogatási struktúrához, a mindenkire eljutó családi pótlék értékét növelte. A megtett kormányzati lépések semmiféle hosszú távon érvényesülő, konzisztens és konszenzusos célkitűzést nem valósítottak meg. Nem is valósíthattak meg, hiszen erre egyik kormányzat sem törekedett” (Darvas–Mózer, 2004: 68.).

5. A társadalmi struktúra és rétegződés konkurens modelljei

Miután az előző fejezetek alapján megállapíthattuk többek között, hogy az állam a kapitalizmus kezdetétől fogva jelentős szerepet játszik a gazdasági és a társadalmi változások formálásában; hogy az állami szerepvállalás jellegét és mértékét – legyen szó akár állami foglalkoztatásról, akár pénzbeli jóléti ellátásokról – a gazdasági folyamatok mellett a politikai ideológiák is szisztematikusan befolyásolják; illetve hogy az ezredforduló utáni Magyarországon is igen hasonló változási folyamatok bontakoztak ki, mint a nyugat-európai fejlett demokratikus kapitalista társadalmak esetében, ezért a következők során azt vizsgálom meg, hogy e jelenségek megragadására mennyiben alkalmasak a már ismert alternatív társadalmi-struktúra elméletek, illetve modellek.

Jelen fejezetben Erik Olin Wright, Robert Erikson és John Harry Goldthorpe, Eric Harrison és David Rose, Gøsta Esping-Andersen, Szelényi Iván, Kolosi Tamás, Ferge Zsuzsa, Szalai Erzsébet, Bukodi Erzsébet, valamint Huszár Ákos magyarázó elméleteinek, illetve modelljeinek kritikai elemzését végzem el, mivel ezek tekinthető a struktúra és rétegződéskutatás „hagyományos paradigmájába” sorolható legismertebb és legelterjedtebb nemzetközi, illetve hazai konkurens próbálkozásoknak. A kiválasztást, és más alternatív megközelítéseken alapuló modellek kizárását az indokolja, hogy az értekezés részben éppen ez utóbbiakkal szemben fogalmazza meg a „hagyományos paradigmába” sorolható társadalomszerkezeti elméletek érvényességi igényét. A következőkben tehát nem foglalkozom az elitelméletek mellett, az életstílusokat-, társadalmi miliőket konceptualizáló modellekkel, az amerikai strukturális-funkcionalizmushoz közel álló modellekkel, a különböző tőkefajtákon alapuló modell(ek)ek, vagy éppen a kapcsolathálózati megközelítésű modellekkel sem. Ezeket – elsősorban is az elit, a tőke, a miliő és a kapcsolathálózati megközelítéseket – meglátásom szerint célszerűbb olyan kiegészítő modellekként (vö. Lengyel – Tóth I. J., 1998: 49.) elgondolnunk, amelyek egy másik elemzési szinten – az egyéni cselekvéseket, stratégiákat, habitusokat, értékeket, attitűdöket is vizsgáló elemzési szinten – épülhetnek rá a strukturális keretek által meghatározott mozgástérre, és nem úgy mint olyan ellenmodelleket, amelyek csak a strukturális meghatározottságokra vonatkozó elméletek leváltásával, kiszorításával nyerhetik el értelmüket.

Az itt következő feladat jellegéből adódó módszer az eredeti források elméleti és logikai elemzése lesz, amelynek során különös figyelmet fordítok arra, hogy miképpen konceptualizálták és/vagy operacionalizálták az állam struktúra-alakító, rétegeképző szerepét, a társadalmi termelési folyamatokban részt nem vállalók vagy azokból kirekesztődők helyzetét, illetve a munkaerő-piaci bizonytalanság és az állami foglalkoztatás kapcsolatát a vizsgált szerzők.

5.1. Nemzetközi modellek

5.1.1. Erikson, Goldthorpe, Portocarero, Rose, Harrison: az EGP és az ESeC

Robert Erikson, John H. Goldthorpe és Lucienne Portocarero kifejezetten a társadalmi mobilitás-vizsgálatokhoz alkották meg modelljüket (Erikson et al., 1979: 415.; Erikson – Goldthorpe, 1992: 28.; 2010: 144.). Ezt a modellt ők maguk nem tekintették alkalmasnak arra, hogy a teljes társadalomszerkezetet megragadja, és így nem tekintették valódi osztálymodellnek (Erikson – Goldthorpe, 2010: 152.) Ennek ellenére az EGP modell a gyakorlatban mint a különböző társadalmak szerkezetének nemzetközi összehasonlítására használt modell is elterjedté vált (Leiulfrud et al., 2010).

Erikson és Goldthorpe az egydimenziós, hierarchikus vagy „vertikális” skálák⁶³ helyett azon elméleti megfontolásból döntöttek az osztály-szempontról megközelítése mellett, mivel előbbiek használata esetén véleményük szerint nehéz lenne elkülöníteni azokat a strukturális hatásokat (pl. kereslet-, technológia-, kormányzati politika változásai), amelyek a mobilitási rátákra és a különböző foglalkozási csoportok eltérő pályagörbéjére (vö. Westergaard - Resler, 1985: 353-395.) hatást gyakorolhatnak. Ezzel szemben véleményük szerint az osztályszerkezeti megközelítésből fakadó előny, hogy egyrészt több dimenzióban – és nem feltétlenül vertikálisan – is értelmezhetővé válik a társadalmi mozgás, másrészt az osztálypozíciók hasonló strukturális helyzetéből fakadóan a potenciális osztályérdekek, valamint a hatalmi különbségek kérdései is feltehetővé válnak. Ugyanakkor az általuk kialakított osztályokról azt állítják, hogy azok semmivel sem valóságosabban, mint a presztízs-, vagy státus-pontszámok alapján kialakítható csoportok, és számukra az osztályszerkezeti megközelítés melletti döntés kizárólag az adott vizsgálat szempontjai miatt meghozott döntés, amely más vizsgálati problémák, célok szempontjából (pl. társadalmi felemelkedés vagy lecsúszás) még hátrányos választás is lehetne (Erikson-Goldthorpe, 2010: 145-146.).

Az empirikus mobilitásvizsgálat szempontjainak leginkább megfelelő modell megalkotásához Eriksonék nem köteleződtek el egyetlen elméleti hagyományhoz sem, és ehelyett minden olyan ötletből meríteni próbáltak, amely úgy tűnt, hogy segítségükre lehet a modern ipari társadalmak mobilitásának osztálykategóriák szerinti elemzésében. Így bár modelljük elméletileg megfelelő belső konzisztenciával jellemezhető, de ugyanakkor eklektikus is (Erikson-Goldthorpe, 2010: 147.) A modell elméleti alapelveit a „hétosztályos változat” fejezi ki leginkább, amelyek a szerzők

63 Ezekon elsősorban a státusszerzési (status-attainment) paradigma keretében értelmezhető társadalmi-gazdasági státus vagy foglalkozási presztízs pontszámok értendők (Erikson-Goldthorpe, 2010: 145.)

bevallása szerint Marxnál és Webernél – bár eltérő hangsúllyal – szintén fellelhetők. Emellett azonban megjegyezték azt is, hogy elhatárolódnak az osztályok kizsákmányolás terminusában történő értelmezésétől (vö. Erikson-Goldthorpe, 1996: 31., Goldthorpe-Marshall, 1992: 382–387.).

A szerzők állítása szerint a modellben az osztályok elkülönítésének célja, hogy a munkaerőpiacon belüli, valamint a termelési egységeken belüli eltérések alapján határozza meg a legfőbb társadalmi osztályokat, vagy máshogy fogalmazva *„hogyan megkülönböztethetők legyenek ezen pozíciók mint a foglalkozási kapcsolatokból adódó eltérések”* (Erikson-Goldthorpe, 2010: 147.).

A szerzők ehhez először is egy hármas sémát határoztak meg kiindulási alapul, amely a (1) munkaadók (2) az önálló munkások (3) és az alkalmazottak alapvető osztályait tartalmazza. Elkülönülésük két fő elve a (A) munkaerő vétele, illetve eladása (mint munkaerőpiacon értelmezhető viszony), valamint a (B) munkafolyamat feletti hatalom és ellenőrzés (mint a termelési egységeken belül értelmezhető viszony). E két tételből következő értelmezés szerint a munkaadók megveszik mások munkáját, és bizonyos fokú ellenőrzést gyakorolnak alkalmazottaik felett, az alkalmazottak eladják a munkájukat és bizonyos mértékig ellenőrzés alá kerülnek, míg az önálló munkások nem adják és nem vesznek sem saját, sem mások munkáját és így hatalmi viszonyt sem alakítanak ki senkivel (Erikson-Goldthorpe, 2010: 147-148.). Az EGP-séma további osztályainak elkülönítéséhez e három alapvető osztályt bontják fel további részekre, ahol a differenciálást (A) a technikai fejlődés, illetve gazdaságszerkezeti változás (ipar vs. mezőgazdaság vs. szolgáltatás), (B) a munka jellege (fizikai-szellemi, rutin-kreatív), és (C) a munkaviszony jellege határozza meg.

Utóbbi azért fontos Erikson és Goldthorpe szerint, mert azzal hogy az ipari társadalmakban a magán- és a köztulajdon testületivé vált és így már döntően nem magánszemélyek, hanem szervezetek a fő munkaadók, az is együtt járt, hogy a munkavállalókat a munkaadókhoz fűző viszony is sokszínűvé vált. Elkülönültek egymástól a rövid távra szóló, és kedvezőtlenebb munkakörülményeket biztosító „szerződéses” pozíciók, valamint a hosszabb távra szóló, kedvezőbb munkakörülményeket biztosító – jellemzően bürokratikus szervezetekhez kapcsolódó – „szolgáltatói” (*service class*) pozíciók. Ennek az elkülönülésnek Goldthorpe szerint nagy valószínűséggel az az oka, hogy bizonyos munkaadók illetve szervezetek érdekében áll, hogy a felelősséggel járó, speciális tudást és szakértelmet igénylő munkakörökben dolgozó alkalmazottaikat morálisan is elkötelezzék önmaguk, illetve a szervezet céljai és értékei felé, annak érdekében, hogy azok a magasabb szinten elvárt önállósággal és körültekintéssel végezzék feladataikat, mert a külső szankciók alkalmazása az ilyen munkakörök esetében kontraproduktívá válhat (Goldthorpe, 1982; Erikson – Goldthorpe, 2010: 150.). Goldthorpe az alkalmazottak csoportján belüli különböző fajta szerződéseket és ebből adódó különböző osztálypozíciókat, a racionális döntéshozatalra alapozva igyekszik indokolni, és úgy érvel, hogy egy racionális

munkaadó a vállalkozása sikerességének esélyeit azzal növelheti, ha a speciális ismereteket igénylő foglalkozási pozíciókat betöltőkkel számukra előnyösebb szerződést köt (Huszár, 2013b, vö. Goldthorpe, 2007), így csökkentve – a *service class* esetében például munka ellenőrzésének – tranzakciós költségeit. Tehát míg a szerződéses pozíciók csak egyoldalú, speciális cserén alapulnak, ahol pénzt cserélnek erőfeszítésre, addig a „szolgáltatói” pozíciók esetében többoldalú cseréről van szó, ahol az alkalmazottak szolgáltatást nyújtanak különböző kompenzációkért⁶⁴ cserében (Erikson – Goldthorpe, 2010: 149-150.). Ezek a lényeges különbségek, illetve változások a szerzők szerint indokolják, hogy az osztálypozíciók elkülönítésekor ezt az elvet is figyelembe vegyék. A hétosztályos modellben a fentiek alapján elkülönített osztályok tehát (vö. Erikson – Goldthorpe, 2010: 150-151.):

1. I-II. Szolgáltatói osztály, vagy „fizetésből élők” osztálya (*salariat*)
2. III. rutinszerű, nem fizikai munkát végzők osztálya
3. IVa-IVb. Kispolgárok, nem mezőgazdasági szektorban működő kistulajdonosok, kisfoglalkoztatók és önállók osztálya
4. IVc. Parasztok, kisbirtokosok és mezőgazdasági önállók osztálya
5. V-VI. Szakmunkások, technikusok, művezetők osztálya
6. VIIa. Nem mezőgazdasági szektorban dolgozó nem szakmunkások osztálya
7. VIIb. Mezőgazdasági szektorban dolgozó munkások osztálya

Fontos megjegyezni, hogy a „kiegészítő elvek” egyáltalán nincsenek alárendelt szerepben a két alapvető elvhez képest, hiszen felbomlasztják és részlegesen átrendezik a három alapvető osztályt, aminek legfontosabb következménye és megmutatkozási helye, hogy a „munkaadók” önálló osztálya eltűnik és egybeolvad egyrészt (I.+II osztály) a menedzserek, vezető értelmiségiek, és hivatalnokok alkalmazotti frakcióival, másrészt az ipari önálló munkások frakciójával (IVa+IVb osztály). Emiatt meg kell állapítani, hogy a végül kialakított „hétosztályos” modell némileg ellentmondásba is kerül a szerzők kinyilvánított célkitűzésével, amely szerint a munkaerőpiacon és a termelési egységeken belüli eltérések alapján kell meghatározni a legfőbb társadalmi osztályokat. A hétosztályos modellben valójában a „kiegészítő elvek” válnak alapelvekké, és az osztályok elkülönülése a végül kialakított modellben sokkal inkább a munka fizikai vagy szellemi jellegén, valamint a tevékenység (technikai fejlődéssel összefüggésben álló) gazdasági szektorán alapul semmint a tulajdon- és a hatalmi viszonyokon, amelyek már csak további differenciálódásban játszanak szerepet (vö. Erikson – Goldthorpe, 2010: 149.).

64 Például fizetés mellett nyugdíj-jogosultságot is biztosító szerződések (vö. Erikson – Goldthorpe, 2010: 150.).

14. ábra: Az EGP-modell különböző részletezettségű változatai

Teljes változat		7 osztály		5 osztály		3 osztály	
I.	Vezető értelmiségiek, adminisztratív dolgozók, hivatalnokok, nagy ipari létesítmények menedzserei, nagy tulajdonosok	I. + II.	Szolgáltató osztály: értelmiségiek, adminisztratív dolgozók és menedzserek, magasabb szintű technikusok, nem fizikai munkások felettesei	I. + II. + III.	Fehérgalléros munkások	I. + II. + III. + IV.a + IV.b	Nem fizikai munkások
II.	Értelmiségiek, alacsonyabb szinten dolgozó adminisztratív munkaerő, hivatalnokok, magasabb szintű technikusok, kis ipari létesítmények menedzserei, nem fizikai munkások felettesei						
III.	Nem fizikai rutin munkát végző alkalmazottak, magasabb szintű adminisztratív és kereskedelmi dolgozók						
III.b	Nem fizikai rutin munkát végző alkalmazottak, alacsonyabb szintű kereskedelmi és szolgáltató dolgozók	III.	Nem fizikai rutin munkát végzők: a kereskedelemben és az adminisztrációban dolgozó nem fizikai rutin munkát végzők, eladó személyzet				
IV.a	Kistulajdonosok, kézművesek stb. alkalmazottakkal	IV.a + IV.b	Kispolgárok: kistulajdonosok és kézművesek stb. alkalmazottakkal vagy nélkülük	IV.a + IV.b	Kispolgárok		
IV.b	Kistulajdonosok, kézművesek stb. alkalmazottak nélkül						
V.	Alacsonyabb szintű technikusok, művezetők	V. +	Szakmunkások: alacsonyabb szintű technikusok, művezetők, szakmunkások	V. +	Szakmunkások	V. + VI. + VII.a	Fizikai munkások
VI.	Szakmunkások	VI.		VI.			
VII.a	Betanított és segédmunkások (nem mezőgazdasági)	VII.a	Nem szakmunkások: betanított és segédmunkások (nem mezőgazdasági)	VII.a	Nem szakmunkások	VII.a	
VII.b	Mezőgazdasági és egyéb munkások az első szektorban	VII.b	Mezőgazdasági munkások: mezőgazdasági és egyéb munkások az első szektorban	IV.c + VII.b	Parasztk	IV.c + VII.b	Parasztk
IV.c	Parasztk és kisbirtokosok, más önálló vállalkozók az első szektorban	IV.c	Parasztk: parasztk és egyéb kisbirtokosok, más önálló vállalkozók az első szektorban				

Forrás: Erikson – Goldthorpe, 2010: 149.

Eriksonék a hétosztályos modellt a „kiegészítő elvek” alapján még tovább bontották, és végül egy 11-osztályos modellhez is eljutottak, amely számukra alkalmasnak tűnt a társadalmi mobilitási folyamatok megfelelő mélységű vizsgálatához, és amely az alábbi osztályokat különíti el:

I. Magas szintű vezetők, szakemberek; II. Alacsonyabb szintű vezetők, szakemberek; IIIa. Magasabb szintű rutin szellemiek; IIIb. Alacsonyabb szintű rutin szellemiek; IVa. Önállók alkalmazottal; IVb. Önállók alkalmazott nélkül; IVc. Mezőgazdasági önállók; V. Alacsonyabb szintű technikusok, művezetők; VI. Szakmunkások; VIIa. Betanított és segédmunkások; VIIb. Mezőgazdasági munkások.

Végül kiemelendő, hogy – mint az eddig leírtakból is látható – Erikson és Goldthorpe az államot semmilyen értelemben nem tekintette döntő tényezőnek a társadalomszerkezet alakulásában, hiszen modelljükben sem az államra vonatkozó elv, sem az állammal közvetlen kapcsolatba hozható osztály sem szerepel, továbbá nem reflektáltak a munkaerő-piaci bizonytalanság kérdésére sem.

Az EGP modell nemzetközi statisztikai gyakorlatban továbbfejlesztett és alkalmazott változata az európai társadalmi-gazdasági osztályozási rendszer (*EseC - European Socio-economic Classification*), amely az Európai Bizottság társadalmi struktúrák és társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek megragadására irányuló statisztikai fogalmakra, kategóriákra vonatkozó harmonizációs igényéből nőtte ki magát (Brousse, 2009; Rose et al., 2010: 3. Harrison – Rose, 2006: 4.; Rose – Harrison, 2007: 459.). Azonban az Esec deklarált célja szerint már nem csak a társadalmi mobilitás, hanem a társadalmi szerveződés, a társadalmi struktúra, illetve társadalmi változások, valamint az életesélyek⁶⁵ közötti összefüggés nemzetközi vizsgálatára hivatott (Rose et al., 2010: 6.). Az Esec elméleti alapjai megegyeznek⁶⁶ az EGP-sémáéval, és így a három alapvető osztályhelyzetet ugyanúgy, mint abban; (1) a munkaadók (2) az önálló munkások (3) és az alkalmazottak osztályai jelentik. Ezeknek pozícióknak a léte a modell kidolgozói szerint nyilvánvaló minden olyan társadalomban, amely a magántulajdon intézményeire és a munkaerő-piacra alapul.

Az EGP három alapvető osztályát azonban az Esec megalkotói kiegészítették egy negyedik alapvető osztállyal; a „kirekesztettek” osztályával is, vagyis azokkal, akik nincsenek semmilyen foglalkoztatási viszonyban, mivel (kényszerűen) sohasem dolgoztak vagy tartós munkanélküliek (Harrison - Rose, 2006: 4., Rose et al., 2010: 10. Harrison – Rose. 2006: 4.; Rose – Harrison, 2007: 469-470.). Tulajdonképpen ez jelenti az egyetlen lényegi és elméletileg is érdekes különbséget az EGP-modellhez képest, mivel az Esec az alkalmazottak körén belül már hűen követi Erikson és

65 Az életesélyek ún. kulcsindikátorai többek között a jövedelem, az egészségi állapot, vagy a képzettség, stb. (vö: Rose et al., 2010: 6-8.; Breen – Rottman, 1995a, 1995b; Goldthorpe – Marshall, 1992)

66 Az Esec tulajdonképpen az EGP-modell alternatív operacionalizálásaként is tekinthető (Huszár, 2013a: 15-16.).

Goldthorpe elméleti megfontolásait, melyek szerint, a munkaszerződéses illetve a szolgáltatói viszony jelenti ezen az alapvető osztályhelyezeten belül a leglényegesebb választóvonalat (Rose et al., 2010: 11.).

Bár a szerzők megjegyzik, hogy a „kirekesztettek” osztálya nem egy „maradék kategória”, mégis csak azok számára tartják fenn, akik korábban nem rendelkeztek munkaviszonnyal, illetve nem dolgoztak. A „kirekesztettek” osztályába így nem tartoznak bele sem a rövid távú munkanélküliek, sem a nyugdíjasok, sem pedig a betegek és rokkantak – amennyiben korábban már dolgoztak valamikor életük során –, mivel ezeket az embereket az Esec a korábbi munkájuk alapján besorolja valamelyik „aktív” osztályhelyzetbe. A nappali tagozatos tanulók esetében hasonlóan lehet eljárni, bár a szerzők szerint jobb, ha inkább háztartásuk referenciaszemélyének osztályába kerülnek, hasonlóan a háztartásbeliekhez (Rose et al., 2010: 16.).

1. táblázat: Az Esec osztályai és tartalmi értelmezése

Európai társadalmi-gazdasági osztályozás (ESeC)			
Köznapi megnevezés		Osztály	foglalkozási viszony típusa
1	felső szolgáltatói osztály	nagyfoglalkoztatók, magasabb szintű szakértők, adminisztratív és menedzseri foglalkozások	szolgáltatói viszony
2	alsó szolgáltatói osztály	alacsonyabb szintű szakértők, adminisztratív és menedzseri foglalkozások, magasabb szintű technikai és felügyelői foglalkozások	módosított szolgáltatói viszony
3	felső fehérgalléros munkások	köztes foglalkozások	kevert
4	kispolgárok és önállók	kisfoglalkoztatók és önálló foglalkozások (kivéve mezőgazdaság)	nem értelmezhető
5	kispolgárok és önállók	kisfoglalkoztatók és önálló foglalkozások (mezőgazdaság)	nem értelmezhető
6	felső kékgalléros munkások	alsó technikai és felügyelői foglalkozások	kevert
7	alsó fehérgalléros munkások	alsó szolgáltatói, kereskedelmi és irodai foglalkozások	módosított munkaszerződés
8	szakmunkások	alacsony technikai foglalkozások	módosított munkaszerződés
9	segéd- és betanított munkások	rutin foglalkozások	munkaszerződés
10	munkanélküliek	sosem dolgozók és tartós munkanélküliek	-

forrás: Harrison - Rose, 2006; Rose et al., 2014: 13; Brousse, 2009: 29.

<https://www.iser.essex.ac.uk/archives/esecc/user-guide/the-european-socio-economic-classification>

Az Esec végül összesen tíz osztályt különböztet meg, amelyek összevonhatóak az EGP-sémának megfelelő három alapvető osztályba a következők szerint: (I) Szolgáltatói osztály (salarit): 1.+2. (II.) Köztes osztály: 3.+4.+5.+6. (III.) Munkásosztály: 7.+8.+9. (Harrison – Rose, 2006: 5., 9). Az Esec-ben az EGP-hez hasonlóan szintén semmilyen formában nem jelenik meg az állami befolyás, ahogy a munkaerő-piaci bizonytalanság kérdéseire sem reflektáltak.

5.1.2. Wright: a hatalmi és a kizsákmányolási modell

Az USA-ban az 1960-as, 1970-es évek során erősödött meg a „hatalmi struktúrák” kutatásának irányzata, amely a pluralista szemléletű érdekcsoport-elmélet kritikájaként több fontos marxista elméleti kategória megtámogatásához járult hozzá, de ezek valójában nem kapcsolódtak szorosan a marxi elmülethez. Ezeknek az elméleti-kutatási előzményeknek a hiányosságaira reagálva, Erik Olin Wright ahhoz az akkor még friss kutatási irányzathoz csatlakozott, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a marxi-elméletből kiindulva vázolja fel az empirikus struktúrakutatás egy lehetséges stratégiáját. (Wright, 1978: 9-11.)

Wright első osztálymodelljét (1978: 61-89.) tehát a marxista elméleti hagyományok talaján állva, az USA-ban hegemon helyzetben lévő pozitivista, empiricista társadalomtudományi irányzatokkal szemben fogalmazta meg és a társadalom osztályszerkezetére vonatkozó első könyvében azoknak gazdasági-, politikai ellentmondásoknak a feltárására vállalkozott, amelyek fejlett kapitalizmus társadalmi viszonyai között a szocialista mozgalmak lehetőségeit és korlátait meghatározzák.

Akkori álláspontja szerint a fejlett kapitalista társadalmak szerkezetének megértéséhez vezető úton az egyik legalapvetőbb feladat a „középosztályi” pozíciók elemzése jelenti (Wright, 1978: 26-29.), és erre a problematikára az „ellentmondásos osztályhelyzetek” elméleti körülhatárolásával és magyarázatával kínált választ. Érvéle szerint, bár igaz, hogy a fejlett kapitalista társadalmak legalapvetőbb osztályai a tőkésosztály és a proletariátus, de köztük ellentmondásos „középosztályok” is megtalálhatók (Wright, 1978: 61-89.; 1980: 179–186).

Érvéle szerint a fejlett kapitalista társadalmakban az osztályok elkülönülésének alapja a tulajdonviszonyok és az ellenőrzés. A legalapvetőbbnek tekinthető tőke-munka viszony⁶⁷ Wright szerint három kulcsfontosságú folyamaton alapul: egyrészt a termelés fizikai eszközeinek, másrészt a munkaerőnek, harmadrészt pedig a befektetéseknek illetve az erőforrások allokációjának ellenőrzésén⁶⁸ (Wright, 1978: 73.). E három viszonyon⁶⁹ alapul a tőkés és a munkásosztály elkülönülése, amelyek közül az előbbi mindhárom, utóbbi pedig egyetlen egy folyamat felett sem gyakorol ellenőrzést. E kettő mellett egy harmadik alapvető osztályként különül el a kispolgárság, amely a fizikai termelőeszközök és az erőforrás-allokáció felett igen, de a munkaerő felett nem rendelkezik ellenőrzési hatalommal (Wright, 1978: 74-75.).

67Az ez alapján elkülöníthető két osztályra, vagyis a tőkés- és a munkásosztályra, mint a „kapitalista termelési mód”, - azaz az elemzés legmagasabb absztrakciós szintjén – értelmezhető osztályokra, míg a többire, mint a „társadalmi formációk” alacsonyabb absztrakciós szintjén értelmezhető osztályra hivatkozik Wright (1978: 73-74.)

68Ezek közül az első kettő feleltethető meg annak, amit Poulantzas birtoklásnak (possession) nevezett, míg a harmadik az, ami a tulajdonképpen gazdasági tulajdont (economic ownership) fedi le (Wright, 1978: 73.; vö. Poulantzas, 1973, 1975)

69Amelyek a gyakorlatban lefordíthatók a „magántulajdon”, a „foglalkoztató”, és az „alkalmazott” jogi kategóriáinak, de csak akkor, ha nem feledkezünk meg arról, hogy ez csak egy praktikus egyszerűsítés és nem e jogi kategóriákra akarjuk visszavezetni az osztályok elkülönülését (vö. Wright, 1978: 75-76.).

A kapitalista termelés mód fejlődésével a termelés fizikai eszközei feletti ellenőrzés átalakult. A részvénytársasági forma elterjedésével elvált egymástól a formális tulajdonjog és a tényleges gazdasági tulajdon, de ez paradox módon nem a gazdasági hatalom decentralizációjához, hanem éppen ellenkezőleg, annak koncentrációjához vezetett. Mivel azonban a kapitalista termelési viszonyok továbbra is a magántulajdon jogi „szuperstruktúrájába” ágyazottan működnek, ezért a formális tulajdonjog sem veszítette el a társadalom szerkezetének meghatározódásában betöltött szerepét, de immár inkább mint szükséges, de nem elégséges feltétel jut érvényre (Wright, 1978: 67-70.).

Érvelése szerint a kapitalizmus fejlődése során a munkaerő feletti ellenőrzés is átalakult. A termelőeszközök tulajdonosai egyre inkább ellenőrzésük alá vonták a termelés munkafolyamatait. Ezzel párhuzamosan, a munkavégzéshez szükséges készségek széttagolásával, rutinizálásával és egyszerűsítésével az egyik oldalon felszámolták a munkások munkafolyamatokban élvezett autonómiáját, a másik oldalon pedig felügyelet, illetve irányítás különböző eszközeinek kifejlesztésével és alkalmazásával, valamint az eredeti munkafolyamatok kreatívabb, magasabb szintű készségeket igénylő összetevőinek különválasztásával új helyzeteket hoztak létre. Mindezzel függ össze a munkafolyamatok feletti ellenőrzési hatalom egyenlőtlen eloszlása és az ellentmondásos osztályhelyzetek kialakulása (Wright, 1978: 64-67.; 75-83.). Az alapvető osztályok mellett ilyen ellentmondásos helyzet elsősorban a kisebb foglalkoztatóké, a menedzsereké, és a fél-autonóm alkalmazottaké (Wright, 1978: 61-89.).

Fontos megjegyezni, hogy Wright, az osztálystruktúráról szóló első könyvében foglalkozott a termelési viszonyok által nem közvetlenül meghatározott pozíciókkal is. Ezeket Wright akkori meglátása szerint a termelés társadalmi viszonyai által meghatározott osztályok alapvető érdekeihez fűződő viszonyuk határozza meg (Wright, 1978: 91.). Ezen termelésen kívüli társadalmi pozíciók között a háztartásbeli feleségeket, a tanulókat, a nyugdíjasokat, a munkanélküli jóléti kedvezményezetteket, valamint a politikai-, ideológiai apparátusok alkalmazottait különböztette meg (Wright, 1978: 91-96.), ugyanakkor ezeket nem mint önálló osztályokat értelmezte, hanem mint a munkásosztály és a tőkésosztály közötti ellentmondásos osztály-helyeket (contradictory class locations) (Wright, 1978: 97.). A háztartásbeli feleségek osztályát kenyérkereső férjükével, a tanulókat és a nyugdíjasokat – mint az életciklusokon keresztül bejárt osztálypálya előzetes-, illetve utólagos osztályhelyzetét – saját származási osztályukéval azonosította, a tartósan munkanélküli jóléti kedvezményezetteket – átmeneti megoldásként – a munkásosztály marginalizálódott szegmenseként értelmezte, végül a politikai-, ideológiai apparátusok alkalmazottait pedig a tőkésosztály, a munkásosztály, és a köztük lévő ellentmondásos helyekhez fűződő politikai-, ideológiai érdekeik, valamint az ideológiatermelés feletti ellenőrzési hatalmuk alapján megfeleltette

az előbbi három kategóriának (Wright, 1978: 91-96.). Ebből is következően az amerikai osztálystruktúráról szóló empirikus elemzésben e termelési viszonyokon kívüli kategóriákat nem értelmezte és nem is jelenítette meg (vö. Wright et al., 1982a).

Wright a felvázolt osztályok, illetve az ellentmondásos helyzetek értelmezésével kapcsolatosan megjegyezte, hogy:

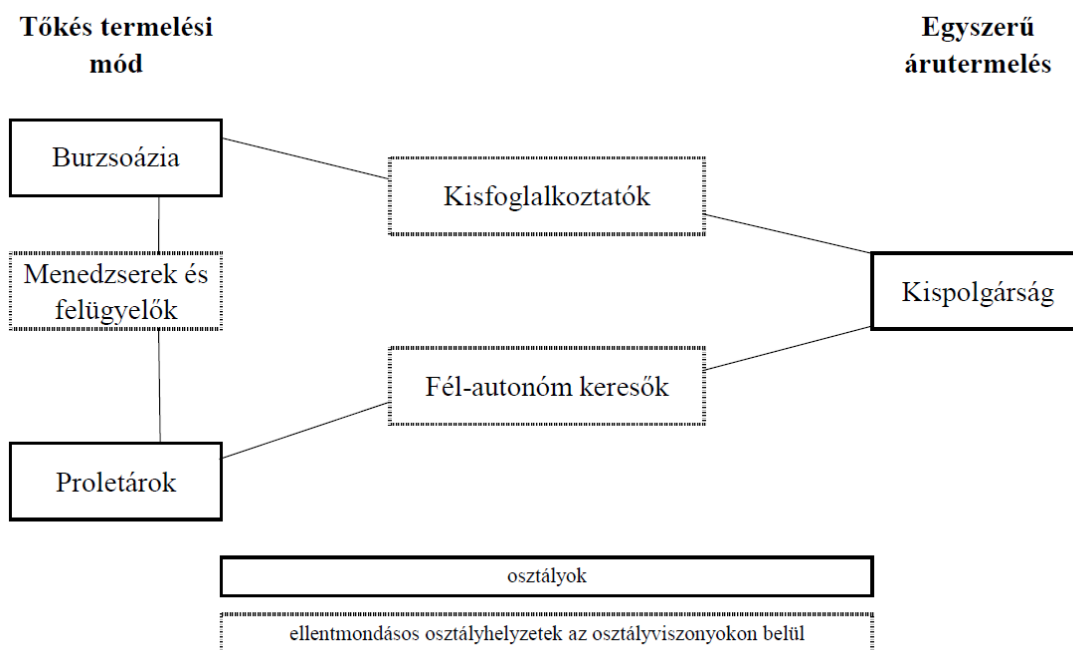
1. az ellentmondásos osztályhelyzetek nem az alapvető osztályok „között”, hanem egyidejűleg „több osztályon belül” helyezkednek el,
2. a felvázolt osztálymodell csak a tőkés termelési viszonyok és az egyszerű árutermelés összefüggéseit konceptualizálja egyszerűsített formában, és az államon belüli helyek ezekkel összevonásra kerültek, mely megoldás védhető ugyan, de nem jelenti azt, hogy ne lenne sok szempontból gyümölcsözőbb, ha az állami termelés a termelési viszonyok egy sajátos formájaként kerülne elkülönítésre
3. a modell csak a gazdaságilag aktív népesség osztályhelyzeteire vonatkozik, és a társadalmi struktúrában található sok más helyet figyelmen kívül hagy; így például a háziasszonyokét, a tanulóké, vagy a nyugdíjasokét, stb. Ez nem azt jelenti, hogy ezeknek ne lenne osztály-tartalma, csak egyszerűen azt, hogy nem közvetlenül az osztályviszonyok struktúráján belül szerveződnek meg. Ezek a helyek úgy kezelendők, mint nem osztályviszonyok (hanem pl. családi kapcsolatok) által közvetített osztály-tartalmak (vö.: Wright, 1978:91.)
4. A felvázolt osztálymodell szigorúan csak az „önmagában való osztályok” és nem az „önmagukért való osztályok”, vagyis nem kollektív cselekvők értelmében próbálja megragadni az osztályszerkezetet, ami nem jelenti azt, hogy az osztály marxista fogalma leszűkíthető volna pusztán az osztály-struktúra problémájára (Wright et al., 1982a: 11-13.).

Wright megfogalmazásában az osztályokat nem pusztán azok a társadalmi viszonyok hozzák létre, amelyek a gazdasági források elosztását meghatározzák, sem pusztán azok, amelyeken keresztül egyik csoport a másikat uralja, hanem azok a kisajátítási viszonyok, amelyek egyúttal az uralom viszonyai is. Marxista nézőpontból e két jellegzetességnek egyszerre kell jellemeznie egy társadalmi viszonyt ahhoz, hogy osztályviszony alapját jelentse⁷⁰ (Wright et al., 1982a: 7.).

⁷⁰ Wright példája szerint az elítéltek és a börtönőrök viszonya csak uralmi elemet tartalmaz, de nem szükségszerűen irányul az elítéltek erőforrásaira, a gyermekek és szüleik viszonyában viszont csak az erőforrásokra irányuló elem található meg, de az uralmi nem, így egyik sem tekinthető marxista nézőpontból osztályviszonynak (Wright et al., 1982a: 7.).

15. ábra: Wright első osztálymodellje

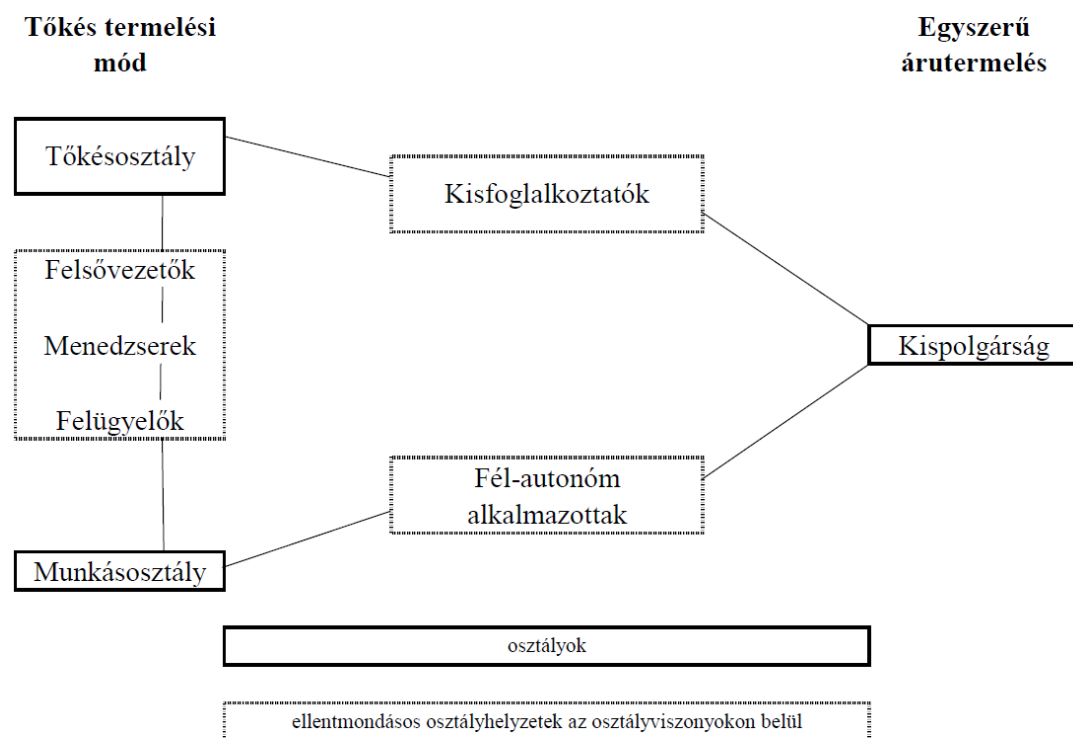
A tőkés társadalom alapvető osztályai

Forrás: Wright et al., 1978: 63., 1982a: 12.

16. ábra: Wright második osztálymodellje

A tőkés társadalom alapvető osztálytérképe

Forrás: Wright, 1985: 48.

Wright az imént körvonalazott első osztálytérképpel, pontosabban az alapvető és ellentmondásos osztályok elkülönítést megalapozó elmélettel – amely döntően uralmi viszonyokat alapult –, nem volt elégedett, mivel későbbi megítélése szerint a kizsákmányolás fogalmának háttérbe szorulása saját eredeti-, és általában az uralomközpontú neo-marxista osztályelméletek súlyos gyengeségének tekinthető (Wright, 1984: 4-6.; 2010: 101-102.) Ezt a nézetét azzal indokolta, hogy véleménye szerint, ha kizsákmányolás fogalmát elvetjük, akkor az osztályok „objektív” érdekeinek értelmezése is lehetetlenné válik, és egyúttal történetileg értelmezendő kérdésként merülhet fel, hogy egy adott korszakban és társadalomban mennyire fontosak az osztályok. Ez utóbbi pedig aláássa a marxi osztályelemzések elméleti relevanciáját (Wright, 1984: 5-6; 2010: 102.). Emiatt Wright másodszor is nekilátott a kapitalista társadalmak osztálymodelljének elméleti megalapozásához (Wright, 1985) és újabb érvelésének középpontjába a kizsákmányolás⁷¹ fogalmát állította, mivel újabb értelmezése szerint a kizsákmányolás fogalma adja az egyik lehetséges értelmezési és elemzési keretét a jövedelemeloszlás, illetve a reálfogyasztás egyenlőtlenségeinek.

2. táblázat: Wright első és második osztálymodellje

Wright első és második osztálymodellje			
osztályok	gazdaságilag aktív népesség		
	1. hatalom/ellenőrzés modell		2. kizsákmányolási modell
1	Tőkéssztaály / nagypolgárság	alapvető osztályhelyzet	Nagypolgárok, tőkések
2	Kisfoglalkoztatók	ellentmondásos osztályhelyzetek	Kisfoglalkoztatók
3	Top menedzserek, középvezetők, technokraták		Kispolgárság
4	Kispolgárság	alapvető osztályhelyzet	Szakértő menedzserek
5	Felügyelők, alsóbb szintű vezetők, művezetők	ellentmondásos osztályhelyzetek	Szakértő felügyelők
6	Fél-autonóm alkalmazottak		Szakértők (nem vezető beosztásban)
7			fél-képesített menedzserek
8			félképesített felügyelők
9			félképesített munkások
10			képesítés nélküli menedzserek
11			képesítés nélküli felügyelők
12	Munkáosztaály	alapvető osztályhelyzet	munkások, proletárok
Forrás:	Wright, 1978: 84.; Wright et al., 1982: 17-18.; 32.		Wright, 1985: 195., 197.; 2010: 113.
	vö. Leiusfrud et al., 2002: 11., 13.		

71 A kizsákmányolás fogalma többféleképpen is értelmezhető, de alapvető tartalma és jellemzője, hogy egyrészt ok-okozati kapcsolatot mond ki a gazdagok jóléte és a szegények deprivációja között, másrészt hogy a gazdagok jóléte a szegények munkájának eredményétől is függ (Wright, 1984: 8.; 2010: 103.). A kizsákmányolás marxi fogalma – Wright szerint - az előbbi általános meghatározás egyik speciális esete. Wright második osztályelméletének kidolgozását (1984, 1985), John Roemer (1982a, 1982b) játékelméleti megközelítésű kizsákmányolás fogalmára alapozza (Wright, 1984: 8-9.,15.; 2010: 103-104.,107.).

Wright a fejlett kapitalista társadalmi viszonyokat elemezve második érvrendszerében is megkülönböztette – elkülönülésük elveit nem módosítva – az alapvető osztályokat, de az ellentmondásos osztályhelyzeteket ezúttal nem a munkafeltételek feletti ellenőrzés (fél-autonóm alkalmazottak), hanem a szervezési, valamint a készség-javakkal való rendelkezés – vagy máshogyan; a tudás és szakképesítés feletti ellenőrzés (szakértők) – alapján különböztette meg (Wright, 2005: 16-17.; 1984, 1985, 2010; Leiusfrud et al., 2002: 10.).

Wright – Roemer a kizsákmányolás értelmezését kibővítve – Marx történeti ívéhez hasonló keretbe foglalja és értelmezi a társadalmi fejlődést, mely alapján a jövőre vonatkozó hipotézisek is megfogalmaz. A kizsákmányolás e fogalma alapján megkülönböztethető társadalmi termelési módok és főbb jellemzőik:

- 1.feudalizmusra jellemző kizsákmányolás, amelynek alapja a munkaerőhöz fűződő tulajdonosi jogok egyenlőtlen eloszlása, és a munkaerőtöbblet fizikai kényszerrel történő elvonása
- 2.kapitalizmusra jellemző kizsákmányolás, amelynek alapja a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszonyok (a termelőeszközök magántulajdona), és a munkaerőtöbblet piaci csere révén történő kisajátítása
- 3.állambürokratikus szocializmusra jellemző kizsákmányolás, amelynek alapja a hierarchikusan központilag szervezett tervszerű termelés és elosztás, a szervezési javak feletti hatékony ellenőrzés, és a munkaerőtöbblet szervezeti pozíciókhoz kötődő elsajátítása
- 4.szocializmusra jellemző kizsákmányolás, amelynek alapja a tudás-készségek megszerzésének korlátozása; munkaerőtöbbletnek a tudás-, illetve készségjavak egyenlőtlenségén alapuló elsajátítása (Wright, 1985: 122-123.; 1984: 14-15., 17-18.; 2010: 107., 109.).

3.táblázat: Wright értelmezése az osztálystruktúra történeti változásáról

Erőforrások, kizsákmányolás és osztályok				
Osztály-struktúra-típus	Elsődleges, egyenlőtlen elosztású javak	Kizsákmányolási mechanizmusok	Osztályok	A forradalmi átalakítás központi feladata
feudalizmus	munkaerő	a munkaerőtöbblet kényszerrel történő elvonása	urak és szolgák	egyéni szabadságjogok
kapitalizmus	termelőeszközök piaci cseréje	a munkaerő és az árucikk	tőkések és munkások társadalmasítása	a termelőeszközök
állambürokratikus szocializmus	szervezés	a többlet hierarchián alapuló, tervezett kisajátítása és elosztása	vezetők / hivatalnokok és nem vezető besztásúak	a szervezeti ellenőrzés demokratizálása
szocializmus	készségek	a többlet tárgyalásos újraelosztása a munkásoktól a szakértőknek	szakértők és munkások	szubsztanciális egyenlőség
forrás: Wright, 1984: 19.; 2010: 109.				

A Wright által felvázolt történeti ív azért igen lényeges, mivel itt fontos szerepet tulajdonított az államnak, de nem a kapitalizmus rendszerén belül, hanem elsősorban azon kívül, az állambürokratikus szocializmus rendszerében értelmezve. Wright az állambürokratikus-szocializmus társadalmi rendszeré vonatkozóan azt állítja, hogy ebben az osztályszerveződés elve és a kizsákmányolás mechanizmusa eltér a kapitalizmus rendszerétől. Az állambürokratikus-szocializmusban a szervezési javak, illetve az ezek fölötti ellenőrzés – vagyis a termelőeszközök munkafolyamatokon belüli, illetve azok közötti koordinálása – sokkal fontosabb szerepet játszik, mint a kapitalizmusban, és ez képezi az osztályviszonyok és a kizsákmányolás alapját. Míg a kapitalista rendszerekben szervezési javak munkafolyamatok közötti koordinációját a piaci anarchiából következően sem a tőkések, sem a menedzserek nem képesek ellenőrzésük alatt tartani, addig ez az állambürokratikus-szocializmusban a bürokratikus hatalmon alapuló hierarchikus autoritás formájában központosításra kerül, minek következtében az államszervezet központi szervei, illetve azok menedzserei/hivatalnokai ellenőrzésük alatt tarthatják (Wright, 1984: 16-17., 20.; 2010: 108., 110.). A kizsákmányolás eltérő mechanizmusai az ellentmondásos osztályhelyzetekre is kihatással vannak, hiszen míg a kapitalista rendszereken belül a menedzserek és az államhivatalnokok vannak a kizsákmányolási viszonyok ellentmondásos helyzetében., addig az állambürokratikus-szocialista rendszerekben az értelmiségiek (Wright, 1984: 27.; 2010: 113.).

4.táblázat: Az alapvető és az ellentmondásos osztályhelyzetek az osztálystruktúra történeti változási folyamatában

Alapvető osztályok és ellentmondásos helyzetek az egymást követő termelési módokban		
Termelési mód	Alapvető osztályok	Legfontosabb ellentmondásos helyzet
feudalizmus	urak és szolgák	polgárok
kapitalizmus	polgárság és proletariátus	vezetők / hivatalnokok
bürokratikus államszocializmus	hivatalnokok és munkások	értelmiség / szakértők

forrás: Wright, 2010: 114.

**Az eredeti esszé 1984-ben, nem sokkal a Classes (1985) kiadása előtt jelent meg.*

A bürokratikus államszocializmus rendszerében a készségeken/képesítéseken alapuló kizsákmányolás jellemző, amely csak a szocialista rendszerben szűnhetne meg, amennyiben az ehhez kapcsolódó magasabb jövedelem, illetve a társadalmi termékből történő nagyobb részesedés csak a képzéssel elsajátított, magasabb szintű munkaképesség megszerzésének költségeit tükrözné. Wright szerint ahhoz, hogy a készségek a kizsákmányolás alapját képezhessék, arra van szükség, hogy kínálatuk az irántuk tanúsított kereslethez képest hiányos legyen, valamint, hogy létezzen egy olyan mechanizmus, amelyen keresztül a ritka készségek birtokosai többletjövedelemre telessenek

szert (Wright, 1984: 20-21.; 2010: 110.).

Wright szerint a készséghiány állapota alapvetően háromféle módon jöhet létre: (1) ha bizonyos készségek olyan speciális adottságokat követelnek meg, amelyek ritkán fordulnak elő a népességben, (2) ha a készség megszerzéséhez szükséges képzés hozzáférhetőségét korlátozzák, (3) ha formális képesítéshez kötik a meglévő készségek alkalmazását. Ebben a három esetben fordulhat elő, hogy a készség birtokosai akkora jövedelmet szerezhessenek, amely meghaladja a képesség megszerzésének költségeit (Wright, 1984: 20-21.; 2010: 110.). Wright ugyanakkor azt is felveti, hogy bár kétségtelen, hogy a fenti esetek készség-alapú kizsákmányoláshoz vezethetnek, de az kétséges, hogy ez valóban osztályviszonyként, vagy inkább csak az osztályokon belüli rétegződés egy formájaként, osztályfrakcióként értelmezendő. Ő mindenesetre a készség/képesítés-javakat – ugyan fenntartásokkal, de – az osztályviszonyok egy dimenziójaként kezeli (Wright, 1984: 22-23.; 2010: 111.).

Wright, az 1980-as évekbeli USA és Svédország társadalmainak összehasonlításakor megállapította, hogy hatalmas eltérések vannak köztük az államhoz-kötődő foglalkoztatottság, illetve a közvetlen állami foglalkoztatottság tekintetében, és ezen belül is a szakértők esetében. Ugyanakkor hasonlóságot fedezett fel abban a tekintetben, hogy a kistőkések, illetve a kis-foglalkoztatók elsöprő többsége egyik országban sem kötődött az államhoz. Mindezt úgy értékelte, hogy az állam bizonyos ellentmondásos osztályhelyzetekre, illetve „középosztályi pozíciókra” fontos hatást gyakorol (Wright, 1985: 202-208.). Az eltérések magyarázatok két hipotézist ellenőrzött empirikus adatok alapján: az egyik, hogy az osztálystruktúrák eltérése a két országban folytatott különböző gazdasági tevékenységeknek, azaz a gazdaságszerkezeti eltéréseknek köszönhető, a másik pedig, hogy az osztálystruktúrájának a két országban megfigyelhető eltérése az állam méretének különbségéből fakad. Az empirikus eredmények alapján végül arra jutott, hogy az osztályszerkezet eltérései nem tudhatók be a gazdaságszerkezeti különbségeknek, ellenben az államnak két osztály esetében is jelentős hatása volt. Wright általánosságban megállapította, hogy a két osztálystruktúra elérése nagyrészt politikai meghatározókra és az állam hatására vezethető vissza. A politikai meghatározottságok között a jóléti állam Svédországi terjeszkedését, illetve a vezetői feladatok munkásosztályba történő delegálásának elterjedtségét emelte ki (Wright, 1985: 222-223.).

Mindezek ellenére Wright, a kapitalista társadalmi rendszerekre vonatkozó kizsákmányolási osztálysémája megkonstruálásakor az állam szerepét semmilyen módon nem jelenítette meg; sem az általa elhatárolt osztályok között, sem az elhatárolásukra szolgáló elvek és változók között nincs szó az államról (Wright, 1985: 303-317.), ami két okból is különösnek tűnik. Egyrészt, mivel első és második elméletének kidolgozásakor is megkísérelte a termelési viszonyok által közvetlenül

nem meghatározott pozíciók⁷² értelmezését is (Wright, 1978: 91.; 1985: 128-129., 148-159.). Másrészt, mivel Wright első modellje megalkotásakor részletesen elemezte a gazdasági struktúra-, az állam szerkezet-, és az osztálystruktúra viszonyát (Wright, 1978: 15-29.), és akkor a tőkés felhalmozási periódusok egymást követő eltérő szakaszainak elemzése után úgy látta, hogy az 1970-1980-as évek fordulóján megint csak történelmi mértékű változás előtt állhat a kapitalizmus rendszere. Úgy értékelte ugyanis, hogy ekkorra a tőkefelhalmozási folyamatokba történő állami beavatkozás mértéke minden korábbi időszaknál erőteljesebbé vált, amely – potenciálisan – akár a kapitalista felhalmozás egy új fázisához is elvezethet. Ezt az újabb, „állam-irányított kapitalizmust”, a korábbi „fejlett monopol-kapitalizmustól” alapvetően az különböztet(het)i meg, hogy egyre jobban elmélyül a felhalmozási folyamat politizáltsága, fokozódik az ellentmondás a termelés társadalmasítása, illetve a többlettermék magán-elsajátítása-, ellenőrzése között, valamint hogy az árutermelés maga is egyre fokozódó mértékben van/lesz ráutalva a dekommodifikált termelési szférákra (Wright, 1978: 175- 180., 168-169.).

5.1.3. Esping-Andersen: a poszt-indusztriális modell

Társadalomszerkezeti modelljének kidolgozásakor Gøsta Esping-Andersen fő motivációja az volt, hogy az osztály-elemzés megkopott relevanciáját a poszt-indusztriális „szolgáltatói társadalom” körülményei között visszaállítása. Az 1980-as évek végére ugyanis sok társadalomkutató számára úgy tűnt, hogy a hagyományos osztályok elvesztették minden magyarázó erejüket nem csak a változatos életstílusok, de még a társadalmi egyenlőtlenségek, életesélyek különbségeinek magyarázatában is. Esping-Andersen szerint nyilvánvaló volt, hogy az egyenlőtlenségek és a társadalom tagozódása nem szűnt meg, de az is, hogy az osztály-viszonyok régi apparátusával ez többé nem értelmezhető megfelelően, és emiatt mind az elméleti, mind az empirikus kutatás kihívás előtt állt.

A poszt-indusztriális átalakulás foglalkoztatásra gyakorolt hatásaival foglalkozó elemzések többsége a különböző társadalmak között konvergáló folyamatokat feltételez (jórészt azért, mert a változások magyarázatában eltúlozzák a technológia és növekedés szerepét), másrészt a „poszt-indusztriális” társadalmi tagozódás megragadását legtöbbször az osztály klasszikus elméleti apparátusával kísérlik meg (az elemzések egy foridista valóságot feltételeznek egy poszt-fordista korban). Az osztály marxi fogalmához ragaszkodó irányzat egy intézményileg csupasz és közvetítés nélküli kapcsolatot feltételezett a tőke és a munka között, mind a munkaerő-piaci kapcsolatokban, mint a munkahelyen belüli kapcsolatokat tekintve. Ehhez hasonlóan a weberi örökség is általában

72 A háziasszonyokról a kizsákmányolásmodellben még; Wright: 1985: 128-129., 148-159.

azt feltételezi, hogy az életesélyek rétegződésének döntő meghatározója a piac, és bár a bürokrácia alternatív, és néha meglehetősen domináns elemként jelenik meg – mint pl. Dahrendorfnál (1959) – Esping-Andersen szerint mégis kijelenthető, hogy a klasszikus osztályelméletek egy intézményileg „meztelen” világban – a piacok Adam Smith-féle korlátlanul szabad világában – helyezkednek el (Esping-Andersen, 1993: 8.).

Esping-Andersen azt a nézetet képviselte, miszerint az osztály-elmélet relevanciájának visszaadásához azt kell megvizsgálni, hogy a technológiai és a jövedelmi változások milyen intézményi környezetben valósulnak meg, és hogy a különböző módon intézményesített szűrők, milyen eltéréseket okoznak. A fejlett kapitalista társadalmakat ugyanis olyan intézmények szabályozzák, amelyek alig léteztek az iparosodás korában: a jóléti állam, a kollektív alkuk rendszere, a közoktatás és a modern vállalati formák (pl. részvénytársaságok) fontos, ha nem döntően fontos, intézményi szűrőkké váltak. És ha az intézmények nem csak módosítják a foglalkoztatási kapcsolatokat, hanem aktívan formálják is a változások irányát, akkor az a társadalmi tagolódás- elkülönülés, és hierarchia minőségileg új tengelyeit jelentheti (Esping-Andersen, 1993: 8-9.).

Ezeknek a problémáknak a megoldására Esping-Andersen egy olyan kísérleti osztály-sémát vetett fel, amelynek fő célja, hogy megkülönböztesse a poszt-indusztriális osztályokat a tradicionális fordista osztályoktól. Ehhez két szempontot vizsgált: (A) egyrészt egy alapvetően horizontális szempontot, amely arra vonatkozik, hogy miként illeszthető be egy bizonyos fajta foglalkozás az általános munkamegosztásba; (B) másrészt egy alapvetően dinamikus szempontot, amely az osztály-bezáródás (máshogy: életesélyek vagy karrier-utak) valószínűségét próbálja megragadni (Esping-Andersen, 1993: 12.).

Az első szempont, vagyis a munkamegosztás új módjának elemzéséhez Goldthorpe elméletének kritikáján keresztül jut el, amikor is hibának tartja, hogy Goldthorpe a szolgáltatói osztályban egyesíti a menedzsereket és a szakértőket, és hogy a közöttük lévő különbséget nem osztály-, hanem csak helyzeti (*situs*) különbségként értelmezi, továbbá azt is, hogy az állam foglalkoztatói szerepe – hasonlóan Wright osztálytérképéhez – nem fontos Goldthorpe értelmezési keretében. Esping-Andersen szerint a menedzser-adminisztrátorok és a tudományos-szakértők nem tekinthetők azonos osztályba tartozónak, mivel a rájuk jellemző sajátos emberi tőke és szakmai tapasztalat teljesen más tevékenységek (termelő és nem-termelő) felé irányítja őket. Emellett az autonómia és a kontroll jellege tekintetében is minőségileg eltérő e két kategória helyzete, továbbá abban is, hogy mi felett gyakorolnak ellenőrzést. A menedzser-adminisztrátorok egy hierarchikus képződmény az ellenőrzési hatalom bürokratikus megosztásának rendszerében, és ebből fakadóan más emberek felett gyakorol ellenőrzést, beleértve sokszor a szakértőket is. Ezzel szemben a szakértők

jellemzően kívül állnak a parancsutasításos rendszereken, nagy autonómiával rendelkeznek saját munkafeladatukat illetően, de a legritkább esetben rendelkeznek ellenőrzési hatalommal más emberek felett, és pozíciójuk legitimitását a tudományos követelmények betartása, és nem egy háttérben álló bürokratikus apparátus biztosítja. A menedzserek és szakértők esetében igazán éles minőségbeli eltérések a teljes foglalkozási vertikumban felfedezhetők és így végigkísérik a teljes osztály-szerkezetet; a közepesen képzett szakértők és technikusok hasonló módon térnek el az alacsonyabb szintű menedzserektől és adminisztrátoroktól. A képzett és képzetlen munkások esetében pedig szintén felfedezhető ez a lényegi különbség az ipari termelés fordista-hierarchikus szervezeti rendszerében dolgozók, illetve a fogyasztási szférájában, döntően személyközi viszonyok között, kisebb ellenőrzés alatt foglalkoztatott dolgozói között⁷³ (Esping-Andersen, 1993: 13-14.).

Mindebből egy párhuzamos fordista és poszt-fordista tagozódás képe rajzolódik ki, amelyet tovább támogat a karrier-utak tekintetében megfigyelhető különbözőség is. A képzetlen szolgáltatási munkák jellemzően átmeneti, hézagpótló munkákat jelentenek betöltőik számára, míg a képzettséget nem igénylő ipari álláshelyekről ugyanez nem mondható el. Utóbbiakat nagy valószínűséggel egy stabil és vízszintes életpálya-mobilitás jellemzi, míg előbbieknél szint megjósolhatatlan az állásokat betöltők későbbi karrierje. Ezek alapján az ipari kapitalizmus fordista hierarchiája a társadalmi bezáródás magas fokával, extrém módon kiszámítható karrier- és életesélyekkel – vagyis alacsony szintű munkaerő-piaci bizonytalansággal – valamint tömegesen hasonló életciklusokkal jellemezhető. Azonban Esping-Andersen szerint a poszt-indusztriális társadalom nem ilyen, és valószínűleg életesélyek teljesen újszerű struktúráját hozza létre mind a szolgáltatói, mind az ipari foglalkozások esetében (Esping-Andersen, 1993: 15.).

Míg a fordista ipari rend nagyon sajátos nemi munkamegosztással volt közülbástyázva, mivel a megfelelő „fordista” fizetés, a munkahely és a jóléti állami transzferek alapvető biztonságának kombinációja révén a családok képesek és bátorítottak voltak arra, hogy az erőfeszítéseiket teljes munkaidőben szétosszák a férfi ipari-, és a nő háztartáson belüli munkája között, addig a kialakuló poszt-indusztriális társadalomban ez a gender logika megszűnik, mivel: (1) a társadalmi szolgáltatások bővülésével fordított arányban csökken az igény a hagyományos család-gondozási kötelezettségek iránt, (2) a szolgáltatási – kiemelve a kollektív társadalmi szolgáltatások közé tartozó – állások bővülése a nők teljes munkaidős részvételi lehetőségeit és karrierlehetőségeit bővíti, (3) ez utóbbiak nemcsak rugalmasabbak és fizikailag kevésbé megterhelőek, hanem gyakran „természetüktől” fogva női karrier-utak abban az értelemben, hogy fizetett foglalkoztatást ígérnek a hagyományosan és alapvetően amúgy is társadalmi reprodukció körébe tartozó tevékenységekért

⁷³ Esping-Andersen szemléltetésül a képzett fémipari munkás és a fodrász, illetve a képzetlen gyári munkás és a gyorséttermi eladó példáit állítja szembe (Esping-Andersen, 1993: 14.).

(Esping-Andersen, 1993: 17.).

Esping-Andersen szerint tehát a hagyományos fordista munkamegosztás megszűnése nagyon nagymértékben attól függ, hogy a jóléti állam milyen mértékben szolgáltatás-intenzív. Ha elkötelezett a szociális szolgáltatások iránt, akkor nemcsak hogy felszabadítja a nőket családjért végzendő kötelezettségektől, hanem hatalmas női munkaerőpiacot is létrehoz, aminek két jelentős következménye is van a poszt-indusztriális társadalom tagolódására nézve: (1) a női és férfi életciklus profilok konvergálni kezdenek egymáshoz, (2) a poszt-indusztriális munkahelyi réseket valószínűleg nők fogják betölteni. Ezek eredményeképpen akár kialakulhat egy gender felosztású stratifikációs rend is; egy férfiak uralta fordista hierarchiával és egy női többségű poszt-fordista hierarchiával, sőt, extrém esetben külön-külön gender-specifikus osztály-struktúrával (Esping-Andersen, 1993: 17.).

Esping-Andersen szerint az államnak kitüntetett szerepe van/lehet a hagyományos ipari társadalmi struktúra felszámolásában, de a hagyományos osztályelméletek az államot, mint ahogy a gazdaságot és a háztartást is a fordista, ipari kapitalizmusra reflektálva gondolták el. A kapitalista társadalmi kapcsolatok újratermelésében az államot hagyományosan, mint az uralom, a társadalmi ellenőrzés, a legitimáció vagy kohézió rendszereként értelmezik, és tipikusan, mint idegen testre tekintenek rá, mint olyanra, amely alapvetően el van választva a piactól, az ipari hierarchiától és a magánháztartástól. Esping-Andersen szerint ez a nézet aligha felelt meg a 20. század végi realitásnak, hiszen a modern jóléti állam ekkor nyilvánvalóan, közvetlenül és erőteljesen meghatározta a jólétet, a család viselkedését, a munka árucikk-státusát és a munkaerőpiac szervezetét. A társadalmi reprodukció már rég nem volt jellemezhető pusztán a család és a munka közötti kapcsolatok terminusaiban. A társadalmi reprodukció fenntartásában a kollektív társadalmi szolgáltatások és transzferek expanzióján keresztül – amelyek korábban a háztartás felelősségi körébe tartoztak –, a jóléti állam is döntő szerepet vállalt (Esping-Andersen, 1993: 19.).

Azáltal, hogy a jóléti állam intézményei megteremtettek a munkaerőpiacra történő belépés és nem-belépés, vagy kilépés közötti választás lehetőségét (pl. kisgyermekes anyák, munkanélküli biztosítások, korai nyugdíjazás, társadalmi jövedelem), forradalmasította a munkaerőpiaci viselkedést és egyúttal megnyitotta az utat egy jóléti állami kliens osztály potenciális létrejötté előtt. Ezzel összefüggésben a társadalmi jövedelmek léte sérti azt a feltételezést, hogy az osztályok és az életesélyek azonosíthatóak lennének a „közös piaci helyzeten” keresztül (Esping-Andersen, 1993: 20.). De emellett hiteltelen azt is feltételezni, hogy a – hagyományos magántulajdon alapján álló - munkaerőpiac autonóm lenne a 20. század vége felé, mivel a jóléti állam biztosít számos olyan mechanizmust is, amelyek a piaci egyensúly fennmaradását, illetve helyreállítását biztosítják (vö. Esping-Andersen, 1990: 144-190.). Így például az oktatási és képzési rendszerek diktálják a

munkaerőpiacra történő belépés, a rákövetkező munkahelyi mobilitás lehetőségeit és dinamikáját, és ebben növekvő mértékben vesznek részt az aktív munkaerőpiaci intézkedések és a közvetlen jóléti állami foglalkoztatás is. A jóléti állami foglalkoztatás néha masszív expanziója – Esping-Andersen szerint – maga után vonja nem csak új foglalkozási csoportok, hanem egy a munkaerőpiaci erők működésétől elzárt hatalmas termelési és jutalmazási rendszer kialakulását is, hiszen azok a feltételek, amelyek a közszféra foglalkoztatási kilátásait vezérlik csak távolról kapcsolódnak a termelékenységhez és a nyereségességhez; ehelyett a kormányzat fiskális/pénzügyi kapacitásaihoz és a kollektív választások politikájához kötődnek (Esping-Andersen, 1993: 19.).

Esping-Andersen szerint tehát a jóléti állam struktúrája a kortárs társadalmi tagolódási folyamatok egyik kulcstényezője: üres réseket teremt és szüntet meg, segít eldönteni, hogy ezeket kik töltsék be, meghatározza mit kell teljesíteni bennük, és hogy a teljesítmények milyen módon legyenek jutalmazva, továbbá formálja még a köztük zajló mobilitási folyamatokat is (Esping-Andersen, 1993: 20.).

Esping-Andersen úgy látta, hogy annak érdekében, hogy a társadalmi tagolódás e megváltozott új rendszerének jellegzetességeit azonosítani lehessen, egyszerre kell figyelembe venni a foglalkoztatás szektorok⁷⁴ közötti átrendeződését – vagyis a szolgáltatási állások bővülését – és a foglalkozásokon belüli változásokat. Előbbire nézve Esping-Andersen kijelentette, hogy a fordista tömegtermelés és tömegfogyasztás rendszeréhez sorolható bányászat és termelés, mellett a kereskedelemre és a szállításra, valamint a gazdasági infrastruktúrára (közművek és kommunikáció) is, mint a fordista ipari rendszerbe funkcionálisan integrált tevékenységekre kell tekinteni, mivel a tömegtermelésnek szüksége van a tömeges elosztás kapcsolataira és fordítva. Ezzel szemben a poszt-indusztriális szolgáltatások közé – amelyek valójában csak a társadalmi újratermelés alapvető változásaiból vezethetőek le – csak három szolgáltató-ipart kell besorolni:

- az "üzleti szolgáltatásokat", amelyek olyan tevékenységeket tartalmaznak, amelyek főleg közvetítői, nem-fizikai inputokat biztosítanak az ipari termelés és elosztás számára⁷⁵,
- a társadalmi szolgáltatásokat, amelyek a háztartások társadalmi reprodukciós feladatainak "kiszervezésére" reagálnak, és amelyek összefüggésben állnak a "társadalmi önkiszolgálás" hanyatlásával⁷⁶,
- és a fogyasztói szolgáltatásokat, amelyek hasonlóan alternatívái az "önkiszolgálásnak", de

74 Esping-Andersen hangsúlyozza, hogy tanulmányában mellőzi az első szektor foglalkozásait (pl. farmerek, stb.) és a hadsereget is (Esping-Andersen, 1993: 24.).

75 Például: menedzsment, konzulting, építészeti szolgáltatások, IT szolgáltatások, jogi és számviteli szolgáltatások, finansziális szolgáltatások, stb. (vö. Esping-Andersen, 1993: 23.).

76 Egészségügyi, oktatási, és jóléti szolgáltatások (vö. Esping-Andersen, 1993: 24.).

vagy a munka társadalmi reprodukcióhoz köthető aspektusához⁷⁷, vagy a szabadidő és a jövedelmek vásárlóerejének növekedéséhez kapcsolódnak (Esping-Andersen, 1993: 23-24.)

A foglalkozások között különbségeket tekintve Esping-Andersen kiemelte, hogy megkülönböztethetők azok a foglalkozási osztályok, amelybe a hagyományos ipari, illetve azok, amelyekbe a poszt-indusztriális munkamegosztás reprezentánsai sorolhatók. Az osztályok e két eltérő típusán belül az ellenőrzési-hatalom, a munkakörrel járó felelősség, és az igényelt emberi tőke szintje jelenti a hierarchikus tagolódás elveit.

Mindezek alapján Esping-Andersen egy olyan osztálymodellt alakít ki, amelyben két párhuzamos hierarchikus struktúra jelenik meg, amelyeken belül kombinálódik a parancsadási/uralmi (command/authority) és az emberi tőke hierarchiája, de előbbi egyértelműen kevésbé egyértelműen jellemzi a poszt-indusztriális hierarchiát, ami indokolja a poszt-fordista stratifikációs hierarchiától történő megkülönböztetését (Esping-Andersen, 1993: 24-25.)

5.táblázat: A társadalmi struktúra poszt-indusztriális modellje

(1) A Fordista hierarchia:	(2) A poszt-indusztriális hierarchia:
(a) menedzserek és tulajdonosok, beleértve a személyes végrehajtókat és a kispolgárságot	(a) szakemberek és tudósok
(b) titkársági és adminisztratív (nem-menedzseri) és értékesítési munkások, alapvetően rutin-jellegű irányítási, elosztási illetve adminisztratív feladatokkal	(b) technikusok és félképzett-szakemberek (tanítók, ápolók, szociális munkások, laboratóriumi dolgozók, stb.)
(c) képzett vagy kézműves kétféle termelő munkások; beleértve az alacsonyabb szintű "technikai" dolgozókat is	(c) képzett szolgáltatási munkások (szakácsok, fodrászok, rendőrök, stb.)
(d) képzetlen vagy betanított kétféle termelő munkások, beleértve a szállítási munkásokat és más termeléssel és elosztással kapcsolatos foglalkozásokat, mint pl. rakodók, teherautó sofőrök, fuvarosok, stb.)	(d) képzetlen szolgáltatási munkások vagy szolgáltatási proletariátus (takarítók, pincérek, csaposok, hordárok, stb.)

Forrás: Esping-Andersen, 1993: 24-25.

Modelljével kapcsolatosan azonban megjegyezte, hogy mivel az új poszt-indusztriális rend csak kialakulóban van, ezért az osztályok körvonalai és vezérlő elvei egyelőre csak homályosan és bizonytalanul megkülönböztethetők. Emiatt empirikusan nyitott kérdésnek tekintette, hogy a társadalomszerkezet hagyományos megközelítései által megjelölt elvek, illetve mechanizmusok – így a marxista hagyományban elsősorban a tulajdonjog, az osztálytudat, és a kollektív cselekvés,

⁷⁷ Ha a nők is dolgoznak, akkor valószínűbb, hogy a háztartások gyakrabban esznek vendéglátóhelyen illetve vesznek igénybe pl. mosdai szolgáltatást (vö. Esping-Andersen, 1993: 24.).

míg a weberiánus hagyományban jobbra az uralom, a jutalmak, a státusok és az életesélyek - vajon a poszt-indusztriális korszakban is hasonló relevanciával bírnak-e. Ő mindenesetre nem köteleződött el előzetesen egyik mellett sem (Esping-Andersen, 1993: 18.).

5.2. Hazai modellek

5.2.1. Szelényi, Kolosi: a kettős piramis és az L-modell

A '80-as évek magyarországi struktúraelméleteiben⁷⁸ két nagyszerű példát is találunk arra, hogy az államot valamilyen módon konceptualizálják a társadalmi struktúrát meghatározó tényezők között. Ez a két, az államszocialista társadalmi viszonyok között fennálló társadalmi struktúra értelmezésére vonatkozó érvényességi igényrel fellépő modell, Szelényi Iván a kettős háromszög modellje (Szelényi, 1980, 1992, Szelényi-Manchin) valamint Kolosi Tamás az L-modellje (Kolosi, 1982, 2000). Mindkettőben megtalálható az állami és a magángazdasági szektor szétválasztásának elve, mivel mindkettő éppen ebben a különbségtételben véli felfedezni az 1970-es, 1980-as évek hazai társadalmi-gazdasági rendszerének leglényegesebb vonását⁷⁹.

Mivel e két modell az államszocialista társadalmi viszonyok leírására vállalkozott, ezért e két modell tárgyalásakor csak azokra az elemeket emelem ki, amelyek a tőkés piacgazdaságokat működtető, demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak esetében is relevánsak. Alapvető eltérés ugyanis a két társadalmi berendezkedési mód között, hogy Magyarországon – és általában az államszocialista társadalmi berendezkedésű országokban – az állam szerepe a rendszerváltozás(ok) előtt sokkal mélyebb és kiterjedtebb volt, mint a fejlett nyugat-európai tőkés társadalmakban, és előbbi(ek) redisztributív rendszere gyökeresen eltérő alapfunkciókat töltött be a társadalmi újratermelési folyamatban (Kolosi, 1982: 3.), mint az utóbbiakéban, mivel az „államszocializmusban a redisztribúció elsődlegesen gazdasági és nem jóléti célokat szolgált” (Ladányi–Szelényi, 2010a: 231–232.); Ladányi–Szelényi, 2010b: 244–245.).

A kettős-piramis modell

Szelényi Iván a „kettős piramis” vagy „kettős háromszög” néven közismertté vált társadalmi-struktúra modelljét az 1970-es évek végén vetette fel először (Szelényi, 1978, 1990). Későbbi

78 A hazai szociológiai irodalomban Kolosi fejtette ki többször is explicit módon a struktúra és a rétegződés fogalmi elválasztásának szükségességét (Kolosi, 1973, 1981, 1984a, 1984b) vagyis azt az elméleti álláspontot, amelyet irányadónak tekintek.

79 Ők a piac és a redisztribúció Polányira visszavezethető integrációs mechanizmusai közötti eltérésekre építették levezetésüket, amely azonban elméletileg korántsem azonos az államszervezet és a magánvállalkozások szerinti különbségtétellel, bár a modern társadalmak esetében első látásra kézenfekvőnek tűnhet ez a téves azonosítás.

visszatekintésében Szelényi úgy emlékezett vissza, hogy az államszocialista társadalmi struktúra megalkotására – Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvben Konrád Györggyel közösen (1989[1979]) – tett korábbi kísérlet kiindulópontja a marxi osztályelmélet weberi kritikája volt, konkrétan az; hogy tulajdonviszonyok vizsgálatát önmagában nem tartották elégségesnek a szocialista társadalmak szerkezetének megértéséhez, s helyett⁸⁰ a társadalmi újratermelés rendszerének institucionalista⁸¹ megközelítését látták szükségesnek (Szelényi, 1990: 28.). Csak ezt követően, illetve 1975-ös emigrációja után fogalmazódott meg benne az állami termelőmód és a szocialista vegyesgazdaság elmélete. Ennek első megfogalmazásában (Szelényi, 1978) vetette fel azt a gondolatot, miszerint a modern gazdaságoknak négy elméleti típusa képzelhető el⁸²: (1) a tiszta piacgazdaság, melyben a tőkés termelőmód van monopolhelyzetben (legközelebbi valóságos példa az USA) (2) a szociáldemokrata típusú vegyesgazdaság, melyben szintén a tőkés termelőmód a domináns, de ezt kiegészíti egy állami termelőmód, (3) a tiszta redisztributív gazdaság, amelyben az állami termelőmódnak van monopóliuma (legközelebbi valóságos példa a szovjet típus), és (4) a szocialista vegyesgazdaság, melyben az állami termelőmód a domináns, de ezt kiegészíti a (kisárutermelő) tőkés termelési mód. Szelényi ezt az elképzelést fejlesztette tovább 1984-ben Manchin Róberttel közösen írt Államszocializmus és szociálpolitika című (Manchin – Szelényi, 1986; Szelényi – Manchin, 1987) tanulmányban⁸³ (Szelényi, 1990: 29-30.).

Az eredeti kiindulási pont tehát az a meglátás, illetve feltételezés volt, miszerint a kelet-európai államszocialista társadalmak strukturális működés módja éppen fordítottja, tükörképe a nyugati kapitalista társadalmakénak. Konkrétabban; az előbbieik közé tartozó társadalmakban a redisztribúció integrációs sémának volt kitüntetett szerepe, elsősorban ez integrálta ezeket a társadalmakat, és ennek a mechanizmusai hozták létre a társadalmi egyenlőtlenségeket, és az ezek mellett alárendelt szerepben működő piaci mechanizmusok ellensúlyozták őket, míg utóbbiakat éppen fordítva; elsődlegesen a piac integrálta, a piaci mechanizmusok hozták létre bennük a

80 Mivel később a kortárs reformközgazdászok – elsősorban Bauer Tamás – elemzései nyomán ráeszmélt, hogy a tulajdonformának az államszocialista rendszeren belül is nagyobb jelentősége van, mint azt korábban Konrád Györggyel gondolták: „...piac csak akkor lehet, ha a piac működésének megfelelő tulajdonjogokat hoznak létre...” (Szelényi, 1990: 32.)

81 „Emlékezzünk Polányi fontos tanítására: a piac, illetve a magántőke nem természet adta jelenség, hanem történetileg mindig állami gazdaságpolitikák és jogalkotó tevékenységek eredménye” (Szelényi: 1990: 33.).

82 Ennek a gondolatnak a kifejtését Magyarországon 1982-ben tehette meg először Szelényi, és ez inspirálta Kolosi Tamást az L-modell megalkotására és részletes kifejtésére (Szelényi, 1990: 30.).

83 „Míg a tőkés gazdaság osztályszerkezetét a munkaerő-piaci helyzetek, a tőke- és munkapiac alapján kellőképpen meg lehet határozni, a szocialista osztályviszonyokat a redisztribúciós intézményrendszer alapján kell elemeznünk. Ha a tőkés gazdaság alapvető dichotómiája a munkaadó-munkavállaló, a tőketulajdonos-munkaerőtulajdonos kettőssége, akkor a szocialista társadalom alapstruktúráját a redisztributóri hatalom birtokosai és a redisztributóri hatalomtól megfosztott közvetlen termelők dichotómiája írja le a legmegfelelőbbben. Egyben hangsúlyoztuk azt is, hogy a redisztributor és a közvetlen termelő között egy széles középosztály is kialakul, melybe azok tartoznak, akik ugyan redisztributori döntéseket nem hoznak, de a redisztributóri utasításokat a termelőknek továbbítják, illetve a redisztributóri intézményeket legitimálják. Két évtized múltán is úgy képelem, hogy ez a szocialista társadalom feszes és pontos osztályelemzése” (Szelényi, 1990: 28.).

legfontosabb egyenlőtlenségeket, és az állami jóléti redisztribúció játszotta a kiegyensúlyozó, egyenlősítő szerepet (Szelényi, 1978, 1990; Manchin – Szelényi, 1986: 69.).

Ekkor még Polányival vitatkozva azt állították, illetve feltételezték, hogy a piaci működési logikájából nem következik eleve az egyenlőtlenségek növekedése, amit kiegészítettek azzal, hogy a redisztribúciónak sem inherens jellemzője az egyenlősítés. Ezt a gondolatmenetet követve Szelényi eredeti tétele azt állította, hogy mindig a domináns gazdasági integrációs mód hozza létre az egyenlőtlenségek alapvető struktúráját és a másodlagos integrációs mechanizmusok tompítják azt (vö. Szelényi, 1978, 1990; Manchin – Szelényi, 1986: 69.). Később, az 1970-es, 1980-as évek magyarországi piacorientált reformjainak tapasztalatai alapján fogalmazta újra Manchin és Szelényi (1986: 69.) az eredeti hipotézist, amely ekkor már úgy szólt, hogy az egymás mellett működő integrációs mechanizmusok nem feltétlenül fejtenek ki ellentétes hatást a társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozóan, hanem az elsődleges mechanizmusok mellett a másodlagos mechanizmusok is képesek létrehozni saját másodlagos egyenlőtlenségeiket, és ezek bizonyos mértékben tovább is erősíthetik az elsődleges egyenlőtlenséget. Ezt a módosított hipotézist ekkor már kiegészítették egy újabb feltételezéssel, mely szerint az elsődleges és másodlagos egyenlőtlenségek ilyenfajta kumulálódása csak olyan harmadlagos mechanizmusok segítségével szabályozható, illetve akadályozható meg, amelyek hasonlóak az elsődlegesekhez, de mégsem azonosak azokkal⁸⁴ (Manchin – Szelényi, 1986: 69-70.). Ehhez kapcsolódóan fontos a sorrendiség kérdésének kiegészítő értelmezése; mely szerint mindig az az integrációs séma tekinthető/tekintendő elsődlegesnek, amely a *„beruházási javak és a munkaerő allokációjának logikáját kialakítja”* (Manchin – Szelényi, 1986: 75.).

Az értelmezéshez kapcsolódó valóságos példájuk szerint az államszocialista társadalmakban redisztribúció logikája a termelés szférájában domináns és a piaci logika csak a fogyasztás területén érvényesülhet, míg a kapitalista jóléti államokban a éppen fordítva; redisztribúció szorul a fogyasztás szférájába és a piaci mechanizmus uralja a termelést. Emiatt teljesen mást jelent a redisztribúció az egyik illetve a másik társadalmi-gazdasági rendszerben; előbbiben csak a jövedelmek különböző társadalmi csoportok közötti átcsoportosítását, míg utóbbiban a teljes társadalmi újratermelési folyamat megszervezését jelenti (Manchin-Szelényi, 1986: 75.). Fontos továbbá megjegyezni, hogy Szelényiék felülvizsgált hipotézise történeti fejlődési fázisokkal is összekapcsolódik, illetve eltérő fázisokat feltételez; a kapitalizmus és az államszocializmus fejlődése esetében is megkülönböztetik ugyanis az extenzív és az intenzív növekedés szakaszait, és

84 A szerzők példája szerint ilyen harmadlagos mechanizmus lehet az államszocializmusban elsődleges és alapvető „gazdasági” redisztribúció mellett annak módosított változata; a „jóléti” újraelosztás (Manchin – Szelényi, 1986: 70., 71.; 99-101.).

csak az utóbbi szakaszra tartották érvényesnek a vegyes integrációjú működésmódokat, míg az előbbi szakaszban az elsődleges integrációs mód egyeduralmát tartották jellemzőnek (Manchin – Szelényi, 1986: 75.).

Az eredeti és a felülvizsgált hipotézisben közös, hogy Szelényiék szerint (1) egyetlen gazdasági mechanizmust sem jellemez eleve semmiféle inherens inegalitarizmus⁸⁵ vagy egalitarizmus, ugyanakkor (2) mindig a domináns mechanizmus, illetve domináns gazdasági integrációs mód felelős az egyenlőtlenségek alapstruktúrájáért (Manchin-Szelényi, 1986: 69., 74., 79., 98.). Az osztálytagozódás, osztály-képződés szempontjából Szelényiék szerint csak a domináns, elsődleges mechanizmusnak van jelentősége, vagyis annak, amely az újratermelési folyamatot – marxista terminusokban; a többlet bővített újratermelés céljaira történő elvonását és újraelosztását –, illetve a munkaerő és privilégiumok elosztását szabályozza. A kapitalista gazdaságokban a tőkejavakat magánberuházók osztják el a piaci integrációs sémában, az államszocialista gazdaságokban – mivel a magántulajdonon alapuló kontroll lehetősége felszámolásra került – az állami bürokrácia⁸⁶ osztja el a „közösségi javakká” átlényegült „tőkejavakat” (Manchin-Szelényi, 1986: 80.).

Az államszocialista „vegyesgazdasági” rendszerben Szelényiék előbb öt (Manchin-Szelényi, 1986: 87-88.), majd később (Szelényi, 1990) hét társadalmi rendet, illetve osztályt⁸⁷ különítették el:

1. Káderek: a domináns rend/osztály amely képes az alapvető, elsődleges integrációs mechanizmusok felett ellenőrzési hatalmat gyakorolni,
2. Új (teljes munkaidős) vállalkozói osztály: a másodlagos, kiegészítő, piaci integrációs mechanizmus ellenőrzési pozícióit foglalják el. Szűkösen rendelkezésre álló javak hoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutás esélyeiket tekintve meg fogja közelíteni a káder elitet. Osztályhelyzetük alapja a „*magántulajdonban lévő és magán módon ellenőrzött (...) tőkejavak birtoklása*” (Manchin-Szelényi, 1986: 88-89.)
3. Bürokrata középosztály
4. Maszekeok: szintén csak a piaci mechanizmusok között tevékenykedő, teljes munkaidős önállók
5. Részmunkaidős második gazdaságbeli elfoglaltsággal rendelkező munkások: a két integrációs séma átfedésében létrejövő „osztály”

⁸⁵ Szelényiék értelmezésében „*nem a piac per se, mely létrehozza az egyenlőtlenségeket, hanem a magántulajdon, s különösen a tőke magántulajdona...*” (Manchin – Szelényi, 1986: 80.).

⁸⁶ Manchin és Szelényi ezen a ponton jegyzik meg, hogy gondolatmenetük könnyen összekapcsolható Erik Olin Wright módosított, kizsákmányolás-alapú (1985) osztályelméletével, amely a különböző javak feletti ellenőrzésen alapul (Manchin – Szelényi, 1986: 80-81.).

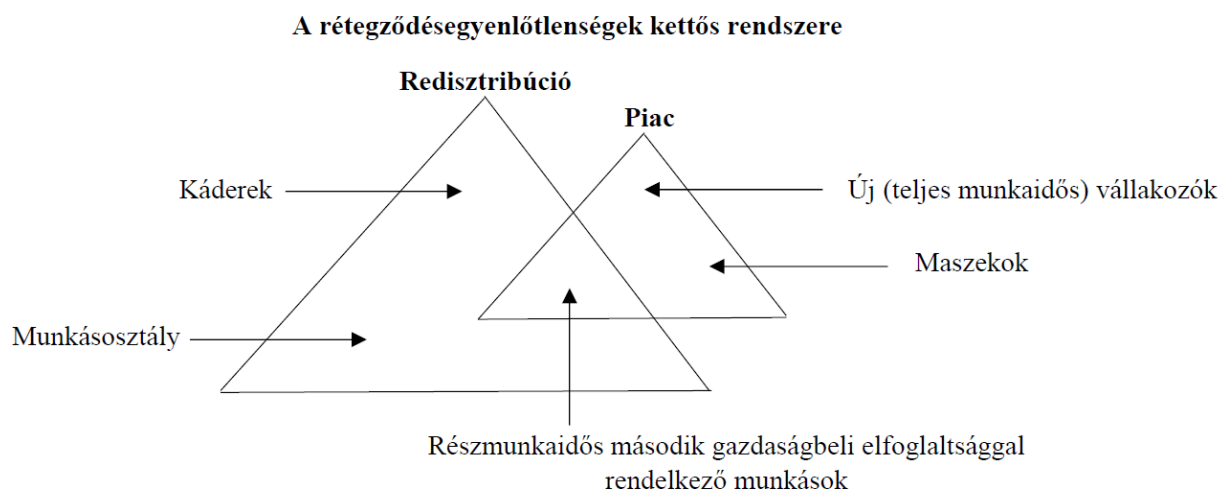
⁸⁷ A bürokrácia strukturális helyzetének leírására Szelényi a korábbi Konrád Györggyel közösen írt könyvében (Konrád – Szelényi, 1989[1978]) még nem akarta az osztály kifejezést használni, mivel ezt a csoport túl „archaikusnak”, „ázsiaiinak” látták ahhoz, hogy a Weberi, illetve marxi-lukácsi „osztály” fogalmat terminológiai helyen rá lehetett volna húzni. Az osztály fogalmát ezért csak a modern nyugati társadalmak esetében látták helyesen alkalmazhatónak (Szelényi, 2010[1990]).

6. Munkásosztály: kizárólag az elsődleges integrációs mechanizmusok, vagyis a redistribúciós séma keretei között dolgozó, alávetett osztály, amely egyúttal a kettős egyenlőtlenségi rendszer hierarchiájának is a legalján helyezkedik el

7. Magánszektorban dolgozók

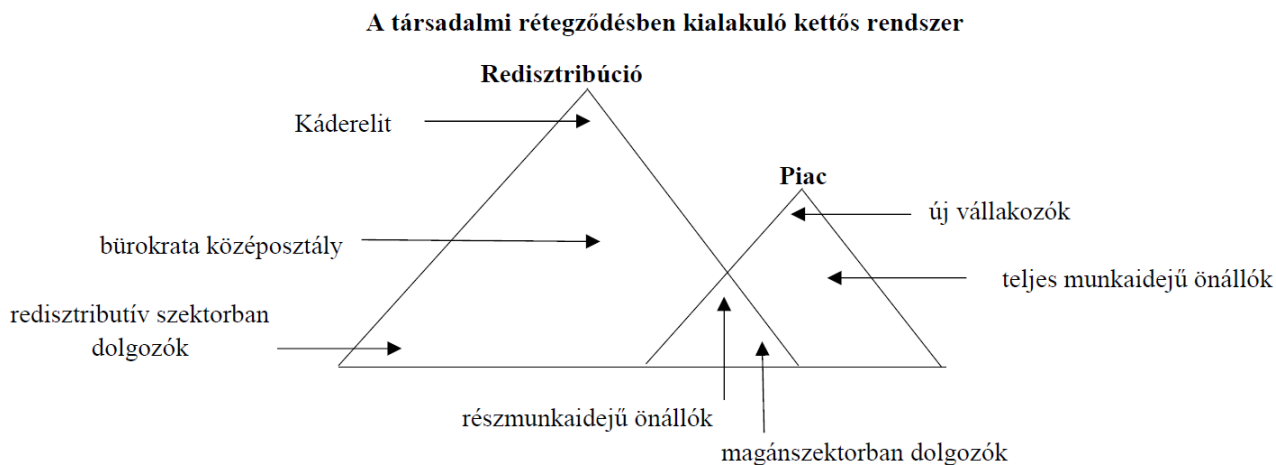
Szelényiek szerint tehát összességében két mód, eszköz határozta meg a(z) – szűkös anyagi javak értelmében vett – egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalható pozíciót: (1) a bürokratikus hierarchiában elfoglalt hely, és (2) a vállalkozáshoz szükséges tőke birtoklása (vö. Manchin-Szelényi, 1986: 90.), ami bizonyos szempontból szembetűnő hasonlóságot mutat Erik Olin Wright (1984, 1985) kizsákmányolás alapú modelljének kizsákmányolási elveivel.

17.ábra: A kettő-piramis modell eredeti változata

Forrás: Manchin - Szelényi, 1986: 87.

18.ábra: A kettő-piramis modell későbbi változat

Forrás: Szelényi, 2010[1990]: 135-136.

A társadalmi integrációs sémáknak ez a kettős szerkezete - amely Szelényi szerint korábban elképzelhetetlen volt - Magyarországon csak 1975 - és különösen 1978-79 után - kezdett kialakulni, és ezzel gyakorlatilag egyedülálló is maradt kelet-európai államszocialista berendezkedésű országok között; csak - a még bonyolultabb politikai-gazdasági-társadalmi szerkezetű - Jugoszláviában, valamint csíráját, illetve tendenciáját tekintve Lengyelországban és Kínában akadt hasonlóra példa. Tehát a kettős piramis modell a valóságban igazából csak az 1980-as évek közepétől, és csak Magyarországon volt empirikusan is érvényesnek tekinthető, míg ezt megelőzően a magyar társadalom szerkezetét is inkább egy egydimenziós hierarchia jellemezte, amelyben szinte kizárólag a bürokratikus-redistributív rendszerben elfoglalt pozíció határozta meg a hatalom és a kiváltságok megoszlását (Szelényi, 2010[1990]: 130., 134-136.)

A jóléti kapitalista társadalmak osztályszerkezetét Manchin és Szelényi nem elemezte a fentihez hasonló részletezettségben, annyit azonban megjegyeztek, hogy az azokban másodlagos, alárendelt szerepben működő redistribúció, nem minden tekintetben egalitárius jellegű, és hogy a kapitalista országokban működő jóléti újraelosztás is létrehozza a saját egyenlőtlenségeit. Sőt azt is leszögezték, hogy sok tekintetben, illetve területen – pl. ingyenes felsőoktatás – a másodlagos jóléti újraelosztás is a gazdagok számára jelent jövedelemátcsoportosítást a szegények rovására (Manchin-Szelényi, 1986: 98.). Továbbá – több-kevesebb sikerrel – megkísérlik a „gazdasági” és a „jóléti” redistribúció analitikus elkülönítését, amikor is a lényegi különbségeket az alábbiakban vélik felfedezni (Manchin-Szelényi, 1986: 100-101.):

1. A gazdasági redistribúció esetében az állam „gazdasági államként” tevékenykedik, míg a jóléti redistribúció esetében „politikai államként”. Előbbi esetben mint vállalatok tulajdonosa és emberek munkaadója és így az emberekkel mint alkalmazottakkal, utóbbiban pedig mint állampolgárokkal áll szemben.
2. A gazdasági redistribúció esetében az állam az újratermelést szabályozza, mégpedig úgy, hogy a vállalatoktól „többletet”, illetve adókat von el, amit a bővített újratermelés érdekében oszt el újra, a jóléti redistribúció esetében viszont az állampolgároktól gyűjt adók révén forrásokat és ezt a lakosság jobb helyzetű (pl. gazdagabb, egészségesebb, gazdaságilag aktív) csoportjaitól a rosszabb helyzetű (pl. szegényebb, beteg, inaktív) csoportjai számára osztja szét (Manchin-Szelényi, 1986: 100.).
3. A gazdasági redistribúció tipikusan magasabb felhalmozási arányt és növekedési rátát, de puhább vállalati pénzügyi korlátokat jelent, szemben a jóléti redistribúcióval, amely korlátozza a felhalmozási hányadot, de nem hat a termelő vállalatok költségvetési korlátaira.

L-modell

A kettős-piramishoz igen hasonló struktúra-értelmezéssel áll elő Kolosi Tamás is a nyolcvanas évek elején – pár évvel Szelényi első vázлата után –, amely L-modell néven vált ismertté. Kolosi szintén nagy hangsúlyt adott a Polányi-féle integrációs típusoknak, de ezeket ő elméletileg sokkal nyíltabban és direkter kapcsolta össze a politikai-hatalmi küzdelmekkel, mint Szelényi. Kolosi két új folyamatban vélte felfedezni az 1960-as évek elejétől- közepétől átalakuló magyarországi viszonyok újszerűségét; (A) egyrészt abban, hogy a tervutasításon alapuló újratermelés sajátos⁸⁸ redisztribúciója mellett a piaci mechanizmusok is relatív autonómiára tettek szert, (B) másrészt pedig abban, hogy a politikai állam és a civil társadalom között újból megteremtődött az elkülönülés⁸⁹ lehetősége, aminek következtében a civil szféra szintén relatív autonómiához jutott (Kolosi, 1982). Szerinte ezek következtében lehetett, illetve kellett egyfajta kettős társadalomként⁹⁰, vagy inkább kettős struktúraként⁹¹ értelmezni a korabeli magyar társadalmat. Ennek a kettősségnek a megszületését Kolosi konkrét politikai eseményekre vezette vissza:

„Az 1957-től kialakuló politikai vezetés néhány kisebb módosítástól eltekintve a társadalmi újratermelési modell lényegi elemén keveset változtatott (Berend, 1981), viszont felismerte annak belső, immanens feszültségeit és e feszültségek kezelésének szükségességét. Így az újratermelési modell lényegi változatlanlansága ellenére radikális politikai változás következett be, amelynek legfontosabb eleme az a felismerés, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani, hanem olyan szövetségi politikát kell kialakítani, amely az immanens feszültségek ellenére is képes a társadalmi rendszer egyensúlyát megtartani. (...) 1957-től kezdődően tehát nem a társadalmi újratermelési modell, hanem annak politikai megvalósítása változott meg...” (Kolosi, 1982: 7.).

Kolosi szerint tehát a politikai-hatalmi elnyomás enyhülésének következtében teremtődött meg a lehetősége annak a '60-as években, hogy a civil szféra újra relatív autonómiára tehetett szert (Kolosi, 1982: 8.), majd pedig annak, hogy a gazdasági tervezésben is reformok indulhattak el (vö.: Antal, 1979; Gábor-Galasi, 1981; Görgényi, 1982; Laky, 1980). Ezek eredményeképpen a hatvanas

88 Kolosi szerint *sajátos*, mivel „a redisztributív logika nemcsak az elvonás-újraelosztás folyamatára, hanem a *termelés* folyamatára is kiterjed” (Kolosi, 1982: 3.).

89 „Ez a folyamat, amelyet a társadalom intézményes szférájában Hegel és Marx nyomán a polgári társadalom és a politikai állam elkülönülésével jelölhetünk (Kolosi-Papp, 1973), még általánosabban, a „gazdasági” a „társadalmi” és a „politikai” lét differenciálódásaként írható le, az egyén szintjén pedig mindenekelőtt a munkaerő, az individuum és az állampolgár történelmi léptékű szétválasztódásaként jelezhető” (Kolosi, 1981: 6.).

90 Erdei Ferenc kettős társadalom képével vezeti fel a szerző az L-modellt ismertető írását (Kolosi, 1982).

91 Ennek a lehetősége Marx számára is megélt valóság volt, hiszen mint írja (Marx, 1955: 12-13. A Tőke 1. kötet); „nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz bennünket, és éppígy az egész kontinentális Nyugat-Európát, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, magukat túlélő termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik életüket. Nemcsak az élőtől szenvedünk, hanem a halottól is.”

évek közepétől kialakult modell úgy volt jellemezhető, mint egy olyan „L”-alak, amelynek *„egyik szárát a redisztributív, másik szárát a piaci viszonyok”* jelentették (Kolosi, 1982: 10.; 1987:108.).

Kolosi a redisztributív és a piaci viszonyokat nem tekintette egymástól teljesen függetlennek és az állította, hogy a központi beavatkozás képes a piaci viszonyok módosítására, viszont a piaci viszonyok a redisztributív szféra mozgásterét határolják be a gazdasági kényszerek következtében (Kolosi, 1982: 10.).

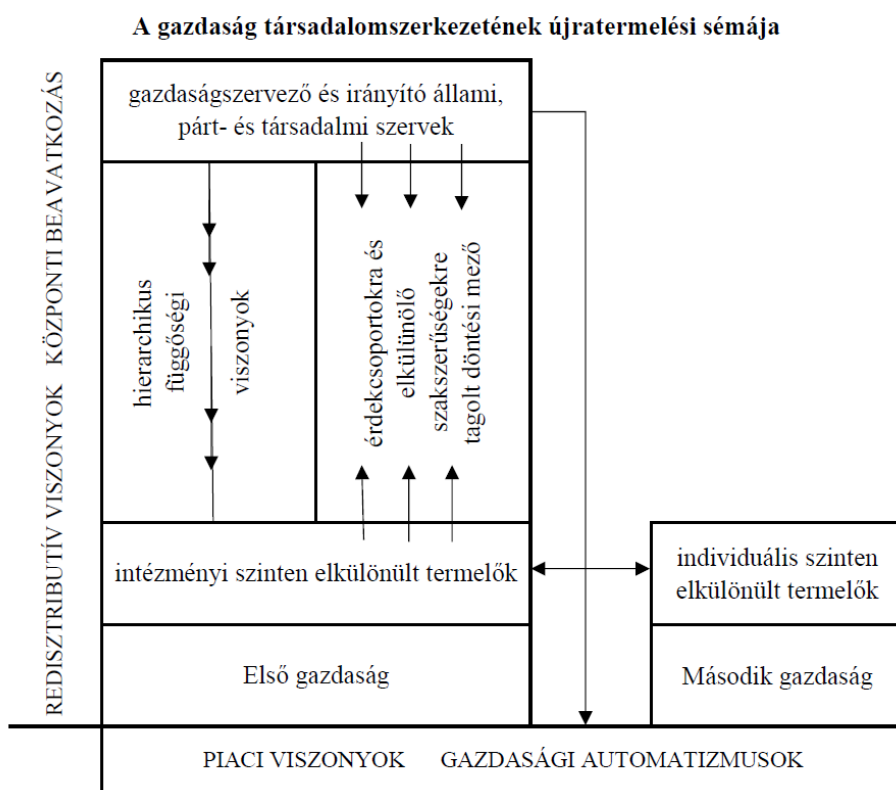
Kolosi szerint L-modellje és Szelényi kettős-piramis modellje közötti leglényegesebb elméleti különbség a redisztribúció értelmezésében van. Kolosi szerint ugyanis a hangsúly a redisztribúció *„sajátos jellegén”* van. Ennek lényege pedig az, hogy szemben a redisztribúció klasszikus rendszerével, ahol a termelés viszonylag elkülönülő egységekben történik és az újraelosztás csak a terméktöbblet elvonását és szétosztását jelenti, addig a szocialista újratermelés eredeti modelljében a termelés hierarchikusan szervezett termelőegységekben folyt, és a redisztribúciós logika nem csak a terméktöbbletre, hanem a termelési feltételekre is kiterjedt. (Kolosi, 1987: 95.).

Magyarországon azonban az 1956-os forradalommal nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti szocialista újratermelési modellbe olyan elemek épültek be (pl. személyi kultusz, hiány folyamatos újratermelése), amelyek hosszú távon akadályozták az újratermelési folyamatot, és hatalmas társadalmi feszültségeket keltettek. Emiatt a politikai vezetés 1957-től nagyobb politikai toleranciára törekedett, és kisebb módosításokat hajtott végre az eredeti szocialista társadalmi újratermelési modellen, de azt alapvetően nem változtatta meg. Ezek a változások azonban megteremtették a lehetőségét, hogy az 1960-as évek közepétől az extenzív fejlesztésre épülő modell kimerülésére az autonómiáját kismértékben visszanyerő civil szféra saját erőforrásainak mozgósításával reagáljon. Ennek az összjátéknak a következtében egyrészt újra megnövekedett az áru és pénzviszonyok önszabályozó gazdasági szerepe, másrészt a gazdaság intézményi struktúrája jelentős mértékben decentralizálódott. A kialakuló piaci viszonyokba a politikai hatalom továbbra is beavatkozott a redisztribúció eszközeivel, és a klasszikus redisztribúció és az eredeti szocialista redisztribúció egyidejűleg és egymással összefonódva működött. A társadalmi struktúra szempontjából Kolosi szerint mindez azt jelentette, hogy egy kettős viszonylatrendszer alakult ki, amelynek redisztribúcióhoz kapcsolódó ága a társadalmi többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés alapján az intézményi struktúra tagoltsága szerint differenciálta a népességet, míg a másik ága a gazdasági automatizmusok és a munkaerőpiac relatív autonómiájával jellemezhető, alapvetően kisárutermelő második gazdaságban való részvétel intenzitása és eredményessége alapján tagolta a társadalmat (Kolosi, 1987: 99-107.).

Kolosi az L-modellel csak a társadalmi struktúra körvonalainak megrajzolására vállalkozott, amivel az volt a célja, hogy ez alapján határozza meg az adott társadalmi keretek között legfontosabb

társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek segítségével kijelölheti az alapvető strukturális csoportszerkezetet, illetve viszonykijelölő kategóriákat, amelyek segítségével megalapozhatja a társadalmi rétegződés kategóriáit. E viszonykijelölő kategóriák határait azonban Kolosi szerint nem lehet(ett) mereven meghúzni és így a népességet sem lehetett ezekbe egyértelműen besorolni, vagyis az L-modellhez nem kapcsolódik osztályok- vagy rétegek taxatív felsorolása (Kolosi, 1987: 108-115., 119-120., 329.).

19.ábra: Az „L-modell” eredeti változata

Forrás: Kolosi, 1982: 11.; 1987: 109.

Kolosi az L-modell empirikus vizsgálatába – Szelényihez hasonlóan – nem fogott bele, s helyette a társadalmi rétegződés többdimenziós, státus-csoportok fogalmára alapozó, inkább empiricista szempontú vizsgálatára fordította energiáit (Kolosi, 1987: 125-299.)

Kolosi, amikor az ezredfordulón gyakorlatilag megismételte az 1980-as években végzett rétegződésvizsgálatát, akkor az L-modell struktúraértelmezésének alapvonásait továbbra is fenntartotta és azt alkalmasnak találta az újonnan kialakult piacgazdaság alapvető egyenlőtlenségi viszonyainak megragadásra is. Kolosi megállapítása szerint az államszocializmus kettős társadalmi viszonylatrendszerében a rendszerváltozással alapvető változás történt, amelyet a tulajdonosi szerkezetben a magántulajdon térnyerése, illetve az integrációs sémákat tekintve pedig a redisztribúció és a piac relatív jelentőségének felcserélődése jellemez. Amellett, hogy a rendszerváltozást követően a piac vált a domináns társadalomszervező tényezővé, egy másik fontos

változás, hogy a két integrációs séma jobban el is különült egymástól, mint a rendszerváltozás előtti időszakban. Az alapvető strukturális viszonyok körvonalazása után azonban Kolosi újfent a társadalmi rétegződés elemzését helyezte vizsgálatának fókuszába, és így a strukturális pozíciók körvonalazása és mélyebb vizsgálata megint csak hiányos maradt (Kolosi, 2001.).

5.2.2. Szelényi: Wright-féle modellje

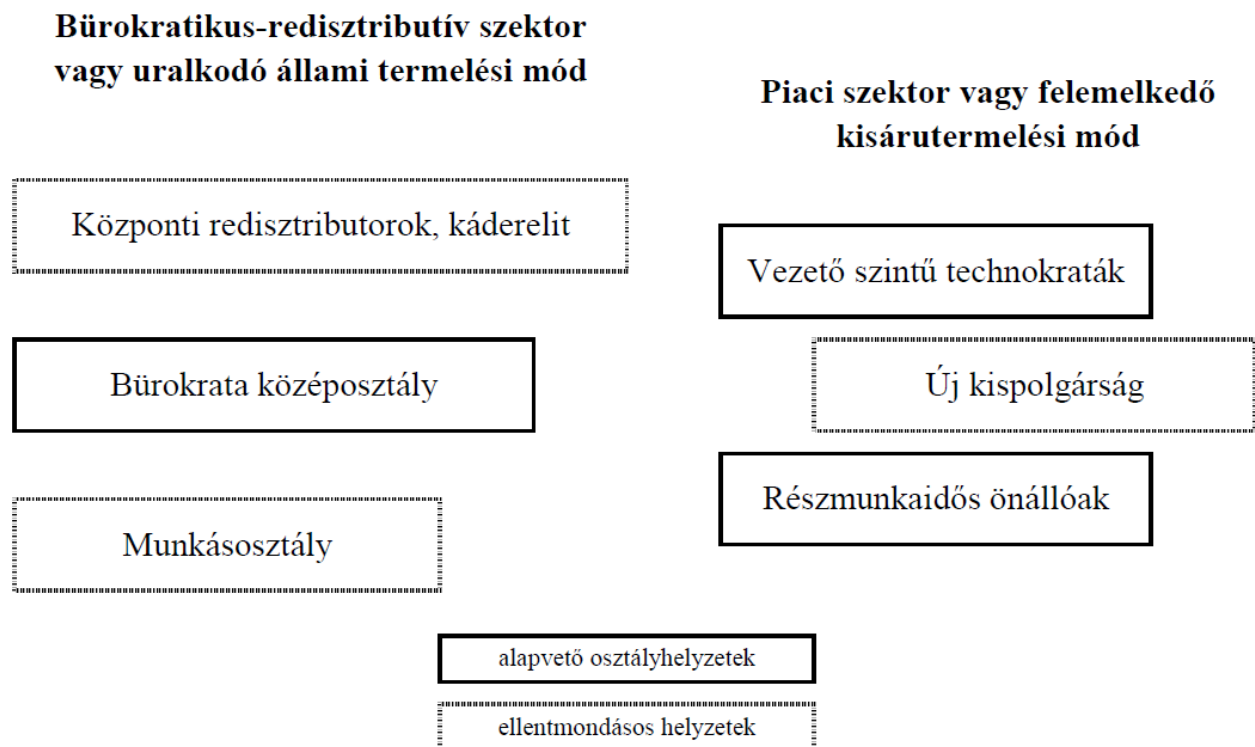
A rendszerváltozás után született munkájában Szelényi Iván (1990) is némileg újraértelmezte, illetve a Wright-féle – a fejlett kapitalizmusra kidolgozott – elmélethez közelítette korábbi értelmezését, amely a magyarországi államszocializmus intenzív növekedési periódusának társadalmi szerkezetére vonatkozott. Szelényi átveszi Wrightnak azt az alapgondolatát, miszerint a fő osztályhelyzeteket bármely „társadalmi formációban” a „termelési mód” határozza meg. Wrightnak a fejlett kapitalista társadalmakra vonatkozó osztálytérképét Szelényi úgy interpretálja, hogy abban három „alapvető osztályhelyzet” található, amelyeket az uralkodó, illetve az alávetett termelési mód hoz létre; a tőkés- és a munkásosztályt az uralkodó az uralkodó tőkés termelési módhoz, míg kispolgárságot az alárendelt „kisárutermelő módhoz” kapcsolódik. Ezen alapvető osztályhelyzetek mellett több „ellentmondásos osztályhelyzet” is kialakul az ilyen társadalmi formációkban, így elsősorban a vezetők és felügyelők, illetve a részben önálló alkalmazottak osztályhelyzete (Szelényi, 1990.). Ebből az értelmezésből kiindulva próbálta meg újra átgondolni Szelényi az államszocializmus társadalmi struktúráját, mivel úgy vélte, hogy ez a keret nagyobb segítséget nyújt az osztályszövetségek különböző stratégiáinak megértéséhez.

Szelényi szerint a Wright által körvonalazott párhuzamosan (is) működő termelési módok úgy is értelmezhetőek, mint a gazdasági integráció kettős rendszere, amelyet ő a redisztribúció és a piac kifejezésekkel jelölt. Azt is kijelentette, hogy a redisztributív szektort nyugodtan nevezhette volna „államnak” vagy „állami termelési módnak”, a piaci szektort pedig a „kisárutermelési módnak” is.

Ugyanakkor az államszocializmus osztálytérképének Wright elméletén alapuló konceptualizálása eltér a Polányi-féle elmélet „revízióján” alapulótól. A „tükrözéses” módszert alkalmazva Szelényi a „központi redisztribútorok, káderelit”, a „munkásosztály” és „új kispolgárság” osztályait jelöli meg, a három alapvető osztályhelyzetként. Előbbi kettő létrejötte az uralkodó termelési mód, utóbbié pedig az alávetett termelési mód következménye. Ezek mellett a három ellentmondásos osztályhelyzetként a „vezető szintű technokraták”, a „részmunkaidős önállók” és a „bürokrata középosztályt” nevezi meg. Szelényi tehát végül úgy látta, hogy összesen hat osztályra tagolódik a magyarországi késő-államszocializmus társadalomszerkezete (Szelényi, 2010 [1990]: 138.).

20.ábra: Szelényi–Wright–féle osztálytérkép az államszocialista társadalmakról

Az államszocialista társadalmak osztálytérképe

Forrás: Szelényi, 2010[1990]: 138.

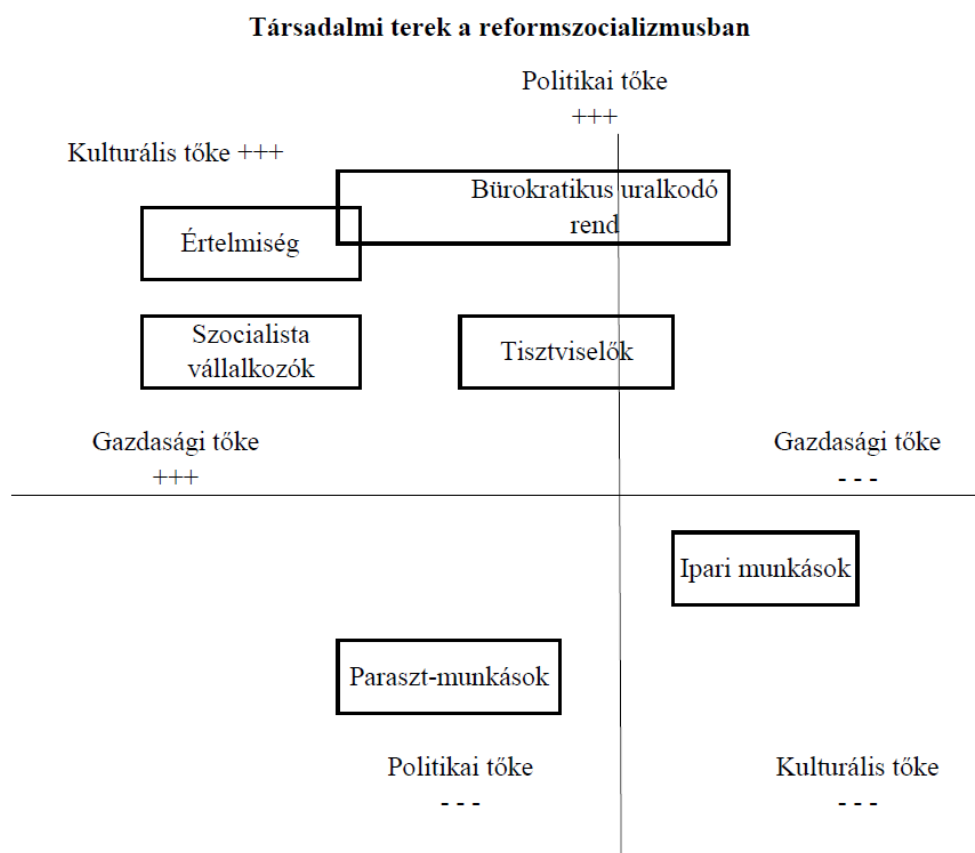
5.2.3. Szelényi: Bourdieu-féle modellje

Az 1990-es évek közepén Szelényi újra kiegészítette az államszocialista társadalomra vonatkozó leírását, amikor a kelet-közép európai rendszerváltozások apropóján az államszocializmusból a kapitalizmusba történő átalakulás lehetséges forgatókönyveit mérlegelve – szerzőtársaival közösen – a kapitalisták nélküli kapitalizmus kialakulását vizionálta (Szelényi, 1995a, 1995b; Szelényi-Eyal-Townsley, 1996a, 1996b; Eyal–Szelényi-Townsley, 1998). Ekkor alapvetően Pierre Bourdieu – némileg újraértelmezett – elméletére és fogalomkészletére építve (Szelényi-Eyal-Townsley, 1996a: 16-18.; Eyal-Szelényi-Townsley, 1998: 6., 17.) nem csak a poszt-szocialista, de a rendszerváltás előtti államszocialista társadalmi tér térképét is megrajzolta.

A társadalmi tér ezen értelmezésével kapcsolatban itt most csak azt érdemes hangsúlyozni, hogy bár az a különböző tőkefajták fogalmával operál, de mégis jól illeszkedik a kettős-piramis modell intézményes megközelítésű struktúra-értelmezéséhez. A „társadalmi tér” Bourdieu nyomdokain haladó elemzése tehát nem mond ellent a társadalmi struktúra korábbi, Polányi elméletének revízióján alapuló értelmezésének (vö. Szelényi, 1995a: 29.), hanem inkább kiegészíti – sőt

feltételezi – azt. Azt mondhatjuk, hogy a „társadalmi tér” háttérben működő intézményi mechanizmusok teszik lehetővé, illetve magyarázzák a tőkefajták eltérő hatékonyságát, illetve az ezek közti erőviszonyok változását. Ezzel áll összefüggésben az is, hogy a társadalmi tér fogalomkészletével dolgozó értelmezés inkább az egyéni cselekvők, a „kettős” struktúrán alapuló pedig az intézmények elemzési szintjén mozog így pedig Szelényinek az államszocialista társadalomszerkezetre vonatkozó korábbi megállapításai sem veszítik érvényüket (vö. Szelényi-Eyal-Townsley, 1996a: 22-23.; 1996b: 11.).

21.ábra: Szelényi–Bourdieu–féle osztálytérképe a reformszocialista társadalomról

Forrás: Szelényi, 1995a: 30.; Szelényi-Eyal-Townsley, 1996b: 9., 12.

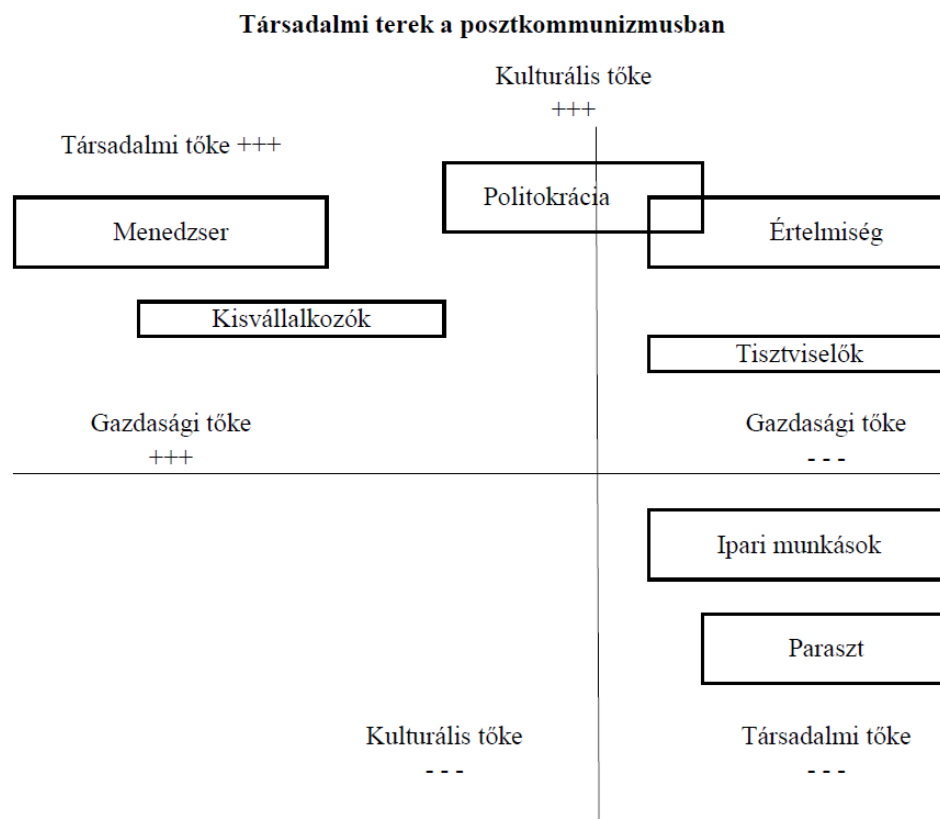
A társadalmi tér új megfogalmazása szerint az államszocializmus sztálini rendszerében a politikai tőke - vagyis a kommunista pártban való tagság, mint a társadalmi tőke egy lehetséges intézményesült formája - volt a hatalom és a társadalmi kiváltságok egyenlőtlenségének legfőbb forrása. A sztálinista korszak után, az 1960-as évektől kezdődően⁹² a hivatali előrejutásban, illetve a társadalmi privilégiumok megszerzésében egyre fontosabb szerep jutott az iskolázottságnak - mint a

⁹²„Magyarországon és Lengyelországban az 1960-as évek közepe után, Csehszlovákiában közvetlenül 1968 előtt, Kínában pedig 1977 után...” (Szelényi-Eyal-Townsley, 1996b: 9.)

kulturális tőke intézményesült formájának -, bár ez a párttagsághoz képest továbbra is csak másodlagos jelentőségű, alárendelt szerep volt. Ezek mögött az 1970-es évektől újra megjelenő gazdasági tőke fontosságban messze elmaradva, csak a harmadik helyen állt.

A sztálinista korszakot követően tehát a korábban egyeduralkodó helyzetben lévő politikai tőkét kizárólagosan birtokló társadalmi rend mellé valamelyest felzárkózott a kulturális tőkét birtokló értelmiség és a kezdetleges formában újra tért nyerő gazdasági tőkét birtokló „szocialista vállalkozók” osztálya. A rendszerváltozásokat közvetlenül megelőzően tehát ezek a társadalmak kettős struktúrával rendelkeztek, amelyben a domináns logika a rendi tagozódás volt és emellett alárendelt szerepben megjelent az osztálytagozódás is (Szelényi-Eyal-Townsley, 1996b: 8-10.; Eyal-Szelényi-Townsley, 1998: 23., 27-32.).

22.ábra: Szelényi–Bourdieu–féle osztálytérképe a posztkommunista társadalomról

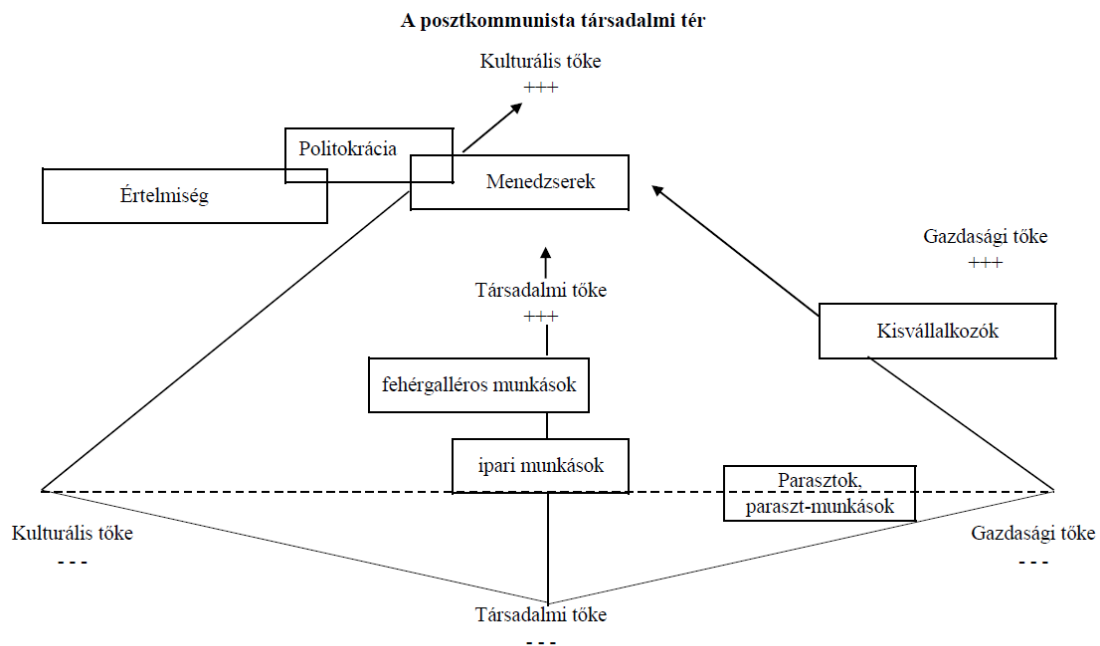

Forrás: Szelényi, 1995a: 30.; Szelényi-Eyal-Townsley, 1996b: 9., 12.

A korábbiakhoz képest a rendszerváltozások időszakában viszont egy ideig sem a régi nomenklatúrából, sem az új kisvállalkozókból nem jött létre egy új nagypolgári tulajdonosi osztály, emiatt Szelényiek szerint e korszak hatalmi elitjének domináns frakcióját a kulturális tőkét birtokló réteg, azon belül is a technokrata-menedzser elit alkotta (Szelényi-Eyal-Townsley, 1996a: 8,

Szelényi-Eyal-Townsley, 1996b: 13., 18-19., 28.). A poszt-államszocialista társadalmak ezen időszakát éppen emiatt gondolták Szelényiek a kapitalizmus sajátos és megkülönböztethető változatának, mert úgy látták, hogy ezekben az elit-státusz, a hatalom, és a privilégiumok megszerzésében a kulturális tőke sokkal fontosabb szerepet töltött be, mint a gazdasági- vagy a társadalmi tőke (Eyal-Szelényi-Townsley, 1998: 18.).

23.ábra: A posztkommunizmus osztálytérképe

Forrás: Eyal et al., 1998: 33., 34.

5.2.4. Ferge: a munkajelleg-csoportok és a rendszerstruktúra modellje

A kettős piramis eredeti és revízionált modelljéhez Ferge Zsuzsa kritikusan viszonyult (Ferge, 1986: 115.), mivel az nem értelmezte megfelelő módon a hatalmi viszonyokat és helyettük automatizmusok létét sejtették. Ferge ugyan ezeket a szempontokat az államszocializmus társadalmi rétegződéséről szóló az eredeti, 1960-as években kidolgozott felfogásában még nem juttathatta kifejezésre, de egy-egy kétezres években született tanulmányában, illetve könyvében (Ferge, 2002) visszatekintően kísérletet tett saját modelljének meg- illetve újrafogalmazására. Ekkor kijelentette, hogy az államszocializmusban „*legalapvetőbb egyenlőtlenség, a hatalmi viszonyokból adódó, tabu volt, a hatalmi szakadék következményei pedig rejtve maradtak ...*” (Ferge, 2002: 9.). „*Ezt a hatalmi viszonyt egy 1960 körüli kutatásban nem tudtam kezelni. Ezért elválasztottam a hatalom mint átfogó társadalmi viszony "társadalmi munkamegosztáshoz tartozó" aspektusát, a társadalmi jelentőségű döntéshozatalt és az "öncélivá váló" kényszert és erőszakot (...)* Ez utóbbi aspektusról csak annyit

mondtam, hogy nem tartozik tárgyamhoz (Ferge 1969: 96-97)” (Ferge, 2002: 12.).

Retrospektív értelmezésében Ferge megkülönbözteti a „rendszerstruktúra” és a „társadalmi struktúra” fogalmait⁹³ (Ferge, 2010: 22-23.) és a korábban kidolgozott munkajelleg-csoportosítást az utóbbi keretében (újra)értelmezte, míg az általa korábban elhanyagolt „rendszerstruktúra” kifejtésébe teljesen új alapokról fogott bele. Ennek kapcsán jegyezte meg, hogy a *„redistribúció-piac kettőssége a kényszer és autonómia (vagy kényszer és szabadság) ellentétes egységéből valamit megragad a gazdaság területén. Ám épp a kettő mindenütt jelenlévő feszültségteli egységét, amely egyben folyamatosan változtatta a társadalom jellegét is, nem tudja kifejezni.[de erre]a munkajellegcsoportok is alkalmatlanok (Ferge, 2002: 14.).*

Ferge végül visszatekintve sem rekonstruálta újra az államszocializmus keretei között alkotott rétegződésmo­delljét, és csak jelezte, illetve szemléltette a hatalom diktatórikus működésnek meghatározó szerepét, illetve annak *„társadalomtól elkülönülő és társadalmat lefojtó jellegét”* (Ferge, 2002: 14.).

Ferge régi „rendszerstruktúráról” szóló érvelése szerint az államszocializmus struktúráját döntően a központi hatalom működés­módja határozta meg, aminek következtében a társadalom kettészakadt a ténylegesen hatalommal rendelkezők igen szűk csoportjára, valamint a túlnyomó társadalmi többségre, amely szinte teljesen ki volt zárva⁹⁴ a legitim hatalomhoz való hozzáférésből (Ferge, 2002: 10-11.). Ezen társadalmi kereteken belül *„a döntéshozatal, a fölé- és alárendeltségek, a tudás, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítések. a munkakörülmények, sőt bizonyos mértékig a lakóhely és a társadalmi indulás”* (Ferge, 2002: 13.) voltak azok a tényezők, amelyek a társadalmi munkamegosztáson belüli helyet kijelölték. Ezek kombinációjából hozta létre Ferge a munkajelleg-csoportokat, amelyek kapcsán megjegyezte azt is, hogy már akkor tisztában voltak vele, hogy elméletileg és fogalmilag nem különböznek "társadalmi-gazdasági csoportoktól" vagy a „foglalkozási csoportoktól”, ugyanakkor a gyakorlatban az társadalmi egyenlőtlenségek számos dimenzióját kapcsolták össze, és nagyjából megfeleltek a társadalom tagolódásának széles körben elfogadott elképzelésének is (vö. Ferge, 2002: 13-14.).

A munkajelleg csoportosítás eredeti, hét-csoportos változata, tulajdonképpen egy összetettebb kategória-rendszer praktikus összevonása által jött létre, mivel a modell empirikus „tesztelése” során kitűnt, ez az egyszerűbb – de a dimenziókat komplex módon egyesítő – csoportosítás is jelentős mértékben magyarázta az „össztársadalmi differenciálódást” (vö Ferge, 1968:127-128.).

93 Ez a kettősség gyakorlatilag „struktúra” és „rétegződés” ebben az értekezésben használt megkülönböztetésének felel meg.

94, *„A politikai osztály így autoriter módon dönt anyagi és szimbolikus források létrehozásáról, elosztásáról és újraelosztásáról, és ezek révén arról is, hogy az emberek vagy csoportok milyen helyet foglaljanak el mindezen színtereken”* (Ferge, 2002: 10-11.)

Ferge szerint az államszocialista viszonyok között a társadalmi rétegződés⁹⁵ alapját a társadalmi munkamegosztáson belül kialakuló viszonyok jelentették (Ferge, 1968: 77-78.), és így ezeket tekintette a munkajellegcsoportok elkülönítésének elméleti (Ferge, 1968: 86-116.) és gyakorlati (Ferge, 1968: 117-122.) elveinek/dimenzióinak:

- tulajdonviszonyok: a magántulajdon a kapitalista társadalmakhoz képest elvesztette dominanciáját, de a munkajellegcsoportok kialakításának időszakában Ferge szerint még volt egy igen csekély – és egyre halványuló – szerepe (Ferge: 1968: 86-87., 94-95.)
- hatalom és vezetés: a munka irányító vagy alárendelt jellege, amely szorosan kapcsolódik a – nem weberi értelemben vett – hatalom kérdéshez. Egyrészt a társadalmi-gazdasági folyamatokkal kapcsolatos társadalmi döntések feletti ellenőrzési és döntési hatalomra, másrészt a mások munkájának szervezeteken belüli irányítására vonatkozik (Ferge: 1968: 95-97., 99.)
- tudásszint: az általános vagy speciális tudás- és ismeretanyag mennyiségileg és minőségileg eltérő szintje (vö. Ferge: 1968: 101.)
- társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége és mértéke: Ferge szerint nem szorult különösebb magyarázatra; pl. rendszeres vagy rendszertelen, illetve teljes, részidős vagy bedolgozós munkaviszony (Ferge: 1968: 106.).
- munka jellege
 - mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági: nem azonos a gazdasági ágak szerinti felosztással, hanem a mezőgazdaság történeti és strukturális sajátosságaira (pl. termelés ciklikussága, a részben még fennálló családi munkaszervezetre, stb.) vonatkozik (Ferge: 1968: 107-110.).
 - munka szellemi vagy fizikai: a munkavégzés során működésbe lépő képességek döntően szellemi vagy fizikai jellege (Ferge: 1968: 110-113.).
 - munka alkotó vagy rutin: alapja az alkotókészséget, önállóságot, vagy kezdeményezést feltételező tevékenységek, illetve a rutinszerűen végezhető tevékenységek elkülönítése (Ferge: 1968: 113-110.).
- munkatárgy jellege: anyagi vagy nem anyagi munkatárgy, illetve tárgyakra, emberekre vagy szellemi termékekre irányuló munka (Ferge: 1968: 115-116.).

A rendszerváltozás következtében megváltozott társadalmi viszonyok között Ferge ugyan nem tárgyalja részletesen a régi munkajellegcsoportok érvényességének kérdését, de az „újkapitalizmus” társadalmi struktúrájára – Ferge terminológiájában „rendszerstruktúrájára” - vonatkozó leírása

95 Ekkor Ferge a rétegződés és a struktúra fogalmát jobbra szinonimaként használta. (vö. Ferge, 1968: , 77. illetve 78.)

alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az véleménye szerint inkább kiegészítésre, semmint alapvető rekonstrukcióra szorul. Az „újkapitalizmus” keretei közötti munkajellegcsoportok alapvetően ugyanarra a két fő-elvre épülnek, mint amik a régi, államszocialista társadalmi viszonyok között is a legfontosabbak voltak, vagyis a „hatalom és vezetés” valamint a „tudásszint” dimenzióira, s mellettük az új kategóriák komplexitását a munka „fizikai vagy szellemi”, illetve „alkotó vagy rutin” jellege bővíti. Az új munkajellegcsoportokat elválasztó elvek között nem találjuk már meg a munka „mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági jellege” közti különbségtételt, ahogyan a „társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége és mértéke” valamint a „tulajdonviszony” dimenziója sem hoz létre – hasonlóan a régi munkajelleg-csoportokhoz - sajátos csoportokat.

A munkajellegcsoportok szerinti kategorizálás azokra vonatkozik, akik tőkepiacon vagy a munkaerőpiacon aktívak. A csoportok megnevezései némileg eltérnek az államszocializmus esetében használtaktól, ami egyrészt a menedzserizmus terjedésére, másrészt a tradicionális értelmiség hivatásszerűségének gyengülésére utal. Ferge megjegyzi, hogy a szolgáltató szakmákban dolgozók tagolódásának szempontja(i) és megnevezésük, továbbá a házimunka is hiányzik e kategória-rendszerből, valamint hogy az iskolai végzettség szerepe is fontosabb mint korábban, ezért lehet, hogy önállóan és nem csak mint a munka jellegének egy dimenziójaként kellene szerepeltetni, de a munkajelleg-csoportosítás kategóriáinak teljes felülvizsgálata további kutatásokat igényelne” (Ferge, 2002: 18-19.).

6.táblázat: Az „újkapitalizmus” társadalmi tagolódásának revízionált munkajelleg-csoportok szerinti modellje

A társadalmi munkamegosztásban aktívan résztvevők (munkáltatók, tőkések és munkavállalók) differenciáltsága (munkajellegcsoportjai) az értékesíthető szaktudás és a hatalmi-vezetői pozíció szerint*			
VEZETŐI POZÍCIÓ	ÉRTÉKESÍTHETŐ TUDÁS		
	Magas szintű	Közepes szintű	Alacsony szintű, nincs
Magas, sok beosztott	Politikai, gazdasági vezetők, felső szintű menedzserek, nagytőkések	Elvben nincs, gyakorlatban lehet	-
Közepes, kevés beosztott	Középszintű vezetők	Középszintű vezető, termelés-irányító	Esetleg: nem képzett ellenőr
Nincs beosztott	Értelmiségi, szakértő	Irodai dolgozó, szakmunkás. Szakképzett szolgáltató	Segéd-betanított munkás
* A tőkével rendelkezők és a tőke nélküli önfoglalkoztatók szinte minden "cellában" megtalálhatók.			
Forrás: Ferge, 2002 (Melléklet, 3. ábra)			

Mivel a munkajellegcsoportok sem az eredeti, sem az új megfogalmazásukban nem a „rendszerstruktúra” - ami az általam használt értelmezésben egyet jelent a „társadalmi struktúrával” vagy „strukturális viszonyokkal” -, hanem a társadalmi rétegződés leírására vállalkoztak, ezért a társadalmi tagolódás munkajellegcsoportok szerinti leírása meglehetősen eltér attól, amelyet Ferge a rendszerstruktúra kategóriáiban határoz meg.

Ferge továbbra sem fogadja el a Polányi-féle integrációs sémákra alapozó struktúraértelmezéseket, és a rendszerváltozásnak a Kolosi Tamás-féle értelmezését sem, amely szerint azt „*úgy foghatjuk fel, mint a két rendszerszervező mechanizmus [azaz a redisztribúció és a piac] közötti súlypont-, illetve arányeltolódást*” (Kolosi 2000: 38). Ferge szerint ez az értelmezés a folyamatos átmenet érzetét kelti és nem mutatja meg a változás ténylegesen radikális voltát. Ferge szerint nem csak a fő rendszerszervező mechanizmusok, illetve ezek relatív súlya, hanem a „*strukturáló erők változtak*” (Ferge, 2002: 10-11.), ami azt jelenti, a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át. Ennek következtében a társadalom újfent kettészakadt, de ezúttal a tulajdonosokra és a döntő többségre. A strukturális viszonyok változását tekintve Ferge szerint tehát nem a piac és a redisztribúció, hanem a magántulajdon és a politikai hatalom dominanciája közötti váltás a lényeges. A politika a rendszerváltozás következtében a társadalmon kívüli, felüli helyzetéből a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyrá vált (Ferge, 2002: 17-18.).

A fentieket figyelembe véve kísérli meg felvázolni Ferge az „új rendszerstruktúra” modelljét. Ebben a legélesebb elkülönülés a magántulajdonhoz kapcsolódik, amely „tőketulajdonosokra” és „tőke nélküliekre” tagolja a társadalmat.

7.táblázat: A „rendszerstruktúra” és a „munkajelleg-csoportok” viszonya⁹⁶ az „újkapitalizmusban”

A tőkeviszony és a munkaerő-piaci hely körül kialakuló strukturális viszonyok			
TŐKETULAJDONOSOK		TŐKE-NÉLKÜLIEK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma*	Társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	Munkaerőpiachoz való viszony, ill. munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport (struktúrában elfoglalt hely)
Sok	Nagyтőkés, nagyvállalkozó (felső osztály)	Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály)
Közepes, illetve némi gazdasági és jelentős tudástőkével rendelkező szabadfoglalkozásúak	Közép-kisvállalkozó, magasan képzett szabadfoglalkozású (esetleg alkalmazottakkal) (felső középosztály)		Középen-fent: szakember, középvezető (középosztály)
			Lejjebb: szakképzett technikus, szakmunkás (középosztály?)
			Lent: szakképzetlen munkás, alkalmazott (alsó középosztály)
Kevés	Önálló, kistőkés önfoglalkoztató (középosztály, "kispolgárság")	Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, "számlára" dolgozó	A munkamegosztás szinte bármely posztján
		Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	Lent: alkalmi vagy fekete munkás (alsó osztály?)
Nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória)	Kis, bizonytalan kényszervállalkozók (alsó osztály?)	Korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre (pl. nyugdíjra)	Korábbi helytől függ (de a felső osztálybeli helyezés elvész a nyugdíjjal)
		Nincs munkaerő-piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Lent, kiszoruló (alsó osztály?)
*A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes. A táblázat egyszerűsít.			
Forrás: Ferge, 2010: 124-125. alapján saját szerkesztés			

A tőketulajdonosok tőkéjük nagysága és az alkalmazottaik száma, míg a tőkével nem rendelkezők munkaerő-piaci helyzetük alapján tagolódnak további kategóriákra. Utóbbiakon belül a munkaerő-piaci integráció erőssége alapján különböztet meg további csoportokat; a stabil munkahellyel rendelkezőket, a rendszertelen szerződéssel rendelkező vagy nem legálisan munkát végzőket, valamint azokat, akiknek nincs helyük a munkaerőpiacon.

Utóbbiak esetében további elkülönítés alapjául szolgál az ellátáshoz való jog, amely egyrészt azokat sorolja egy kategóriába, akiknek korábbi munkaviszony jogán (pl. nyugdíj, táppénz, munkanélküli járadék), vagy egyszerűen „*csak a lét jogán*” van joguk ellátáshoz, valamint azokat akiknek nincsen (Ferge, 2002: 18-19.).

5.2.5. Huszár: a normatív-funkcionalista foglalkozási osztálymodell

Huszár Ákos az állampolgári jogok fejlődésének marshalli tételéből, illetve a KSH-ban is alkalmazott foglalkozási viszony illetve gazdasági aktivitás ismérveiből kiindulva próbálta árnyalni és új elméleti alapokra helyezni a foglalkozási alapú társadalomszerkezeti modelleket (Huszár, 2013c). Huszár a társadalom strukturális kényszereire vonatkozóan kísérel meg megállapításokat tenni és ezekkel kapcsolatosan – Parsonsra hivatkozva – az érdeklő elsősorban, hogy „a társadalom az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség mely formáit intézményesíti.” (Huszár, 2013c: 722., 729-730.) Kiindulási axiómája – Parsonsra és Polányira hivatkozva – az, hogy „a gazdaság a társadalmi normákba beágyazottan működik” és „minden társadalom és a benne működő gazdaság is alá van vetve bizonyos intézményesített értékeknek és normáknak⁹⁷, amelyek biztosítják a társadalom normatív integrációját” (Huszár, 2013c: 722.).

Huszár szerint a „kialakuló nyugati kapitalizmus működésének e normatív háttér jelöli ki a kereteit” (Huszár, 2013c: 724). Szerinte ebből az következik, hogy a társadalmi struktúráról szóló elmélet megalkotásakor „a hagyományos osztályelméletekkel szemben” nem azt kell figyelembe venni, hogy „a gazdaságban milyen érdekkonfliktusok, illetve egyenlőtlenségek figyelhetők meg, hanem azt, „hogy egy adott társadalom az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség mely formáit intézményesíti” illetve a társadalom milyen különböző „normatív státusokat” teremt (Huszár, 2013c: 724). E feltevésből levezetve új foglalkozási-osztályelmélete számára azt feladatot tűzi ki, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy a társadalomban „*az intézményes normák az egyenlőtlenségek mely formáit támasztják alá, s melyeket zárják ki.*” Szerinte csak ebből a megközelítésből alkothatunk

⁹⁷„Honneth (...) Hegelre visszanyúlva abból indul ki, hogy az igazságosság elméletének azokra az értékekre, illetve normatív ideálokra kell támaszkodnia, amelyeket az adott társadalom magával szemben normatív igényként támaszt. Az igazságosság elméletének eszerint az a feladata, hogy (...) rekonstruktív módon tárja fel az adott társadalom által intézményesített értékeket és normákat, s vizsgálja, hogy a társadalom különböző szférái miként járulnak hozzá ezek érvényesüléséhez” (Huszár-Berger-Füzér, 2015: 25.).

megfelelő képet a „társadalom tagolódását meghatározó strukturális kényszerekről.” (Huszár, 2013c: 722., 723.)

Huszár szerint a modern társadalmakban a rendi privilégiumok, illetve a kizsákmányolás feudális formái illegitimé váltak, és de helyettük a kapitalista gazdaságban az egyenlőtlenségek igazolásának új elve, a teljesítményelv vált elfogadottá. E szerint aki nagyobb teljesítményt ér el⁹⁸, az nagyobb ellenszolgáltatást érdemel (Huszár, 2013c). Az osztályozás során szerinte így azokat kell azonos kategóriákba sorolni, akik az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség intézményesített normái alapján azonos pozícióban vannak, akik tehát hasonló módon integrálódnak a társadalom normatív rendjébe” (Huszár, 2013c).

A foglalkozási-osztály elméletében Huszár központi jelentőséget tulajdonít a foglalkozási viszony ismervének, amely „*Esping-Andersen modelljében nem játszik lényeges szerepet*”, „*Goldthorpe magától értetődőnek tekinti, s nem tartja fontosnak részletesebb indokolását*”, Wright pedig „*a tőke-munka viszony indikátoraként vezeti be*” (Huszár, 2013c: 726). Wright, illetve Goldthorpe értelmezésétől is eltérően azért tartja fontosnak a foglalkozási viszony ismervét, mert szerinte ez alapján különböztetők meg „*a munkavégzés, illetve az egyéni szükségletek kielégítéséhez szükséges javak megszerzésének*” a modern kapitalista társadalmakban intézményesített normák által egyedül legitimnek elismert módjai (Huszár, 2013c: 728). Mivel ahogy írja: „*a társadalom minden tagjának jogában áll, hogy egyéni kezdeményezése nyomán vállalkozói tevékenységbe kezdjen, s ennek révén profitra tegyen szert. Hasonló módon, a társadalom minden tagja szabadon rendelkezhet a munkaereje fölött, s jogában áll szerződéses kapcsolatba lépni másokkal. A modern kapitalista társadalmakban a különböző foglalkozási formákban tevékenykedők e fontos vonatkozásban egyenlők, s a közöttük fennálló viszony horizontálisnak tekinthető.*” (Huszár, 2013c: 729.).

A normatív-funkcionalista modell tesztelendő hipotézise az, hogy valóban igaz-e, hogy a modern kapitalista gazdaság a társadalomba beágyazottan működik – vagyis az egyenlőtlenségek összhangban vannak-e főbb normatív dokumentumokban lefektetett normákkal -, és hogy a társadalmi rétegződés integratív funkciót tölt-e be, mint ahogy Parsons és Honneth állítja, vagy inkább társadalmi konfliktusok forrása. Ennek alapján pedig a normatív-funkcionalista osztályelemzés feladata az, hogy „*megvizsgálja, valóban ott helyezkednek-e el a különböző társadalmi kategóriák, ahol az intézményesített normák alapján előzetesen várnánk őket*” (Huszár, 2013c: 738.). Huszár ezen megfontolások alapján elkülöníti a foglalkoztatottakon belül a

98., „*A modern társadalmak morális értékelése szerint mindenképp annak kell magasabb helyet elfoglalnia a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében, aki nagyobb teljesítményre képes, illetve aki nagyobb teljesítményt hoz létre*” (Huszár, 2013c: 731.).

vállalkozók és az alkalmazottak kategóriáit, mint két olyan jelentős csoportot, amelyek „*társadalmi helyzetét eltérő normatív elvek határozzák*” meg. Ennek a két csoportnak a helyzetét szerinte eltérő normatív elvek határozzák meg, és a két csoporton belül eltérően értelmezett a teljesítmény fogalma, és így az, hogy milyen egyenlőtlenségek számítanak igazoltnak. A vállalkozók társadalmi helyzetét a szabad vállalkozáshoz, tulajdonhoz és profitszerzéshez való jog alapozza meg, amit csak mások jogai és az állam korlátozhat. E keretek között a vállalkozó közötti teljesítmény mércéje egyedül a sikeresség, vagyis köztük bármilyen és bármekkora egyenlőtlenség igazoltnak tekinthető (Huszár, 2013c: 732).

Az alkalmazottak társadalmi helyzetét a munkaadójukhoz való viszony, vagyis a munkavállalói szerződés határozza meg, és ez rögzíti jogait és kötelességeiket. Goldthorppal szemben Huszár szerint nem a munkaadó feltételezett érdekeiből, illetve az munkaadó érdekartikulációs képességéből kiindulóan lehet megérteni a különböző szerződéseket, hanem az egyenlőtlenség intézményesített normáiból, amelyeket e munkavállalói szerződésekkel nem sérthet meg egyik szerződő fél sem (Huszár, 2013c: 733). A munkavállalói teljesítménynek Huszár szerint több mércéje is van – amiket a közsférában alkalmazottak közti egyenlőtlenségi viszonyok alapján állapít meg és terjeszti ki a piaci szférára -, de legfontosabbaknak az vezető-beosztotti viszonyt, illetve az iskolai végzettség szempontját tekinti, amelyek mellett – kisebb hangsúllyal – a munka szellemi-fizikai, valamint a kreatív-rutin jellegét tarja az egyenlőtlenségek igazolása szempontjából relevánsnak⁹⁹ (Huszár, 2013c: 734-735.). Az alkalmazottak közti egyenlőtlenségek – igazolása – szempontjából tehát Huszár szerint annak van jelentősége, hogy a munkaadók és a munkavállalók különböző foglalkozási csoportjai maguk mit tekintenek teljesítménynek, illetve hogy emellett milyen egyéb igazolási elveket vesznek figyelembe. Huszár szerint – a teljesítményelvhez igazodva – a munkaadók és munkavállalók abban értenének egyet, hogy azok kerüljenek kedvezőbb pozícióba, akik vezetői feladatokat, magasabb képzettséget, illetve kreativitást igénylő szellemi munkát végeznek (Huszár, 2013c: 735).

Ezen elvek a lapján Huszár az alábbi alkalmazotti foglalkozási osztályokat határozza meg:

- magas szintű vezetők és menedzserek - kiemelkedő szaktudás, szellemi munka

99., „A jelen téma szempontjából annak van kitüntetett jelentősége, hogy e jogszabályok részletesen szabályozzák a közsféra különféle munkavállalóinak a jövedelmi viszonyait, illetve előmeneteli rendjét. A közsférában dolgozók javadalmazásának központi elemét a bértáblák képezik. Ezek a foglalkoztatottak különböző csoportjaira vonatkozóan különféleképpen, de két elv kombinációja révén határozzák meg a munkavállalók illetményét: egyrészt az alkalmazott iskolai végzettségét veszik figyelembe, másrészt pedig a közszolgáltatásban eltöltött évek számát. (...) A jogszabályok figyelembe veszik azt is, hogy valaki vezető beosztásban dolgozik-e. (...) A közsférában dolgozók keresetének meghatározásakor tehát a jogszabályok többféle elvet is érvényesítenek. Ha a hangsúlyok eltérők is, vélhetően ezeknek az elveknek mindegyike szerepet játszik a piaci szférában is, amikor a munkaadók és a munkavállalók megállapodnak a foglalkoztatás körülményeiről. (...) Ha a különféle elvek a közsférában ily módon intézményesülnek, akkor e sorrend a piaci szférában minden bizonnyal még hatványozottabban érvényesül” (Huszár, 2013c: 734.).

- rutin szellemi munkát végzők - magasabb szaktudás, de rutin, nem kreatív szellemi munka
- szakmunkások - sajátos szakmai képzettség, fizikai munka
- segédmunkások – képzettség nélküli, fizikai munka
- betanított munkás – valamennyi képzettség, fizikai munka (Huszár, 2013c: 735-736.)

Huszár a foglalkoztatottak mellett tudatos elméleti stratégiával értelmezi azokat is, akik a munkaerőpiacon nem vesznek részt (Huszár, 2013b.). Felmérve a foglalkozási alapú osztálymegközelítés korlátaival, a nem-foglalkoztatottak társadalmi helyzetét a szociális jogok keretében (Huszár, 2013b., vö, Marshall, 1992) értelmezi és konceptualizálja. E szerint a szociális jogok elismerése megteremtette az alapját annak, hogy a társadalom tagjai ne csak a „foglalkozási rendszerben” történő részvétel által tehessenek legitim módon szert szükségletkielégítésüket szolgáló javakra.

Huszár szerint a szociális jogok érvényesülését az állam segítheti elő többek között azáltal, hogy a „foglalkozási rendszerben” történő részvételtől független – de normatív alapjukat, azaz társadalmi elismertségüket tekintve azzal egyenrangú – jogosultságokat teremt, amelyek jövedelmet biztosítanak. Ilyen jogosultságokat megalapozó elv Huszár szerint több is lehet; így például az egészségi állapot, az időskor, vagy éppen a munkanélküliség (Huszár, 2013c). E megfontolások alapján a foglalkozási viszony és a gazdasági aktivitás ismerve alapján a munkanélküliek, a nyugdíjasok, és az egyéb inaktív csoportjaival egészíti ki a vállalkozók és az alkalmazottak foglalkozási osztályait. Ezen öt osztály belsőleg hierarchikusan – Huszár megfogalmazásában vertikálisan – is tagolt, de belső tagoltságuk az egyenlőtlenségek igazolásának eltérő normatív elvein nyugszik (Huszár, 2013c: 731.). Huszár állítása szerint modelljével megérthetjük a modern kapitalista társadalmak horizontális tagolódását (Huszár, 2013c: 730.).

Megjegyzésre érdemes azonban, hogy Huszár – ahogy a fentiekben már szó esett róla – csak a foglalkoztatottak csoportjait elemezte részletesebben, a foglalkozási rendszeren kívüli csoportok hierarchikus tagolódását nem vizsgálta. Ez utóbbival kapcsolatban csak lábjegyzetben jegyezte meg, hogy ezek feltérképezéséhez is a normatív elvek intézményesítéséből kellene kiindulni, illetve azt, hogy ennek módját tekintve a Berger Viktor (2013: 309–310.) által felvázolt két lehetőség közül¹⁰⁰ amellet foglal állást, amely a nyugdíjasok és a munkanélküliek belső differenciálódásának

100 Berger szerint nem világos, hogy miként lehet, miként lenne érdemes a nyugdíjasokat és a munkanélkülieket koherensen beépíteni a Huszár-féle osztálysémába. Egy lehetséges megoldásként hivatkozik Stefan Hradil-ra (2010), aki a (tartós) munkanélkülieket és a nyugdíjasokat az objektív helyzetek alapján elkülönített makro-társadalmi csoportok között szerepeltette, de belsőleg nem differenciálta tovább őket. Ez szerinte járható megoldás, de mivel Huszár tovább a belső differenciálódás mellett érvel, ezért két további megoldást lát. Első, hogy megtartva e kategóriákat, belsőleg mégis felbonthatóak az utolsó foglalkozás vagy alapján. Ennek a megoldásnak a hátránya szerinte, hogy megbontja a tipológia koherenciáját. Emiatt egy második lehetséges módszert is javasol, ami nem más, mint hogy megkeressük a munkanélküliekre és a nyugdíjasokra sajátosan jellemző minőségi különbségeket – például az állami juttatások fajtáit és elveit – és ezek alapján kerüljenek klasszifikációra (Berger, 2013: 309-310.).

a rájuk sajátosan jellemző minőségi ismérvek alapján történő tagolását javasolja (Huszár, 2013c: 731.).

Az így előállt normatív-funkcionalista foglalkozási osztálymodell – Huszár szerint – empirikus végeredményében nem tér el lényegesen a foglalkozási osztályszerkezet többi modelljétől és tulajdonképpen Ferge Zsuzsa (1969) sémájának módosított változatának is tekinthető (Huszár, 2013c: 737), ugyanakkor elméleti megközelítése – lévén funkcionalista - alapvetően különbözik mindegyiktől. A leglényegesebb elméleti sajátossága Huszár szerint az, hogy tisztázza az egyes kategóriák horizontális vagy vertikális viszonyát, ami szerinte elengedhetetlen ahhoz, hogy „*pontos hipotéziseket fogalmazzunk meg az osztályhelyzet, illetve lehetséges következményei összefüggésére vonatkozóan*” (Huszár, 2013c: 737).

24.ábra: A társadalomszerkezet normatív-funkcionalista modellje

Vállalkozók	Alkalmazottak	Munkanélküliek	Nyugdíjasok	Egyéb inaktívak
Nagyvállalkozók	Vezetők, menedzserek			
Középvállalkozók	Szakértők, értelmiségiek			
Kisvállalkozók	Rutin szellemi munkát végzők			
	Szakmunkások			
	Betanított munkások			
	Segédmunkások			

Forrás: Huszár, 2013c: 736.

5.2.6. Szalai: a hatalmi elit által strukturált kettős társadalom modellje

Huszár Ákos az ezredforduló után született hazai „osztálymodellek” (Huszár, 2012: 5) számbavételekor foglalkozott Szalai Erzsébet elméletével is, amely szintén a magyar társadalom tagolódásának leírására vonatkozott, és amelyre korábban én is (*lásd 5. fejezet*) – ahogyan ő maga is (Szalai E., 2001: 256.; 2003: 165.) – mint struktúramodellre hivatkoztam. Szalai Erzsébet elmélete és modellje azonban a struktúra és a rétegződés fogalmai közötti – bevezetőben szereplő különbségtétel fényében – inkább a rétegződésmodellek közé lenne sorolható, de lényegét tekintve valójában leginkább olyan elitelmélet, amely a társadalmat elit és tömeg kettősségére osztja, amiből következően a strukturális viszonyokból levezethető, azokból következő társadalmi kategóriák körvonalai eléggé elnagyoltak és homályosak maradnak.

Szalai Erzsébet elmélete tehát elsősorban elitelmélet, amelynek kitüntetett fókuszában sokkal inkább a konkrét társadalmi cselevők, az egyéni szereplők állnak, mint a strukturális viszonyok. Igaz ez annak ellenére is, hogy a struktúra képe viszonylag éles kontúrokkal rendelkező háttérrel biztosít elemzésében az általa felvázolt rétegeknek, illetve társadalmi csoportoknak. Ennek ellenére Szalai számára nem a strukturális mechanizmusok és az azokból következő objektív pozíciók feltárása az elsődleges, hanem az ezen alapra szociálisan ráépülő, személyközi kapcsolataikban is jellemezhető társadalmi csoportok körvonalazása. Ebből fakadhat, hogy Szalai társadalomszerkezeti modelljének vázlatában nem osztályok vagy osztályhelyzetek, hanem rétegek és elitek körvonalazódnak.

Emiatt jelen értekezés célkitűzéseinek szempontjából – a többi itt bemutatott osztálymodellel szemben – Szalai Erzsébet „struktúravázlata” elsősorban inkább a multinacionális (külföldi) és a hazai tőke különválasztásának potenciálisan érdekes elméleti szempontja miatt fontos, és kevésbé az általa körvonalazott társadalmi rétegek miatt. Szalai rétegei ugyanakkor nem feltétlenül mondanak ellent a társadalmi struktúra objektív társadalmi mechanizmusok révén történő konceptualizálásának, csak egy másik elemzési szintet képviselnek, amelyeknek vizsgálatára ebben az értekezésben nem vállalkozhatok. Erre vonatkozóan egyetértek Lengyel György és Tóth István János megállapításával, akik szerint igaz ugyan, hogy „...az elmélettörténetben az osztály-, illetve az elitelmélet rivális paradigmákként jelentkeztek (...) Analitikus erejüket tekintve nem oltják ki egymást, mivel a társadalmi reprodukció eltérő területeire vonatkoznak. A kettő együttes alkalmazása tehát éppenséggel megvilágító erejű is lehet” (Lengyel – Tóth I.J., 1998: 49.).

Szalai Erzsébet szerint a rendszerváltást követő évtized során „kettős gazdasági struktúra és egy erre épülő kettős társadalomszerkezet épült ki Magyarországon. Szemben áll egymással egy, a nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelésszervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentráltabb tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelésszervezési modell és az arra épülő életstílus. (...) A kettős szerkezetből hatalmi szempontból a külföldi dominanciájú szektor a meghatározó” (Szalai E., 2001: 240-241., 2003: 166.; vö.: Szalai Erzsébet–Krausz Tamás–Szigeti Péter 2002). Lényeges Szalai gondolatmenetében, hogy a megkettőződés arra vezethető vissza, hogy a külföldi nagyvállalatok és a hazai KKV-k között nem alakul ki számottevő kapcsolat, így pedig a multinacionális és a hazai szektor egymástól elszigetelten és eltérő logika mentén működik (Huszár, 2012: 7-8.). E kettősségre Szalai rövidítve úgy utal, mint multinacionális (vagy nyugati), illetve hazai (rendies) szféra kettősségére, és ezt (túl)általánosítva fogalmazza meg azt a tézist, amely szerint a gazdaság kettős szerkezetére egy megkettőződött – szegregált és dezintegrálódó – társadalmi szerkezet épült fel a

rendszerátalakítás utáni Magyarországon (Szalai E., 2001: 244.; vö.: Bartha Eszter 2003; Éber Márk, 2013: 250.).

Szalai elemzésének középpontjában tehát a hatalom, a hatalom forrása (és eszközei), valamint a hatalmat birtokló társadalmi csoportok problémája állnak. A hatalmat birtokló csoportok, azaz az elitek, belső pozicionális szerkezetük alapján Szalai szerint három csoportra, (al)frakcióra oszlanak:

–*Politikai elit: a parlamenti pártok vezető erői.*

–*Gazdasági elit: a gazdasági parlamenti bizottságok tagjai, az állami és önkormányzati bürokrácia gazdasági kérdésekkel foglalkozó része, a pénzügyi elitje, ezen belül a nagybankok menedzserei, nagyvállalati menedzserek, nagyvállalkozók*¹⁰¹.

–*Kulturális elit: Közvélemény-formáló és (vagy) a kulturális javakat birtokló és újraelosztó értelmiség, valamint a velük összefonódott médiakrácia*” (Szalai E., 2001: 21.).

Ez a három (al)frakció alkotja a hatalmi elitet, amelyekre vonatkozóan Szalai megjegyezte azt is, hogy szerinte a piaci és redisztributív elit Kolosi Tamás által tételezett megkülönböztetése nem érvényes. Ezt azzal indokolta, hogy a gazdasági elitnek erős és reális törekvése, hogy politikai kapcsolatai révén az állami újraelosztásban is előnyös helyzetbe kerüljön, és így a gazdasági elit – potenciálisan mindenképp – redisztributív elit is egyben¹⁰² (Szalai E., 2001: 197.).

Szalai elméletében – látszólag – fontos szerepet tölt be a kizsákmányolás fogalma, amelyet ő – a korábban már ismertetett wrighti-roemeri értelemmel szemben – az eredeti marxi, munkaértékelméleten alapuló felfogásban használ¹⁰³ (Szalai E., 2001: 250-251.). Felteszi a kérdést, hogy „*vajon a kizsákmányolás alapja a tőke képviselőinek tisztán hatalmi helyzete vagy a tulajdonjogok koncentrálása (...) [valamint, hogy] a tőke körül összpontosuló elitek osztályt alkotnak-e?*” (Szalai E., 2001: 253.; 2003: 162.). Amire pedig válaszul azt írja: „*A magyarországi újkapitalizmusban (...) a hatalmon lévők elkülönült fogalmi kezelése releváns, ugyanakkor a munkaerejüket áruba bocsátók közötti nagy differenciálódás, valamint az individualizálódás, az egyéni, atomizált érdekérvényesítés dominanciája következtében a társadalom többi szereplőjét nem tudjuk olyan kategóriába vagy kategóriákba sorolni, amelyekhez határozott funkció kapcsolható*” (Szalai E., 2003: 162-163., vö. 2001: 253.). Végző konklúzióként pedig arra jut, hogy: „*...a magyarországi újkapitalizmus viszonyainak elemzésénél el kell vetnünk az osztályelemzést...*”

¹⁰¹ Szalai szerint a gazdasági elit létszáma mindösszesen nagyjából négyezer főt tett ki az ezredfordulón (Szalai E., 2001: 22.).

¹⁰² Ehhez kapcsolódóan hivatkozva Juhász Gábor kutatási eredményeit (2001), amelyek szerint a rendszerátalakítás után a parlamenti képviselők közül 333 fő töltött be (1-10 számú) gazdasági hatalmi pozíciót, gazdasági tisztséget is.

¹⁰³ Emellett azonban megkísérli a funkcionalista nézőpont integrálását is, amikor is azt írja, hogy: „*A tőke értéktöbbletből való részesedéssel „jutalmazása” a társadalmi termelésben fontos funkciót tölt be (bizonyos mértékben függetlenül attól is, hogy igazságos-e vagy sem): a tőke „részesítése” az értéktöbbletből az erőforrások hatékony elosztásának motorja, vagyis abban a szélső esetben is így van ez, amikor a tőkés nem fejt ki effektív munkát, csak szelvényvagdosó*” (Szalai E., 2001: 251.; 2003: 162.).

(Szalai E., 2001: 254.; 2003: 163.). Szalai végül gondolatmenetét összegezve megállapítja, hogy: „...az újkapitalizmusban sem alakulnak ki osztályok vagy rendek, mindazonáltal a hatalmi elit egy gyenge módon strukturálja a társadalmat. Sőt az osztályok vagy rendek kialakulását éppen ez a gyenge strukturáló hatás korlátozza” (Szalai E., 2001: 256.; 2003: 164.). Tehát Szalai végeredményben nem veti el a kizsákmányolás fogalmát, de az mégsem játszik nála szerepet a modelljében megnevezésre kerülő társadalmi kategóriák kialakításában.

Értelmezésében a „...hatalom tehát elitképződmény. (...) [aminek] középpontjában a gazdasági elit áll, „alfrakcióit” pedig a gazdasági elit érdekeitől eltérő alternatívákat felmutatni nem képes parlamenti politikai pártok és a kulturális elit alkotják. A hatalmon lévő gazdasági elit lényegében a tulajdonjogok koncentrációja alapján különül el a társadalomtól. A hazai nagyvállalkozókat tekintve ez kézenfekvő, a többi gazdasági elitcsoprt esetében pedig elsősorban a tulajdonjogok egyik döntő elemének, a rendelkezési jognak a koncentrációja a meghatározó. A rendelkezési jog pedig egyszerre tartalmazza a hatalom és a tulajdon mozzanatát” (Szalai E., 2001: 254.; 2003: 163.).

Lényeges, hogy Szalai közvetlenül a fenti tézisek leszögezése után körvonalazza a magyarországi újkapitalizmus osztályok és rendek nélküli, alapvetően hatalmi elitre és tömegre oszló társadalmának rétegződésére vonatkozó hipotézisét, a következők szerint:

„A társadalomban a hatalmi elit alatt laza halmazt képező középrétegek vannak. Ez a halmaz sokszínű és eltérő érdekeltiségű rétegekből áll. Ugyanakkor jelen vannak azok is, akik ebből a körből is kirekesztődnek. Ők a társadalom alsó részét képezik.

Megkülönböztethetők egymástól azok a középrétegek, amelyek a hatalmi elithez kapcsolódnak és azok, amelyek nem. Azok, akik a hatalmi elithez kapcsolódnak – munkavállalóként az ő érdekeltiségekben vagy szervezeteikben foglalkoztatottak – alkotják a középrétegek egy részét. Ők két alrétegre oszlanak. Azokra, akik külföldi tulajdonú szektorokban és azokra, akik a hazai gazdasági elit szférájában tevékenykednek.

A középrétegek másik rétege – akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez – belülről szintén tovább strukturált. Egyik alrétegét az önálló egzisztenciával rendelkező társadalmi szereplők – például közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívak –, másik alrétegét azok a beosztott, de magasán képzett alkalmazottak jelentik, akik nem tartoznak az első réteghez.

Nem tartoznak a középrétegekhez – a társadalom alsó részét képezik – a nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasán kvalifikált állami alkalmazottak, a szintén nem a hatalmi elithez kapcsolódó, nem magasán kvalifikált egyéb munkavállalók (például kisvállalkozók szak- vagy segédmunkás alkalmazottai) és az önálló egzisztenciával nem rendelkező inaktívak” (Szalai E., 2001: 256.; 2003: 165.).

8.táblázat: A hatalmi elit által strukturált kettős társadalom modellje

Felső rétegek	Hatalmi elit		
	Kulturális elit	Gazdasági elit	Politikai elit
Középrétegek	Hatalmi elithez kapcsolódó középrétegek		
	Külföldi tulajdonú elitszektor munkavállalói		Hazai tulajdonú elitszektor munkavállalói
	Hatalmi elithez tartozó középrétegek		
	Önálló egzisztenciával rendelkezők (pl. közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívák)		Beosztott, de magasan kvalifikált munkavállalók, akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez
Alul lévő társadalmi rétegek	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó alsó rétegek		
	Nem vagyonos inaktívák	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasan képzett állami alkalmazottak	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasan képzett egyéb munkavállalók

Forrás: a szerző saját szerkesztése, Szalai E., 2001: 257. alapján, kiegészítve a hatalmi elitel, illetve alfrakcióival (2001: 21., 254.). Szalai eredeti ábrájának a „Felső rétegek” és a „Hatalmi elit” kategóriáival történő kiegészítésének szükségességére Huszár Ákos, hívta fel a figyelmet (2012: 25.). Ez a kiegészítés meglátásom szerint is szükséges, mivel Szalai – a vonatkozó szövegrész szerint – csak a „*hatalmi szerkezet által strukturált társadalom szerkezetének leírására*” tett kísérletet (Szalai E., 2001: 248.), és így magát a „hatalmi szerkezetet” nem tartalmazta az eredeti ábra.

Szalai Erzsébet a fenti társadalmi-struktúra vázlatával kapcsolatban megjegyezte,¹⁰⁴ hogy az még pontosításra, illetve kiegészítésre szorul. *„Gyenge pontja például a gazdasági elit, elsősorban a hazai gazdasági elit által foglalkoztatott segéd- és betanított munkások elhelyezésének problematikus volta”, [továbbá, hogy] „a rétegeképzésben nem kellően tisztázottan keverednek a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek szempontjai, a politikai egyenlőtlenség szempontja pedig hiányzik is belőle”* (Szalai E., 2001: 258.).

Szalai Erzsébet koncepcióját Bartha Eszter két szempontból tartja vitathatónak. Egyrészt abból, hogy a kettős társadalom - Erdei Ferenc kettős társadalommodelljéből kiinduló elképzelése – *„lényegében mond ellent a Szalai Erzsébet által is használt, nem nemzetállamban, hanem világrendszerben gondolkodó kritikai elméletnek. (...) [Ugyanis bár megállapítható, hogy] különbség van a hazai cégek által alkalmazott munkások és a multinacionális vállalatok dolgozóinak bér- és munkaviszonyaiban. Ezt a különbséget azonban nem feltétlenül egy kettős struktúra, hanem inkább a félperifériás kapitalizmus gazdasági viszonyai magyarázzák (adókedvezmény a multiknál, míg a hazaiak ezt a hátrányt az adócsalással, járadék nem fizetéssel*

104 Amelyet árnyalva Szalai még kifejtette, hogy a középrétegek általában kettős helyzetűek; *„...a munkavállalókat alkalmazó kis- és középvállalkozók az előbbieket kiszolgáltató helyzetéből következően egyfelől speciális kizsákmányolók, másfelől azonban a hatalmi elithez tartozó gazdasági szereplőkkel fenntartott viszonyukban speciális kizsákmányoltak (...) a gazdasági elit domináns csoportjai, az állami redistribúcióban előnyt élveznek velük szemben, mely részben nem más, mint az általuk megtermelt értéktöbblet egy részének elszivattyúzása”* (Szalai E., 2001: 258.; 2003: 165.).

stb. próbálják „behozni” (Bartha Eszter, 2003). Másrészt Bartha Eszter Szalai azon kijelentését is kritizálja mely szerint az osztályfogalom nem alkalmazható a magyarországi újkapitalizmusra. Szalai e tézise ellen szerinte erős érv, hogy az osztályok létének nem definíciós kritériuma vagy feltétele a Szalai által hiányolt osztályharc. Gyengébb érvként pedig azt hozza fel Szalai elitelméletével szemben, hogy szerinte az osztályharcot – amelyre a globális kapitalizmusban amúgy is kevésbé adottak a feltételek – nem lehet és nem is szabad az ellenállás egyetlen formájaként tekinteni (Bartha Eszter, 2003). Végül – jelen értekezés szempontjából talán legfontosabb kritikaiként – Bartha hiányosságnak látja Szalai elméletében azt, hogy az „...*alul levő rétegeket Szalai Erzsébet nem tárgyalja részletesen, de (...) úgy tűnik, velük kapcsolatban is elveti az osztályfogalmat, mivel atomizáltságuk és diffúz helyzetük miatt hiányzik belőlük a közös osztálytudat*” (Bartha Eszter, 2003).

Viszont a fenti kritikai érvek ellenére is kétségtelen érdeme és újszerűsége Szalai modelljének, hogy nála megjelenik „...*struktúraképző ismérvként – s ráadásul e helyütt a társadalom megkettőződését eredményező alapvető szempontként – a foglalkoztatottak munkahelyének tulajdonosi szerkezete. A többi osztályozási modell alsóbbrendű ismérvként sem veszi figyelembe, hogy valaki döntően magyar vagy külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozik-e, esetleg a közsférában rendelkezik állással*” (Huszár, 2012: 14.). Ez pedig potenciálisan igen érdekes elméleti felvetés, hiszen – ahogyan azt korábban írtam (lásd 4.1. alfejezet) – a multi- vagy transznacionális tőkének elméleti elválasztása azt is jelenti, hogy megteremtjük az elméleti lehetőségét annak, hogy a „külső” vagyis a globális munkamegosztás, illetve tőkeáramlás összefüggései is szerepet kaphassanak a társadalmi viszonyok értelmezésekor.

5.2.7. Bukodi: a társadalmi-foglalkozási rétegséma

A kétezres évek elején a KSH is csatlakozott ahhoz az ESeC kapcsán korábban már említett – Európai Unió által indított kezdeményezéshez, amely nemzetközi összehasonlításokra alkalmas társadalmi rétegződési modell kidolgozására irányult. Ennek a munkának korábban is voltak előzményei, ugyanis a KSH munkatársai már az 1990-es évek végén elvégezték az EGP-modell hazai adaptációját (Bukodi et al., 2005: 22.; Bukodi et al., 1999; Bukodi, 2001). Az újabb munkafázisban a 2001-es népszámlálás adatain alakítottak ki egy a magyarországi sajátosságokra érzékenyebb változatot, amelynek kialakításához – hasonlóan, mint az ESeC-nél – az EGP-sémából indultak ki, de ugyanakkor figyelembe vették Ferge Zsuzsa „új rendszerstruktúra” modelljét is, aminek eredményeképpen megszületett a társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR) (Bukodi et al., 2005: 26., 9-10.; Bukodi – Záhonyi, 2004). Ez a rétegződési modell az egyéneket a munkaerőpiachoz fűződő viszonyuk szerint alapvetően négy nagycsoportba rendezi:

1. foglalkoztatók: akik rendelkeznek tőkével és megvásárolják mások munkaerejét
2. önálló, önfoglalkoztatók: akik rendelkeznek ugyan valamennyi tőkével, de nem annyival, hogy másokat foglalkoztathassanak, valamint azok, akik színlelt vállalkozói jogviszonyban rejtett foglalkoztatásban dolgoznak,
3. alkalmazottak: akik eladják munkaerejüket,
4. munkaerőpiacról kiszakadók és az oda soha nem kapcsolódók: akiknek soha nem volt kereső foglalkozásuk (rokkantak, betegek, háztartásbeliek), vagy volt, de már rég elvesztették (nem tanuló, tartós munkanélküliek).

Ezt a négy, munkaerő-piachoz fűződő viszony alapján elkülönülő társadalmi nagycsoport további elvek alapján tagolódik részletesebb kategóriákra, melyek:

- a foglalkoztatók esetében a tőke nagysága, illetve – praktikusán – az alkalmazottak száma,
- az önálló, önfoglalkoztatók esetében a munkavégzéshez szükséges tudástőke (tudásszint) valamint a tevékenység mezőgazdasági jellege,
- az alkalmazottak esetében – követve az EGP-t – szintén a tudástőke, valamint a munka önállósága, a vezetői-irányítói funkció, és a foglalkoztatás típusa (szolgáltatói, munkaszerződéses, ill. köztes),
- a munkaerő-piacról kiszakadók esetében pedig a korábbi munkaviszony léte, a munkanélküliség időtartama, illetve az életkor és a gazdasági aktivitás (tanuló, nyugdíjas, rokkant, amennyiben korábban sohasem dolgozott)

A fentiek elvek jelentették a tagolódás azon fő kritériumait, amelyek alapján egy 35, egy 14, egy 11, és egy 7 kategóriás rétegződésmodellt alakítottak ki (Bukodi et al. 2005: 26-31.).

A TFR-ben az EGP-hez és az EsecC-hez képest újdonság, hogy a részletesebb modellekben a nagyvállalkozók és a kisfoglalkoztatók is önálló, a vezetőktől/menedzserektől elkülönített kategóriában jelennek meg, ellenben mindkettővel való hasonlóság, hogy sem az állami befolyás, sem a munkaerő-piaci bizonytalanság kérdésére nem reflektál. Az EsecC-kel való hasonlóság, hogy a „kirekesztettek” osztálya(i) itt is elkülönítésre került, de csakúgy mint ott, azok, akiknek korábban volt munkájuk, azok a korábbi munkájuknak megfelelő „aktív” osztályba kerülnek besorolásra.

9.táblázat: A társadalmi-foglalkozási rétegséma felépítése

A társadalmi-foglalkozási rétegséma különböző aggregáltsági szintű változatai			
TFR – RÉSZLETES	TFR-14	TFR-11	TFR-7
Nem mezőgazdasági foglalkoztatók – nagy és közép vállalkozók	Nagy- és közép vállalkozók	Felső- és középszintű vezetők, nagy- és közép vállalkozók	Felső- és középszintű vezetők, nagy- és közép vállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok
Mezőgazdasági foglalkoztatók – nagy és közép vállalkozók			
Felső és középszintű vezetők	Felső- és középszintű vezetők	Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok	
Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők	Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok		
Szabadfoglalkozású magasan képzett értelmiségiek, szakértők	Alsó szintű vezetők, magasan képzett munkairányítók	Alsó szintű vezetők és értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikai, irányítói foglalkozásúak	Alsó szintű vezetők és értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikai, irányítói foglalkozásúak
Alsó szintű vezetők			
Alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok	Alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikai foglalkozásúak		
Szabadfoglalkozású alsó szintű értelmiségiek			
Magasan képzett Technikai foglalkozásúak	Képzett technikai, irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	Képzett technikai, irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	Képzett technikai, irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak
Magasan képzett technikai foglalkozású önállóak			
Magasan képzett munkairányítók	Kisfoglalkoztatók	Kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	Kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók
Képzett technikai jellegű foglalkozásúak			
Irodai foglalkozásúak	Nem mezőgazdasági egyéni vállalkozók, önfoglalkoztatók	Mezőgazdasági vállalkozók	Mezőgazdasági egyéni vállalkozók
Szakképzett kereskedelmi foglalkozásúak			
Szakképzett szolgáltatási foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak
Nem Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók			
Nem mezőgazdasági egyéni vállalkozók, önfoglalkoztatók	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak
Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók			
Mezőgazdasági egyéni vállalkozók	Betanított munkát végzők	Betanított munkát végzők	Betanított és egyszerű, szakképzetlen munkát végzők
Közvetlen termelésirányítók			
Könnyűipari szakképzett foglalkozásúak	Egyszerű, szakképzetlen munkát végzők	Egyszerű, szakképzetlen munkát végzők	
Egyéb szakképzett ipari foglalkozásúak			
Betanított ipari foglalkozásúak	Munkaerőpiacról kiszakadók	Munkaerőpiacról kiszakadók	Munkaerőpiacról kiszakadók
Betanított gépkezelők, összeszerelők			
Betanított irodai foglalkozásúak	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk
Betanított kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak			
Betanított mezőgazdasági foglalkozásúak	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	
Egyszerű ipari, összeszerelői foglalkozásúak			
Egyszerű irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	Munkaerőpiacról kiszakadók	Munkaerőpiacról kiszakadók	Munkaerőpiacról kiszakadók
Egyszerű mezőgazdasági foglalkozásúak			
Tartósan munka nélkül lévők	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	
Nem tanuló fiatalok, akik sohasem dolgoztak			
Nyugdíjasok, akik sohasem dolgoztak	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	
Rokkantak, tartósan betegek, akik sohasem dolgoztak			
Egyéb inaktív, eltartottak, akik sohasem dolgoztak	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	Inaktív, akiknek sohasem volt munkaviszonyuk	

Forrás: Bukodi et al., 2005: 31.

5.3. A konkurens elméleti magyarázatok kritikai összegzése

Mivel értekezésem célja egy olyan elméleti struktúramodell létrehozása, amely a gazdasági mechanizmusok mellett figyelembe veszi a politikai hatalom, illetve uralom mechanizmusait is, és ezáltal értelmezhetővé és empirikusan is vizsgálhatóvá teszi az állami szerepét a társadalmi struktúra alakításában, ezért az ötödik fejezetben eddig abból a szempontból elemeztem a már létező konkurens elméleteket, illetve modelleket, hogy választ kínálnak-e az általam felvetett problémákra. A bemutatott struktúra-, illetve rétegződésmoделleket az állam szerepének, valamint az állami foglalkoztatásnak és a termelésben nem részt vállalók helyzetének konceptualizálása szempontjából négy csoportba sorolhatjuk¹⁰⁵. Elkülöníthetők:

1. azok a modellek, amelyekben sem a politikai hatalom/uralom, sem az állami foglalkoztatói szerep, sem a termelés szféráján kívüli strukturális egyenlőtlenségek és csoportok nem – vagy csak maradék elven – kerülnek konceptualizálásra (Erikson-Goldthorpe-Portocarero, Rose és Harrison, Bukodi)
2. azok a modellek, amelyek konceptualizálják az állami foglalkoztatást (és részben vagy burkoltan a politikai hatalom/uralom kérdését), de nem foglalkoznak a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekkel (Szelényi, Kolosi)
3. azok a modellek, amelyekben nem jelenik meg a politikai hatalom/uralom és az állam foglalkoztatói szerepe, de foglalkoznak a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekkel (Ferge, Huszár)
4. azok a modellek, amelyek ugyan elméleti indoklásukban kitérnek mind a politikai hatalom/uralom kérdésre, mind az állam foglalkoztatói szerepére, mind pedig a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekre, de végül mégsem érvényesítik modelljükben konzisztensen ezeket a szempontokat (Wright, Esping-Andersen)

Vegyük sorra ezeket a csoportokat részletesebben:

1.csoport: Az első csoportba tartozik mindenekelőtt az eredetileg társadalmi mobilitás vizsgálatának céljaira kifejlesztett EGP-modell, amely kizárólag a munkaerőpiacon valamint a termelési egységeken belüli eltérések alapján határozza meg társadalmi osztályait, és amely kialakításában semmilyen tekintetben – se elméleti, se gyakorlati megfontolások alapján – nem játszott szerepet az állam. Ebből fakadóan nyilvánvalóan egyik előbb említett kutatási terület vizsgálatára sem alkalmas, és elméleti háttére sem rejti magában ezt a potenciált.

¹⁰⁵ Szalai Erzsébet modelljével itt az összegző részben három okból kifolyólag nem foglalkozom; (1) az a többitől eltérően nem struktúra vagy rétegződésmoдел, hanem elitelmélet, (2) Szalai saját maga is elveti az „osztályfogalom” használatát, (3) a modell Szalai saját bevallása szerint is hiányos, illetve részleges maradt (vö. 117-122.).

Rose és Harrison valamint munkacsoportjuk az EGP elméleti alapjainak megtartásával és finomításával létrehozott ESeC-ben ugyan kiegészítette az EGP osztályait a „kirekesztettek” kategóriájával is, de ez is inkább az elméleti koncepció korlátaira vonatkozó kritikát erősítheti meg. Ugyanis bár a tartós munkanélküliek is ebbe a kategóriába sorolódnak, de mégis inkább egy „maradék” kategóriáról van szó, hiszen mellettük csak azok kerülnek ide, akik korábban sohasem dolgoztak. Azok, akiknek volt már valamilyen kereső foglalkozásuk, azokat az ESeC az alapján besorolja valamelyik „aktív” osztályhelyzetbe. Így „kirekesztettek” osztályába nem tartoznak bele sem a rövid távú munkanélküliek, sem a nyugdíjasok, sem a betegek és rokkantak, sem pedig a nappali tagozatos tanulók, tehát az állami redistribúció mértékének és hatásainak felmérésére ez a kategória így sem alkalmas.

Bukodi Erzsébet és munkatársai a – részben szintén EGP alapú – „társadalmi foglalkozási rétegséma” kialakításakor szintén foglalkoztak a munkaerőpiaci-foglalkozási pozíció alapján nem besorolhatók kérdésével, és gyakorlatilag azonos megoldással álltak elő, mint Rose és Harrison.

A társadalmi foglalkozási rétegsémában (TFR) ugyan részletesebben jelennek meg a társadalmi termelés szféráján kívüli rétegek, mint akár az ESeC-ben, akár Ferge – 3-as csoportba tartozó – modelljében, de ennek elméleti indoklása elmaradt. Bukodiék alapvető különbséget tulajdonképpen csak a tartósan munka nélkül lévők és azok között tesznek, akik életük során sohasem dolgoztak és – az ESeC-hez hasonlóan ők is – csak ez utóbbiakat sorolják be a nyugdíjasok, a rokkantakra és betegek, a tanulók, illetve az egyéb inaktív eltartottak kategóriába.

Az ESeC és a TFR megoldása hasonló és első látásra hasznosnak tűnhet a kapitalizmus, illetve a jóléti rezsimek különböző változatainak strukturális vizsgálatára, valójában mégsem az. Mivel mindkettő a rétegződés-vizsgálatok szempontjait követi és a korábbi – legutolsó – társadalmi helyzetet és nem az aktuálisat tekinti elsődlegesnek, ezért az állami újraelosztás és az aktuális jogi státus differenciáló hatása csak sokadlagos kiegészítő szempontként – és az itt használt struktúrafogalommal inkonzisztens módon – jelentik meg¹⁰⁶ bennük.

2.csoport: Ez az a csoport, amelyről a bevezetőben azt sugalltam, hogy azt az elméleti hagyományt képviseli, amelyet érdemes lehet feleleveníteni nem csak a mai magyar, hanem általában az európai társadalmak strukturális viszonyainak elemzéséhez és értelmezéséhez is. Szelényiék és Kolosi modellje végeredményben nagyon hasonlóan festette meg a társadalmi struktúra alapvető viszonyait, és azt gondolom, hogy mind a kettős-piramis, mind pedig az L-modell - elméleti eltéréseik ellenére - igen hasznos elméleti nézőpontot és elemzési eszközt nyújt(ott) a

106 Amit természetesen csak a tények leszögezése kedvéért és nem kritikaként jegyzek meg, hiszen ez a modell elnevezésében is feltünteti, hogy rétegződésmódról van szó, így természetes, hogy a rétegződéskutatások szemléletét követi.

magyarországi államszocializmus kései időszakának társadalmi struktúrájának vizsgálatához. A modellek azonban eredeti megfogalmazásukban sem korlátozták érvényességi igényüket kizárólag az államszocialista viszonyokra. Szelényiek a társadalmi struktúrának a gazdasági integrációs sémák segítségével való értelmezését gyakorlatilag bármely „mai” társadalomra vonatkozóan érvényesnek tekintették, és annak ellenére, hogy az „L”-modell szorosan kapcsolódott a konkrét politikai szituációhoz, Kolosi rendszerváltozás utáni megnyilatkozásai alapján¹⁰⁷ a demokratikus politikai berendezkedésű tőkés társadalmakra is alkalmazható a modell. Mivel mindkét modell sokban épített Polányi integrációs sémáira, ezért formailag minden gond nélkül alkalmasnak tűnnek a kapitalista piacgazdaságot működtető társadalmak struktúrájának a jellemzésére is. Ez már csak azért is nyilvánvaló, hiszen Manchin és Szelényi már az eredeti tanulmányukban megtették ezt az összehasonlítást és megmutatták heurisztikus értékét. A forma hasonlóság elfogadása azonban nem jelenti azt, hogy fenntartások nélkül elfogadhatnánk valamelyik – vagy mindkettő – modellt. A bevezetőben több indokot is érintettem, amelyek miatt mindkét modell hiányosnak tekinthető, ha a 21. századi európai társadalmak viszonyai felől értékeljük őket:

- egyrészt, mindkét modell a termelés szférájából indul ki, és végeredményükben is csak a termelési szféra mechanizmusai által meghatározott társadalmi csoportokat írják – többé-kevésbé – körbe, és nem képesek semmit mondani a nem-termelő népesség strukturális helyzetéről
- másrészt Szelényiek modelljének magyarázatában szinte teljesen elsikkadnak a politikai tényezők, és helyette a gazdasági integrációs mechanizmusok immanens működési logikája kerül előtérbe. Kolosinál a politikai-hatalmi küzdelmek szerepe fontos az elméleti levezetésben, de az csak a diktatórikus, autoriter politikai és tervutasításos gazdasági berendezkedésű társadalmak esetében nevezi meg azokat az érdekviszonyokat¹⁰⁸, amelyek az integrációs sémák egymáshoz való viszonyának alakításában kulcsszerepet játszanak, de a demokratikus politikai rendszerek és a piacgazdaság keretei között ezek nyilvánvalóan érvényüket – de legalábbis súlyukat – veszítik, illetve más érdekviszonyokkal is kiegészülnek.
- harmadrészt, a piac és redisztribúció intézményeit és mechanizmusait valamilyen mértékben behatárolják és formálják az Európai Unió normái és szabályozása, valamint az egységes

107 Kolosi Tamás az ezredfordulón íródott könyvében vetette fel, hogy az 1989-90-es rendszerváltozást úgy is meg lehet ragadni, mint e „*két rendszerszervező mechanizmus közötti súlypont-, illetve arányeltolódást*” (Kolosi, 2000, 38).

108 Kolosi érvelését követni próbálva ez nagyjából úgy foglалható össze, hogy a politikai uralom fogyasztáson és életszínvonal emelésén keresztüli legitimációs szándéka, a nomenklatura konszolidációra és toleranciára törekvése, amely a szaktudás fontosságának elismerése, a decentralizáció, és a gazdasági szereplők önállóságának a növeléséhez, majd érdektagoltságának a növekedéséhez vezetett, amely lassan és nem is megszakítások nélkül, de a piaci szemlélet és a piaci intézményi mechanizmusok fokozatos elterjedéséhez, és a nagyvállalatok érdekérvényesítési képességének növekedéséhez vezetett (vö. Kolosi, 1987: 100-104.).

európai, és globális gazdasági-, politikai térben – elsősorban a tőke, az áruk és a munkaerő szabad áramlásnak következtében – tovább árnyalják a piaci, illetve a redisztributív intézményekkel kapcsolatos érdekviszonyokat.

A fentiek miatt egyik modell sem teszi eredeti megfogalmazásában lehetővé a jóléti állam szervezete és szabályozása, valamint a tőkés piacgazdaság kölcsönhatásaiban formálódó mai társadalmi struktúra teljes körű leírását. A harmadik és negyedik fejezetben felvonultatott empirikus tények fényében a demokratikus politikai berendezkedésű országok esetében sem kerülhetjük meg a gazdasági és a politikai hatalom jellegére vonatkozó kérdésfeltevéseket, mert a korábbi kutatások eredményeit látva enélkül nem érthetjük meg az integrációs sémák relatív súlyainak változásait, illetve a különböző jóléti rezsimek térbeli változatosságát. Szelényi és Manchin eredeti és módosított elméletét illeti, az a fenti kívánalmakhoz túlságosan általánosan és a politikai szférától elszakítva próbálja feltárni az egyenlőtlenségek okait¹⁰⁹, ezért annak segítségével sem vagyunk képesek kielégítően megmagyarázni, hogy miért és mitől is alakul másként az egyenlőtlenség mértéke a kapitalizmus különböző változataiban, illetve a különböző jóléti rezsimekben. Kolosi L-modelljének levezetésében a politika közvetlen szerepe nyilvánvaló, ami szemléletében közelebb áll a jóléti rezsimek, illetve a kapitalizmus különböző változatainak kialakulási okaira vonatkozó tézisekhez. Természetesen Szelényi munkásságában is kiemelkedő szerepe van a politikai folyamatok elemzésének, ami nyilvánvaló, akár az "új osztály" koncepció, akár a "kapitalisták nélküli kapitalizmus" hipotézisei melletti érvelést, akár a társadalmi viszonyok rendszerváltozás utáni - előbb Wright, majd Bourdieu nyomdokain haladó - értelmezéseire tekintünk. Talán éppen ezért is feltűnőbb, hogy a kettős-piramis modell elméleti levezetésében a politikai-hatalmi dimenzió, a konkrét politikai küzdelmek mennyire súlytalannak tűnnek fel. A piaccal és a redisztribúcióval összefüggésbe hozott egyenlőtlenségek megértéséhez, a szerzők gondolatmenete szerint elegendő az integrációs módok egymáshoz való viszonyának vizsgálata. Kolosinál a redisztribúció sokkal inkább egy konkrét politikai gyakorlatként és nem egy elvont gazdasági törvényszerűségként értelmezendő.

3.csoport: A legkomolyabb probléma tehát, ami miatt nem alkalmas sem az L-modell, sem a kettős-piramis modell a szervezett kapitalizmus különböző jóléti rezsimeinek összehasonlító vizsgálatára az, hogy ezek csak a társadalmi munkamegosztásban aktív funkciót betöltő strukturális pozíciókat

109 Ferge Zsuzsa korabeli kritikájában egyrészt azt vetett a szerzőpáros szemére, hogy összemosták a piacnak, mint integrációs sémának és az „önszabályozó piacgazdaságnak” mint sajátos történeti időszaknak Polányi által adott jellemzését (vö.. Ferge, 1986: 118.,120.), továbbá azt, hogy az állami jóléti újraelosztás mellett redisztribúcióként értelmezték az állami termelést is, valamint, hogy nem vették figyelembe a redisztribúciót szabályozó államhatalom jellegét. Ferge szerint ugyanis a meghatározó sajátosságok között igen lényeges, hogy figyelembevegyük a „tulajdonhoz való viszony különbségeit, a hatalom többé vagy kevésbé demokratikus megosztását és kontroll-lehetőségét, a jogszerűség szerepét és garanciáit, stb.” (Ferge, 1986: 119-120).

értelmezik - legyenek azok alkalmazottak, önállók, munkáltatók, stb. –, de nem konceptualizálják a nem foglalkoztatott népesség strukturális viszonyait.

Ennek a problémának a kezelésére más modellekben találunk példákat. Ilyen elsősorban Ferge Zsuzsa "új rendszerstruktúráról" szóló modellje és Huszár Ákos „normatív-funkcionalista modellje”, amelyek nem szűkítik le látókörüket a gazdasági tevékenységekben aktívan résztvevők elemzésére, hanem valóban kitekintenek, értelmezik és megjelenítik az inaktív társadalmi helyzeteket is.¹¹⁰ Mint már szó esett róla, Ferge szerint azok akiknek nincs helyük a munkaerőpiacon alapvetően két csoportra tagolódnak; egyrészt azokra, akinek korábbi munkaviszonyuk vagy egyszerűen „*csak a lét jogán*” joguk van társadalmi ellátásokhoz, valamint azokra, akiknek nincsen. Ugyan ez alapján Ferge szerint két alapvető strukturális helyzetben csoportosul ez a népesség, de részletesebb tagolódásuk kibontásához is megadja az iránymutatást azzal, hogy a munkaviszonyhoz kötődő, illetve az alanyi jogon járó ellátásokra utal. Bár Ferge nem írja le expliciten, de megfogalmazásából és kategóriáiból egyértelműen következik, hogy az „új rendszerstruktúra” modelljében tulajdonképpen az állam – és semmi más – az, ami a redisztribúció mechanizmusai által tagolja a társadalmi termelésben aktívan részt nem vállaló népességet, és hogy a piaci mechanizmusoknak és a magántulajdonnak körükben differenciáló hatása már nincs.

Huszár Ákos modelljének elméleti levezetése alapvetően eltér mind Kolosi illetve Szelényi, mind pedig Ferge megközelítésétől, hiszen nem az alapvető gazdasági viszonyok belső törvényszerűségei, és nem is a politikai-hatalmi küzdelmek eredményei határozzák meg osztályait, hanem az intézményesített társadalmi értékek és normák, amelyeknek minden társadalom és gazdaság alá van vetve. Huszár szerint nem az az igazán lényeges, hogy a gazdaságban milyen érdekkonfliktusok, illetve egyenlőtlenségek figyelhetők meg, hanem az, hogy egy adott társadalom milyen különböző normatív státusokat intézményesít, mert ezek támasztják alá vagy zárják ki az egyenlőtlenség különböző formáit és így ezek jelentik a társadalom tagolódásának strukturális kényszereit (vö. Huszár, 2013c: 722-724.). Ugyan Huszár nem határozza meg pontosan az „intézményesítés” fogalmát és azt sem részletezi, hogy kik, milyen értékeket és normákat, milyen módon intézményesítenek, valamint azt sem, hogy milyen eszközök vagy mechanizmusok segítenek érvényre juttatni őket, de azt nyilvánvalóvá tette, hogy a jognak és az államnak fontos szerepe van az intézményesítésben. Ezt támasztják alá modelljének kategóriái is, amelyek között

110 Bár ezt a szempontot korábban már Spéder Zsolt is alkalmazta (Spéder, 2000: 92-93.), aki az aktuálisan érvényben lévő jogi szabályozást alapul véve tett kísérletet az inaktív társadalmi helyzetek tagolására és kategóriáit éppen Ferge Zsuzsa „rég” munkajelleg csoportjaihoz kapcsolta, valamint természetesen az empirikus társadalomkutatási gyakorlatban tulajdonképpen „mindig is” jelen volt; erre a számtalan példa közül elég ha a TÁRKI rendszerváltozás utáni Háztartáspanel vizsgálataira (pl. Kolosi-Róbert, 2004.) vagy a KSH rendszerváltás előtti és utáni társadalomstatisztikai adatközléseire gondolunk (pl. KSH, 1981; 1990), de egyszer még Ferge nagy hatású könyvében is felbukkan egy ilyen kategória (Ferge, 1968: 138.).

három inaktív osztályt, a nyugdíjasokat, a munkanélkülieket, és az egyéb inaktívakat különböztet meg az alapján, hogy véleménye szerint a magyarországi szabályozás is különbséget tesz közöttük. A megkülönböztetés alapját a szociális jogok képezik, amelyek Huszár szerint a modern kapitalista társadalmakban az egyéni szükségletek kielégítéséhez szükséges javak megszerzésének munkavégzéshez, illetve a foglalkozási rendszerben történő részvételhez nem kötött, viszonylag újonnan elismert legitim útját teremti meg, amelyet az állam különböző jogosultságok megteremtése által és különböző eszközeivel (pl. jövedelem-újraelosztás) elősegíthet. A jogosultságok alapjául szolgáló elv többek között a rossz egészségi állapot, az időskor és a korábbi munkavégzés, vagy a munkanélküliek támogatása (vö. Huszár, 2013c: 728-730.). A három osztály további belső tagoltságára csak utalást tett, de nem fejtette ki bővebben, csak megjegyezte, hogy e tekintetben is az intézményesített normák – vagyis a jogi státusok – különbségeiből kellene kiindulni. Huszár inaktív társadalmi osztályokra vonatkozó érvelése nagyon hasonlít Ferge Zsuzsáéhoz, ezért pontosan azok a hiányosságai is. A felszíni hasonlóság mögött azonban alapvető ellentétek húzódnak, hiszen miközben Ferge a múltban és a jelenben megvívott társadalmi konfliktusok eredményeként értelmezi és ezekből eredezteti a különböző társadalmi ellátásokat lehetővé tevő jogi státusokat, addig Huszár a parsonsi funkcionalista érvelést követve (vö. Huszár, 2013c: 720-721., 724-725.) valamiféle társadalmi konszenzus talajáról keletkezteti őket¹¹¹.

A 3-as csoportba sorolt elméletek és modellek közül tehát egyrészt egyik sem ad választ arra a kérdésre, hogy az állami foglalkoztatásnak milyen struktúra-alakító szerepe van¹¹², de a – saját érvrendszerükbe helyezkedve is – lényegesebb hiányosságuk az, hogy túl szűk látókörűek a munkaerőpiacon kívüli társadalmi-strukturális helyzetek értelmezésében, mivel ezeknél kizárólag az állami – vagyis a redisztribúció mechanizmusain keresztül elosztásra kerülő – forrásokra vannak tekintettel és megelégednek azokról a piaci mechanizmusokról (pl. öngondoskodási megtakarítások, járadékot termelő befektetések) amelyek az állami beavatkozástól relatíve függetlenül működnek, és amelyeket már a kapitalizmus klasszikus teoretikusai is konceptualizáltak.

4.csoport: A negyedik csoportba tartoznak annak a két teoretikusnak a modelljei, akik talán a

111 Ezt jól kifejeződik pl. abban, hogy Huszár szerint a közsférában dolgozók munkaszerződését szabályozó „...törvényekre tekinthetünk úgy, mint amelyek a törvényhozó igazságosságra vonatkozó meggyőződésének megfelelően, normatív módon szabályozzák a közsférában tapasztalható egyenlőtlenségi viszonyokat” (Huszár, 2013c: 734.).

112 Ferge, az "új rendszerstruktúráról" szóló modelljének levezetésében, illetve indoklásában még az állami funkcióknak elemzésének is szentel néhány oldalt (Ferge, 2010: 90-97.), de ő az ott leírtak ellenére sem látta az állam struktúra-alakító, differenciáló szerepét annyira hangsúlyosnak, hogy a modelljén belül is megjelenítette volna és ez alapján sajátos strukturális pozíciókat vagy társadalmi csoportokat különített volna el. Huszár a közsféra kereseti viszonyait elemezte ugyan, de csak azzal a céllal, hogy annak segítségével a piaci szférára is (!) jellemző normatív elveket megtalálja: „A közsférában dolgozók keresetének meghatározásakor tehát a jogszabályok többféle elvet is érvényesítenek. Ha a hangsúlyok eltérők is, vélhetően ezeknek az elveknek mindegyike szerepet játszik a piaci szférában is, amikor a munkaadók és a munkavállalók megállapodnak a foglalkoztatás körülményeiről” (Huszár, 2013c: 735.).

legtöbbet gondolkodtak és írtak az állam struktúra-alakító szerepéről, a társadalmi struktúra leírására és vizsgálatára létrehozott modelljeikben mégsem jelenik meg egyetlen olyan osztály vagy kategória sem, amely közvetlenül és egyértelműen az államhoz kapcsolódna.

Erik Olin Wright tökéletesen tisztában volt az állam osztálystruktúrára gyakorolt hatásával, és azzal, hogy a kapitalizmusban az állam egyik fő funkciója, hogy szabályozási eljárásaival megakadályozza a kapitalista termelési módot lehetővé tevő alapvető viszonyok megváltoz(tat)ását (Wright, 1978: 18-23.). Annak, hogy Wright mégsem foglalta bele a kapitalista társadalom osztályviszonyait megragadni kívánó modelljébe az államot, több oka is lehetett.

Egyrészt Wrightot – Marx nyomán – foglalkoztatta a különböző társadalmi formációk közötti átmenet lehetősége. Szövegeiben több helyütt utal a forradalomra, mint történelmi tapasztalatra (a feudalizmusról a kapitalizmusra történő átalakulás során (pl. Wright, 1984: 18.; 2010: 109.; 1978: 227-229.), illetve mint lehetőségre, a kapitalizmusból a szocializmusra történő átalakulás esetében (pl. Wright, 1984: 20; 2010: 110.). A történeti átalakulások elemzése során felvetette a „régí” struktúrákban megszülető, „feltörekvő” ellentmondásos helyzetű osztályok – melyek majd az új termelési módra történő átalakulás után maguk válnak az „új” kizsákmányoló osztállyá – é a „régí” termelési mód „régí” kizsákmányoló osztályai közötti konfliktus dinamikus viszonyát (Wright, 2010: 114.). Ez alapján pedig feltételezhető, hogy Wright az egy azon helyen és időben konkuráló társadalmi formációkat legfeljebb átmeneti periódusok alatt képzelte el, és ezért foglalkoztatta kevésbe az egymás mellett tovább élő rendszerek/rendszerelemek problémája.

Másrészt Wright, osztálymodellje megalkotásakor a hidegháború, a kétpólusú világrend kapitalizmusa és állambürokratikus-szocializmusa még létező és kézzelfogható, de térben élesen elkülönülő párhuzamos valóság volt, és kevés jel utalt arra, hogy a két rendszer ellentmondásosnak tűnő rendszerlemei tartósan és hatékonyan kombinálhatóak lettek volna, a jóléti állam európai projektje pedig – amit szintén ismert (Wright, 1978: 233-239.) - csak a kapitalizmus apróbb módosulásának tűnhetett, amit akkor még elhalványított a két világrend közötti hatalmas ellentét, és a történelmi változás ívének koncepciója. Megjegyzendő, hogy Wright az ezredforduló után már expliciten is foglalkozott a párhuzamos struktúrák lehetőségével és problémájával, és ekkor már egyértelműen kijelentette, hogy a legtöbb valóságban is létező társadalom esetében az osztálystruktúra összetettebb és kevésbé polarizált annál, mint hogy egyetlen kitüntetett osztályviszony segítségével megragadható lenne. A komplexitásnak két fajtáját emelte ki ekkor. Először is azt, hogy a valóságban egy-egy társadalomban több fajta osztályviszony egy időben létezhet és ezek változatos módon kapcsolódhatnak össze, mint ahogy a legtöbb mai fejlett kapitalista társadalomban kombinálódnak a kapitalizmusra jellemző osztályviszonyok egyfajta állambürokratikus rendszerre jellemző osztályviszonyokkal. Másodszor pedig azt, hogy az emberek

erőforrásokra vonatkozó rendelkezési joga és hatalma is összetettebb annál, mint hogy pusztán a tulajdonjog segítségével – egyszerűen a „van – nincs” relációban – leírható lenne, hiszen a termelési eszközökre és a munkaerőre vonatkozó állami szabályozások miatt a tőkések kizárólagos tulajdonjoga legalább részben társadalmasításra került. Ezek fényében megállapította, hogy ahhoz, hogy a maguk teljességében megérthessük a valóságban létező társadalmak osztályviszonyait, meg kell vizsgálni, hogyan kapcsolódnak össze a különböző jellegű osztályviszonyok, illetve azt is, hogy ebből milyen variációk születnek (Wright, 2005: 12-13., 19-20.). Mindennek ellenére Wright ekkor már nem vizsgálta felül korábbi elméleti konstrukcióját, és újat sem dolgozott ki.

A harmadik – és talán legnyilvánvalóbb – ok, ami miatt Wright nem foglalta osztálymodelljébe azokat a társadalmi pozíciókat, amelyekről maga is kijelentette, hogy közvetlen kapcsolatban állnak az állammal, az az, hogy ő maga felvállaltan a marxi, illetve a marxista osztályelméleti hagyomány folytatására, revitalizálására tett kísérletet. Ebben a tradícióban az osztályok értelmezése kizárólagosan a termelés szférájához kötődik, ennél fogva a nem-termelő, kizárólag a társadalmi fogyasztás területén értelmezhető társadalmi helyzetek a marxista hagyományhoz való ragaszkodás miatt sem minősülhettek nála elméletileg osztályoknak¹¹³.

Wright mellett ki más is fordított volna nagyobb figyelmet az állam és a társadalmi struktúra kapcsolatának elemzésére, mint Gøsta Esping-Andersen, aki a jóléti rezsimek elméletét megalkotta. A poszt-indusztriális társadalmi struktúrára vonatkozó modelljének levezetésekor a gazdaság és a háztartás mellett az állam szerepének változását tekintette a harmadik kulcstényezőnek a poszt-fordista hierarchia kialakulásának megértése szempontjából. Azt pedig, hogy az állam szerepét elhanyagolták - mint ahogy már szó esett róla -, kritikaiként fogalmazta meg, mind Wright, mint Goldthorpe elméletével, illetve modelljével szemben.

Mindennek ellenére Esping-Andersen modelljében sem található egyetlen olyan osztálykategória sem, amelyben sajátosan az állam létéhez, funkcióihoz kapcsolódna. Ennek oka nem teljesen egyértelmű, de nyilvánvalóan szoros kapcsolatban van azzal, hogy Esping-Andersen elsődlegesen a poszt-indusztriális átalakulás szempontjából közelítette meg a társadalomszerkezeti változás kérdését, és a foglalkozások általános munkamegosztásba való illeszkedése, valamint az életesélyek, illetve karrier-utak zártsága jelentette számára azt a két kiemelt vizsgálati szempontot, amely alapján a legnagyobb társadalmi eltéréseket. Ezen szempontok szerint pedig lényegesebbnek ítélte a különbségeket mondjuk az szakképzett ipari és a szakképzett szolgáltatási foglalkozások

113 Megjegyzendő, hogy ellentétben a marxi koncepcióval, a kizsákmányolás wrighti-roemeri játékelméleti fogalmával az államhoz kapcsolódó társadalmi pozíciók értelmezése sem lenne lehetetlen logikai nonszensz, ugyanis felvethető, hogy jobban járnának-e a munkások, és egyúttal rosszabbul járnának-e az államhatalom képviselői, végrehajtói, vagy éppen kedvezményezettjei, ha a munkások a termelési javak és/vagy szervezési javak és/vagy készségjavak rájuk eső részével kivonulnának a játékból.

között – mint akár előbbieket, akár utóbbiakat tekintve –, az állami és a magántulajdonú foglalkoztatók által biztosított munkahelyek között.

Természetesen, saját kérdésfelvetésének szempontjából Esping-Andersen megfelelő, koherens választ adott, de azt gondolom, hogy elméleti megfontolásaiból kiindulva egy másfajta osztálymodell is levezethető lett volna, amely a technológiai változások mellett ténylegesen kiemeli az intézményi környezettel összefüggésben álló politikai-gazdasági meghatározottságokat is. Azonban mivel Esping-Andersen nem ezt az utat választotta, így valójában a poszt-indusztriális struktúramodell sem alkalmas igazából a jóléti rezsimek közötti eltérések kidomborítására, illetve a bennük zajló változások nyomon követésére és magyarázatára, vagy akár csak az állami jóléti funkciók kiterjedtségének vizsgálatára.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a fenti négy csoportba sorolt struktúra-, illetve rétegződésmodellek egyike sem felel meg minden szempontból annak a kíváncsnak, hogy a politikai hatalom, illetve uralom mechanizmusaival – esetlegesen - összefüggésben álló strukturális különbségeket megjelenítse, értelmezze és magyarázza. Ha a társadalmi differenciálódás szempontjából ezt a dimenziót is fontosnak tartjuk, akkor tehát szükségünk van egy új modellre.

6. Az erőforrás-integrációs modell elméleti megalapozása

Jelen fejezetben kísérletet teszek egy új, alternatív társadalomszerkezeti modell kidolgozására és elméleti alapjainak tisztázására. A modell elsődlegesen Polányi Károly és Gøsta Esping-Andersen elméletinek rekonstrukcióján, illetve szintézisén alapul. Alapvetően e két szerző elméleti megfontolásaiból kiindulva kísérlem meg levezetni azokat az alapelveket és mechanizmusokat, amelyek meglátásom szerint a jelenkori magyar – és jó eséllyel a többi európai – társadalom strukturális viszonyainak szempontjából a legalapvetőbbnek tekinthetők, majd pedig ezek alapján alakítom ki az új, szintetikus struktúramodell fő- és alkategóriáit. A modell építőköveit jelentő erőforrások (lásd. 6.3. alfejezet), illetve az erőforrások felhasználásának eltérő feltételeit és társadalmi viszonyait meghatározó integrációs sémák alapján, az új modellt erőforrás-integrációs modellnek fogom nevezni, és ezután így hivatkozom rá.

6.1. Az erőforrás-integrációs modell kiinduló tételei

A korábban hivatkozott elméletek és a 3-4. fejezetekben bemutatott magyarországi példák alátámasztják az értekezés ama kiindulási tételét, miszerint nem csak a tőkés termelési mód, hanem állam által végzett újraelosztás¹¹⁴ is létrehozza a maga sajátos osztályhelyezeteit, amelyek léte nem vezethető le a tőkés termelési módon alapuló társadalmi viszonyokból, hanem ettől relatíve független, politikai természetű mechanizmusok termékei. Ezek politikailag létrehozott osztályhelyezetek, amelyek többek között abban is különböznek a kapitalista piacgazdaság működési logikájából adódó gazdasági alapú osztályhelyezetektől, hogy sem a köztük lévő viszonyok, sem létük nem eleve adott a piaci kapitalizmus rendszerén belül.

Az eddigi fejezetek tanulságaiból az az *általános* következtetés adódik, hogy a mai magyar, és általában a 21. századi tőkés piacgazdaságokat működtető, demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak esetébe, ki kell egészíteni, illetve felül kell bírálni az „önmagában álló” tőkés piacgazdaság idealisztikus elképzelésén alapuló modelleket. Ehhez egyrészt ki kell tudni lépni a termelés szférájából és az alapvetően gazdasági meghatározottságú osztályhelyezetek¹¹⁵ mellett önállóan kell kezelni az elosztási oldalon megjelenő és politikai viszonyokból eredeztethető strukturális helyzeteket – vagyis a jóléti transzferek révén jövedelmező pozíciókat –, másrészt a termelés szféráján belül is meg kell különböztetni azokat a strukturális pozíciókat, amelyeket

¹¹⁴ Polányi Károly a piaci illetve a redisztributív integrációs formák kapcsán a modern társadalmi rendszerek empirikus gazdaságai közül a kapitalizmust és a szocializmust hozza föl példának, de nála sem kapcsolódik egyik sem valamilyen konkrét politikai vagy tulajdoni formához, csak egy-egy tipikus mozgási folyamatot jelölnek (Polányi, 1976).

¹¹⁵ Ezeket a közgazdaságtanban Adam Smithtől, Karl Marx–szon keresztül John Maynard Keynesig bezárólag osztályoknak nevezik, és jellemzően hármat – a munkásokat, a tőkéseket és a járadékosokat – különítenek el.

valóban a tőke és piac viszonyai határoznak meg, azoktól, amelyeket viszont a politikai szabályozás, a centralizált állam és a redisztribúció.

Polányi Károly szerint a piaci gazdasági integrációs forma sajátossága a csere/árcsere, amely a piaci rendszer „személyei” közötti oda-vissza mozgásokra vonatkozik, szemben a redisztribúció sémájával, amely *„egy központ felé irányuló, majd e központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal”* (Polányi, 1976: 242-243.). E két meghatározásból következik, hogy az össztársadalmi szinten értelmezett redisztribúció – amelyet a modern differenciált társadalmakban elsődlegesen és döntő mértékben az állam valósít meg, illetve felügyel – alapvető intézményes jellegzetessége, illetve feltétele egy elosztási központ létezése. Ezzel szemben az árszabályozó piac – mely léte Polányi szerint szintén intézményes szervezeti háttérrel feltételez – egy sokszereplős rendszer. Előbbiben tehát a javak elosztása feletti rendelkezési hatalom „egy kézben” összpontosul, és az elosztás módja különböző arányokban alapulhat ad hoc központi döntéseken vagy szokásokon és törvényeken, mindenesetre a beszolgáltatók és a kedvezményezettek, mind erőteljes és közvetlen hierarchikus uralmi/függőségi viszonyban állnak a központtal. Ezzel szemben az árszabályozó piaci rendszerben az uralmi/hatalmi viszony jóval gyengébb és közvetlenebb – de valamilyen mértékig mindig jelen van –, és a szereplők egymás közötti viszonya alapvetően mellérendeltségi jellegű. A piaci integrációs séma árszabályozó, integratív cserén¹¹⁶ alapuló formájában – amely a modern differenciált társadalmakban a legjellemzőbb forma –, a cserearányok a sok szereplő együttes alkufolyamatainak eredményeképpen állnak elő, amelyben az egyes alkukban részt vevő partnerek nincsenek uralmi viszonyban egymással, s az egyéni alkuk végeredményét csak az alkupozíciók egyenlőtlenségei módosíthatják. A piaci integrációs séma tehát sem elvileg, sem gyakorlatilag nem zárja ki a hatalmi egyenlőtlenségek létét, de – amennyiben nem monopolisztikus, oligopolisztikus piacról van szó – nagyobb döntési szabadságot biztosít a résztvevők számára az egyik oldalon, és egyúttal megosztott és korlátozott hatalmat a másikon.

Azonban – mint már arra a különböző jóléti rezsimek, illetve a kapitalizmusok változatai kapcsán kitértem –, mind az elméleti, mind pedig az empirikus elemzés alapján joggal feltételezhető, hogy nem csak a piaci-, illetve a redisztribúciós integrációs séma dominanciája, hanem az újraelosztás jellege is kiemelkedő hatással bír a társadalmi struktúrára. A redisztribúciós sémában alapvető szerepet betöltő „központ”, különböző – pl. ad hoc, szokásokon-, illetve törvényeken alapuló - elosztási módjainak kialakulását, illetve az ezeken belüli további lehetséges változatokat Polányi

¹¹⁶ Polányi a csere három lehetséges formáját különbözteti meg: (1) személyek közötti helyzetcsere (pusztán a térbeli hely megváltoztatása) (2) operacionális csere (elhelyezési mozgás) (3) „a csere” (elsajátítási mozgás). Polányi állítása szerint a csere ez utóbbi harmadik formájának két altípusa különböztethető meg: (3.1.) a decizionált csere, amennyiben a cserearányok eleve meghatározottak. Ebben az esetben a gazdaságot nem a piaci mechanizmus, hanem a cserearányokat meghatározó tényezők irányítják. (3.2) Továbbá az integratív csere, ahol a cserearányok alku függvényei (Polányi, 2005: 47.).

Károly nem elemezte, de ezekre vonatkozóan véleményem szerint jó választ adott Gøsta Esping-Andersen.

Esping-Andersen jóléti rezsimekre vonatkozó tipológiájának háttérében ugyanis egy kauzális elmélet áll, amely szerint a különböző jóléti államok fejlődéstörténete szempontjából a társadalmi aktorok – és közülük is elsősorban a munkásosztály – tényleges követelései jelentik a legfontosabb tényezőt. A különböző jóléti rezsimek kialakulása ugyan nem vezethető vissza egyetlen okra, de változataik kialakulásában három tényező interaktív hatása játszott kiemelkedően fontos szerepet; egyrészt az osztályszervezettség természete, másrészt az osztálykoalíciós politikai struktúrák, harmadrészt pedig a működésmód intézményesülésének történelmi öröksége. E három tényező kombinációjából fakadnak a különböző társadalmi osztályok – de akár „egyazon” osztály különböző országokban képviselt – eltérő céljai, ideológiái, illetve eltérő identitása és politikai teljesítőképessége (Esping-Andersen 1991: 119., 127., 130-131.). A különböző társadalmi aktorok közötti politikai konfliktusok, illetve koalíciók eredményétől nem csak egyszerűen az állam és a piac közötti választás kimenetele függ, hanem a jóléti transzferek különböző – többé vagy kevésbé univerzalisztikus – formái közötti választás is (Esping-Andersen 1991: 123-124.; 127-130.).

E három tényező interaktív hatásának következményeképpen a 20. század folyamán Európában megváltoztak azok a legitimációs elvek, amelyek a fizikai erőszak állami monopóliumát megalapozzák. A politikai uralmat – és a fizikai erőszak állami monopóliumát – korábban megalapozó, illetve lehetővé tevő tradicionális rendi viszonyok helyét egyre több országban a szociális jogok (Marshall, 1950) és a társadalmi jólét biztosításának eszméje vette át, amiben komoly szerepet játszottak a munkásmozgalmi küzdelmek (Esping-Andersen, 1991[1990]: 127-130.) A politikai uralom gyakorlásának lehetőségei folyamatosan egyre szűkebb korlátok közé szorultak és a politikai hatalomért zajló küzdelmek előbb a nyugat európai országokban – majd a század végén a kelet-európai országok többségében is – a népszuverenitás legitimációs elvén alapuló képviseleti demokrácia különböző formáiban domesztikálódtak. Ezzel egyenesen arányosan a politikai szférában is egyre inkább személytelen rendszerek (jogállam) vették át a személyes viszonyokon alapuló koordinációs funkciókat.

A politikai küzdelmek domesztikálódásának, vagyis a politikai hatalomgyakorlás jogáért zajló harcok – többé-kevésbé - békés versennyé történő átalakulásának következtében a politikai hatalom, közhatalom gyakorlására átmenetileg felhatalmazott politikai erő legitimitását ma már a népszuverenitás elve alapján a társadalmi többség szabad választása teremti meg. A politikai hatalom megszerzésének és megtartásának ez az új legitimációs alapja megnövelte a választásra jogosult állampolgárok támogatásának értékét, amelyet az egymással versengő politikai erők (politikai pártok) a többitől – többé-kevésbé – eltérő politikai, gazdasági, szociális ígéretek

segítségével is megpróbálnak elnyerni. Ezen politikai legitimációs alapot megteremteni és stabilizálni szándékozó ígéretek között kitüntetett szerepet játszanak a létfeltételekkel (pl. jólét, gazdasági növekedés, szociális biztonság, fizikai biztonság, stb.) kapcsolatos ígéretek, amelyek eltérő eszközöket (pl. közszolgáltatások kiterjesztése vagy privatizációja, jóléti ellátások körének és színvonalának bővítése és emelése vagy szűkítése és csökkentése, állami funkciók körének és az ezzel járó állami foglalkoztatás mértékének kiterjesztése vagy visszaszorítása, stb.) jelölnek meg adekvátként és/vagy kívánatosként a felajánlott célok eléréséhez vezető úton.

A demokratikus Európa 20. századi történetének második felében, a különböző politikai erőknek ezek az eltérő ígéretei három nagyobb, viszonylag koherens ideológiai áramlatban sűrűsödtek, amelyek a liberális, a szociáldemokrata és a konzervatív ideológiai címkékkel jelölhetők. Európa különböző országaiban a történelmi fejlődés sajátosságaiból, illetve az egyes ideológiákat képviselő politikai erők tartós sikereiből vagy kudarcaiból következően (Esping-Andersen, 1991[1990]: 127-130.) viszonylag állandó és ideológiai alapjukat tekintve jól megkülönböztethető sajátosságokkal rendelkező társadalmi struktúratípusok alakultak ki. Mindhárom ideológiai irányzatban közös, hogy az abszolút politikai uralmat korlátozó demokratikus politikai, illetve a magántulajdonhoz való jogon alapuló kapitalista gazdasági rendszer kereteit nem feszegetik, alapvetően eltérő viszont a társadalmi egyenlőtlenségekhez, a gazdasági hatalom és a politikai hatalom, illetve az állami újraelosztás és a piac egymáshoz való viszonyáról vallott elképzelésük és ezekre vonatkozó igényeik.

Azt tételezem fel, hogy mivel ezek a politikai ideológiák egymástól eltérő érték és normatív tartalmakat fednek le, amelyeket a társadalmak tagjainak eltérő és változó nagyságú halmazai fogadnak el, illetve éreznek magukhoz közelállónak, ezért a különböző országokban megvalósult strukturális stabilitás sem tekinthető végleges állapotnak. A kialakult struktúratípusokra még a normatív szempontból látszólag stabil egyensúlyi állapotban is hatnak külső és belső gazdasági-, társadalmi-, politikai erők, amelyek megfelelő együttállása esetén egy-egy ország társadalmának strukturális viszonyai módosulhatnak/módosíthatóak, és akár tartósan átalakíthatóak egy típusból egy másikba. Az állami–redisztributív osztályhelyzetek léte, valamint a köztük lévő-, illetve a tőkés–piaci osztályhelyzetekkel való viszonyuk a demokratikus politikai berendezkedésű társadalmakban tehát tág határok között változhat illetve változtatható a társadalmi párbeszéd, illetve küzdelmek eredményétől függően.

Ebből következően pedig azt feltételezem, hogy amennyiben egy társadalom, illetve domináns politikai erő tartósan elköteleződik a társadalmi felelősségvállalás univerzalisztikus és egyenlősítő eszméje mellett, abból az következik, hogy a tőkés piacgazdaság működésének előfeltételeit biztosító funkciók mellett egyre több, az állampolgárok jólétével összefüggő funkciót is állami,

redisztributív eszközökkel old meg, amely egyúttal azt is jelenti, hogy a foglalkoztatottak egyre nagyobb tömege kerül ki a piaci versenyviszonyok közül az redisztribúció centralizált és hierarchikus függőségi viszonyai közé, ami azzal a következménnyel is jár, hogy a tőke befektetési, hasznosítási területei arányosan szűkülnek.

Az állami által létrehozott és működtetett redisztributív struktúra azonban nem csak az állami foglalkoztatás és az állam által biztosított szolgáltatások rendszerét jelenti, hanem – például az adórendszer mellett – integráns részét alkotják a pénzbeli ellátások is. A pénzbeli jóléti transferek rendszere szintén sajátos, ideológiafüggő, a tőke és a piac mechanizmusaitól független, sajátos strukturális pozíciókat hoz létre. Az állami foglalkoztatás kiterjedtsége mellett a társadalmi termelésből kirekesztődők helyzetének kezelése is a társadalmi felelősségvállalás szükségességéről és mértékéről vallott eltérő nézetekben, ideológiákban gyökerezik.

Richard Titmuss (1958) állítása szerint a jóléti állam és jóléti állam között is jelentős különbségek vannak, amelyeket három fő összetevőjük elemzése alapján lehet megállapítani. Ezt a három fő összetevőt a szociális jóléti, a pénzügyi (adóügyi), és a foglalkoztatási jóléti rendszerek jelentik, amelyek mind a kollektív jóléti beavatkozások közé sorolhatók (Titmuss, 1991[1958]: 87-89.). Mindhárom tényező esetében megtalálhatók a társadalmilag fel- és elismert „szükségletek” kielégítésének céljai, amelyek a komplex és individualizálódó társadalmak munkamegosztásának változásával egyre több „függőségi helyzet”, ellátást igénylő állapot kollektív kezelésének felelősségével összefüggésben alakultak ki. Az ellátást igénylő helyzetek a fejlett ipari társadalmakban a lakosság túlnyomó részénél előfordulnak az életciklus folyamán. Ezek között megkülönböztethetők az olyan a „természetes” helyzetek, mint a gyerekkor, a terhesség, vagy az öregkor, vagy a fogyatékosság, illetve a fizikai vagy pszichikai betegség, valamint az olyan „szociális, kulturális tényezők által meghatározott” függőségek, mint például a munkanélküliség, az átlagos emberi élettartam miatt emelkedő időskorúak száma, vagy a kényszerű családfelbomlás (Titmuss, 1991[1958]: 88-90.). Ezeket az ellátást igénylő helyzeteket eltérő módon kezelhetik a különböző országokban, és Titmuss szerint ezen kezelési módok alapján különböztethető meg a jóléti államok két típusa, a reziduális jóléti állam, ahol az állam által szervezett kollektív felelősségvállalás csak a rászoruló csoportokra terjed ki és csak abban az esetben, ha a család és a piac kudarcot vall, valamint az institucionális jóléti állam, amelyben a kollektív felelősségvállalás a népesség egészének jólétének megteremtésére irányul és a „szükségletek” ellátásának összes elosztási területére kiterjed (Esping-Andersen, 1991[1990]: 118.).

Esping-Andersen szerint azonban a Titmuss-féle „lineáris tipológia” bár kétségtelenül lényeges eltéréseket ragad meg, de mégis leegyszerűsíti a különbségeket. Szerinte ahhoz, hogy a Marshall által tételezett szociális jogok, illetve szociális állampolgárság megvalósítására irányuló modern

jóléti-állami törekvéseket igazán megérthessük azt is figyelembe kell venni, hogy ezekben miként fonódik össze „*az állami tevékenység a piac és a család szociális ellátásban játszott szerepével*” (Esping-Andersen, 1991[1990]: 119.) Szerinte ezek összekapcsolódásának sajátos jellege a jóléti társadalmak három fő típusában ölt testet. Ezek közül a liberális típust a rászorultsági igazoláshoz kötött és – nagyjából a munka helyett segély választás határhajlandósága alapján meghatározott – alacsony szintű ellátások, míg a szociáldemokrata típust a „luxus” szintű, univerzális ellátások jellemzik. A kettő „között” a lényegében majdnem teljes egészében a befizetésektől – így a munkavégzéstől és a foglalkoztatottságtól – függő, kötelező társadalombiztosításon alapuló konzervatív, állami-korporativista típus különíthető el, amely ugyan biztosítja az általános létbiztonságot, de differenciált és a rétegződési rendszerrel szorosan összefonódó ellátásai révén, minimalizálja a dekommodifikációs hatásokat (Esping-Andersen, 1991[1990]: 119-127.).

Akármelyik tipológiában gondolkodunk is, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a különböző jóléti rendszerekkel a kollektív ellátások eltérő konkrét formáit kapcsolhatjuk össze. Általánosságban megfogalmazható az az állítás, hogy az ideáltípusokként értelmezett institucionalista, illetve a szociáldemokrata típusú jóléti rezsimeket a feltételekhez nem kötött, univerzális, magas színvonalú – sokszor passzív – ellátások jellemzik, amelyek piackompenzáló funkciójuknak megfelelően a jogokat kötelességek meghatározása nélkül biztosítják, és így teljes mértékben garantálják az egyén egzisztenciális biztonságát, biztosítva ezzel az egyén – illetve munkaerejének – árujellegtől való eloldását, azaz a dekommodifikációt. Ezzel szemben a reziduális, illetve liberális jóléti rendszerekkel az alacsony színvonalú, feltételekhez – pl. jövedelemteszthez, vagy munkateszthez – kötött, szelektív, diszkrecionális ellátásokat kapcsolhatjuk össze, amelyek esetében gyakran nincs jog kötelességek nélkül – ezért jellemző rájuk az aktív szociálpolitikai eszközök preferálása –, és így fenntartva az egzisztenciális kockázatokat, illetve egzisztenciális félelmet, nem sértik a kapitalista gazdálkodás egyik legfőbb előfeltételét, a munkaerő árujellegének fennmaradását. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az állam redistributív rendszerben jellemző ellátási formák kifejezik egy adott társadalom tartósan domináns helyzetben lévő hatalmi csoportjainak és osztályainak érdekeit, illetve az ezeknek megfelelő ideológiákat, értékeket, attitűdöket és normákat. Vagyis, ha az ellátás konkrét formáit az őket meghatározó – imént körvonalazott – szemlélet alapján kategorizáljuk, akkor azzal felderíthetők egy-egy állami-redistributív rendszer belső működési logikája és mechanizmusai, továbbá az e tekintetben megmutatkozó eltérések egyúttal a különböző társadalmak struktúrája közötti különbségekre is rávilágítanak.

6.2. Az erőforrás-integrációs modell magyarázó mechanizmusai és feltevései

A tőkés piacgazdaság működési rendjébe „természetesen” illeszkedő osztályhelyzetekre vonatkozó állításaim kifejtésére az értekezés korábbi fejezetei során még kerítettem sort, mivel saját magam számára kitűzött feladatomban elsősorban az állam, társadalmi struktúrára gyakorolt hatásának mélyebb megértését jelöltem ki. Annak érdekében azonban, hogy az állam által működtetett redisztributív rendszer sajátos pozícióit értelmezni lehessen, előbb elkerülhetetlen, hogy kifejtsem a „piac” strukturális viszonyaira vonatkozó álláspontomat is.

Értelmezésem a konfliktuselméleti hagyományába illeszkedik, de nem áll alapvető ellentmondásban a klasszikus közgazdaságtani alapvetésekkel sem. Meglátásom szerint tehát, amennyiben a fejlett tőkés társadalmak esetében a piaci mechanizmusokat analitikusan elválasztjuk az állam redisztribúciós mechanizmusaitól, és a tőkés piacgazdaságot egy Adam Smith-féle korlátlanul szabad és intézményileg „meztelen” világgént képzeljük el, úgy – Marx (1967) és Wright (1978) elemzéseit kiindulási alapnak véve – egy absztrakt modell kiindulási vázlataként megfogalmazható, hogy a társadalmi struktúra alapvető osztályhelyzeteit, a különböző termelési tényezők/erőforrások feletti rendelkezési hatalom, valamint a különböző termelési tényezőknek/erőforrásoknak, illetve a velük előállított termékeknek a piaci verseny viszonyai közötti cserén alapuló értékesítési feltételei határozzák meg. Így tehát alapvetően ez a két mechanizmus alakítja ki a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

A fejlett tőkés társadalmakra vonatkoztatott absztrakt modellben az alapvető termelési tényezők/erőforrások között a tőkét (illetve a vagyont), a munkaerőt és a tudást¹¹⁷ jelölhetjük meg (lásd 6.3. alfejezet), amelyek termelési folyamatokban történő felhasználása, illetve értékesítése alapvetően két módon történhet. Egyrészt a különböző termelési tényezők/erőforrások közvetlen felhasználása által, amikor a termelési tényező/erőforrás tulajdonosa saját erőforrásainak működtetésével létrehozott termékeit a piacon árucikként közvetlenül értékesítve szerzi meg munkálkodásának ellenértékét és/vagy értéktöbbletét. Másrészt közvetett felhasználással, amikor a termelési tényező/erőforrás tulajdonosa erőforrásainak felhasználási jogát „értékesíti” bizonyos meghatározott időtávra, vagyis bérbe adja a piacon, de az általa létrehozott termék értékesítéséről – és így az esetleges profitról – lemond. Utóbbi közvetett felhasználás esetén a munkafolyamatok feltételeinek megteremtésének, megszervezésének és a termék értékesítésének feladatai – illetve az ezekkel járó kockázatok – elválnak a közvetlen termelőtől és arra szállnak át, aki/ami az erőforrást – munkaerő vagy tudás - magát megvette illetve bérbe vette, vagyis egyfajta hatalmi függőségi viszony jön létre. A munkaerő, illetve a tudás a közvetett felhasználásától némileg eltér a tőke –

117 Ezt megtette ezt már Ralf Dahrendorf és Daniel Bell is, bár eltérő elméleti megfontolásokból (vö. Bell; 1973; Dahrendorf; 1959).

pénz, föld, ingatlan, eszköz, szellemi tulajdon, stb. – bérbeadása, amikor a termelési folyamatok felett (is) ellenőrzési hatalmat gyakorló személy vagy szervezet az általa előállított termék értékesítési eredményeitől független bérleti díjat, kamatot, járadékot fizet a tőke felhasználási jogáért cserében, ami egyfajta kölcsönös függőségi viszonyt hoz létre.

Mivel ebben az absztrakt, elméletileg tiszta társadalmi rendszerben az egyéni egzisztenciát kizárólag a különböző termelési tényezők/erőforrások közvetlen vagy közvetett felhasználása által keletkező jövedelmek segítségével lehetne csak biztosítani, ezért mindazok, akik erre valamilyen oknál fogva nem lennének képesek, azok egzisztenciálisan megsemmisülnének. Természetesen, ha kilépnénk a fenti absztrakt, ideáltipikus modellből a valóságos társadalmi viszonyok terepére, akkor ez utóbbi éles megfogalmazást¹¹⁸ finomítanunk kellene. Ekkor még a piaci keretek között is kiegészíthetnénk annyival, hogy mindazok, akik a különböző termelési tényezők/erőforrások közvetlen vagy közvetett felhasználása révén nem képesek életben maradásuk feltételeit biztosítani, azok a reciprocitás – nem formálisan intézményesített – elvében, vagy pedig az önellátásra irányuló gazdasági tevékenységekben, illetve közösségekben (beleértve akár a családot is) is bízhatnának¹¹⁹ (lásd 6.4. alfejezet)

A szabad verseny intézményileg „meztelen” világában a fenti módokon kialakuló hatalmi függőségi viszonyok ereje attól függne, hogy valójában mennyire felel meg a tökéletes piaci verseny tankönyvi példájának. Amennyiben ahhoz közeli helyzet állna fenn és a különböző termelési tényezők/erőforrások birtokosainak alkupozíciói kiegyenlítettek lennének, ez egyúttal azt is jelentené, hogy az ezek feletti ellenőrzési/irányítói hatalom nem koncentrálna és így a hatalmi függőségi viszonyok gyengék volnának, mivel bárki és bármi tökéletesen helyettesíthető lenne. Ellenben ha a piacon monopóliumok alakulnának ki, vagy a különböző termelési tényezők/erőforrások birtokosainak kooperációja következtében oligopóliumok jönnének létre, úgy a hatalmi függőségi viszonyok felerősödnének. A másik oldalon a hatalmi függőségi viszonyok felerősödése – a tökéletes piac torzulása – következtében ellenreakciók is kialakulhatnak, amelyek pl. erős és kiterjedt szakszervezeti mozgalmakban ölthetnének testet, amelyek az egyensúly helyreállításáért, de akár a tökéletlen piaci viszonyok felszámolásának követeléséért is harcba szállhatnak, de ez mindenképpen piacidegen eszközök, módszerek igénybevételét jelentené¹²⁰.

118 Köszönöm Medgyesi Mártonnak, hogy erre a lehetőségre az értekezés munkahelyi vitája során emlékeztetett, továbbá Éber Márk Aronnak, hogy a Társadalmi struktúra és állami redistribúció c. könyvem kéziratának vitája, továbbá a könyvről írt recenziója során is felvetette a reciprocitás és az önellátás polányi-féle integrációs elvekkel/formákkal való elméleti kapcsolat tisztázásának szükségességét (Éber, 2018: 125.).

119 Csak hogy szemléletesebb legyen a valóságos példa, érdemes abba belegondolni, hogy a mai Magyarországon mennyiben biztosítják – vagy nem – a hajléktalanok egzisztenciális fennmaradását a reciprocitás vagy az önellátás gazdasági formái.

120 „A szakszervezetek – bármily szerények voltak is kezdeti céljaik – pusztá létezésükkel olyan elemet vittek a piacgazdaságba, ezzel pedig a tőkés rendszerbe, amely attól idegen, és végső soron annak felrobbantásával fenyeget”

A korlátlanul szabad verseny intézményileg „meztelen” világa azonban csak egy absztrakt, idealizált modell, amely a valóságban sohasem létezett, és – mint arra az idézett szakirodalom segítségével rámutattam –, a ténylegesen létező tőkés piacgazdaság mindig is feltételezte az állami intézményeket. De a ténylegesen létező tőkés piacgazdaság sem igényli szükségképpen a jelenleg ismert összes lehetséges állami intézményt. A tőkés piacgazdaság működésének alapfeltételei közé gyakorlatilag csak közrend, és kiszámítható jogrend funkciói tartoznak, így az ezek megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges állami foglalkoztatás elvben szűk keretek között maradhatna. A tőkés piacgazdaság működésének társadalmi kudarcai azonban, kikényszerítették, hogy a különböző társadalmak valamilyen módon kezeljék a mellékhatásokat és valamilyen intézményes megoldással reagáljanak rájuk. Tény, hogy a népszuverenitás alapján álló demokratikus politikai berendezkedésű társadalmakban a piac társadalmi kudarcainak kezelése, illetve ennek felelőssége a 20. század során – hol erőteljesebb, hol gyengébb fázisokban, de – tendenciózusan egyre nagyobb mértékben hárult – vagy az állampolgári elvárások miatt „hárítódott” – a családról az államra.

Emiatt feltételezem, hogy az, hogy mennyire kiterjedt a különböző államok tevékenysége, elsősorban a társadalmi felelősségvállalás szükségességéről és mértékéről vallott eltérő nézetekben, ideológiákban gyökerezik, amelyek egyúttal meghatározzák azt is, hogy milyen megoldási kísérletek segítségével próbálják kezelni egy-egy társadalomban a piac kudarcait. Az egészségügy, az oktatás vagy a szociális ellátás funkcióinak ellátása nem kiált eleve sem piaci, sem redisztributív megoldásért, ellenben igen eltérő strukturális következményekkel jár az egyik vagy másik megoldási mód melletti elköteleződés. Azon funkciók esetében, amelyeket a hatalomgyakorlással aktuálisan és átmenetileg felruházott kormányzat a saját közvetlen irányítása körébe von, ott a funkciókat ellátók illetve a funkciók címzettjei is közvetlenül a hatalomgyakorlók döntéseinek vannak kitéve. Ellenben azon funkciók esetében, amelyek esetében ez nem történik meg, ott a résztvevők relatíve szabadon – bár szintén jogilag szabályozott keretek között – cselekedhetnek saját érdekeik és/vagy értékeik által meghatározott belátásuk szerint. A jelenkori európai társadalmak esetében a legjellemzőbb és legfontosabb ilyen relatíve szabad funkciók, a termelő és fogyasztási javak előállításához kapcsolódó termelő és szolgáltató funkciók. Ezek esetében az Európai Unió tagállamaiban és általában a fejlett tőkés piacgazdaságot működtető országokban viszonylag szabadon érvényesül a piac és a magántulajdon párosából fakadó belső működési logika, amiből következően a koordinációs funkciókat ebben a szférában a termelési eszközök tulajdonosai, illetve delegáltjaik, az irányítási hatalommal felruházottak végzik.

(Meidner, 1991[1980]: 254.).

Feltételezem továbbá, hogy a munkaerőpiacon részt vevő munkavállalók – vagy „munkások” –, munkaerejükkel, illetve a rájuk jellemző sajátos emberi tőkéjükkel, illetve tudásukkal felszerelve egészen más viszonyok közé kerülnek, ha pozíciók egyik vagy másik „szegmensébe” lépnek be. Az állam által létrehozott munkahelyek strukturális szempontból ugyanis alapvetően eltérnek a tőke és a piac által létrehozott munkahelyektől. Azok a kondíciók, amelyek a közszféra foglalkoztatási kilátásait vezérlik csak távolról kapcsolódnak a termelékenységhez és a nyereségességhez; ehelyett a kormányzat fiskális/pénzügyi kapacitásaihoz és a kollektív választások politikájához kötődnek (Esping–Andersen, 1993: 19.; Kornai, 2011). Az állami tulajdonban lévő és az állami bürokrácia által koordinált „gazdasági szférában” nem érvényesek sem a marxi tőke–munka, sem a Weber által általánosan meghatározónak vélt piaci törvények. Ebből adódóan a tőkés piac törvényszerűségei is érvényüket veszítik¹²¹ az értékválasztásokon alapuló és politikai küzdelmekben alakuló érték, és ezekből következő normák – elsősorban jogszabályok – által szabályozott és irányított államszervezetben. Az állami szolgáltatások többsége nem mérhető sem közvetlenül az anyagi eredményekben, hiszen a munkaerő döntő többsége olyan tevékenységeket végez, amelyek hiányában vannak a produktivitás megfelelő mércéjének, sem közvetve az árbevételeken, hiszen a szolgáltatások többségét ingyenesen vagy támogatott áron veszik igénybe a „fogyasztók” vagy maga az államszervezet. Továbbá mivel az állami munkahelyeket adókból és nem a piacon értékesített áruk bevételeiből finanszírozzák, ezért a magánvállalatoktól eltérően, itt nem keletkezik profit, de még bevételek is csak esetlegesen és viszonylagos tömegben. Márpedig ha a befektetett munkaerő által létrehozott eredmények nem értékesülnek a piacon, akkor elméletileg sem lehetséges sem az értéktöbbletnek, sem a kizsákmányolásnak a Marx által a kapitalista termelési mód esetére (Marx, 1967) érvényesnek tartott formája. Vagyis mivel az állami alkalmazottak jövedelmei nem árbevételből (vagyis nem a piacról), hanem adóbevételekből (vagyis az újraelosztásból) származnak, ebből következően az állami alkalmazottak és az állami vezetők – mint munkáltatók – között nem pusztán gazdasági érdekellentét feszül. És mivel az állami gazdálkodás nem a piaci sikertől függ és tevékenységeit nem a piaci mechanizmus alakítja, ezért nincs gazdasági visszacsatolás, amely közvetlenül jutalmazná vagy büntetné a hatékonyabb és kevésbé hatékony működésmódot. Az államszervezet kudarcainak felelősségét nem maga a szervezet, hanem a politikai mezőben működő hatalomgyakorlók viselik.

Azt feltételezem továbbá, hogy a politikai viszonyokból levezethető, gazdaságilag aktív tevékenységeken kívüli, azaz passzív redisztributív pozíciók egyetlen jogosultsági rendszert

121 „Az árszabályozó piacok rendszerén kívül az ökonómiai analízis mint a gazdaság működésének vizsgálati módszere nagyrészt elveszti relevanciáját. Jól ismert példa erre a központi tervezésen alapuló gazdaság, amelyben a piactól független árak érvényesülnek.” (Polányi, 2005: 39-40.).

alkotnak, amelynek a fő kritériumai olyan társadalmilag elfogadott normákon, erkölcsön, morálon alapulnak, amelyeket egy adott társadalom egy adott időpontban többé-kevésbé általánosan elfogadhatónak tart. Ezeknek a társadalmi erkölcsöknek–normáknak a politikai mezőben történő artikulálásával, illetve elfogadtatásával a legitim hatalommal rendelkező politikai vezetés felhatalmazást és támogatást nyerhet annak jogszabályi meghatározásához, hogy kik azok, akik számára megengedhető és megengedett, hogy ne vegyék ki részüket a társadalom gazdasági tevékenységeiből, mégis biztosított legyen számukra a megélhetéshez elegendő jövedelem. A gazdasági tevékenységektől való indokolható távolmaradásra, illetve a távolmaradás esetére jogosan járó anyagi támogatásra vonatkozó hétköznapi erkölcs tekintetében azonban nincs feltétlenül egyetértés a társadalom tagjai között. Az eltérő hétköznapi erkölcsök–normák és a nekik megfelelő politikai–ideológiák között feltehetően kétirányú kapcsolat áll fenn, vagyis egymást kölcsönösen befolyásolják, alakítják. Az így kialakuló ideológiai–erkölcsi konfliktus (vagy ritkábban konszenzus) határozza meg az állami keretek között létrejövő redisztributív osztályhelyzetek legitimációs elveit és igazolási kritériumait.

6.3. Az erőforrás-integrációs modell fogalmi

Miután az előző alfejezetben körvonalaztam az erőforrás-integrációs modell háttérében álló legfőbb feltételezéseket, a modell kialakítása előtt tisztázni kell azokat a nem konvencionális fogalmakat, amelyek a struktúraelmélet közismert fogalmi mellett a különböző osztályhelyzetek meghatározásához szükségesek lesznek. A modell építőköveit jelentő lefontosabb nem-konvencionális értelemben használt fogalmak: az erőforrások és az erőforráshiány, a munkaerő és a tudás, a vagyon, valamint az értékesítés és a szolgálat.

6.3.1. Erőforrás és tőke

Az erőforrások két kategóriáját különböztetem meg. Egyrészt azokat, amelyek az élő emberek tulajdonságaiként, azok fizikailag elkülöníthetetlen részeit alkotják, ebből következően az élő organizmus megsemmisülésével maguk is elenyésznek, és amelyek elidegenítése ezért magának az embernek az elidegenítésével történhet csak meg. Másrészt azokat az erőforrásokat, amelyek az élő emberi szervezettől elkülönülten, materiális vagy immateriális formában állnak rendelkezésre. Előbbi két fajtája a munkaerő és a tudás, míg utóbbi a természeti erőforrások és a vagyon. A természeti erőforrások azon körével, amelyekre korunkban közjószágként tekintünk (mint például levegő, szél, napfény, stb.), nem foglalkozom, mivel felhasználási joguk egyelőre bárkit korlátlanul megillet, így a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának lehetséges okai között nem játszanak szerepet.

Az erőforrások fogalmával legközelebbi rokonságban a termelési tényezők közgazdaságtani fogalma áll. A klasszikus közgazdaságtani művekben a termelési tényezők három fajtáját szokás megkülönböztetni; a munkaerőt, a földet, és a tőkét. A föld¹²² és a tőke között nem teszük különbséget, mert a modern, differenciált, demokratikus politikai berendezkedésű országokban a föld elidegeníthetőségének, adás-vételének korábbi történelmi korszakokban megszokott társadalmi tilalmai lebomlottak, emiatt pedig a föld – a pénzhez, az ingatlanhoz, a gépekhez, és a tőkeként működtethető egyéb elemekhez hasonlóan –, éppolyan – társadalmi kötöttségek által nem korlátozott – módon használható fel a társadalmi termelésben, mint a tőke egyéb elemei, ami azt jelenti, hogy egymásra minden akadály nélkül átválthatók. Ebből következően az erőforrások általános használt fogalma nem azonos a klasszikus közgazdaságtan termelési tényezőivel, de szükség esetén a két fogalom viszonylag jól megfeleltethető egymásnak.¹²³

Az erőforrások három fajtáját, tehát az munkaerőt, a tudást, és a vagyont is, egytől egyig fel lehet használni mind szükségletkielégítést szolgáló gazdasági tevékenységekben, mind pedig nyereségszerzés célja által vezérelt, profitorientált termelési folyamatokban, azonban tőkévé, illetve áruvá, csakis sajátos felhasználási módjuk révén alakulhatnak át.¹²⁴ Az erőforrásoknak ez a funkciótól függő átlényegülési képessége lényegében azonos azzal, ahogyan a pénz és a tőke kapcsán Marx megfogalmazta.

Marx a tőke fogalmát elkülönítette a pénz fogalmától, ezután pedig leírta azt a sajátos módot is, amelynek során a pénz átváltozik tőkévé (Marx, 1967: 163-172.). Ahogy írta; „...*pénz mint pénz és pénz mint tőke először csak abban különböznek, hogy körforgásuk formája különböző. Az áruforgalom közvetlen formája Á-P-Á, áru átváltoztatása pénzzé és pénz visszaváltoztatása áruvá, eladás vétel céljából. E formán kívül azonban van egy másik, tőle sajátosan különböző is, a P-Á-P forma, pénz átváltoztatása áruvá és áru visszaváltoztatása pénzzé, vétel eladás céljából. Az a pénz,*

122 A föld - beleértve a vizet is és a többi olyan természeti erőforrást is, amelyek felhasználásai joga ezekben a társadalmakban jogszabályi keretek által szabályozott -, és az abból származó járadék a közgazdaságtanban azért van elméletileg külön kezelve, mert a föld kínálata – szemben a tőkével – tőkéletesen rugalmatlan.

123 Megközeítemnek, illetve értelmezésemnek ez a szempontja tehát némileg hasonló Lengyel Györgyéhez és Tóth István Jánoséhoz, akik amikor Max Weber elméleti megfontolásait követve kísérletet tettek a társadalmi tagozódás leírására és az osztálykonceptió operacionalizálására, azt a kérdést tették fel, hogy hogyan befolyásolják a tőkepiac, a munkaerőpiac és a földpiac változásai a jövedelmi esélyeket (és a jövedelmekkel való elégedettséget). Másiként megfogalmazva azt kívánták elemezni, hogy „...*a termelési tényezők piaci és a szociális redisztribúció által kifizetett térben kikristályosodott pozíciók milyen jövedelmekkel és elégedettséggel járnak (ezek szinkronban vannak-e), s milyen esélyeket hordoz a multipozicionális (tehát, hogy valaki egyszerre van jelen a tőke-, a munkaerő-, vagy a földpiacon, illetve ha valaki kizorul ezekről... [vagyis akiknek megélhetését] ...szociális és transzferjövedelmek biztosítják*” (Lengyel – Tóth I.J., 1998: 52., 61.).

124 Itt szeretném kifejezni utólagos köszönetemet korábbi témavezetőmnek, Angelusz Róbertnek, aki még jelen értekezés témaválasztása előtt tette fel nekem azt a kérdést, hogy mi az eltérés az erőforrás és a tőke fogalmainak jelentéstartalma között. Bár együttműködésünk sajnálatosan rövid időre korlátozódott, ez a kérdés mégis alapvetően meghatározta a társadalmi struktúráról formálódó gondolataimat. Természetesen a kérdésre adott válaszóért csak engem terhel felelősség.

amely mozgásában ez utóbbi körforgást írja le, tőkévé változik át, tőkévé lesz, és rendeltetése szerint máris tőke” (Marx, 1967: 164.). (...) „A P-Á-P folyamat tartalmát ezért nem végpontjainak minőségi különbsége adja meg, hiszen mindkettő pénz, hanem csak a végpontok mennyiségi különbözősége. Végül több pénzt vonnak ki a forgalomból, mint amennyit az elején bedobtak” (Marx, 1967: 167-168.). (...) „Venni, hogy eladjunk, azaz teljesebben: venni, hogy drágábban adjunk el, P-Á-P’, ez látszólag ugyan csak a tőke egyik fajtának, a kereskedőtőkének sajátos formája. De az ipari tőke is pénz, amely áruvá változik, és az áru eladása révén több pénzzé változik vissza. (...) Valójában tehát P-Á-P’ a tőke általános formulája, ahogyan az a forgalom területén közvetlenül megjelenik” (Marx, 1967: 172.).

A pénz funkciója általi átlényegülésének ez a marxi logikája az erőforrásokra is kiterjeszthető. Általánosítva tehát úgy fogalmazható meg, hogy egy erőforrás csak abban az esetben változhat át tőkévé, amennyiben felhasználásának célja nem a szükségletkielégítés, hanem a profitszerzés. A tőkének ez az általánosított meghatározása – mint majd később részletezem – alkalmazható a pénz vagy más formájában létező vagyon mellett, a tudásra is, ugyanakkor nyomatékosítja, hogy a vagyon mint erőforrás, megkülönböztetendő a vagyontól, mint tőkétől.

6.3.2. Munkaerő értékesítés és szolgálat

Miután az erőforrások fogalmának és három fajtájának általános jellemzőit definiáltam, második lépésben ezek közül a munkaerő fogalmával, eltérő integrációs sémákban történő felhasználásával, valamint az ebből fakadó következmények feltárásával folytatom.

Marx a munkaerő fogalmának meghatározásakor első nekifutásra csak annyit ír, hogy: *„Munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében léteznek, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyenfajta használati értéket termel”* (Marx, 1967: 185.).

Azonban közvetlenül e definíció után tisztázza azokat a feltételeket is, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a munkaképesség, illetve munkaerő áruvá változzon át, vagyis hogy a pénzbirtokos a munkaerőt mint árut a piacon készen találja. Érdekes itt hosszabban is idézni Marxot, hogy munkaerőfogalmát minél teljesebben felidézzem: *„Az árucseré önamagában véve csak olyan függőségi viszonyokat foglal magában, melyek saját természetéből fakadnak. Ezt feltételezve a munkaerő csak annyiban és csak azért jelenhet meg áruként a piacon, amennyiben és mert birtokosa – az a személy, akinek a munkaereje – áruba bocsátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz az kell, hogy rendelkezessék vele, tehát szabad tulajdonosa legyen munkaképességének, személyének. (...) [továbbá] hogy a munkaerő tulajdonosa munkaerejét mindig csak meghatározott időre adja el, mert ha mindenestül, egyszer és mindenkorra eladja, akkor*

önmagát adja el, szabad emberből rabszolgává, árubirtokosból áruvá változik.” Tehát munkaerejének, mint tulajdonának és ezért saját árujának elidegenítésével nem mond le tulajdonáról. (Marx, 1967: 185.).

Marxnak a munkaerőre vonatkozó levezetése alapján tehát megállapítható (Marx, 1967: 184-194., 50-56.), hogy az emberi munkaképesség – amellet, hogy az emberi organizmus részeként funkcionáló termelési tényező/erőforrás – áruként funkcionáló munkaerővé, csak és kizárólag a (tőkés) piacgazdaság feltételei között válik. Ezen túl azonban Marx szerint a munkaerő áru formája szükséges feltétele annak is, hogy a pénz formájában lévő vagyontőkéként funkcionálhasson, hiszen azt írja, hogy a tőke „...*történelmi létezési feltételei koránt sincsenek meg az áru- és pénzforgalommal. A tőke csak ott jön létre, ahol a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa készen találja a piacon a szabad munkást mint munkaerejének eladóját, és ez egy az egytörténelmi feltétel egy világtörténelmet foglal magában*” (Marx, 1967: 188.).

Amennyiben Marx előbbi gondolatai mellett felidézzük a tőkés termelési folyamat körforgására vonatkozó és az erőforrások fogalmának tisztázásakor már idézett leírását is, akkor két állítást fogalmazhatunk meg arra vonatkozóan, hogy a különböző erőforrások felhasználása mely esetekben értelmezhető a tőkés termelés körforgásán belül, illetve, hogy mikor nem. Egyrészt, a rendelkezésre álló tetszőleges erőforrásoknak (1) szabadon elidegeníthető áru formában kell rendelkezésre állniuk, másrészt pedig, (2) a rendelkezésre álló erőforrásoknak ebben az áru formában végig kell járniuk a tőkés termelés teljes körforgását. Vagyis e két feltételnek tehát egyszerre kell teljesülnie ahhoz, hogy őket (akár a vagyont, akár a munkaképességet) a tőkés termelési folyamat elemeiként határozhatjuk meg.

Márpedig e két feltétel egyidejűleg csak a piaci integrációs séma magántulajdon intézményére alapozott keretei között teljesül, ahol a javak és szolgáltatások a csere integratív formájában (Polányi, 2005: 47., *illetve lásd 117. lábjegyzet*) (alku révén meghatározott árakon) történik. Ellenben a redisztribúció integrációs sémájában, ahol a javak és szolgáltatások a csere decizionált formájában (rendelkezések révén meghatározott árakon) történik, ott nem. Hiszen bár a modern, demokratikus politikai berendezkedésű, vegyesgazdaságok keretei között az első feltétel a közjószágként meghatározott erőforrásokon kívül minden már erőforrás esetében teljesülni látszik, akár a piaci, akár a redisztributív integrációs sémában használják fel őket, de könnyen belátható, hogy a tőkés termelési mód P-Á-P' formulája, kizárólag a piaci integrációs sémában teljesül. Hiszen bár a redisztribúció esetében is pénzért (P) vásárol a munkáltató, vagyis az állam munkaképességet, illetve munkaerőt, aminek segítségével kétségtelenül előállít bizonyos javakat, illetve szolgáltatásokat, de mivel ez utóbbiakat nem adja újra el, azaz nem - vagy nem piaci áron – értékesíti, így ezek nem változnak át áru formájukra (Á), és emiatt pénz (P') formájukra sem.

Vagyis a tőkés körforgás két szakasza közül sem a P-Á (pénz átváltoztatása áruvá), sem az Á-P' (áru visszaváltoztatása több pénzzé) nem teljesülhet. Ennek következtében a redisztribúció integrációs sémájának a piacgazdaság keretein belüli folyamata sokkal inkább a gazdaság szubsztantív fogalmában (Polányi, 2005: 40.) nyeri el értelmét, amelyben a gazdasági tevékenységek célja „csak” az emberek szükségletkielégítő javakkal és szolgáltatásokkal történő ellátása.¹²⁵

A másik oldalon, a munkavállalók, vagyis a munkaképességüket, illetve munkaerejüket áruba bocsátók oldaláról nézve ugyanezt a különbséget, megállapítható, hogy a redisztribúció integrációs sémában jellemző decizionált csere okán is más társadalmi viszony alakul ki a szerződéses felek – megbízó és a megbízott – között, mint a csere piaci integrációs formájában jellemző integratív formája esetében. Bár a potenciális munkavállalók szemszögéből nézve; a piacgazdaság keretei között munkaképességüket akár a piac, akár a redisztribúció integrációs sémájában kívánják értékesíteni, ezt végső soron mindkét esetben csak úgy tehetik meg, hogy ezt az erőforrásukat előbb áru formájában a munkaerőpiacra viszik, mégis, szerződéses kötelezettségvállalásuk aláírása után, teljesen eltérő gazdasági és társadalmi viszonyrendszerbe kerülnek, ha egyik vagy másik mellett kötelezik el magukat.

Polányi gazdasági integrációs sémáinak ismeretében tehát összességében kijelenthető, hogy mind a munkaerőnek (itt most még beleértve a tudást is), mind pedig pénznek, ez a sajátos – a tőkés termelés Marx által leírt körfolyamatára jellemző – felhasználási módja csak a piac integrációs sémájának keretei között lehetséges. A munkaképességnek, illetve munkaerőnek a redisztribúció integrációs formájában történő felhasználásának társadalmi viszonyát ezért meg kell különböztetni a piaci felhasználásától. Hiszen bár az előbbi esetében is viszonylag jól körülhatárolt feladatok, illetve tevékenységek elvégzéséért, egyértelműen meghatározott összegű ellentételezést kapnak a munkavállalók, ezt az összeget azonban sem Marx munkaérték-elmélete, sem pedig a modern közgazdaságtan határtermék-elmélete¹²⁶ alapján nem lehetséges közvetlenül¹²⁷ kikalkulálni. Emiatt a munkaerő, piaci integrációs sémában történő felhasználását értékesítésnek, a redisztribúció integrációs sémájában történő felhasználását pedig szolgálati viszonynak, vagy röviden szolgálatnak¹²⁸ nevezem.

125 Erre az értelmezésre köszön vissza Polányinak az a megállapítása, miszerint a gazdaság ökonómiai nalaízis keretében történő formális leírása – amelyben a tőkés termelési mód Marx által leírt körfolyamata is értelmezhető – az árszabályozó paicok rendszerén kívül elveszíti relevanciáját (vö. Polányi, 2005: 39.).

126 A modern közgazdaságtanban a jövedelmek termelési tényezők közötti eloszlására vonatkozó elméletében játszik fontos szerepet a határtermék-elmélet, több más fontos teoretikai eszköz, illetve fogalom mellett, mint pl. csökkenő hozadék, aggegált termelési függvény, stb. (vö. Samuelson-Nordhaus, 1999: 815-847.).

127 Közvetett kalkulációval meg lehet próbálkozni, de ez egyésszt meghaladná ennek az értekezésnek a kereteit, de az nem változtatna azon azon a tényen, hogy az értékesítés és a szolgálat két minőségileg eltérő társadalmi viszony.

128 Utalva ezzel egyrészt a redisztribúció integrációs sémáját legnagyobb mértékben alkalmazó modern államszervezet belsőleg erőteljesen centralizált, hierarchikus, alá-fölé rendeltségi viszonyokkal jellemezhető, rendelkezések és utasítások által működtetett viszonyaira, valamint másrészt a redisztribúciót nagy mértékben alkalmazó

6.3.3. Munkaerő és tudás

Miután a munkaerő eltérő integrációs sémák közötti felhasználásával összefüggésben tisztáztam az értékesítés és a szolgálat fogalmi különbségeit, harmadik lépésben a tudásnak a munkaerő fogalmáról történő leválasztásával, valamint e fogalmi szétválasztás következményeinek feltárásával folytatom.

Marx minden munkát visszavezetett átlagos egyszerű munkára, vagy a modern közgazdaságtan terminológiájával megfogalmazva; homogén munkaerő-kínálatra. Tehát nem választotta külön a tudást a munkaerőtől, sőt éppen ellenkezőleg, azt írja, hogy az egyszerű munkaerő az, „...amellyel átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik. (...) A bonyolultabb munka csak hatványozott, vagyis inkább megsokszorozott egyszerű munka, úgyhogy kisebb mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával” (Marx, 1967: 53-54., vö. 217.).

Ebből következően Marx az egyszerű és a bonyolult munka értéke között sem tett különbséget. A munkaerő értéke pedig állítása szerint „...meghatározott összegű létfenntartási eszköz értékévé oldódik fel. A munkaerő értéke ezért ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értékével, azaz a termelésükhöz szükséges munkaidő nagyságával együtt szintén változik” (Marx, 1967: 190., vö. 213., 344.). És bár Marxnál az érték és az ár két nagyon eltérő fogalom, amelyek a legtöbb áru esetében nem egyenlőek egymással, a munkaerő ára (munkabér) és a munkaerő értéke mégis többé-kevésbé megegyezik, mivel a „...munkaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg. (...) Feltesszük, 1. hogy az árukat értékükön adják el, 2. hogy a munkaerő ára, bár alkalmilag értéke fölé emelkedik, de ez alá sohasem csökken. Ha ezt egyszer feltettük, kiderült, hogy a munkaerő árának és az értéktöbbletnek relatív nagyságát három körülmény szabja meg: 1. a munkanap hossza vagyis a munka extenzív nagysága; 2. a munka normális intenzitása vagyis intenzív nagysága, úgy, hogy meghatározott idő alatt meghatározott munkamennyiséget fejtenek ki; 3. végül a munka termelőereje, úgy, hogy a termelési feltételek fejlettségi fokától függően ugyanakkora mennyiségű munka ugyanannyi idő alatt nagyobb vagy kisebb mennyiségű terméket szolgáltat” (Marx, 1967: 571-572.)

Annak ellenére, hogy e három tényező, vagyis a munkanap hossza, a munka intenzitása, és a munka termelőereje közül mindhárom változhat, és ennek következtében a munkaerő létfenntartási eszközeinek átlagos ára is emelkedhet vagy csökkenhet, ez nem módosítja azt az alapvető összefüggést, hogy a munkások munkabérében nincsenek belső differenciák, hiszen mindegyik

államszervezet korábbi történelmi, illetve civilizációs formáinak (vö. Polányi, 2005: 46.; 2004: 82.) paternalisztikus belső szervezeti viszonyaira.

egyaránt csak munkaerejének értékét (szükséges munka) – és itt tehát árát is – kapja meg a cserefolyamatban (vö. Marx, 1967: 572-583., 593-594.).

Mindez a munkaérték-elmélet keretei között igaz, annak ellenére is, hogy Marx tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a munka intenzitása és termelőereje változhat és emelkedhet (Marx, 1967: 56., 217.), hiszen mint írja: *„Az általános emberi természet olyan módosításához, hogy az ember egy meghatározott munkaágban ügyességre és készségre tegyen szert, hogy fejlett és specifikus munkaerővé váljék, bizonyos képzés, illetve nevelés szükséges, s ez is nagyobb vagy kisebb összegű áruegyenértékbe kerül. Aszerint, hogy a munkaerőnek többé vagy kevésbé bonyolult jellege van, kiképzési költségei különbözők. Ezek a tanulási költségek tehát – amelyek a közönséges munkaerőnél elenyészően csekélyek – a munkaerő termelésére fordított értékek körébe kerülnek bele”* (Marx, 1967: 190.).

Vagyis elvileg Marx is kalkulált azokkal a „befektetésekkel”, amelyeket az emberi-tőke-elmélet specifikus tőkeként értelmez, de Marx ezeket nem befektetésként, hanem csak a munkaerő termelési költségeiként értelmezte. A marxi munkaérték-elméletben csak ebben a tekintetben lehet jelentőséget tulajdonítani azoknak az összetevőknek, amiket ma az emberi tőke fogalma fed, ezért a munka intenzitásának (és termelőerejének) különbségei csak az országok közötti cserearányokat módosít(hat)ják (vö. Marx, 1967: 577-578., 582-583., 53-54.).

Márpedig ha a munkaerő értékének marxi meghatározásában csak a „szükséges létfenntartási eszközök értéke” tükröződik (Marx, 1967, 189., 190.), akkor a magas szintű speciális szaktudást felhalmozó eladó nem kaphatná meg e tudás megszerzésébe fektetett munkája értékét, továbbá a taníttatásába fektetett munka értékét sem, vagyis semmilyen módon nem tartalmazná a felhalmozás költségeit. És mivel Marxnál a munkaerőkínálat homogén, a munkabér pedig gyakorlatilag konstans, így, ezen az alapon nem tudjuk magyarázni munkaerőpiacon reálisan meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ugyanis az iskolázottság és az alkalmazottak jövedelmi színvonala közötti összefüggés számtalanszor bizonyított tapasztalati tény. Ennek fényében pedig a munkaérték-elmélet az eredeti marxi megfogalmazásában ma már nem védhető, és annak bírálatát vagy elhagyását az emberi tőkéről szóló szakirodalom eredményei mindenképpen indokolják.

Ugyan az emberi tőke közgazdasági definíciói sem teljesen egységesek, de lényegüket tekintve nagyon közel állnak egymáshoz. Sherwin Rosen definíciója szerint *„Az emberi tőke olyan tőke, melyet az emberek képességei és produktív ismeretei alkotnak. Az emberi tőkébe történő beruházás hozama abban áll, hogy növeli az egyén szakértelmét és jövedelemteremtő képességét, valamint a gazdasági döntéshozatal hatékonyságát mind a piacgazdaságon belül, mind pedig azon kívül”* (Rosen, 1998: 71.). Theodore W. Schultz emberi tőke fogalma általánosabb értelmű, és magába foglal az írni-olvasni tudástól és a csecsemőhalandóság csökkenésétől kezdve, az egészségi

állapoton, és a hosszabb élettartamon, át a családok gyermeknevelésre használt erőforrásaiig, valamint a háztartási költségvetéssel való racionálisabb és hatékonyabb gazdálkodásig bezárólag szinte minden, az emberek munkaképességével kapcsolatos tényezőt (vö. Rosen, 1998: 73.). Gary S. Becker emberi tőke fogalma¹²⁹, ha lehet még Schultznál is tágabb, és a képességek, illetve készségek mellett lefedi egészséget, a személyiséget, megjelenést, elismertséget, és még a végzettséget igazoló bizonyítványokat is (vö. Becker, 1993: 261-262.). Ez utóbbi értelmezés valamelyest hasonló – bár még mindig jóval szűkebb – mint Pierre Bourdieu kulturális tőke fogalma (vö. Bourdieu, 2008: 1998.).

A fenti meghatározások alapján megállapítható, hogy az emberi tőke a marxi értelemben vett munkaerő fogalmánál jóval széleskörűbb, ugyanakkor lefedi azt is, tehát nem tesz fogalmi megkülönböztetést a kettő között, hanem csak tágítja, illetve lecseréli a munkaerő fogalmát. Ebből következően az emberi tőke és a munkaerő fogalmainak jellemzői számos ponton megegyeznek, amit Rosen leírása jól példáz: *„...az emberi és a nem emberi tőke közötti formai különbségeknél jóval fontosabbak azok a különbségek, amelyek a tulajdonjogok természetét tekintve állnak fenn közöttük. Az emberi tőke tulajdonosa szabad társadalomban kizárólag az a személy, akiben a szóban forgó emberi tőke testet ölt. Az egyén, mindent összevéve, még önkéntesen sem adhat el jogilag érvényes követelést jövőbeli jövedelemteremtő képességére vonatkozóan. Ennélfogva az emberi tőkére épülő szolgáltatások cseréjét bérleti típusú piaci tranzakciókként elemezhetjük a legjobban”* (Rosen, 1998: 71.).

Emellett persze az is egyértelmű, hogy az emberi tőkének, a tőke marxi és klasszikus közgazdaságtani értelmezésével megegyező tulajdonságai is vannak. Az emberi tőke ugyan a *„...személyiség szerves részévé lesz, nem lehet vásárolni, eladni, intézmények tulajdonaként kezelni. Valójában mégis a tőke egy formájaként működik, ha értékkel bíró szolgáltatást nyújt”* (Schultz, 1998: 60.). Az emberi tőke „tőke” vonásai a beruházás közgazdaságtani fogalmával együtt érthetők csak meg, mert az emberek önmagukba történő beruházásai járulnak hozzá a munka termelékenységének, az emberi erőfeszítés munka értéktermelő képességének javításához (vö. Schultz, 1998: 45., 50., 54., 60.). Az emberi tőke tehát egyáltalán nem egyenlő az emberek veleszületett és természetes módon kiteljesedő képességeivel, amelyre vonatkozóan ne lenne értelmes alkalmazni a határtermelékenység-elemzés szempontjait.

A nagyobb mértékű emberi tőkéhez kapcsolódó magasabb jövedelmek a korábbi - bizonyos hozadékrátával egyenlő - beruházásokat kompenzálják. E korábbi beruházások részét képezik a közvetlen tandíj és a tanulás egyéb költségei mellett, a munkaerőpiacra történő belépés

¹²⁹ Az emberi tőke mai értelmezésének legelső képviselői között Theodore W. Schultz, Sherwin Rosen, és Gary S. Becker mellett meg kell említeni Jacob Mincer, Milton Friedman nevét is (vö. Becker, 1993: 15.).

elhalasztásával járó elmaradt kereset alternatív költségei is. Mivel a beruházási döntések és a megtérülés között az időtényezőt is figyelembe kell venni, ezért alapvetően az életpálya egészében megszerezhető jövedelem koncepciójában¹³⁰ érdemes gondolkodni (Rosen, 1998: 74-75.; Becker 265.).

Az emberi tőkébe az oktatáson keresztül történő befektetések tehát növelik az egyén termelékenységét, és a magasabb iskolázottság emiatt jár együtt magasabb keresetekkel. Az emberi tőke fogalmán alapuló értelmezés tehát „...elfogadja a határtermelékenység elméletét, amely szerint a munkaerő iránti keresletet az egyénnek a vállalati bevételekhez való határ-hozzájárulása határozza meg. Ebben az esetben a keresetek kifejezik a termelőképességet, a korábban felhalmozott emberi tőkével arányosak (...) Az emberitőke-beruházás alapmodellje. Mint bármely más tőkejószágra, az emberi tőkére is az jellemző, hogy létrehozása különböző időpontokban költségekkel jár, és ettől különböző időpontokban ad hozamot” (Varga, 1998: 15-16.; vö. Schultz, 1998: 54.; Becker, 1993: 29-33., 263-265., 272-274.; Rosen, 1998: 74-75.).

A tudás, vagyis az emberi tőke koncepciója tehát jól illeszthető a (neo)klasszikus közgazdasági elméletekhez, amelynek a kompetitív bérkülönbségekre vonatkozó megállapításai szerint az emberi tőke felhalmozása, tanulmányokba való idő- és pénzbefektetést feltételez, amely speciális munkaképességet hoz létre, ami mint a beruházás hozadéka, magasabb béreket eredményez (vö. Samuelson-Nordhaus, 1999: 874-875., 877.). Így nem véletlen, hogy Schultz a dolgozók reáljövedelmének és az egységnyi munka termelékenységének korábban megmagyarázhatatlan, nagymértékű növekedését, az emberekbe történő beruházások megtérülésének tudja be (vö. Schultz, 1998: 46., 52.).

Bár az emberi tőke természetére, és gazdaságon belüli funkcióira vonatkozó fenti magyarázatok – illetve az ezeket követő empirikus vizsgálatok – igen meggyőzőek, mégsem tekinti ezt a magyarázatot mindenki tökéletes és minden kétséget kizáró magyarázatnak.

Az ellenvetésekre például hozható fel a kredencializmus elmélete, amely empirikus végeredményeit tekintve első látásra meglehetősen hasonló emberi tőke elméletéhez, de elméleti magyarázata mégis eltér attól. A kredencializmus a(z iskolai) végzettségek önálló, sajátos szerepét állítja magyarázata középpontjába. Ez a megközelítés nem a munka értéktermelő képességének javulását látja az iskolai végzettségek és a jövedelmek kapcsolatában, hanem hogy a magasabb iskolai végzettséget bizonyító „papír” a feltétele a magasabb keresetekkel kecsegtető állásoknak, illetve hogy a

130 „Mivel a személy képzettségének és jövedelemteremtő képességének fejlődésére összpontosított, az emberi tőke elmélete a „permanens jövedelem” és vagyon elméleteként fejlődött ki” (Rosen, 1998: 74.).

vállalatok a „papír” alapján szelektálják az álláshelyekre jelentkezőket¹³¹. A kredencializmus mellett élők között gyakran megfogalmazódik az a feltételezés is, hogy nem az oktatás növeli a termelékenységet (és a jövedelmeket), hanem a „termelékenyebb tanulók” szereznek magasabb iskolai végzettséget. A kettő magyarázat természetesen nem zárja ki egymást (Becker, 1993: 19-20.; vö. Bourdieu, 1998: 164-165.; 2008a: 30-51., 2008b: 76-79., 2008c: 179-180.; 1978a).

Mivel a kredencializmus nem mond teljesen ellent az emberi tőke elméletnek, ezért gondolatmenetem szempontjából fontosabbak azok az ellenvetések, amelyeket Thomas Piketty fogalmazott meg az emberi tőke fogalmának alkalmazásával szemben. Piketty azt állítja, hogy az optimista hipotézis csak, miszerint az emberi tőke alapvető változást hozott volna a gazdaság működési módjában. Ugyanis szerinte csak kevés bizonyíték támasztja alá, hogy egy nagyon hosszú periódust vizsgálva a nemzeti jövedelem a munkára eső hányada valóban jelentős mértékben emelkedett volna, és hogy a gazdasági növekedés az emberi tőkének lenne betudható (Piketty, 2015: 177., 240.). Ez alapján pedig arra következtet, hogy „...a „nem humán” tőke éppen olyan elengedhetetlen a 21. században, mint amilyen a 18. vagy a 19. században volt...” (Piketty, 2015: 33.). Bár kétségtelen, hogy az emberi tőke a 21. században is az ösztőke meghatározó eleme, de ez szerinte már a 18. századra nézve is érvényes volt. Szerinte az emberi tőkével történő kalkulációknak „csak a rabszolgatartó társadalmakban van értelme, ahol az emberi tőke folyamatosan és visszavonhatatlanul piaci adás-vétel tárgya lehet...”, márpedig ezek ideje a jelek szerint már véglegesen leáldozott¹³² (Piketty, 2015: 177.).

Azon állítás ellen, hogy a termelési folyamatban a képzettség és általában az emberi munka egyre fontosabb szerephez jutott, és hogy emiatt emelkedett volna meg a munkára jutó jövedelemrész, egyrészt azt az ellenvetést fogalmazza meg, hogy nem áll rendelkezésre elégséges történelmi visszatekintő adat, hogy meg lehessen ítélni „a tőkére jutó jövedelemrész arányának nagyon hosszútávú alakulását”, amihez hozzáteszi, hogy a modern technológia is sok tőkét igényel, és a tőke pedig sokoldalúan felhasználható. Ebből „...adódóan rengeteg tőkét lehet felhalmozni anélkül, hogy a hozam nullára zsugorodna. Ilyen körülmények között nincs ok arra, hogy miért is csökkenne hosszú távon a tőkére jutó jövedelemrész aránya, még akkor is, ha a technológia olyan irányba fejlődne, ami kedvezőbb a munka szempontjából.” Másrészt Piketty azt is felhossa, hogy bár hihető, hogy a nemzeti jövedelem tőkére jutó részaránya hosszú távon jelentősen csökkenhet, de nagyjából

131 Ehhez az értelemezéshez hozhatjuk fel példaként Bourdieu „intézményesült kulturális tőke” fogalmát (vö. Bourdieu, 1998: 164-165.).

132 Piketty ezért az általa alkalmazott tőkefogalomból – a nem rabszolgatartó társadalmak esetében – ki is zárta a „piaci cserére nem bocsátható emberi tőkét”, miközben tőkefogalmába belefoglalta az immateriális javak egy részét is (a szabadalmakat és más szellemi tulajdont, pl. hírnév, márka-ismertségtől függ, vállalat szervezési mód, stb.), mivel az immateriális tőke tükröződik a vállalatok részvényeinek árában, és így részét képezi a nemzeti vagyonnak (Piketty, 2015: 61-62.).

ugyanilyen nagymértékű növekedés történt az ingatlan-, ipari és pénzügyi tőkeállományban is (Piketty, 2015: 240-241., 251-252.). Minezek ellenére Piketty is elismeri, hogy a gazdag, és a korábban szegény országok (pl. Japán, Dél-Korea, vagy újabban Kína) közötti konvergencia nagy részben annak (is) köszönhető, hogy jelentős mértékű – maguk által finanszírozott – befektetéseket hajtottak végre az emberi tőke fejlesztésébe, ami „*egyébként napjaink valamennyi kutatása szerint a hosszú távú gazdasági növekedés legfontosabb előfeltétele*” (Piketty, 2015: 83., 614-615.). Ez a kijelentés azonban – mint korábban már szó esett róla – nem csak az emberi tőke, hanem még az eredeti marxi munkaérték-elmélet alapjain is értelmezhető, így illeszkedik Piketty azon alapállásához, miszerint az emberi tőke fogalma nem igazán lényeges az egyenlőtlenségek alakulásának megértéséhez.

Az emberi tőkére vonatkozó pro- és kontra vélemények összegzése után azt a következtetést vonom le, hogy e fogalom újszerű tartalmait mindenképpen figyelembe kell venni a társadalmi struktúra mechanizmusainak megértéséhez, azonban nem olyan módon, hogy ezzel egyszerűen lecseréljük a munkaerő marxi fogalmát. Ehelyett a kettőt együtt érdemes alkalmazni, aminek azonban feltétele, hogy fogalmilag egyértelműen elkülönüljenek. Emiatt meg kell határozni egy olyan új fogalmat, amely az emberi tőke fogalmából csak azokat az elemeket veszi át, amelyek nem fednek át a marxi munkaerő fogalommal. Ez lehet a „tudás”.

A tudás megkülönböztethető mind a munkaerő-, mind a pedig a vagyon erőforrásának fogalmától, kettős természete alapján. Mivel a tudás, a munkaerő eredeti marxi értelmezéséhez képest a tanulás révén felhalmozható, így a vagyon erőforrás tőke funkciójának jellegzetességeit mutatja. Emellett a tudás felhalmozásának folyamatában a tanulás¹³³ éppolyan emberi munkavégzésnek tekinthető, mint amelyet Marx a tőke felhalmozásának folyamatában leírt. Amennyiben tehát a tanulást munkavégzésnek tekintjük, a tudást pedig árunak, úgy a piacgazdasági viszonyok között minden gond nélkül értelmezhetők a Marx által felvázolt – és pár oldallal korábban idézett – P-Á-P’ körfolyamat logikájában is.

Másrészt azonban a tudásnak vannak, a munkaerővel megegyező jellegzetességei is, mégpedig, hogy az ember szabadsághoz való jogának garanciái mellett nem idegeníthető el, továbbá, hogy a tudás felhasználásával szintén több érték termelhető, mint amennyi a létfenntartásához szükséges. Hiszen tekintve, hogy a tudás is az emberi organizmus elválaszthatatlan részét alkotja, így a munkaerő fenntartásához képest nem igényel semmiféle többletet maguknál a létfenntartási eszközök értékénél.

133 „A tanulók idejét és erőfeszítését célszerű a következőképpen megközelíteni: 1. A tanulók tanulnak, tehát munkát végeznek és ez a munka — egyebek között — emberi tőke termelődését segíti. A tanulás nem szabadidő-felhasználás, nem is csak fogyasztás; úgy tekintjük itt a tanulókat, mint „önmaguk alkalmazásában álló” tőke-előállítók” (Schultz, 1998: 63.).

Így akár a munkaérték-elmélet potenciálisan revideálható megközelítése, akár a határtermék-elmélet alapján is közelítjük meg a tudás fogalmát, mindkét esetben ugyanarra a következtetésre juthatunk. Arra, hogy a tudás olyan sajátos erőforrást jelent, amely mivel minőségileg különbözik mind a munkaerőtől, mind pedig a marxi, illetve (neo)klasszikus közgazdaságtani értelemben vett tőkétől, így sajátos osztályhelyzetbe sorolja birtokosait.

A tudás és a munkaerő tehát alapvetően hierarchikusan elrendezett fogalmak, a tudás mindig csak a munkaerőhöz képest több, illetve magasabb szintű tudás. Mivel a tudás koronként és országonként változó, ezért csak indirekt módon tudjuk elkülöníteni a munkaerőtől. Így tehát, bár a tudás és a munkaerő fogalmai minőségileg különböznek, azonban a gyakorlatban e minőségi jellegzetességeket is csak mennyiségi alapon ragadhatjuk meg, illetve közelíthetjük. Ehhez segítséget nyújt Marx átlagmunkaerő fogalma (Marx, 1967: 47-48., vö. 218.), amely szerint: *„Társadalmilag szükséges munkaidő az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglévő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsanak”* (Marx, 1967: 47-48.). Ez alapján pedig azt mondhatjuk, hogy a tudás, a puszta munkaerőhöz képest mindig csak relatíve magasabb munkaintenzitást és termelékenységet jelent, vagyis értékesíthetőségének kedvezőbb esélyei azonosítják. Ebből pedig az következik, hogy ha egy adott időpontban és egy adott helyen a munkaerőállomány átlagos tudásszintje – praktikusán képzettségi szintje – jelenti a munkaerő fogalmának felső korlátját, és az a minimálisan szükséges tudásszint azt az alsót, amelynél a foglalkoztatási esélyei drasztikusan csökkenni kezdenek, akkor csak az minősül tudásnak, ami ettől több, és az, ami ennél kevesebb, az csak hiányként értelmezhető, azaz a tudás-erőforrás hiányaként.

6.3.4. Rendelkezési hatalom

Miután sikerült leválasztani a tudás fogalmát a munkaerő fogalmáról, a negyedik lépésben rendelkezési hatalom fogalmával, valamint tartalmának és alapjának integrációs sémák szerinti sajátosságaival folytatom a fogalmi tisztázást.

Bár a jövedelmi egyenlőtlenségeket létrehozó okok és törvényszerűségek megnevezése, illetve levezetésük és értékelésük gyökeresen eltér a marxi munkaérték-elméletben és a (neo)klasszikus gazdaságelméletben, de az alapvető termelési tényezőket, vagyis ebből következően az alapvető „osztályokat” tulajdonképpen egyezőnek látják. Emellett abban sincs vita köztük, hogy a föld, a tőke, és a munka közül melyik egységeire jut a legkisebb szelet az össztársadalmi szinten megtermelt javak tortájából.

Jelen állás szerint úgy tűnik, hogy a (neo)klasszikus gazdaságelmélet fogalmai és modelljei (pl. csökkenő hozadék, határtermék, aggregált termelési függvény, stb.) a marxi munkaérték-elmülethez

képest jobban illeszkedő modelleket kínálnak az áraknak (legyenek azok akár fogyasztási javak, akár termelési tényezők), a munkavállalók munkaerőpiacon belüli jövedelmi különbségeinek, valamint a termelés eredményeinek, és a(z) – ezzel összefüggésben – keletkező jövedelmek (profit, munkabér, járadék) mértékének, illetve különböző termelési tényezők közötti eloszlásának magyarázatára. Úgy tűnik tehát, hogy a (neo)klasszikus közgazdaságtan a tőkés piacgazdaságok belső szabályszerűségeinek leírásához – minél tökéletesebb a verseny, annál inkább - hasznos eszköz, de az alapvető okokra; a miértre, nincs magyarázata. Vagyis arra az alapvető kérdésre nem ad választ, hogy miért is pont a tőke tulajdonosai vannak abban a kivételezett helyzetben, hogy az „új határtermékre” vonatkozó igényeik alapján eldönthessék, hogy éppen mennyi munkaerőt alkalmazzanak, és ennek eredményeképpen mekkora profira is tegyenek szert.¹³⁴

Marx számára ez utóbbi jelentette a központi problémát, viszont az ő értékelmélete a munkaerőpiacon belüli jövedelemkülönbségekre, vagyis a munkaerő árának 20. és 21. században megfigyelt differenciáltságára vonatkozóan nem fogalmaz meg elfogadható magyarázatot. Márpedig a munkabérek jelentős differenciáltságának empirikus ténye, oly könnyörtelenül mond ellent a marxi tézisnek, hogy ennek fényében a munkaérték-elmélet eredeti megfogalmazásában mint a jövedelemeloszlás magyarázata tarthatatlan. De mivel a (neo)klasszikus közgazdaságtani modellek nem reflektálnak a gazdaság társadalmi beágyazottságának kérdésére, végeredményben mégis csak egy olyan gazdaságon kívüli tényezőhöz kell (vissza)nyúlnunk, amely képes megmagyarázni azt is, hogy a tőkés piacgazdaságon belül, miért is éppen a tulajdonosok vannak a gazdasági folyamatok döntéshozóinak kivételezett helyzetében.

Az erre vonatkozó magyarázat tekintetében viszont egyetértés van Marx és Max Weber között. Ez a tényező szerintük nem más, mint a magántulajdon intézménye. A különböző termelési tényezők magántulajdona teremt lehetőséget kizárólagos használatukra, vagyis a felettük való rendelkezés hatalmára, ami pedig döntően kihat a segítségükkel termelt javakból és szolgáltatásokból történő (egyenlőtlen) részesedés mértékére.¹³⁵ A magántulajdon végső alapját azok az állami garanciák jelentik, illetve teremtik meg (elsősorban közrend, közbiztonság, védelem, és a jogrend), amelyek pedig végső soron fizikai erőszakon – vagy legalábbis az azzal való fenyegetésen – nyugszanak. A magántulajdon intézménye azonban maga is politikai küzdelmekben formálódott, formálódik, és

134 A gazdaság kompetitív piacoként történő értelmezése „...különösen alkalmasak a Mit és a Hogyan problémájának – az erőforrásoknak a különböző iparok közötti elosztásával és az egyes árucikkek legjobb előállítási módszerének a megválasztásával kapcsolatos kérdéseknek – a megoldására. A piacok azonban nem különösképpen alkalmasak arra, hogy megtalálják a legjobb választ a Kinek a számára kérdésére. A világ leghatékonyabb gazdasága a bérek és a tulajdon olyan eloszlását eredményezheti, amely a szabad piacoknak még a leghűségesebb védelmezőiben is megütközést keltene” (Samuelson-Nordhaus, 1999: 811.).

135 „Csak az a forma, amelyben ezt a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kiperéselik, különbözteti meg egymástól a gazdasági társadalomalakulatokat, például a rabszolgaság társadalmát a bér munkától” (Marx, 1967: 238.).

formálódhat. A mai, differenciált, demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságokban a fizikai erőszak állami monopólium, méghozzá demokratikus ellenőrzés alatt álló legitim állami monopólium. Maguk az államszervezetek a magántulajdon intézményén kívül álló jogi és politikai entitások, amelyeknek – elméletileg és ritkábban gyakorlatilag is – minden képességük adott ahhoz, hogy módosításokat hajthassanak végre a magántulajdonra vonatkozó szabályozásokban, vagy akár teljesen felforgassák őket. Ebből következően a magántulajdon intézménye maga, és vele együtt a különböző – minőségileg különböző – termelési tényezők/erőforrások feletti rendelkezési hatalom, azaz gazdasági hatalom terjedelme sincs kőbe vésve, bár a mai Európa demokratikus államaiban – mindennek előtt az Európai Unió tag- és társult országaiban –, ezek jelenleg igen biztos alapokon nyugszanak. Mint Weber írja: *„Minden (nemcsak az "állami") jogrend a felépítésén keresztül közvetlenül hatást gyakorol arra, hogy miként oszlik meg a hatalom – a gazdasági hatalom és minden másfajta hatalom is – az adott közösségen belül. (...) A "gazdasági eredetű" hatalom természetesen nem azonos a "hatalommal" általában. Ellenkezőleg: nagyon gyakran a gazdasági hatalom a más okokból fennálló hatalom következtében jön létre.”* (Weber, 2010b: 15.).

Így tehát visszajutunk a hatalom Max Weber-féle meghatározásához¹³⁶, mely szerint *„Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki a saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély”* (Weber, 1987: 77). Illetve máshol: *„"Hatalmon" itt egészen általánosan azt értjük, hogy egy vagy több embernek megvan rá az esélye, hogy egy közösségi cselekvés végrehajtása során a saját akaratát akár a többi résztvevő ellenállásával szemben is érvényesítse”* (Weber, 2010b: 15.).

A hatalom ezen meghatározása¹³⁷ nem áll messze Polányi felfogásától, hiszen amikor a gazdasági folyamatok elsajátítási mozgásainak két lehetséges esetét megkülönböztette, akkor ezekhez hozzárendelte a nekik megfelelő elsajátítási aktusokat is: *„Az elsajátítási mozgások határozzák meg mindazt a folyamatot, amelyet általában a javak forgalmának nevezünk, mind pedig a javak adminisztrációját. Az első esetben az elsajátítási mozgás tranzakciók következménye, a másodikban rendelkezéseké. Ennek megfelelően a tranzakció elsajátítási mozgás különböző személyek között, a rendelkezés pedig egyoldalú aktusa valamely személynek, melyhez a szokás vagy a törvény ereje révén meghatározott elsajátítási hatások kapcsolódnak.”* (Polányi, 2005: 40-41.).

136 Illetve ezen keresztül az osztályhelyzet weberi meghatározásának értelméhez, amennyiben az életesélyekkel kapcsolatos felsorolás helyébe a jövedelmet, a „gazdasági rendszer” helyébe pedig a gazdasági integrációs formákat illesztjük be. Ezek szerint tehát: osztályhelyzetnek nevezzhetjük a jövedelemszerzésnek *„...azt a tipikus esélyét, amely a javak vagy szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezési hatalom mértékéből és jellegéből (illetve hiányából), valamint abból következik, hogy miként lehet ezt a rendelkezési hatalmat az adott gazdasági...”* rendszer integrációs formáin belül bevételek vagy jövedelmek elnyerésére fölhasználni (vö. Weber, 1987: 303.).

137 Amelynél érdemes ragaszkodni az uralom fogalmától való elkülönítés eredeti weberi értelmezéséhez (vö. Vastagh 2013: 434.). Weber szerint ugyanis *„Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak”* (Weber, 1987: 77.).

Mindezekből az a következtetés adódik, hogy a rendelkezési hatalom két¹³⁸ formája jellemezi a mai, differenciált, demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságokat; egyrészt a magántulajdonon alapuló gazdasági hatalom, másrészt a közhatalmon és köztulajdonon alapuló politikai hatalom. Ebből következően a piac- és a redistribúció integrációs sémái önmagukban nem elégségesek a társadalmak strukturális mechanizmusainak leírására, és az ezekből fakadó osztálypozíciók megragadására sem. Az integrációs sémákat a rendelkezési hatalom rájuk – pusztán empirikusan, de elméletileg nem feltétlenül¹³⁹ – jellemző, formáival kombináltan érdemes konceptualizálni. Tehát mivel a mai demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságokban a piaci integrációs sémát a magántulajdonon alapuló rendelkezési hatalom, a redistributív integrációs sémát pedig az köz-, illetve állami tulajdonon alapuló rendelkezési hatalom (eredendően fizikai erőszak monopóliumán nyugvó, legitim „közhatalom”) jellemzi, ezért a strukturális mechanizmusok pontosabb megjelölése érdekében érdemes egy-egy előtaggal tőkés-piaci-, illetve állami-redistributív integrációs sémáknak vagy alköröknek nevezni őket.

Így pedig azt mondhatjuk, hogy a tőkés-piaci integrációs sémát jellemző legfőbb mechanizmusok: (1) a különböző erőforrások feletti, decentralizált, magántulajdonon nyugvó (gazdasági) rendelkezési hatalom, (2) különböző erőforrások-, illetve a velük előállított javak szabad cseréje, piaci versenyviszonyok között.

Az állami-redistributív integrációs mechanizmusok pedig: (1) a különböző erőforrások-, valamint a jogszabályi keretek alakítása feletti, centralizált, fizikai erőszak monopóliumán nyugvó (politikai) rendelkezési hatalom, (2) valamint a különböző erőforrások, illetve a velük előállított javak feletti adminisztratív rendelkezés, illetve rendeleteknek való engedelmeskedés, hierarchikus függőségi viszonyok között

Az erőforrás-integrációs modell integrációs sémáinak „előtagos-megnevezései” tehát arra utalnak, hogy az egyenlőtlenségeket a piac vagy a redistribúció gazdasági integrációs formái nem önmagukban – mint az elsajátítási mozgások formái (vö. Polányi, 2004: 72.; 2005: 42.) – hozzák létre. Bizonyos feltételek fennállása esetén a piac és a redistribúció lehet egyenlősítő, de generálhat egyenlőtlenségeket is. A tökéletes verseny absztrakt feltételei között a piac egyenlősíthet, egyenlősítő politikai szándék esetében pedig a redistribúció is ilyen hatással lehet. Ellenben monopolisztikus, illetve oligopolisztikus körülmények között a piaci elosztás is egyenlőtlenségek

138. „Az önszabályozó piac nem kevesebbet követel, mint a társadalom intézményes szétválasztását gazdasági és politikai szférára. Ez a dichotómia valójában csak újrafogalmazása az önszabályozó piac létezésének a társadalom mint egész szempontjából” (Polányi, 2004: 105.).

139 Hiszen elég csak az államszocializmusra utalni annak alátámasztására, hogy a gazdasági hatalom tökéletesen összeegyeztethető a redistribúció integrációs formájával. Történészek és jogtudósok feltehetően ennek ellentétére is gyorsan találnának történelmi példát (vagyis arra, hogy kizárólag a magántulajdon jogi alapzatán is nyugodhat politikai hatalom).

forrásává válhat, csakúgy, mint ahogy a redisztribúció akkor, ha egyes társadalmi csoportok (közvetlenül, vagy közvetetten) saját partikuláris érdekeik szolgálatába képesek azt állítani. Tehát a társadalmi struktúra elosztási és újraelosztási mechanizmusai között nem elegendő önmagukban a gazdasági integrációs sémákat megnevezni, hanem ezeket a hatalom egyikben, illetve másokban hatékony formáival, azaz a magántulajdonnal és a szabályalkotás feletti rendelkezési hatalommal (közhatalom) kombináltan kell figyelembe venni.

6.3.5. Erőforráshiány és vagyon

Miután tisztáztam a rendelkezési hatalom fogalmát, valamint tartalmának és alapjának integrációs sémák szerinti sajátosságait, az ötödik lépésben a vagyon és az erőforráshiány fogalmával zárom az erőforrás-integrációs modell osztályhelyezeteinek meghatározásához szükséges nem-konvencionális fogalmak meghatározását.

Az eddig körbejárt fogalmak elsősorban a társadalmi munkamegosztás azon elveinek, strukturális mechanizmusainak elkülönítését szolgálták, amelyek a ténylegesen munkát végző, vagy a munkavégzést irányító emberek, illetve pozícióik közötti minőségi elkülönülést létrehozzák. A korábbi fogalmak tehát a társadalom, gazdasági-, illetve politikai szervezeteiben aktív közreműködői szerepet vállaló egyének differenciálódásának alapelveit adják meg. A társadalmi munkamegosztásnak azonban van, illetve lehet egy másik, passzív oldala is, ahol az aktív közreműködőktől megkülönböztethetjük a passzív fogyasztókat, akik a társadalmi termelésből nem, csak a társadalmi fogyasztásból vállalnak részt. Ez utóbbiak minőségileg elkülönülő, a tőkés-piaci integrációs sémába tartozó osztályhelyezeteit meghatározhatjuk a fentiekben már ismertetett fogalmakkal, ezért ezekkel érdemes előbb foglalkozni.

A társadalmi struktúra tőkés-piaci mechanizmusok felhasználásával működő alkörében három fajta erőforrás felett rendelkezhetnek hatékonyan a társadalmi cselekvők. Ezek a fizikai munkavégző képesség (azaz a munkaerő), a tudás és a vagyon. E három erőforrás bármilyen kombinációban előfordulhat az egyes embereknél, beleértve azt az esetet is, hogy bizonyos személyek ezek közül egyikkel sem rendelkeznek. Őket erőforrás-hiányosnak nevezhetjük. Bár szinte magától értetődő, hogy milyen okok következtében kerülhet valamely személy ilyen helyzetbe, de a rendelkezés vagy birtoklás, és a hiány közti elméleti határvonalakat érdemes mindhárom erőforrás esetében tisztázni.

Vagyonon mint erőforráson, alapvetően egy magánszemély, tulajdonában álló javainak összességét értem, legyen az bármilyen – materiális vagy immateriális – formában (pl. készpénz, bankbetét, részvény, ingóság, ingatlan, föld, örökbérleti bérleti jog, szellemi tulajdon, védjegy, szabadság, stb.). A vagyon felhasználása több módon is lehetséges. Ezek közül a legfontosabbak közé tartozik, hogy egyrészt tőke formájára lehet átalakítani (aktív funkció), amennyiben birtokosa profitorientált

gazdasági tevékenységbe kezd, másrészt pedig az, hogy földjáradék, kamat, bérleti díj, életjáradék szerzésére lehet felhasználni (passzív funkció), amennyiben birtokosa ennek megfelelő formára transzformálja.

A vagyont aktív funkciójában a tőkés termelés körfolyamatában betöltött szerepével lehet legjobban szemléltetni, amikor is a tulajdonos vagyont profitszerzés céljából beveti a P-Á-P' (pénz-áru-több pénz) körforgásba, vagyis azért vesz, hogy eladjon, s így több pénzhez jusson (vö. Marx, 1967: 172.). Ettől az esettől megkülönböztethetjük azt, amikor tulajdonosa, passzív funkciójában, de szintén „pénzszerzés” vagyis jövedelemszerzés céljára használja fel vagyont. Ez utóbbi esetben nem történik elidegenítés, nem történik valódi csere, csak (alacsonyabb kockázatú) kölcsön-, illetve bérbeadás (pl. föld- vagy ingatlankiadás, bankbetét, részvényalap, magánnyugdíjpénztár, stb.), így pedig a P-Á-P' helyett a P-P' képlettel szemléltethető.

Mivel Max Weber az általa meghatározott különböző „osztályhelyzetek” jellemzése során – a vagyont aktív funkcióját játszó tőkéhez való viszonyukban – szinte tökéletesen körülírta – sőt egyik esetében nevesítette – azt a két osztályhelyzetet, amelyeket én a tőkés-integrációs séma passzív osztályhelyzeteiként azonosítok, ezért érdemes itt hosszabban is idézni Webert: *„A legelemibb gazdasági tény, hogy már önmagában az is sajátos megélhetési esélyeket teremt, ahogyan az egymással a piacon csere céljából találkozók és versengők sokaságán belül a dologi javak birtoklása fölötti rendelkezés megoszlik. A birtokkal nem rendelkezők a határhaszon-törvény értelmében nem tudnak beszállni a nagyra értékelt javakért folyó versenybe, ahol mindig a vagyonosok vannak kedvező helyzetben, és így e javak megszerzése ténylegesen az ő monopóliumukká válik. Monopóliummá válik az az esély, hogy valaki csere útján nyereségre tehet szert (...) és így nincsenek feltétlenül ráutalva a cserére. (...) [Az] árharcban – legalábbis általában – sokkal erősebbek, mint a vagyontalanok, akik nem tudnak mást felkínálni, csak a munkájukat (...) és mindenképpen túl kell adniuk rajta, ha egyáltalán életben akarnak maradni. (...) Az osztályhelyzet szempontjából ennél fogva mindig az az alapvető kérdés, hogy valakinek "van", illetve "nincs birtoka", (...) különbséget jelentenek a birtokkal rendelkezők osztályhelyzetében, (...) hogy milyen "értelmet" tulajdoníthatnak és tulajdonítanak birtokuk – mindenekelőtt pénzt érő birtokuk – értékesítésének, és más-más értelmet tulajdoníthatnak neki attól függően, hogy például a járadékosok osztályához vagy a vállalkozók osztályához tartoznak-e...”* (Weber, 2010b: 15.).

A fenti idézetben tehát Weber nevesítette a vagyonosokat/birtokosokat, illetve a vagyont funkciója szerint kettéváló két osztályhelyzetüket, azaz a vállalkozókat és a járadékosokat, továbbá a vagyontalanokat. A vagyontalanok esetében pedig utalt a lehetséges kettéhasadás két végeredményére, azaz a munkavállalásra, illetve ennek kudarca esetén az éhenhalás veszélyére. Mivel a vállalkozóknak és munkavállalóknak megfeleltethető osztályhelyzetek elkülönítésére

szolgáló fogalmakat korábban már körbejártam, ezért most már csak a Weber által járadékosoknak nevezett, illetve a munka nélkül maradók nevesítetlen osztályhelyezeteivel kapcsolatos fogalmakat tárgyalom.

Mint láttuk, Weber szerint a vagyonosok/birtokosok aszerint válnak a vállalkozók és a járadékosok két osztályára/osztályhelyzetére, hogy milyen értelmet tulajdonítanak pénzt érő vagyonuknak. Alapvetően tehát Webernél is a magántulajdonban lévő vagyon felhasználási módja az, amely a vállalkozók és a járadékosok különböző osztályhelyezeteit elkülöníti.

Mihályi és Szelényi szerint azonban a modern tőkés piacgazdaságokban a járadék forrása nem kizárólag a földtulajdon és a természeti kincsek, és nem is csak az ingatlantulajdon, hanem – Weber „zárt csoportok” fogalmának felhasználásával – bármely jószág lehet, amennyiben egyes társadalmi csoportok képesek – legalább bizonyos mértékben – monopolizálni-, vagy szabályokon keresztül szűkössé tenni e szóban forgó jószág kínálatát. Vagyis „...Sørensen nyomán járadéknak azokat a jövedelmeket tekint[ik], amelyek „zárt társadalmi kapcsolatok”-ból, monopóliumokból, kartellekből, a szabályozó intézmények elfoglalásából erednek” (Mihályi – Szelényi, 2018: 5-6.). Ily módon járadék forrása lehet többek között a presztízs (pl. neves professzorok, legendás híró vezérigazgatók, népszerű sportolók), a szakmai érdekképviselői testületek által kiállított működési engedélyek (pl. ügyvédi-, orvosi, néha mérnöki), vagy akár bizonyos iskolai végzettségek is (pl. Ivy League diplomák), amelyek valódi „termelékenységükhöz” képest rendkívül magas jövedelmeket biztosítanak (vö. Mihályi – Szelényi, 2018: 12., 16-17.). Ezek mellett ugyanakkor a „hagyományos”, ingatlantulajdonon alapuló járadékoknak továbbra is nagy szerepük van, hiszen például az USA-ban „...a társadalom felső 10-20 százaléka jelentős vagyont örököl a fontosabb városok jobb negyedeiben található ingatlanok formájában. (...) Ez fontos mechanizmus, amely biztosítja, hogy a gazdagok s főleg a gyermekeik egyre gazdagabbak lesznek, míg a szegények megmaradnak szegénynek” (Mihályi – Szelényi, 2018: 15-16.).

Mihályi és Szelényi tehát Sørensen (2000) járadékelméletére alapozva a járadék fogalmát úgy definiálják, „...mint olyan jövedelmet, amely olyan források tulajdonlásából származik, amelyek hozzáférhetőségéből egyes aktorokat kizárnak. (...) [Ez a kizárás] történhet oligopóliumokkal, monopóliumokkal, kartellekkel vagy állami szabályozással.” A szerzők e meghatározáshoz rögtön hozzáfűzték az is, hogy bár „...a profitból, illetve bérekből eredő egyenlőtlenségek is számottevő morális és politikai probléma forrása lehetnek. Ám a tapasztalatok szerint liberális demokráciákban a választók döntenek el, hogy milyen fokú egyenlőtlenséget tartanak társadalmilag elfogadhatatlannak, s a versengő piacon keletkező profitokból, illetve jövedelmekből mennyit kívánnak az adórendszeren keresztül a módosabbaktól a szegényebbek felé újraosztani. A járadékból eredő egyenlőtlenségek azonban más jellegű kihívást jelentenek: (i) kétséggé teszik a

liberális kapitalizmus legitimációját, a meritokratikus jövedelemelosztás elvét; (ii) aláássák a források hatékony elosztását” (Mihályi – Szelényi, 2018: 14.).

Mihályi és Szelényi szerint a modern tőkés piacgazdaságok egyik fontos új jellemvonása – amely mindenekelőtt a poszt-államszocialista országokban játszik igazán meghatározó szerepet a társadalmi-, illetve jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásában (Mihályi – Szelényi, 2018: 6.) –, hogy *„egyre nagyobb vagyonok, s egyre több privilegizált társadalmi pozíció öröklődik át”*. Ezzel összefüggésben *„növekvőben vannak a járadékszerű, magas jövedelemből és az örököltet vagyonból keletkező járadékjövedelmek”*, és így kapitalizmus *„re-feudalizálódik”* (Mihályi – Szelényi, 2018: 15.). Márpedig a *„járadékok megszerzésére irányuló erőfeszítések más jellegű egyenlőtlenségeket hoznak létre, mint a profitmaximalizálás, és más politikai eszközökkel kell, illetve lehet ezeket kezelni”* (Mihályi – Szelényi, 2018: 15.).

Bár Mihályi és Szelényi gondolatmenete kiválóan alkalmas egyrészt arra, hogy rámutasson a vagyon hagyományos felfogástól eltérő immateriális elemeire, másrészt arra, hogy elméletileg elkülönítse a jövedelemben a munkabértől, a profittól, és az egyéb lehetséges összetevőktől a járadékot, arra azonban kevésbé alkalmas, hogy a járadéknak e fogalma alapján határolhassunk el azt az osztályhelyzetet, amelyet Weber „vagyonosoknak” nevezett. Ugyanis mint az a fenti példákból is kitűnik, a járadék ebben az értelemben sokszor éppen az aktív társadalmi szerepvállalás (pl. törvényi kizárás, piaci oligopólium, vagy akár kooperáció, stb.) eredménye, így pedig éppúgy lehet a tőkés vállalkozóké, mint a szakszervezetekbe tömörülő munkásoké, vagy az egyetemi tanároké. Az erőforrás-integrációs modell szempontjából azonban fontos egyrészt az, hogy kifejeződjön, mind a társadalmi munkamegosztásban betöltött sajátos szerep, mind pedig az integráció formája, másrészt pedig az, hogy nem csak a járadéknak, hanem a vagyon pusztán birtoklásából származó bármilyen fajta jövedelemet figyelembe kell venni. Így – ragaszkodva az eredeti marxi és weberi értelemben – „vagyonnak” tekintek minden, szokásos értelemben vett, pénzzé tehető (eladható vagy bérbe adható) tulajdont, ami – felhasználásának aktuális funkciójában – nem minősül tőkének. Strukturális szempontból annak a vagyonnagyságnak van kitüntetett szerepe, amelynek értéke akkora, hogy az abból potenciálisan származtatható jövedelem (kamatok, járadékok, bérleti díjak, osztalékok, stb.) összege eléri az adott társadalomban „minimálisan szükséges” havi folyó létfenntartási kiadások összegét, azaz a munkaerő marxi értelemben vett értékét (praktikusan a létminimum, illetve a szegénységi küszöb értékét). Tehát amely vagyontömegből származtatható bevételek – akár csak potenciálisan is, azaz feltételezve, hogy a vagyon tulajdonosa képes lenne alkalmas formára transzformálni vagyonelemeit –, eléri ezt a szintet. Mégpedig azért, mert ez az a vagyonnagyság, amely a piacgazdaság feltételei között megteremti a létbiztonságot, vagyis annak a lehetőségét, hogy a vagyon birtokosa bármikor – pl.

időskor, munkanélküliség, egészségkárosodás esetén, vagy csak ha úgy tartja kedve –, számára tetszőleges ideig távol tarthassa magát a gazdaságilag aktív tevékenységek végzésétől, az éhenhalás veszélye nélkül. Vagyoni szempontból erőforráshiányosnak tekinthető tehát mindenki, aki ennél a vagyonnagyságnál kevesebbel rendelkezik, ellenben vagyonosnak – és ezzel függetlennek, és strukturálisan viszonylag kötetlennek – mindazok, akik vagyona ezt a mértéket eléri vagy meghaladja.

E vagyonhatár mellett természetesen másodlagos, kiegészítő szempontból fontos szerepe lehet egy olyan – egyéni szinten legtöbbször – alacsonyabb relatív vagyonhatárnak is, amely bár nem feltétlenül biztosít teljes anyagi függetlenséget és létbiztonságot, mégis jelentős mértékben hozzájárul a tulajdonosának folyó kiadásaihoz, illetve esetlegesen a vagyonfelhalmozásához. Ezt a relatív határt az jelentheti, ha valakinek a vagyonából-, illetve megtakarításaiból származó bevételek jelentik az elsődleges jövedelemforrását.

A vagyonosok osztályhelyzete után nézzük az erőforráshiányosokét. Az erőforráshiány munkaerőre, illetve tudásra vonatkozó értelmezéséhez szintén Marx gondolatmenetéhez érdemes visszanyúlni. A munkaerő esetében egyértelműbb a helyzet, mivel ez értelmezésemben pusztán fizikai értelemben vett munkaképességre utal, így aki a természetes emberi életciklusánál fogva még-, vagy már erőtlen fizikumú (túl fiatal vagy túl öreg), vagy bármi más oknál fogva (pl. rossz fizikai és/vagy mentális egészségi állapot, illetve betegség; cselekvőképesség/jogképesség hiánya) nem képes a munkaerőpiacon minimálisan elvárt feladatok tartós végrehajtására, az munkaerő szempontjából erőforráshiányosnak tekinthető.

Emellett azonban figyelembe kell venni, hogy a mai technikai-, technológiai fejlettségi színvonalon, illetve üzemszervezési-, és irányítási módszerek mellett a veleszületett adottságként és természetes állapotként felfogott pusztán fizikai munkaerő önmagában már csak kis eséllyel biztosítja a munkavállalás lehetőségét. Tehát ma már a marxi értelemben vett munkás esetében is viszonylag magas a munkaerőpiacra történő belépés emberi tőkében kifejezhető küszöbszintje. Mint arról már a tudás és a munkaerő fogalmainak elhatárolásakor bővebben is szó esett, ennek meghatározása országonként változhat, de minden bizonnyal mindenütt valahol az alapfokú végzettség környékén találhatnánk meg azt az alsó határt, amelyet Marx – a korábban már idézetteknek megfelelően – a társadalmi átlagmunkaerő szintjének nevezett. Így tehát kiegészítve az előző feltételt; munkaerő szempontjából azok is erőforráshiányosnak tekintendők, akik készségei és képességei, illetve képzettsége és végzettsége, nem éri el a csak munkaerejükkel rendelkezők minimális szintjét. Mindhárom erőforrást figyelembe véve tehát erőforráshiányos pozícióban vannak mindazok, akik sem vagyonnal (aktív vagy passzív), sem munkaerővel, sem pedig tudás erőforrással nem rendelkeznek.

A társadalmi struktúra állami-redisztributív alköre azonban a legtöbb demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságban biztosít olyan pozíciókat, amelyeket jellemzően éppen az erőforráshiányos emberek számára tart fenn, és amely pozíciók – elvileg, és néhány ország esetében gyakorlatilag is – szintén garantálják a létbiztonságot elfoglalóik számára. Az állami-redisztributív integráció álkörének ezek a pozíciói – mivel a jog magától értetődően nem gazdasági, hanem politikai természetű fogalom – csak a politikai rendelkezési hatalom felől indulva magyarázhatók meg. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy ne lennének gazdasági természetű következményeik, és hogy bizonyos jogok nem állnának összefüggésben éppen a tőkés piacgazdaság működési módjával. Mivel a formálisan rögzített jogszabályok, jellemzően tudatos emberi alkotás eredményei, így egy-egy ország joganyagát mindig alakítják megszületésének és saját történelmi előzményeinek sajátosságai, és így – az aktuális és megelőző – politikai küzdelmek lenyomatait is magán viseli.¹⁴⁰

Az állami-redisztributív alkör passzív pozíciói – mint korábban, a 6.1. és 6.2. alfejezetben már szó esett róla – a szociális jogok átfogó fogalmával hozhatók összefüggésbe. A szociális jog fogalma azonban maga is képlékeny, maga is politikai mezőben formálódik, így a benne megfogalmazott alapelvek, illetve elemek – és gyakorlati megvalósításuk módjai is – többféle szempontból csoportosíthatók. Ilyen eltérő szempontrendszereket jelent többek között a szolgáltatás jellege/természete (pl. pénzbeli, dologi és személyes jellegű), az ellátásra való jogosultság (alanyi jogon járó és mérlegelésen alapuló ellátások), az ellátáshoz való hozzájutás elve (pl. alanyi jogon járó (univerzális) juttatások, normatív szelektív ellátások, rászorultsági ellátások), a finanszírozási forrás (pl. költségvetési adóbevételek, járulékokból fedezett), vagy éppen a jogosultak valamilyen szempontú csoportosítása (pl. munkanélküliek/álláskereső, fogyatékos személyek, gyermekek, családok, öregek, betegek, özvegyek, árvák, stb.). (vö. Juhász – Tausz, 2012; Hoffman, 2015; Drinóczi, 2018).

Mivel előfordulhat, hogy a pénzbeli és a természetbeni társadalmi transzferek meghatározása, több különböző normatív elv, vagy pusztán ad-hoc politikai döntések nyomán került szabályozásra az egymást váltogató és gyakorta eltérő ideológiai hátterű kormányzatok társadalompolitikai céljainak függvényében (lásd 3.5. alfejezet), így állami-redisztributív alkör passzív pozícióiban több lehetséges normatív elv is összekeveredhet. Ebből következően a javak és szolgáltatások, illetve jövedelmek elosztásának szempontjából a fenti csoportosítások mindegyike fontos jellegzetességeket vonultat fel. A felsorolt csoportosítások közül talán a finanszírozási forrás szerinti kategorizálás jár legközelebb ahhoz, ami az erőforrások integrációja felől történő megközelítéssel

¹⁴⁰ Mint például az angolszász és a kontinentális Európa (szociális) jogrendszerének sajátosságai (vö. Hoffman, 2015: 12-13.).

leginkább összeegyeztethető lenne, de az sem illeszkedik ellentmondásmentesen az elméleti konstrukcióba. Ezzel szemben – mint azt az alábbiak során remélhetőleg sikerül meggyőzően alátámasztanom – a pénzbeli transferek jogalapja elméletileg is koherens az eredetileg meghatározott három erőforrással.

Azt állítom tehát, hogy az erőforrás-integrációs modell szempontjából az állami-redisztributív alkör passzív pozícióit mindenekelőtt és alapvetően az elfoglalásukat lehetővé tevő jogalap határolja el egymástól. Az egyik ilyen jogalap a „szerzett” jogokra, a másik pedig – a továbbiakban jobb híján így nevezem – a „származtatott” (alapvetően emberi-, illetve szociális) jogokra vonatkozik. A szerzett jogok lényege és sajátossága, hogy a magánszemélyek korábbi cselekedetein-, teljesítésein-, míg a származtatott jogok alapvetően az egyes egyének emberi mivoltának és „a társadalomhoz”, illetve „a közösséghez” tartozásának elismerésén alapulnak.

A jogalapok e két minőségükben eltérő típusának tartalmát jól meg lehet világítani a Juhász Gábor és Tausz Katalin által körvonalazott társadalombiztosítás alapelvek segítségével (Juhász – Tausz, 2012: 39-40.), amelyek viszonylag jól hozzárendelhetők e két – strukturális szempontból – kiemelt jelentőségű jogalaphoz.

A szerzőpáros által felsorolt összesen hét alapelv közül négy, az állami-redisztributív integrációs sémában érvényesíteni szándékolt szociális jogok általános keretfeltételeit adják (az állami gondoskodás, az állami garanciavállalás, a jogorvoslati jogosultság, és a kötelező részvétel elvei), ami nem is meglepő, hisz ahhoz, hogy egy rendszer belső differenciálódásának elveit meg lehessen alkotni, előbb magát a rendszert kell létrehozni, meghúzva határait. A felsorolt hét társadalombiztosítási elv közül viszont kettő kifejezetten a szerzett jogok, egy pedig a származtatott jogok tartalmához áll közelebb. Értelmezésem szerint, így a szerzett jogokhoz elsődlegesen a járulékfizetés elve és a biztosítási elve kapcsolódik, míg a származtatott jogokhoz a szolidaritás elve.

A szerzett jogokhoz köthető járulékfizetési elv szerint a „...*társadalombiztosítási ellátásokhoz való hozzáférés alapvető feltétele a kötelezettek járulékfizetése. A járulékfizetés abban különbözik a közteherviselés alapján kivetett adóktól, hogy a befizetett járulék személyes és előre meghatározott szolgáltatások teljesítésére való igényt alapoz meg.*” A másik szerzett jogokhoz kapcsolódó elv, a biztosítási elv pedig azt fejezi ki, hogy a „...*kockázatközösség tagjává alapvetően járulékfizetéssel lehet válni, a biztosításban töltött idő befolyásolja egyes ellátások mértékét, színvonalát*” (Juhász – Tausz, 2012: 39-40.). A szerzett jog fogalmát tehát itt alapvetően úgy értelmezhetjük, mint amely befizetésekre hivatkozva kifizetésekre irányuló jogokat, vagyis kötelezettségeket keletkeztet. Bár mint látható, e jogalapban két elv is keveredik, de a kifizetés mindkettő esetében előzetes járulékbecsítés feltételéhez kötött.

Ezzel szemben a származtatott jogokhoz köthető szolidaritási elv úgy foglalható össze, hogy a „...*társadalombiztosítás társadalmi kockázatokat kezel olyan módon, hogy kockázatközösségbe* *kovácsolja a társadalom tagjait, együttesen teremti meg a kockázatok kezeléséhez szükséges* *alapot, melyből a kockázatok által jobban sújtott egyének nagyobb mértékben részesülnek, mint* *azok, akiket el tudják kerülni ezeket a kockázatokat (betegség, munkanélküliség stb.)*” (Juhász – Tausz, 2012: 39-40.). A származtatott jogot tehát alapvetően úgy értelmezem, mint amelyek alapján kifizetésekre irányuló követeléseket kötelezettségre hivatkozva nem lehet megfogalmazni, mivel befizetések (vagy egyéb teljesítések) nem hoztak létre kötelezettségi viszonyt, és ehelyett csak a társadalmi szolidaritás elvére hivatkozva lehet legitim módon megfogalmazni az erre irányuló igényeket. A származtatott jogalap esetében tehát a kifizetésnek nem feltétele az előzetes befizetés.

A szerzett jogalap és származtatott jogalap, az állami-redisztributív integrációs alkörön belül két alapvető osztályhelyzet határoz meg, amelyeken belül a járandóságok megállapításának egyéb feltételei, elvei, illetve mértékük és időtartamuk alapján, országonként – hasonló szociális jogrendszerrel rendelkező országok esetében esetleg csoportosan –, a pozíciók több alcsoportja is meghatározható. E két alapvető osztályhelyzet – történelmi-politikai gyökereiket tekintve – jellemzően az erőforráshiányosok kockázatainak csökkentése érdekében lett létrehozva, vagyis jellemzően azok számára, akikről az idézett weberi szövegrészlet alapján azt mondhatnánk, hogy körükben az éhenhalás veszélye akár reális kockázat is lehetne, ha egy olyan társadalmi rendszerben élnének, amelyet csak a tőkés-piaci séma integrálna. Mivel az állami-redisztribúciós sémában az erőforráshiányosok között csak kifizetéseik szerzett (igazolt), illetve származtatott (igazolatlan) jogalapja tesz különbséget, ezért előbbi igazolt-erőforráshiányosoknak, utóbbiakat pedig igazolatlan-erőforráshiányosoknak nevezem.

Az állami-redisztributív alrendszer passzív pozícióinak elhatárolására szolgáló két jogalap a társadalmi struktúra mechanizmusainak szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert csak ez az értelmezés teremti meg az egyértelmű megfeleltethetőséget a tőkés-piaci és az állami-redisztributív alrendszer két-két „passzív” osztályhelyzete között. Ugyanis az állammal szemben, szerzett jogok alapján támasztott legitim követelések eredményeképpen teljesülő kifizetések, úgy is felfoghatók, mint a befizetők saját korábbi befizetéseiből, azaz saját korábbi megtakarításaikból felgyűlt vagyonukból teljesülő, időben eltolt – de nem öröklődő – kifizetések. Ennek analógiáját pedig könnyen azonosíthatjuk a tőkés-piaci integrációs séma vagyonos (nem-értékesítő) osztályhelyzetében, ha a különböző (nyugdíj-, egészség, önszegélyező) magánpénztárakban gyűjtött megtakarításokra, illetve ezekből származó kifizetésekre gondolunk. Tehát végső soron a magántulajdon intézményének talaján állva a vagyonos (nem-értékesítő) és az igazolt-erőforráshiányos (pszeudo-vagyonos) osztályhelyzetekben is, a korábbi befizetésekre mint egykori

magántulajdonukból finanszírozott befizetésekre tekinthetnek, illetve hivatkozhatnak. A legitim kifizetési igény alapja tehát mindkét esetben ugyanaz, vagyis a „magántulajdon”; igaz egyik esetben a vagyonnak konkrét-, a másikban pedig kifizetési kötelezettséggé átlényegült formájában.

Ezzel szemben a magántulajdon talaján állva, az erőforráshiányosok két másik analóg¹⁴¹ osztályhelyzetébe tartozók, sem a saját korábbi megtakarításaikra, sem pedig a saját korábbi befizetéseikre hivatkozva nem képesek igazolni, hogy ők is jogosultak valamilyen jövedelemre, és emiatt kifizetési igényük alapjaként valamilyen tőlük független, általános értéket, illetve külső igazolási érvet kell meghivatkozniuk.

6.4. Az erőforrás-integrációs modellben nem konceptualizált elvek

Polányi a gazdasági rendszerek (szükségletkielégítést szolgáló javak és szolgáltatások termelése és elosztása) működési elveinek időben korábbi konceptualizálása során a piac és a redisztribúció elve mellett a reciprocitást (Polányi, 2004: 77., 78-81.) és az önellátást (Polányi, 2004: 83.) is ilyen lehetséges működési¹⁴² elvként jelölte meg. E négy elv szervezeti sémái, illetve formai megfelelői a személyek közötti oda-vissza mozgások (Polányi, 2004: 72.; vö. 2005: 42.) a szimmetria, a centritás, és az elszigetelődő zárt csoport (autarkia¹⁴³) (Polányi, 2004: 83-87., 310.; 2005: 42-43.). Későbbi munkájában azonban e négy közül csak hármat nevezett meg olyan integrációs formának, amelyek segítségével az empirikus gazdaságok intézményesülési módjai megragadhatók, és ezek között az önellátás nem szerepelt (Polányi, 2005: 42., 48.).

Azt gondolom, hogy későbbi munkájának ez az eltérő megfogalmazása nem a véletlennek vagy a feledékenységnek tudható be, hanem annak, hogy abban már csak a gazdasági integráció formáit, illetve mechanizmusait kívánta részletesen elemezni, és konzekvensen ragaszkodott saját fogalmi készletének belső logikájához. Polányi ugyanis már korábbi megfogalmazásukban is egymás mellett használta az „elv” és az „séma” fogalmait, mégpedig egyértelműen felcserélhetetlen értelemben, amiből arra következtethetünk, hogy tudatosan különböztette meg a kettő jelentéstartalmát (vö. Polányi, 2004: 77., 79., 85-86., 87.). Ezt egyértelműen alátámasztja a kettő viszonyára vonatkozó megállapítása, amely szerint az „...ilyen viselkedési elvek azonban nem

141 Ez az analógia azonban jelenthet, illetve létrehozhat izomorf és heteromorf struktúrát is (vö. Vastagh, 2017: 197-198.).

142 Máshol „viselkedési” elv (vö. Polányi, 2004: 77.)

143 A nagy átalakulás 2005-ös kiadásában a 86. oldalon „autarkia” (~önellátás, ~gazdasági elszigetelődés), a 87. oldalon „autokrácia” (~egyeduralom, ~önkényuralom) fordítás szerepel. A fordítás alapjául szolgáló 2001-es kiadású angol nyelvű eredetiben mindkét helyen (57. és 59. oldal) az „autarchy” (amerikai angol írásmódban „autarky”) szó áll, amely politikai konnotációban önkényuralmat, gazdaságban önellátást jelent. Polányi pár bekezdéssel korábbi – önellátás elvét taglaló – megjegyzéséből azonban kiderül, hogy az „autarchy” szónak az önellátás elvével kapcsolatban nem lehet politikai konnotációja, mivel azt írja: „...nem számít a csoport belső szervezete sem. Ez lehet olyan zsarnoki, mint a római familia, vagy olyan demokratikus, mint a délszláv zadruga...” (Polányi, 2004: 84.; vö. 2001: 56.). Vagyis a megfelelő magyar fordítás mindkét esetben „autarkia” lett volna.

válhatnak hatékonyakká, ha alkalmazásukra nem kínálkoznak létező intézményi sémák. A reciprocitás és a redisztribúció csak azért képesek biztosítani egy gazdasági rendszer működését írásbeli rögzítés és bonyolult közigazgatás nélkül, mert a szóban forgó társadalmak szervezetében a szimmetria és a centritás sémái is működnek. (...) A szimmetria és a centritás félig elébemeny a reciprocitás és a redisztribúció szükségleteinek. Az intézményi sémák és a viselkedési elvek kölcsönösen egymáshoz vannak igazítva. (...) A gazdasági rendszer valójában a társadalmi szervezet pusztá függvénye” (Polányi, 2004: 78-79.). „...a nyugat –európai feudalizmus végéig minden általunk ismert gazdasági rendszer a reciprocitás, a redisztribúció, családi önellátás, vagy e három kombinációja alapján szerveződött meg. Ezek az elvek egy olyan társadalmi szervezet segítségével intézményesültek, amely egyebek közt felhasználta a szimmetria, a centritás és az autarkia sémáját” (Polányi, 2004: 86.).

Polányi a későbbi munkájában pontosan megfogalmazta az integrációs sémák formai jellemzőit, amikor is azt írta, hogy a „...reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli; a redisztribúció egy központ felé irányuló, majd a központból kiinduló mozgásokat jelöli; a csere oda-vissza mozgásokra vonatkozik, melyek egy piaci rendszer „személyei” között zajlanak” (Polányi, 2005:42-43.).

Az önellátás elve viszont a saját fogyasztásra történő termelést jelenti (Polányi, 2004: 83.), aminek formája az autarkia. Így pedig az önellátás, egy zárt csoport tagjai szükségleteinek kielégítése érdekében történő termelést és raktározást jelent (Polányi, 2004: 84.), amely éppen a gazdasági egység atomizált jellegéből fakadóan külső kapcsolatokat nem feltételez. Márpedig ezt a fajta önellátást elméletileg vagy úgy képzelhetjük el, mint egy olyan szükségletkielégítő csoportot, amelynek tagjai tökéletesen egyenlőek mind tevékenységeiket, mind tevékenységeik eredményeit, mind pedig e tevékenység eredményeiből történő részesedésüket tekintve, amely esetben le kell mondanunk a mozgás dimenziójában történő értelmezésről, vagy pedig úgy, mint egy, a munkamegosztás-, eredményesség-, és részesedés által belsőleg tagolt csoportot, amely esetben viszont a piac, a redisztribúció, valamint a reciprocitás formáival tökéletesen leírhatók javaknak és szolgáltatásoknak a csoporton belüli egységek közötti elhelyezési és/vagy elsajátítási (Polányi, 2005: 40.) mozgásai.¹⁴⁴ Ebből következően úgy vélem, hogy a piacot, a redisztribúciót és a reciprocitást Polányi valóban „integrációs” mechanizmusként értelmezte, de az önellátást nem. Az önellátás elve viszont csak a gazdasági egységek atomizált, egymástól függetlenül működő egységeire utal, amely csak a zárt csoporton belül biztosítja a csoporttagok közötti integrációt, de a

144 Ezt a gondolatmenetet látszik alátámasztani az a tény is, hogy Polányi az önellátás esetében sem szabott méretbeli elméleti határokat, így az ugyanúgy értelmezhető a magánháztartásokra, mint egy egy országra. A Szovjetunió esetében például megemlíti, hogy az tulajdonképpen az önellátó gazdaság útjára lépett, ugyanakkor integrációs sémája dominánsan a redisztribúció (vö. Polányi, 2005: 48. és 2004: 310.).

zárt csoportok között – össztársadalmi szinten – nem.

A fentiekből következő értelmezés szerint tehát egy integrációs elvet, csak akkor szabad integratívnak minősíteni, amennyiben „*a szóban forgó személyes viselkedések pusztán összegződése önmagukban*” még hozhatná létre az adott struktúrát (Polányi, 2005: 43.). Az önellátás esetében viszont az egyedi viselkedések egymástól függetlenül is vég nélkül ismétlődhetnek anélkül, hogy – önmagán a zárt csoporton túl – feltételeznünk kellene bármilyen külső struktúrát.

A fentiek mellett megalapozottan feltételezhető, hogy mai empirikusan is létező fejlett gazdaságok életében a reciprocitás és az önellátás elvei mint gazdaságszervezési formák, nagyságrendileg kisebb súlyt képviselnek a javak és szolgáltatások előállításának és elosztásának gazdasági folyamataiban, mint a piac és a redisztribúció integrációs intézményi sémái, ahogy az is, hogy intézményesítettségük foka is alacsonyabb szintű – ha intézményesített egyáltalán –, mint utóbbi kettőé.

Mindemellett önellátás és a reciprocitás elveinek mai gazdasági szerepére vonatkozóan is rendelkezésre állnak többé-kevésbé mérték és irányadó becslések. A saját fogyasztásra¹⁴⁵ történő termelés, mint az önellátás elvének helyettesítő mutatója alapján elég egyértelműnek tűnik, hogy a gazdasági tevékenységek e lehetséges működési formája Magyarországon – és minden bizonnyal minden más fejlett, demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságban is –, csak töredékében járul hozzá – a bevezetőben szereplő struktúra-definícióban szereplő „függő változó”, azaz a magánháztartások, jövedelem és anyagi javak tekintetében megmutatkozó egyenlőtlenségeinek alakulásához. Magyarországon a saját termelésű élelmiszerfogyasztás¹⁴⁶ aránya a teljes élelmiszerfogyasztáson belül 2005-ben még 10 százalékot meghaladó arányt képviselt, de ez az arány azóta - elsősorban a 2007 utáni években - 7-9 százalékra mérséklődött

145 A TÁRKI 2003-as monitor felvételének adatai szerint a magyarországi magánháztartások fogyasztásának havi átlagos értéke 103 156 Ft volt. Saját fogyasztásra termelt élelmiszert a 1-4 kvintilisekben nagyjából a háztartások 38-46 százaléka, míg a legfelső kvintilisben 29 százalékuk fogyasztott, ami átlagosan mintegy 40 százaléknak felel meg. Azokban a háztartásokban, ahol fogyasztottak saját termelésű élelmiszert, ennek átlagos értéke 28 954 Ft értéket tett ki, ami 19 277 Ft-ot jelentett a legszegényebb háztartásokban, és 38 402 Ft-ot a legfelső kvintilisben. (Bernát – Szívós, 2004: 291., 293., 295., 298.). Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az ezredforduló környékén Magyarországon nagyjából a saját termelésű élelmiszer fogyasztással megtakarított érték makro szinten nagyjából az összes háztartási főgyasztás 11-12 százalékát tehetette ki.

A KSH elemzése szerint „...a saját termelés részaránya a háztartásban fogyasztott élelmiszereken belül a 2000. évi 21%-ról 2006-ra 12%-ra módosult...” (KSH, 2007: 24., 53). Továbbá az „Élelmiszerek és alkoholmentes italok” egy főre jutó fogyasztási értéke 2011-ben a háztartások fogyasztásának 24,1 százalékát tette ki 2010-ben és 24,6 százalékát 2013-ban, de ennek csak 9,6, illetve 7,2 százaléka származott saját termelésből. Ezek az adatok még az összehasonlíthatóság módszertani problémái ellenére is kisebb mértéket jelenznek, mint a TÁRKI 2003-ra vonatkozó becslései. A legutóbbi időszakokra vonatkozóan pedig megállapítják, hogy a „...háztartások 2015. I. félévében személyenként havonta átlagosan összességében 21 904 forintot költöttek élelmiszereire, ebből 18 482 forint volt a vásárolt, 785 forint a saját termelésű...” (KSH, 2015a: 3.). Összességében tehát egyértelműen megállapítható az a tendencia, hogy a saját termelésből származó fogyasztás Magyarországon az ezredfordulót követő másfél, két évtized folyamán kicsi, és egyre csökkenő részarányát teszi ki a magánháztartások fogyasztásának.

146 Saját termelésű fogyasztásként csak a termékeket veszi figyelembe a KSH, „...vagyis a ház körüli gazdaságban termelt és elfogyasztott, esetleg elajándékozott élelmiszereket, italokat és tüzfűt” (Horváth, 2017: 60.).

(Horváth, 2017: 60.). Bár a saját termelésű élelmiszerfogyasztás az önellátás formájában¹⁴⁷ végzett gazdasági tevékenységeinek csak az egyik metszete, de ez a magánháztartások által végzett piaci és redisztributív integrációs formákon kívül végzett legjellemzőbb – elterjedtségben és nagyságrendjében is legnagyobb súlyú – tevékenysége. Ez alapján pedig arra következtethetünk, hogy bár az önellátás elve fontos és jelentős szerepet tölthet be az egyének és háztartások anyagi jólétének biztosításában,¹⁴⁸ de az egyéni, a háztartási, és nemzeti, illetve hazai jövedelem (GNP, GDP), illetve felhalmozás tekintetében még modernizált értelmében¹⁴⁹ sem képvisel akkora súlyt a mai fejlett gazdaságok keretei között, mint a piac és a redisztribúció.

A szakirodalomban gyakran a reciprocitás fogalma alatt szokták tárgyalni a háztartások közötti kölcsönös segítségnyújtás, erőforrás elosztás, transzfertámogatások mellett például az önkéntességet is, amely az egyik támpontot adhatja annak megbecsüléséhez, hogy a reciprocitás elve mekkora szerepet játszhat ma a magánháztartások jövedelmi-, illetve anyagi életszínvonalának kialakításában. Az önkéntesség fogalmába beletartozhat az önkéntes munka, az önkéntes tevékenység, az önkéntes segítség. Bár ezek tartalma és formája nem teljesen tiszta, de tágabb értelemben - és talán legáltalánosabban elfogadott meghatározása szerint - az *"önkéntesen, ellenszolgáltatás nélkül, nem rokoni-baráti kör részére végzett közhasznú munkavégzést"* érthetjük alatta (vö. Sebestény, 2017: 90.). Emellett három fő ismertetőjegye emelhető ki: (1) a tevékenység önkéntes, kényszer nélküli, (2) nem ellenszolgáltatás fejében végzik, (3) mások (tehát, nem háztartástagok, hanem azon kívüli személyek, csoportok, közösségek, társadalom) hasznára irányul (Perpék, 2017: 108., vö. Czike–Kuti 2006:24, Bartal–Kmetty 2011:55). A mértékek szemléltetése érdekében érdemes megemlíteni például, hogy 2013-as adatok szerint Magyarországon közel 490 ezer (szervezeti) önkéntes nagyjából 51 millió munkaórát dolgozott. Munkájuk értéke a becslések szerint 55 milliárd forintot tett ki, ami a magyar GDP 0,2%-ának felelt meg az adott évben (Perpék, 2017: 117., vö. KSH, 2012). Az önkéntesség mellett a reciprocitás vagy a háztartások közötti kölcsönös segítségnyújtás¹⁵⁰ címszavak alatt szokták tárgyalni a háztartások közötti anyagi

147 Amelynek kortárs értelmeze megfogalmazható például a következők szerint „...a háztartás olyan, nem a piaci szabályoknak megfelelően működő „üzem”, amelyben a megszerzett piaci vagy redisztributív jövedelmeket otthoni munkavégzéssel alakítják át olyan szolgáltatásokká vagy termékekké, melyeket vagy maguk fogyasztanak el, vagy másoknak adnak el, illetve ajándékoznak oda (Szép-Sik 2001)” (Sik, 2017: 6).

148 „Ha elfogadjuk, hogy a háztartások nem egymástól elszigetelten, hanem egymással sokféle kapcsolat által összefűzött hálózat részeként tevékenykednek (Sik, 2012), akkor belátható, hogy a háztartásközi munkacsere és barter mint a háztartás önellátó tevékenységének kiterjesztése jól illeszkedik a fenti tranzakcionista megközelítésbe...” (Sik, 2017: 11).

149 Amennyiben nem az eredeti, Polányi által meghatározott formájában értelmezzük, hiszen a mai magánháztartások jövedelmeiket a piacon szerzik és ott is költik el, vagyis teljes mértékben messze nem önellátók. Ennek ellenére természetesen az egyének saját maguk, illetve családtagjaik számára végzett meg nem fizetett háztartási munkáit egyéretelműen az önellátás fogalma alá sorolhatjuk.

150 Tudomásom szerint a KSH utolsó nagy, erre vonatkozó elemzése a kétezres évek közepén készült, amely az anyagi jellegű adott-kapott támogatások mellett a munkajellegű támogatásokat, és a szűk kapcsolati hálóban jelentkező

(pénzbeli vagy dologi) adott-kapott támogatásokat és a kölcsönös, anyagi ellenszolgáltatás nélkül végzett munkavégzést is. Az ezekre vonatkozó adatok, mint a reciprocitás¹⁵¹ elvének helyettesítő mutatói alapján elmondható, hogy a reciprocitás elve – vagy legalábbis az eredeti polányi-féle fogalom alá indokoltan vagy indokolatlanul besorolt tevékenységek, illetve transferek – napjainkban is igen elterjedt Magyarországon. Ezek pénzbeli értéke ugyan nehezen becsülhető,¹⁵² de az valószínűsíthető, hogy az önellátáshoz hasonlóan, messze elmaradhat a piaci és a redisztributív integrációs sémákban termelt társadalmi össztermék értékétől.

A nehezen elérhető és pontosként nem igazán jellemezhető statisztikai becslések mellett komoly elméleti problémákat vethet fel az is, hogy „a reciprocitást” integrációs sémaként vagy viselkedési elvként kell-e konceptualizálni a mai fejlett gazdaságokban. Polányi meghatározása szerint integrációs sémaként a *„reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli (...) [és így] tehát – háttérként – szimmetrikusan elrendezett csoportosulásokat feltételez. (...) Az egyének közötti reciprok viselkedés csak abban az esetben integrálja a gazdaságot, ha adva vannak szimmetrikusan szervezett struktúrák, amilyen a rokonsági csoportok szimmetrikus rendszere. (...) – meghatározott intézményes előfeltételek híján – az interperszonális viselkedés nem éri el a várt társadalmi szintű hatásokat. Csak egy szimmetrikusan szervezett társadalmi környezetben eredményez a reciprok viselkedés jelentőséggel bíró gazdasági intézményeket.”* (Polányi, 2005: 42-44., vö. 2004: 78-79.).

informális transfereket is megvizsgálta 2002-re vonatkozó adatokon (KSH, 2004). Ebből kiderült, hogy a „...háztartások körében az – egymásnak pénzben vagy vásárolt áru formájában – adott és kapott támogatások rendkívül elterjedtek, és a kilencvenes évek folyamán egyre gyakoribbá váltak. 2001-ben az adó háztartások aránya 80, a kapó háztartások aránya pedig 82%-ot ért el... [aminek eredményeképpen] a háztartások adott évi jövedelmüknek átlagosan 3–4%-át újra elosztják” (KSH, 2004: 6.). A munkajellegű támogatások esetében nem próbálták meg pénzösszegben is kifejezni az adott-kapott támogatások értékét, csak az előfordulási gyakoriságokra vonatkozó adatokat elemezték. Ezek alapján megállapították, hogy a „...munkajellegű támogatások legjelentősebb hányada (...) háztartási munkában, míg a legkisebb hányadaépítkezésben, felújításban jelent meg (...) A háztartási munkában, a gyermekellátásban és a felnőtt beteg ellátásában jelentkező transferek egy sokkal szűkebb kapcsolati hálóban (...) A szülő–gyermek reláció aránya a szűk kapcsolati hálóval jellemezhető segítségnyújtások esetében 75 és 87% között mozgott. Ha ezeket kiegészítjük a testvéreket, egyéb rokonokat is érintő segítségnyújtásokkal, akkor elmondhatjuk, hogy a munkajellegű támogatásoknak ezen típusai szinte kizárólag (92–96%) a rokoni kötelekeken belül zajlottak. (...) A szélesebb kapcsolati hálóval jellemezhető transferek esetében – az adott és a kapott oldalon is – jóval kisebb arányszámokkal találkoztunk a szülő–gyermek viszonyt illetően. Építkezésben, felújításban a támogatások 40-41%-a, javító-szerelő munkában az adott támogatások fele, a kapottak ötöde, míg mezőgazdasági munkában a támogatások 61–66%-a zajlott szülők és gyermekek között. Mindezek mellett elmondható, hogy a gyermekellátási transfereket kivéve, a munkajellegű adott támogatások – ellentétben az anyagi jellegű segítségnyújtással – legjelentősebb hányada a gyermek–szülő irányt követte.” (KSH, 2004: 13-14.)

151 Sik Endre - sok más elemzőhöz hasonlóan - arra hajlik, hogy közvetlen rokonságban álló háztartások közötti segítségnyújtást bizonyos esetekben a reciprocitás fogalmához sorolható összefüggéseket mutat (vö. Sik, 1984: 6-8.).

152 Bár erre vonatkozóan is komoly előrehaladást értek el a statisztikusok, hiszen a nemzeti számlák rendszerében kialakult a nemzeti transzfertszámlák alrendszere, amely felöleli „a háztartásokon belüli és a háztartások közötti magántranszfereket –, továbbá ennek kísérleti jelleggel kiterjesztett változatát, a nemzeti időtranszfertszámlát (...) [amely] a nem fizetett háztartási munkára szánt idő értékét számszerűsíti, és megbecsli annak mértékét, hogy az egyes korosztályokhoz tartozó családtagok milyen értékű munkát végeznek a más korosztályokhoz tartozó családtagok javára” (Gál – Szabó – Vargha, 2015: 621., 622.).

Sik például a háztartások közötti munkacserét – a kalákát – vizsgálta Polányi reciprocitás – Sahlins (1974) által sajátosan átértelmezett – fogalmának segítségével, ahol is megkülönböztetésre került az általános-, a negatív-, és a kettő közötti kiegyensúlyozott reciprocitás. (Sik, 2012: 31-32.). Meglátásom szerint a három közül egyedül az utolsó – Sik által konceptualizált – fogalom felel meg Polányi reciprocitás fogalmának. Mindenesetre a kalákában történő házépítés példáján keresztül Sik is utalt azokra a formai, illetve szervezeti jellemzőkre, amelyek véleményem szerint szükséges és elengedhetetlen kritériumait jelentik annak, hogy a háztartások közötti munkacserét a mai differenciált társadalmak keretei között (is) valóban „reciprocitásként” kezelhessük. A kaláka ilyen jellemzői többek között *„a hosszútávúság, a nyilvántartás hozzávetőlegessége, az értékelés-kalkuláció bizonytalansága, a primer csoportok rendszerébe való beágyazottság, a csoportmunka szervezésigénye és a hálózat fenntartásának társadalmi költségei stb.”* (Sik, 2012: 49.). Ezek közül a legfontosabb talán azt kiemelni, hogy a kalákában megvalósuló munkacsere összerendezettségét is, vagy a munkaszervezet, vagy pedig egy tágabb hálózat biztosítja (Sik, 2012: 38-39.). E személyes viszonyokon alapuló közösségi jellegű csoportosulások nélkül, az önkéntesen és fizettség nélkül végzett munka nem több, mint pusztán altruista viselkedés, vagy altruista munka (vö. Sik, 2012: 49.). Ahogy Sik írja: *„A rokonság, a szomszédság és a munkahely a munkacsere-kapcsolatok szerveződésének tere. Ezek a kötelékek elég általánosak és erősek ahhoz, hogy biztonságosan „felfűzhető” legyenek rá a munkacsere-tranzakciók sorozatai”* (Sik, 2012: 39.).

Sik szerint a kalákázást kikényszerítő otthoni munkaerőhiány kezelésének több megoldása is lehetséges, így a nem gazdasági célú-, a hatékonyságfokozó-, a zavarelhárító-, és a védekező kaláka (Sik, 2012: 47-49.). Ezek közül a zavarelhárító kaláka esetében, ha kiderül, hogy egy háztartás rendszeresen nem képes ellátni feladatait zavarok idején, illetve hogy a zavarok állandósulnak, és ezzel úgy szaporodnak el az altruista cseremunkák, hogy azok viszonzásának képtelensége mindkét fél számára nyilvánvalóvá válik, úgy ez azzal járhat, hogy megkérdőjeleződik a zavarban lévő háztartás önállósága, vagyis kliensi helyzetbe kerül, illetve más háztartás részévé, vagy annak független, de alárendel egységévé válik (Sik, 2012: 50.). Márpedig értelmezésem szerint a generációk közötti segítségnyújtások egy nagy részében – főként azokban, amelyek az idős szülők felé irányulnak – az ilyen altruista vonások az erősebbek, így ezeket nem a reciprocitás Polányi-féle integrációs sémája keretében kell értelmezni.

Bár a korábbi bekezdésekben bemutatott adatok, illetve példák azt mutatják, hogy a modern fejlett társadalmakban sem ritka az *„egyének közötti kölcsönös segítség”* (Polányi, 2005: 43.), de ezt inkább mint viselkedési elvet és nem mint integrációs sémát értelmezhetjük. Ugyanis ha „a reciprocitást” intézményi sémájaként akarjuk értelmezni, akkor csak a – szimmetrikus csoportosulásokként szerveződő – háztartások közötti rendszerszintű kölcsönös segítségnyújtást

sorolhatnánk alá, és így a háztartáson belüli segítségnyújtást (pl. a közvetlen felmenők és leszármazottak gondozását, illetve támogatását) elméletileg akár az önellátás elvéhez is sorolhatnánk (vö. Polányi, 2005: 45.; 2004: 84.). Ugyanis a gyermekek, betegek és idősek gondozása, illetve támogatása, még ha térbelileg elkülönülő magánháztartások között folyik is, egyrészt értelmezhető úgy, mint amely továbbra is a „család” zárt csoportján belül zajlik, másrészt maga a segítség nem feltétlenül kölcsönös és szimmetrikus. Továbbá ha bizonyos esetekben a segítség, illetve a támogatás kölcsönös és szimmetrikus is, a mai differenciált társadalmakban nem keletkeztet olyan – feltétlenül betartandó – lekötelezettségi viszonyokat (vö. Polányi, 2005: 45.), mint amelyeket az archaikus társadalmak esetében (vö. Bourdieu, 2002: 120-126., 149-158., 177-178; 2009: 287-298., 298-304.).

Minden elméleti és definíciós nehézség ellenére a rendelkezésre álló adatok alapján úgy látom, hogy megalapozottan levonható az a következtetés, hogy az önellátás és a reciprocitás elvei a mai Magyarországon – és minden bizonnyal a többi mai fejlett európai vegyesgazdaságban is – csak alárendelt, kiegészítő szerepet tölt be a piac és a redisztribúció két domináns integrációs sémájához képest (vö. Polányi, 2005: 47-48.). Ebből következően sem az önellátás, sem a reciprocitás nem kerül integrációs sémaként értelmezésre az erőforrás-integrációs modellben.

Ez utóbbi döntés azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy amennyiben a későbbiek során kiderülne, hogy akár „a reciprocitást”, akár „az önellátást” integrációs sémaként lenne érdemes felfogni, abban az esetben a modell bármiféle komolyabb elméleti akadály nélkül kiegészíthető lenne ezzel a két sémával is. Az adatok fényében azonban a reciprocitást és az önellátást inkább viselkedési elveknek tekintem, amelyek vizsgálatára inkább egy másik elemzési szinten; a társadalmi cselekvések nem-, vagy kevésbé formalizált elemzési szintjén (vö. Bourdieu, 2002: 120-126., 149-158., 177-178; 2009: 287-298., 298-304.; illetve *lásd 5. alfejezet*) lenne érdemes sort keríteni, mivel feltételezem, hogy ezekre a viselkedési elvekre, mint az objektív osztályhelyzetekkel (Bourdieu, 2002: 21-24.; 2010: 95.) homológ viszonyban álló (Bourdieu, 2010: 227-229.) struktúrákra érdemes tekintenünk. Ez utóbbi kérdés megválaszolása azonban jelen értekezés keretei között nem szükségszerű, és sajnos nem is tudok rá sort keríteni.

6.5. Az erőforrás-integrációs modell alapvető osztályhelyzetei

Miután megelőző három alfejezetekben körvonalaztam mai demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságok jövedelmi egyenlőtlenségeit feltevésem szerint legerőteljesebben meghatározó tényezőket és mechanizmusokat, majd pedig tisztáztam azokat a fő fogalmakat, amelyek segítségével feltevésem szerint e tényezők és mechanizmusok legfontosabb jellemzői a legjobban megragadhatók és kizártam azokat a fogalmakat, amelyeknek feltevésem szerint nincs döntő

szerepük a jövedelmi egyenlőtlenségek magyarázatában, most már csak az maradt hátra, hogy e fogalmak segítségével megkíséreljek felépíteni egy olyan absztrakt modellt, amely egyszerű, logikus, átlátható, de az összes lényegesnek tételezett tényezőt és mechanizmust magában foglalja és így alkalmas arra, hogy e tényezők és mechanizmusok változásaiból, súlyponteltolódásaiból fakadó következményeket láthatóvá tegye.

Az értekezés korábbi részeiben leírtak alapján az absztrakt modell felépítésének kiindulási axiómájaként leszögezhetem, hogy a mai demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak mindegyike többé vagy kevésbé vegyesgazdaság. Ebből következően a társadalmi struktúra legalapvetőbb jellegzetesége, hogy – felhasználva a 6.3. alfejezetben definiált fogalmakat – hogy az integráció két strukturális alrendszer segítségével kerül megvalósításra bennük, azaz elkülönül a tőkés-piaci integrációs alrendszer mellett az állami-redisztributív alrendszer is.

A társadalom tagjai tehát elméletileg három fajta erőforrással (munkaerő, tudás, és vagyon) a társadalmi-gazdasági integráció e két relatíve elkülönülő intézményrendszerébe léphetnek be, illetve használhatják fel ezeket az erőforrásokat eltérő keretek között és különböző módokon jövedelmek szerzésére. Így abból indulhatunk ki a modell felépítése során, hogy a társadalmi struktúra különböző pozíciói közötti legalapvetőbb különbség, hogy az azokat elfoglaló egyének a termelésben betöltött szerepük révén, piaci elosztó-mechanizmusokon keresztül (tőkés-piaci alrendszer), vagy pedig az állam által adók révén elvont forrásokból részesülve, újraelosztási-mechanizmusokon keresztül (állami-redisztributív alrendszer) tesznek-e szert jövedelmekre.

A tőkés-piaci integrációs sémát jellemző legfőbb mechanizmusok: (1) a különböző erőforrások feletti, decentralizált, magántulajdonon nyugvó (gazdasági) rendelkezési hatalom, (2) különböző erőforrások-, illetve a velük előállított javak szabad cseréje, piaci versenyviszonyok között.

Az állami-redisztributív integrációs mechanizmusok pedig: (1) a különböző erőforrások-, valamint a jogszabályi keretek alakítása feletti, centralizált, fizikai erőszak monopóliumán nyugvó (politikai) rendelkezési hatalom, (2) valamint a különböző erőforrások, illetve a velük előállított javak feletti adminisztratív rendelkezés, illetve rendeleteknek való engedelmeskedés, hierarchikus függőségi viszonyok között.

A tőkés-piaci integrációs sémát tehát olyan viszonyok jellemzik, amelyekre vonatkozóan – főbb vonalakban, és belső tagoltságuktól, illetve eltérő magyarázataiktól most eltekintve – ma is többé-kevésbé érvényesnek tekinthetjük Marx, Weber, és Wright alapvető megállapításait. Így a társadalmi struktúra tőkés-piaci alkörének osztályhelyezetei beazonosíthatók – igaz egyikben sem teljeskörűen – az ő struktúra-leírásaikban is. Ebből kifolyólag tehát a tőkés-piaci integráció rendszerének leírását gyakorlatilag adottnak is vehetjük. Ebben tehát a 6.3. alfejezetben definiált fogalmak szerint minőségileg elkülönülő osztályhelyezeteket tehát a három erőforrás magántulajdon

keretei között történő felhasználása, illetve ennek kódja hozza létre. E szerint ebben az alrendszerben a munkaerő, tudás, vagyon, illetve ezek hiánya, valamint a sajátos felhasználási módja közben metamorfózison áteső vagyon, azaz a tőke birtoklása alapján öt alapvető osztályhelyzet különül el.

Ez az öt osztályhelyzet két részre tagolódik abból a szempontból, hogy birtokosaik hogyan viszonyulnak a társadalmi munkamegosztáshoz, azaz hogy erőforrásaikat jövedelemszerzés céljából napról napra mozgásba hozzák-e (aktívak) vagy sem (passzívak), utóbbi esetben beleértve azt is, ha nem rendelkeznek a jövedelemszerzésre hatékonyan felhasználható erőforrások egyikével sem.

A tőkés–piaci alkörben tehát egyedül a felhalmozott magántulajdon (vagyon) ad lehetőséget társadalmi munkamegosztás által kijelölt feladatok elvégzéséből való kimaradásra, amelyet azonban ez esetben nem tőkeként működtet tulajdonosa, hanem mint járadékforrást, azaz bérbe adott tulajdont használ fel. Ebbe a kategóriába¹⁵³ tartoznak tehát elsősorban a föld– és ingatlantulajdonosok, a magánnyugdíj–megtakarításaikból élők illetve a nem részvényekbe vagy részvénytőkealapokba fektető, de egyéb megtakarításaik (pl. államkötvények) hozamaiból élő vagyonosok. Azok viszont, akiknek se vagyonuk, se egyéb jövedelemmé transzformálható erőforrásuk nincsen, azok a tőkés–piaci alkörön belül maradva semmilyen módon nem tehetnek szert megélhetésüket biztosító jövedelemre. Ők ezzel gyakorlatilag kívül rekednek a modern társadalmak két fő integrációs mechanizmusán és csak a személyes emberi kapcsolatok, a család és az emberi környékük biztosíthatja számukra életben maradásuk feltételeit.

A társadalmi struktúra állami-redistributív alköre, a benne fellelhető osztálypozíciók külső formáját tekintve nem, de az azok közötti kapcsolatok rendszerét-, tehát működés belső logikáját tekintve alapvetően eltér a tőkés–piaci alrendszertől. A társadalom tagjai alapvetően ugyanazt a három erőforrást használhatják fel jövedelemszerzésre, mint a tőkés–piaci sémában, azonban ezek értékesítési, illetve értékesülési feltételei teljesen mások. Pontosabban ebben az integrációs sémában nem is beszélhetünk szó szoros értelmében „értékesítésről”, hiszen itt – megint csak a 6. alfejezet fogalmaival élve – a piaci csere-értékesítés helyett a rendelkezés és a szolgálat társadalmi viszonyaiban értelmezhető a munkamegosztás.

A fentiek értelmében tehát a társadalmi munkamegosztás két aktív negyede, vagyis a társadalmi munkamegosztásban aktívan résztvevők közötti alapvető különbség az általuk birtokolt erőforrások felhasználási módja-, illetve formája, valamint a jövedelemszerzést lehetővé tevő és megalapozó

153 Ez az osztályhelyzet tehát gyakorlatilag megegyezik a weberi értelemben vett birtok szerint pozitív privilégiumokkal rendelkező osztállyal, hiszen ahogy Lengyel György és Tóth István János – a rendszerváltozás utáni Magyarországra vonatkozóan – megfogalmazta; tipikusan abba tartoznak „...a járadékosok és a hitelezők, tehát a vagyonukból és megtakarításaikból élők. Nálunk a részvényesek szűk rétege mellett ide tartoznak azok is, akik lakást, házat nyaralót, eszközt stb. adnak bérbe, akik megtakarításaik kamatait használják fel, akik magánpénzkezelést folytatnak” (Lengyel – Tóth I.J., 1998: 50., vö. 55.).

jogalap – magán vagy közjogi – természetéből adódik.

Ennek megfelelően a társadalmi munkamegosztásban létrejövő feladatok teljesítésében aktívan részt vállalók közül a tőkés–piaci alkörben integrált személyek (illetve általuk létrehozott szervezetek), kétoldalú szerződések alapján szabadon adhatják–vehetik erőforrásaikat, és e tranzakciókból származó összes nyereség vagy veszteség egyedüli élvezői vagy elszenvedői kizárólag a kétoldalú szerződésekben érintett felek maguk. Vagyis a tőkés–piaci integrációs alkörben a megtermelt érték magántulajdont képez.

Ezzel szemben az állami–redisztributív alkör „aktív felében” integrált személyek (illetve szervezetek) erőforrásaikat csak szigorú korlátok között – jogszabályok által kollektíven meghatározott feltételek mellett, szabott áron adhatják–vehetik, tranzakcióik, illetve tevékenységük nyeresége vagy vesztesége pedig nem csak vagy nem elsődlegesen a (reflexív–)termeléshez közvetlenül hozzájáruló résztvevőket illeti meg, hanem tágabb kört; a társadalmat mint egészt vagy annak egy a termelőktől relatíve független részhalmazát.

Tehát itt is három alapvető osztálypozíció jön létre a társadalmi munkamegosztásban aktívan közreműködők között, azonban mivel az állami–redisztributív integrációs séma nem a magántulajdon intézményére alapul, emiatt egyrészt a vagyon–erőforrás – legalábbis legitim módon – nem hatékonyan felhasználható, másrészt pedig a rendelkezési hatalom is politikai természetű és centralizált, szemben a magánjogi természetű és decentralizált gazdasági rendelkezési hatalommal. Ebből következően a „tőke szerepét” ebben az integrációs sémában a közforrások feletti rendelkezési hatalommal kell behelyettesítenünk, amely azonban annyival több is a tőkéhez kapcsolódó rendelkezési hatalomnál, hogy ehhez egyúttal az egész társadalmi rendszer – beleértve a tőkés–piaci alrendszert is – szabályozásának lehetősége feletti rendelkezési hatalom is társul.

A társadalmi munkamegosztás passzív oldalán – a tőkés–piaci sémához hasonlóan – itt is két alapvető osztálypozíció különül el, amelyek azonban itt is eltérő társadalmi viszonyrendszerbe vannak ágyazódva. Ugyanis, ha valamely személy valamilyen külső ok, vagy belső akadályoztatottság miatt képtelen erőforrásait hasznosítva megélhetését önmaga biztosítani, úgy a állami–redisztributív sémában többnyire lehetősége van arra, hogy társadalombiztosítási rendszerhez történt korábbi hozzájárulásai alapján szerzett jogára vagy pusztán állampolgárságán alapuló származtatott jogára hivatkozva támogatást igényeljen. Ennek lehetséges formái és feltételei szintén előre meghatározottak. Az állam által biztosított pénzbeli társadalmi transferek között tehát jogalapjuk eltérései jelentik a leglényegesebb minőségi különbséget, amely alapján a változatos normatív elvek, igazolási kritériumok, feltételek, vagy jogcímek szerint különböző pénzbeli támogatások két, minőségükben eltérő osztályhelyzetben összpontosulnak. A két osztályhelyzet között a kifizetések indoklásaként a szerzett (igazolt), illetve származtatott (igazolatlan) jogalapja

jelenti a döntő különbséget (*lásd 6.3. alfejezet*).

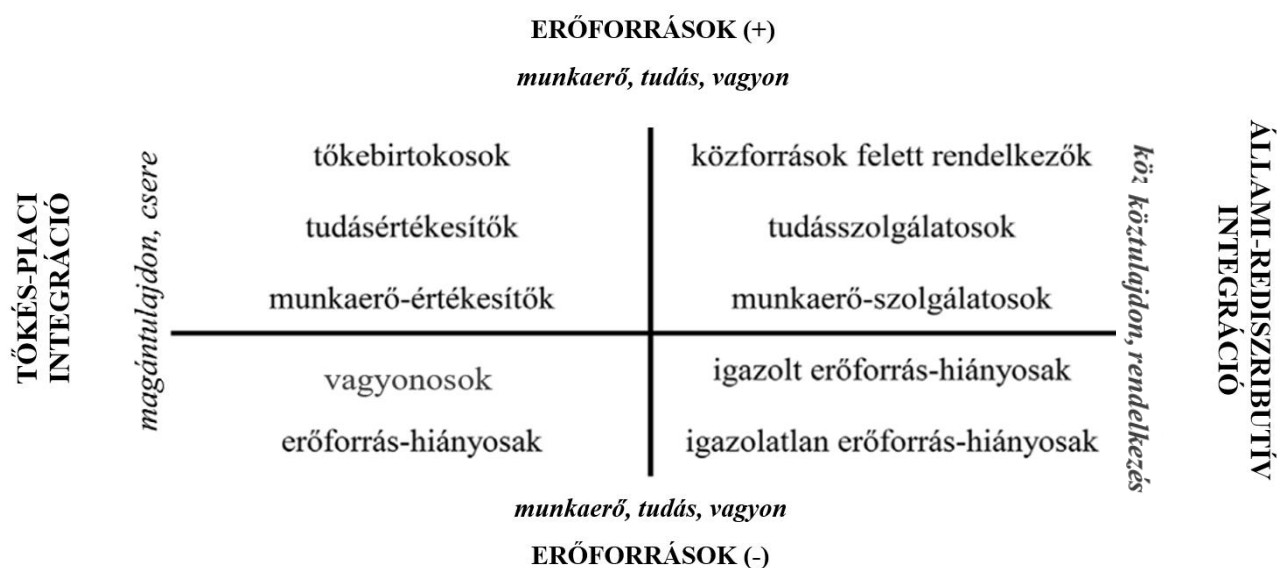
E két jogalap egyértelmű megfeleltethetőséget teremt a tőkés-piaci és az állami-redisztributív alrendszer két-két „passzív” osztályhelyezete között, hiszen az állammal szemben, szerzett jogok alapján támasztott legitim követelések analógiája a tőkés-piaci integrációs sémában a különböző (nyugdíj-, egészség, önszegélyező) magánpénztárakban gyűjtött megtakarítások, illetve ezekből származó kifizetések. A kifizetési igény legitim jogalapja mindkét esetben a „magántulajdon”, igaz egyik esetben a vagyonnak konkrét-, a másikban pedig kifizetési kötelezettséggé átlényegült formájában. Ezzel szemben az erőforráshiányosok két másik analóg osztályhelyezetébe tartozók a magántulajdon társadalmi alapzatán, semmilyen módon nem tudnak jövedelmet teremteni, illetve kiharcolni maguknak, és emiatt valamilyen tőlük független, általános értéket, illetve külső igazolási érvet (pl. irgalom, könyörület, jóság, szeretet, vagy szolidaritás, emberi- és állampolgári jogok, stb.) kell segítségül hívniuk, ha valamilyen módon jövedelemre akarnak szert tenni.

Ezzel pedig – ugyan nem kis tartalmi átlényegítés árán, de – sikerült a harmadik erőforrást, azaz a vagyont is azonosítani mindkét integrációs sémában. Ez pedig újabb kulcsot adhat a kezünkbe annak megállapításához, hogy egy-egy ország társadalmi-gazdasági berendezkedése mennyiben fakad egyszerűen a tőkés piacgazdaság működési logikájából, illetve, hogy állami-redisztributív alköre mennyiben tekinthető egyszerűen a tőkés-piaci alkör leképeződésének, klónjának, vagy mennyiben alkalmazkodik, illetve viszonyul ahhoz „forradalmi” módon (vö. Vastagh, 2017: 194.; Westergaard–Resler, 1985: 153.).

A modern, demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságok társadalmi struktúrájának elemzéséhez tehát ezt az absztrakt elméleti alapmodell¹⁵⁴ ajánlom, amely reményeim szerint adekvát segédeszközként szolgálhat e társadalmak közötti leglényegesebb hasonlóságok és különbségek megragadásához, illetve értelmezéséhez, és amelynek főbb osztálypozícióiból kiindulva könnyebben leírhatók azok az érdekviszonyok, amelyek az elosztási konfliktusok legfőbb potenciális törésvonalait alkotják (25. ábra).

154 Az ilyen módon konceptualizált struktúramodell alapvető eltérése a Kolosi-féle „L” illetve a Manchin–Szelényi-féle „kettős háromszög” államszocialista struktúrát leíró modelljeitől, hogy míg azokban a piac és a redisztribúció kizárólag a társadalmi termelés mechanizmusain belüli pozíciókra vonatkoztak (így pedig alapvetően gazdasági alapúak voltak), addig ebben értelmezési tartományuk a társadalmi normák által meghatározott és intézményesített jogosultságok által a társadalmi munkamegosztás egészére kiterjed (vagyis a közvetlen termelési folyamaton kívüli társadalmi pozíciók meghatározására is alkalmas) és így a termelést és az elosztást relatíve független társadalmi viszonyként értelmezi.

25.ábra: A demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságok társadalmi struktúrájának, valamint alapvető osztályhelyezeteinek modellje

Forrás: az eredeti ábrán szereplő (Vastagh, 2017: 182.) egyes osztályhelyzetek megnevezéseinek, és a pozíciók síkját horizontálisan kifesztő két „dimenzió” ellenpólusain kiemelt jellegzetességek módosításával, ami azonban tartalmukat nem érinti, csak a könnyebb érthetőséget szolgálja.

A 25. ábra tehát azt próbálja sematikusán szemléltetni, hogy modern demokratikus államok által fenntartott vegyesgazdaságokban a társadalmi struktúra elméleti osztálypozíciói két törésvonal mentén oszlanak két-két absztrakt térfélre, azaz összesen négy negyedre. Ezek a törésvonalak kifejezik: (1) a társadalmi munkamegosztásban való részvétel jellegét (aktív, passzív), (2) másrészt a munkamegosztás eltérő intézményi sémáit, vagyis az integráció formáit (tőkés–piaci, állami–redisztributív), illetve eltérő belső viszonyait. E második törésvonal a piac és a redisztribúció Polányi-féle integrációs sémái közötti különbség mellett utal a tulajdonviszonyok-, valamint a rendelkezési hatalom sajátos jellegére is. A törésvonalak tehát nem értelmezhetők egyértelműen „dimenziókként”, mivel valójában csak olyan „minőségi” különbségeket fejeznek ki, amelyekhez nem adható meg semmilyen egyértelmű „vertikális” vagy „horizontális” rendezési szempont, sem az egyes negyedek, sem az egyes negyedeken belüli osztályhelyzetek egymáshoz való viszonyára vonatkozóan. A két törésvonal által létrehozott négy negyed tehát önmagában semmi esetre sem értelmezhető osztályhelyzetként. Tehát a fenti ábra sokkal inkább mutatja az erőforrás-integrációs modell logikai felépítését, semmint az általa meghatározott osztályhelyzetek „társadalmi térben” való elhelyezkedését. Ezért annak ellenére, hogy amennyire csak lehetett a több-kevesebb relációt figyelembe véve is megpróbáltam elrendezni az osztályhelyzeteket, mégis inkább csak a párok, illetve ellenpárok minél jobb szemléltetésre szolgál.

6.6. Az erőforrás-integrációs modell részletes változata

A jövedelemszerzés alapjául szolgáló (erő)források és jogok alapján előálló nyilvánvalóan nagyon leegyszerűsített struktúra-modell természetesen csak az alapvető, ideáltípus-jellegű pozíciókat tartalmazza, amelyeken belül további differenciálódás feltételezhető. Emiatt – most elsősorban kísérleti jelleggel – érdemes alábontani az alapvető osztályhelyzeteket, annak érdekében, hogy a belső differenciálódás további lehetséges elveire vonatkozóan a későbbiek folyamán empirikus visszacsatolást is szerezhessünk. Ennek érdekében négy kiegészítést fűzök az alapmodellhez.

- Ezek az alapvető pozíciók sok esetben további altípusokra oszthatók, amelyek azonban nem jelentenek további minőségi különbségeket.
- Továbbá az alapvető pozíciók határterületein létrejöhetnek vegyes (kettős illetve többes), illetve ellentmondásos jellegű helyzetek.
- Mivel strukturális pozíciókról van szó, ezért a való világban élő egyének akár két vagy több helyzetet is elfoglalhatnak egyszerre.
- Végül pedig hogy a globalizációval és a nemzet-társadalmak között határok lebomlásával az „egyik” társadalomban megszerzett erőforrások és jogok egyre nagyobb mértékben hatolhatnak át egy „másikba”.

Ismert példa a vegyes illetve ellentmondásos jellegű pozícióra a menedzser (Dahrendorf, 1959; Wright, 1997) és a (kis- és közép)vállalkozó, ahol a pozíció jellegénél fogva a jövedelem szétválaszthatatlan a munkából és tőkéből származó részekre, de ilyen vegyes pozíció a közmunka is, hiszen „bére” részben munka-, részben transzferjövedelemként értelmezhető, amelynek folyósítás feltétele az állam által előírt kötelesség teljesítése.

Az ellentmondásos jellegű pozíciókhoz némileg hasonló helyzetet teremthet a multipozicionalitás (vö. Lengyel – Tóth I.J., 1998: 52., 61.), amikor az egyén maga foglal el két pozíciót, amire példa lehet, amikor valaki munkaviszonya mellett mellékvállalkozást folytat, illetve az a nyugdíjas, akinek állami forrásból származó nyugdíja mellett magánnyugdíjpénztári vagy egyéb pénzügyi befektetésekből is származik jövedelme. De ugyanígy az alkalmazásban állók is lehetnek egyúttal tőkések is, amennyiben megtakarításaikat részvényekbe vagy befektetési alapokba fektetik.

A hazai illetve a külföldi tőke talán a legfontosabb példája **lehet** a főbb osztálypozíciók altípusokra bomlásának, amelyben egyúttal a társadalmak közti határvonalak elmosódása is kifejeződik. A foglalkoztató hazai vagy külföldi tulajdona a munkavállalók esetben szintén strukturális altípusokként értelmezhetők.

Ezek mellett a hazai tőke esetében speciális altípus jelenthet a tiszta magántulajdonú és az államilag támogatott hazai tőke (vagy éppen a magánszektorba kiszervezett, de jórészt továbbra is állami

megrendelésekből működő magántulajdonú vállalkozás), ami egyúttal azt is kifejezi, hogy a piac és a redisztribúció csak relatíve független egymástól. Ennek munkaerőpiacon belüli párhuzama, a ténylegesen állami kézben lévő munkahelyek, illetve az állami támogatásból fenntartott, de magánvállalkozások által biztosított munkahelyek közötti különbség, amelyek így szintén külön altípusokként értelmezhetők.

Továbbá a redisztributív pozíciók esetében is hozhatunk fel példát altípusokra; a transzferjövedelmeknél a jogosultság alapja jelenti illetve a hozza létre a legfontosabb különbségeket, és ebből a szempontból az univerzális (alanyi jogon) járó illetve szelektív (feltételekhez kötött), illetve a végleges és az átmeneti jogalapok között húzódnak lényeges törésvonalak¹⁵⁵.

Végül még egy utolsó kérdés tisztázandó illetve eldöntendő, mielőtt megpróbálhatnánk tartalommal feltölteni a társadalmi struktúra elméleti modelljét. Ez pedig az a szociológiai struktúra illetve rétegződésvizsgálatoknál mindig felmerülő kérdés, hogy milyen módon értelmezzük és helyezzük el a gyerekeket a társadalomról alkotott modellünkben: saját jogukon, önálló egyénenként, vagy a felnőttek (szüleik, nevelőik) jogán, másoktól függő személyekként. Praktikusan mindkét megoldás mellett jó érveket lehet felsorakoztatni, de a korábban felvázolt elméleti megközelítésből az előző álláspont következik. Hiszen a gyermekek az elosztási küzdelmekben saját jogú kategóriaként is megjelenhetnek – és mint láttuk a pénzbeli redisztribúció alrendszerében is megtaláljuk az ennek megfelelő kategóriákat, elsősorban a családi pótlékot –, attól függően, hogy egy társadalom mennyiben tekinti a gyermekek eltartását (hasonlóan az idősekéhez) a család vagy az állam felelősségi körébe tartozónak.

Itt újra meg kell azonban jegyezni azt, hogy az állami redisztribúció és a tőkés piacgazdaság természetesen még a modern, demokratikus politikai berendezkedésű vegyesgazdaságokban sem magyarázza meg teljes mértékben az egyének, illetve háztartások (családok) jövedelmi helyzetét, illetve anyagi jólétét.¹⁵⁶ Bár kétségtelennek tűnik, hogy a gyermekek anyagi jólétének biztosítása szinte teljes egészében, az idősek és betegek gondozása, illetve ellátása pedig részben, még minden fejlett gazdaságban a családok, háztartások felelősségi körébe tartozik, amely tehát ilyen értelemben

155 Ferge Zsuzsa szerint a szociálpolitikai elosztás nemzetközi gyakorlatában hosszú időn keresztül három fő elv volt ismert: az univerzális ellátás (állampolgári, alanyi jogon járó), a társadalombiztosítási (munkaviszonyhoz, illetve járulékfizetéshez kapcsolódó), valamint a szelektív (valamilyen feltételhez kötött, rászorultsági alapú) ellátás elve. Utóbbiakon belül Magyarországon megkülönböztetik a normatív támogatásokat (egyértelműen meghatározott jogosultsági kritériumok) illetve a méltányossági (mérlegelésen alapuló) ellátásokat (Ferge, 2017: 45.).

156 „A domináns integrációs sémák, a redisztribúció és a piac mellett mindig is megmaradtak a kiegészítő funkciót betöltő integrációs sémák (a kölcsönös segítség [reciprocitás], az önzetlen segítség [altruizmus] és az önellátás [oikosz]), s ezeknek a külön-külön talán kicsiny, de egymással is átfedve pótolhatatlan intézményeknek a tárháza a háztartás, amit éppen ezért óvni kell a meggyengüléstől, mert sem a redisztribúció, sem a piac nem tudja hatékonyan biztosítani azokat a tevékenységeket, amelyeket a háztartás ezekre az intézményekre alapozva képes elvégezni” (Sik, 2017: 13.).

alapvető jelentőségű az ő anyagi jólétük szempontjából. Ugyanakkor meglátásom szerint a háztartásokon belüli-, illetve azok közötti személyes kapcsolatokon alapuló viszonyok gazdasági következményei, sokkal inkább az önellátás nem-rendszerszinten-integráló, illetve a reciprocitás integrációs sémájában értelmezendők, amelyek viszont – mivel ezek ma jellemzően szabályozatlan formában, „önkéntes” keretek között zajlanak – értelmezésem szerint nem az objektív társadalmi viszonyok, azaz a „papíron lévő osztályok” (vö. Bourdieu, 2001: 21-27., 45.; 2010: 95.) elemzési szintjére tartoznak.

Az a tény viszont, hogy a gyermekek ellátása – ma még – elsősorban a családok felelősségi körébe tartozik, nem fejez ki semmilyen természeti szükségszerűséget. Ahogyan bizonyos archaikus társadalmakban a gyermekek eltartása és felnevelése az egész közösség felelőssége volt, úgy elképzelhető – de persze nem feltétlenül vágyott – egy olyan társadalmi szervezet is amelyben az intézmények hatáskörébe tartozna. Az a tény, hogy az idősök számára címkézett transzferjövodelmek mellett léteznek kifejezetten a gyermekek számára címkézett jövodelmek is, csírájában magában hordozza ennek a lehetőségét is. Márpedig egy intézményesített mechanizmusokra kiélezett struktúramodellnek ezt a potenciált is meg kell tudnia ragadni.

Az egy mai differenciált vegyesgazdaságnak igen fontos strukturális jellemzője, hogy a két domináns integrációs séma (tőkés-piaci és állami-redisztributív) helyet biztosít-e, felelősséget vállal-e a magukról gondoskodni nem képes egyénekért (pl. gyerekek, idősök, betegek), vagy őket rábízva a személyközi kapcsolatok minőségére és erejére, amelyek a reciprocitás, illetve az önállóság elvének érvényesítésében mutatkozhatnak meg.

Az egyéni felelősség társadalmasításának, illetve a társadalmi felelősség privatizálásának/individualizálásának két lehetséges foratókönyve közül ma Magyarországon az utóbbi látszik erősebbnek – vagyis a gyermekek ellátásának politikai kérdése egyre inkább a magánszférába utalódik – ez azonban nem feltétlenül végleges állapot sem itt, sem más országokban. Bár ma a 18 év alattiak ellátása Magyarországon még nem került társadalmasításra (úgy, mint ahogy az idősök ellátása), de a társadalmi össztermék újraelosztásából ők is saját jogalap szerint részesülnek, és ezért az erőforrás-integrációs modellben önálló egyénként, saját jogukon érdemes osztályhelyzetüket felfogni.

Összességében tehát amennyiben a társadalmi struktúra elméleti alapmodelljét a mai Magyarországra vonatkoztatható empirikus elemzés számára is konkrét tartalommal kívánjuk feltölteni, akkor azt a 10. számú táblázatban foglaltak szerint tehetjük meg.¹⁵⁷

157 A részletes modellel kapcsolatosan azonban hangsúlyoznom kell azt, hogy a hazai, illetve a külföldi és multinacionális tulajdon szerinti megkettőződése csak egy lehetőséget fejez ki, amely Szalai Erzsébet téziseinek empirikus ellenőrzésére lehet alkalmas, amit indokolnak az alkalmazásban állók kereseti viszonyaira vonatkozó

10.táblázat: A magyar társadalom strukturális pozíciói az új modell részletes változata szerint

ERŐFORRÁS	OSZTÁLYPOZÍCIÓ	TIPIKUS (magyarországi) FORMÁK
vagyon	vagyonosok (járadékosok)	vagyonuk járadékaiból, jellemzően ingatlanbefektetések illetve magán–nyugdíjpénztári megtakarítások hozamaiból élő inaktívak
	nagytőkések	nagyvállalkozók
	vállalkozók	mikro–, kis–, középvállalkozók
	önfoglalkoztatók	önfoglalkoztatók alkalmazott nélkül
tudás	menedzserek (hazai tulajdon)	jellemzően felsőfokú végzettségű, de tulajdonosi jogkörökkel felruházott vezetők a hazai tulajdonú vállalkozásoknál
	menedzserek (külföldi tulajdon)	jellemzően felsőfokú végzettségű, de tulajdonosi jogkörökkel felruházott vezetők a külföldi tulajdonú vállalkozásoknál
	politikai vezetők (állami tulajdon)	jellemzően felsőfokú végzettségű, közhatalmi jogkörökkel felruházott vezetők állami foglalkoztatásban
	tudásértékesítők (hazai tulajdon)	felsőfokú végzettségű, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalók a hazai tulajdonú vállalkozásoknál
	tudásértékesítők (külföldi tulajdon)	felsőfokú végzettségű, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalók a külföldi tulajdonú vállalkozásoknál
	tudásszolgáltatók (állami tulajdon)	felsőfokú végzettségű, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalók állami foglalkoztatásban
munkaerő	munkaerő–értékesítők (hazai tulajdon)	jellemzően középfokú végzettségű, szak–, betanított– vagy egyszerű munkakörben dolgozó munkavállalók a hazai tulajdonú vállalkozásoknál
	munkaerő–értékesítők (külföldi tulajdon)	jellemzően középfokú végzettségű, szak–, betanított– vagy egyszerű munkakörben dolgozó munkavállalók a külföldi tulajdonú vállalkozásoknál
	atipikus munkaerő–értékesítők	jellemzően alacsony végzettségű, időszakosan, szürkén– vagy feketén foglalkoztatott munkavállalók, alkalmi munkások, segítő családtagok a hazai tulajdonú vállalkozásoknál
	munkaerő szolgáltatók (állami tulajdon)	jellemzően középfokú végzettségű, szak–, betanított– vagy egyszerű munkakörben dolgozó munkavállalók állami foglalkoztatásban
erőforrás– hiány	transzfer–joggal nem rendelkezők	jellemzően iskolázatlan vagy legfeljebb alacsony végzettséggel rendelkező (aktív korú) munkanélküliek
	feltételes transzfer szerzett joggal	aktív szociálpolitikai eszközökkel támogatott (képzési–, vagy közfoglalkoztatási programokban részt vevő) aktív korú munkanélküliek
	végleges transzfer szerzett joggal	korábbi tartós munkaviszonnyal rendelkező idősök
	átmeneti transzfer származtatott joggal	kisgyermeket nevelő, átmeneti állami támogatásban részesített szülők
	feltételes transzfer származtatott joggal	egészségkárosodott aktív korúak
	univerzális transzfer származtatott joggal	gyerekek, tanuló fiatalok
	végleges transzfer származtatott joggal	segélyezett aktív korú munkanélküliek
"külsős" strukturális pozíciók	külföldön dolgozók	külföldön dolgozó munkaerő– és tudásértékesítők

munkaerőgazdaságtani elemzések (vö. 4.3. fejezet) is, de az ez a szempont az erőforrás-integrációs modell elméleti feltevéseiből nem levezethető és nem is következik, mert az, az eltérő tökenagyságra próbálja visszavezetni az e tekintetben empirikusan megmutatkozó jövedelmi eltéréseket. Ebből következően a haza és a külföldi tőke megkülönböztetése tehát úgy illeszthető elméletileg koherensen az erőforrás-integrációs modell elméleti keretébe, hogy az valójában a hazai és a külföldi vállalkozások eltérő tőkeerejét, ebből következően pedig erőforrásik különböző értékesítési esélyeit fejezi ki.

7. Az erőforrás-integrációs modell empirikus validációja

A következő fejezetben a magyarországi jövedelemeloszlásra vonatkozó kérdőíves adatgyűjtésből származó elemi adatbázisokon vetem össze az előző fejezetek során kialakított új, szintetikus elméleti modell magyarázóerejét az ötödik fejezetben elemzett alternatív társadalomszerkezeti modellekével, amelynek során lineáris regressziós, valamint információs kritériumokon alapuló matematikai-statisztikai eljárásokat alkalmazok. Ez az eljárás az elméletek érvényességének leggyakrabban alkalmazott formája, amely a konstrukciós érvényességgkérdéséhez kapcsolódik, amikor is az egyes modellek, mint lehetséges magyarázatok és bizonyos jelenségek, mint lehetséges következmények közötti összefüggés erősségét kell megvizsgálni.¹⁵⁸

7.1. Konkurens társadalomszerkezeti modellek és előállításuk

Mivel erőforrás-integrációs modell elméleti háttérét biztosító struktúra fogalom azokra a társadalmilag létrehozott intézményekre és intézményesített mechanizmusokra utal „*amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák*” (Vastagh, 2017: 19), ebből egyértelmű empirikus érvényességi igény következik. Mivel a tőkés piacgazdaságokban a társadalmilag megtermelt javak és szolgáltatások megszerzésének minden bizonnyal legfontosabb közvetítő eszköze a pénz, ezért e modell empirikus tesztjének legnyilvánvalóbb területe a jövedelmi viszonyok vizsgálata.

Ugyan az elméleti modellek érvényességének megítéléséhez az empirikus vizsgálatok – több ok miatt – csak korlátozott mértékben szolgálnak megfelelő támpontokkal (vö. pl. Huszár, 2013c: 127-129.; Dahrendorf, 1997), ezért a következő eredmények értelmezésekor is körültekintően kell eljárni. Azonban jelen esetben – éppen a deklarált érvényességi igény miatt – mégis komoly jelentőséget kell tulajdonítanunk az empirikus eredményeknek (vö. Vastagh, 2013: 427.), mivel ha ezek nem mutatnak kedvező képet, akkor azokat a strukturális mechanizmusokat és szabályozó elvek relevanciáját sem sikerül igazolnunk, amelyek az elmélet alapján levezetett osztálypozíciókat elvileg létrehozzák¹⁵⁹.

Annak érdekében, hogy az elmélet relatív magyarázóerejét is mérlegre lehessen tenni, az empirikus tesztelés során az erőforrás-integrációs modell¹⁶⁰ mellett tíz konkurens¹⁶¹ esetében is megvizsgálom

158 Lásd. Huszár, 2013b: 127-129.

159 Az erőforrás-integrációs modell elméleti háttéréből következik, hogy csak abban az esetben találhatnánk gyenge összefüggést az osztályhelyzetek és a jövedelemeloszlás között, ha (1) egy országban a kormányzati hatalom tudatosan és sikerrel törekedne az osztályok közötti jövedelmi egyenlőségek megszüntetésére vagy ha (2) egy ország gazdasága olyan mértékben specializálódna a globális munkamegosztásban, hogy az ott elfogyasztott javak és szolgáltatások egy sajátos szeletét, vagy bizonyos – működéséhez szükséges - társadalmi-gazdasági funkciókat szinte, vagy teljes egészében importból elégítene ki, és így egyes osztályai „kiüresednének”. Magyarország esetében azonban egyiknek sincs igazán realitása, így a modell empirikus érvényességi igényét fenntarthatjuk.

160 Az erőforrás-integrációs struktúramodell kétféle; alapmodell (EIM) és részletes (EIMr) formában operacionalizált

a jövedelmi színvonallal való összefüggést. Ezek közül hét, közismert¹⁶² rétegződési- illetve osztálymodell. Ezek:

1. az EGP-séma¹⁶³ (Erikson–Goldthorpe–Portocarero, 1998; Erikson–Goldthorpe, 1996) (EGP),
2. az Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (Rose–Harrison, 2010) (EseC),
3. Erik Olin Wright (1997) kizsákmányolási modellje (WR),
4. Gøsta Esping-Andersen (1993) poszt-indusztriális modellje (ESP),
5. a Ferge Zsuzsa-féle (Ferge, 1969) munkajelleg csoportok (MJCS),
6. a Bukodi Erzsébet-féle társadalmi foglalkozási rétegséma (TFR)¹⁶⁴,
7. és Huszár Ákos (2013) normatív-funkcionalista foglalkozási osztály modellje (NFM).

A fentiek mellett három, a gyakorlati kutatási életből vett, kifejtett elmélet nélkülöző, viszont széles körben felhasznált „naiv modell” is szerepet kap az összehasonlításban, amelyek a hétköznapi tapasztalatokkal történő összevetést segíthetik elő. Így mérlegre kerülnek; a foglalkozás¹⁶⁵ (FEOR), az iskolai végzettség (ISK), illetve a gazdasági aktivitás¹⁶⁶ (GAKT) statisztikai gyakorlatból származó operatív változói is.¹⁶⁷

Ez a fajta több modellen alapuló, empirikus adatokon nyugvó összehasonlítás lehetőséget nyújt arra, hogy e cikk egy másik, tágabban értelmezett kérdéshez is hozzájárulhasson és amellyel érvelhessen, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek osztályszempontú értelmezései felett nem csak elméleti szempontból nem járt el az idő, de relevanciájukat az empirikus valóság megértésének oldaláról sem veszítették el. A nemzetközi szakirodalomban az osztályok továbbéléséről, illetve haláláról szóló vitában (Clark–Lipset, 2001; Pakulski, 1993; Beck, 2003; Goldthorpe–Marshall, 1992, vö. Fáber, 2007) ugyanis több érv elhangzott amellyel, hogy a 20. század derekától felgyorsult

változatában kerül vizsgálatra.

161 A modellek leírásait a mellettük megadott hivatkozások tartalmazzák, a számítások elvégzéséhez szükséges kódolások és esetleges apróbb módosítások pedig a 6. és 7. számú mellékletekben találhatók.

162 Ezek közül az EGP, EseC, illetve Wright és Esping-Andersen modelljeinek ismertetését lásd. Huszár (2013b).

163 Az EGP-séma kétféleképpen operacionalizált változatban kerül vizsgálatra; a Ganzeboom-féle „eredeti” (EGP-G) és a Trentói Egyetem által készített (EGP-T) változatában.

164 A társadalmi-foglalkozási rétegséma szintén kétféle; összevont (TFR13) és részletes (TFR33) formában operacionalizált változatában kerül vizsgálatra.

165 Az elemzésben a FEOR'08 kategória-rendszere „főcsoport” (első számjegy) és „csoport” (első két számjegy) szinten is vizsgálatra került.

166 Itt a KSH Háztartási költségvetési és életkörülmény adatfelvételében (HKÉF / EU-SILC) alkalmazott kategóriáit alkalmaztam. Ezek kérdőíveken és az adatbázisban szereplő kódja a gazdasági aktivitás esetében PL031m, az iskolai végzettség esetében pedig PE040m.

167 Hasonló társadalomstatisztikai gyakorlatból származó „naiv modellekkel” máshol is találkozhatunk, de mivel ezek elméletileg nincsenek jól megalapozva, ezért elegendőnek tartom, ha csak ezt a három társadalomstatisztikai célú statisztikai kategória-rendszert használom most fel a gyakorlati életből vett példaként. Amennyiben az elméleti megalapozottságot nem tartanám fontosnak, úgy szintén tesztelésre érdemes lehetne pl. a francia statisztikai hivatal, az INSEE által létrehozott – alapvetően szintén foglalkozási (ISCO) kódokon alapuló - és 1982 óta alkalmazott PCS (‘Professions et catégories socioprofessionnelles’ – Occupations and Socio-occupational Categories), amely kategória-rendszer egyik részletesebb változatában pl. elkülöníti a vállalati menedzsereket az állami vezetők, értelmiségiek és művészi foglalkozásúak csoportjától, valamint képzett és a szolgáltatási munkavállalók kategóriáján belül többé-kevésbé egyértelműen elkülöníti az állami alkalmazottakat is (vö. INSEE, 2008)

hatalmas társadalmi változások következtében az osztály-szemponitú megközelítések elveszítették gyakorlati jelentőségüket a valós társadalmi egyenlőtlenségek leírásának illetve értelmezésének szempontjából. E vita egyik tanulsága véleményem szerint az, hogy a – definíció szerint mennyiségi, több-kevesebb relációban értelmezhető – társadalmi egyenlőtlenségeket nem szabad összekeverni a sokszínű – minőségükben eltérő – társadalmi különbségekkel. Bár természetesen koránt sincs kizárva, hogy a társadalmi jelenségek e két tartománya időnként szoros együtt járást mutasson, de eltérő jellegükből következően valószínűtlen, hogy okaik magyarázata azonos lehetne. Azt feltételezem, hogy abban az esetben, ha képesek vagyunk analitikusan elválasztani egymástól a különböző elemzési szinteket (Vastagh, 2013: 429-433.) és a struktúraelméleteket csak a saját maguk elé állított konstrukciós érvényességi kritériumok¹⁶⁸ szerint értékelni, akkor meg kell, hogy mutakozzon, hogy osztályszemponitú megközelítések a 21. századi társadalmaknak is releváns értelmezését képesek adni. Reményeim szerint ehhez biztosít rugalmas elméleti keretet az erőforrás-integrációs modell is.

7.2. Felhasznált adatok és képzett változók

Az elemzéshez szükséges adatok¹⁶⁹ az EU-SILC/ HKÉF¹⁷⁰ 2014. (ref.2013) évi személyi és háztartási adatállományaiából származnak, amelyek összesen 22705 személy és 9203 háztartás adatait tartalmazták. A „jövedelmet” mint magyarázandó jelenséget négyféle módon vettem számításba (nettó illetve bruttó, személyes¹⁷¹ illetve háztartási¹⁷²). A regresszióelemzés során a jövedelmek természetes alapú logaritmus szerepelt függő változóként¹⁷³.

Ebből első nekifutásra az következne, hogy egy adott elméleti társadalomszerkezeti modell 4 regressziós modellel vizsgálható. Az egy adott elméleti modellre eső regressziók száma azonban ennél több, mivel további két – egymástól nem teljesen független – szemponttal bővíteni kellett az értelmezési keretet, annak érdekében, hogy teljesebb képet kaphassunk arról, hogy mit és mennyiben „magyaráznak” ezek az elméleti modellek.

Az egyik ilyen szempont a háztartási modellek értelmezésénél merült fel, mégpedig az a kérdés,

168 A konstrukciós érvényesség kérdéséhez lásd: Huszár, 2013c: 127-128.

169 Központi Statisztikai Hivatal (KSH) bocsátotta rendelkezésemre. Jelen fejezet a Központi Statisztikai Hivatal Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvétel adatállományainak (HKÉF 2014, EU-SILC 2014) felhasználásával készült. A számítások és az azokból levont következtetések kizárólag a szerző szellemi termékei.

170 Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvételének rövidítése (HKÉF), amely egyúttal az European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) adatfelvételének forrása is.

171 Személyes jövedelemnek tekintettem az EU-SILC személyi adatállományon azonos rekordon szereplő (py kódjelű) jövedelmi tételeket (lásd.: EUROSTAT, 2014.), kiegészítve azzal, hogy a háztartási szintű, de gyermekek után járó társadalmi jövedelmeket a gyermekek személyi rekordjainál vettem számításba.

172 Háztartási jövedelemnek tekintettem az EU-SILC háztartási adatállományon szereplő hy010, illetve hy020 változókat.

173 A személyi és a háztartási jövedelmek természetes alapú logaritmus, ahol a transzformáció előtt a nulla értékeket 1 Ft-ra változtattam.

hogy miképpen szerepeltethetjük a társadalomszerkezeti modelleket, mint magyarázó változókat a regressziós számításban; alkalmazzuk-e a hagyományos megközelítést, amely a háztartás fő¹⁷⁴ (vagy némileg aktualizált változatában a főkérdésű) kategóriája szerint sorolja be a háztartást (és adott esetben annak összes tagját) vagy ehelyett a háztartástagok egyéni jellemzőinek összesítésével próbáljuk megragadni a magyarázó tényezőt. Mivel ez elsősorban nem elméleti kérdés, ezért a számítások előtt én sem kívántam dönteni, s emiatt mindkét megoldásra elvégeztem a számításokat. A másik szempont amellyel szintén tágitottam az elemzés fókuszát, az a személyes jövedelmekre vonatkozó modelleket érintette. A kérdés pedig az volt, hogy kikre, a társadalom mekkora körére tartjuk értelmezhetőnek az egyes társadalomszerkezeti modelleket. Másként megfogalmazva; mi az egyes modellek értelmezési tartománya, érvényességi köre. Ez a kérdés a modellek operacionalizálása és technikai specifikálása során merül fel, amikor szembesülhetünk azzal, hogy érvényességi körként nem mindegyik modell esetében lehetséges az „egész társadalmat” kijelölni, amennyiben valóban ragaszkodunk a személyi szintű megközelítéshez, és valóban minden egyént saját jogán próbáljuk számításba venni, nem pedig háztartásuk részeként. Annak érdekében, hogy erre a gyakorlatnak tűnő, de az elméletek érvényességére is visszaható problémára válaszolni lehessen, három lehetséges vonatkozási-, érvényességi kört (teljes népesség; felnőtt népesség; gazdaságilag aktív korú népesség) jelöltem ki, amely sokaságokon külön-külön is érdemes elvégezni a számításokat. E két további kiegészítő szempont miatt tehát annak a látszólag egyszerű kérdésnek a megválaszolásához, hogy a mai Magyarországon milyen összefüggés van a „társadalmi helyzet” és a megszerezhető „jövedelem” nagysága között, elméleti modellenként összesen 10 specifikációt¹⁷⁵ ellenőriztem le. Mivel a következőkben a társadalmi helyzet 15 elméleti modelljét hasonlítom össze, ezért ez mindösszesen 150 regressziós számítást jelentett.¹⁷⁶

174 A háztartásfő változója megfelel a KSH definíciójának (KSH, 2014; KSH, 2006: 35-36.) és képzett változóként szerepelt a kutatószobai állományokon.

175 A regressziós számításokat súlyozatlan állományokon futtattam le, a társadalomszerkezeti modelleket dummy változókként szerepeltettem. Mivel teljes-egész elméleti modellek tesztelése volt a célom, ezért az összetartozó dummy változókat „enter” módszerrel vontam be a regressziós számításba. A referenciaként kihagyott kategóriák minden modellenél a „képzetlen”-, „fizikai”-, „munkás” társadalmi tartalmat célozták többé-kevésbé sikeresen. Két kivétel volt: az MJCS, ahol a legnagyobb létszámú, szakmunkásokat tartalmazó kategóriát, illetve a WR, ahol a „skilled workers” - második legnagyobb számosságú – volt a referencia-kategória. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az Esping-Andersen-féle poszt-indusztriális modell „*Manager II, Self-employed with 1-3 employee*” és „*Self-employed with 0 employee*” kategóriái az operacionalizálás technikai nehézségei miatt összevonásra kerültek.

176 A többváltozós lineáris regressziós modell előfeltevései szerint az akkor biztosít statisztikailag érvényes és pontos becslést, ha a „*hibatag normális eloszlású valószínűségi változó, amelynek várható értéke nulla, varianciája konstans, és értékei nem autokorreláltak. [továbbá a] magyarázó változók lineárisan függetlenek (..) értékeik rögzített, és mérési hibát nem tartalmaznak.*” (Hunyadi – Mundruczó – Vita, 1997: 675.; vö. Köves – Párniczky, 1976: 628-631.). Ezek a feltevések az összes modell esetében vizsgálatra kerültek, és megnyugtató eredményre vezettek, mind az öt – vagyis a „linearitási feltevésre”; a feltételes eloszlások normális eloszlására, illetve a homoszkedaszticitásra, valamint az autokorreláció, illetve a tökéletes multikollinearitás a hiányára vonatkozó – feltevésre (vö.: Hunyadi – Mundruczó – Vita, 1997: 675., 718-719.; Köves – Párniczky, 1976: 614-616., 633-635.; Moksony, 2006: 71-79., 129-131.; Barna – Székelyi, 2004: 295.) vonatkozóan.

Térjünk vissza az előbbi szemponthoz, vagyis az háztartások osztályának/osztályhelyzetének háztartásfő, illetve háztartásösszetétel szerinti operacionalizálásához. A teljesebb megértés érdekében érdemes e választás tétjét és tartalmát részletesebben is kifejtetni,¹⁷⁷ de ehhez először is magát a háztartási szinten értelmezett függő változót, azaz a háztartási jövedelmet kell értelmezni. A háztartási szintű jövedelemként a háztartások összes tagja által megkeresett vagy transzferjövedelemként kapott jövedelmet veszem számításba, szándékosan nem korrigálva a háztartás méretgazdaságosságát megragadni kívánó elaszticitási tényezőkkel, illetve ekvivalencia skálákkal. Ezt a döntést egyrészt elméleti, másrészt gyakorlati megfontolások indokolják.

Az elméleti indokok elsősorban a társadalmi struktúra bevezetőben meghatározott definíciójából adódnak. Mivel e szerint a társadalmi *„struktúra fogalma azokra a társadalmilag létrehozott intézményekre és intézményesített mechanizmusokra utal, amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák”*, ezért a vizsgált társadalmi jelenség(ek)nek – azaz a függő változó(k)nak – a lehető legszorosabb értelemben kell visszatükrözni(ük) azokat a különbségeket, amelyek e definícióban szerepelnek, de kizárólag csak azokat. Ebből az következik, hogy függő változót nem módosíthatjuk olyan megfontolások alapján, amelyek függetlenek a javak és szolgáltatások társadalmon belüli elosztásának mechanizmusaitól. A háztartás méretgazdaságosságát megragadni kívánó korrekciós tényezőkre, illetve ekvivalencia skálákra azonban ez a feltétel nem teljesül. Bár a családösszetétel, a háztartásszerkezet, a gyermekek száma, vagy az együttélési szokások kétségtelenül jelentős hatással vannak a magánháztartások tagjainak anyagi életszínvonalára, illetve arra, hogy egyenként milyen mértékben részesednek a társadalmilag megtermelt javakból, ugyanakkor a családon belüli erőforrásmegosztás nem tekinthető mechanizmusnak – sem formális, sem informális értelemben -, mivel sem kikényszeríthető társadalmi normák, sem jogszabályok, sem pedig a többi társadalmi cselekvő figyelembevételének kényszere nem determinálja az elosztás végeredményét.

A családösszetétel, a háztartásszerkezet, a gyermekek száma, vagy az együttélési szokások tehát számos nem-strukturális tényező által befolyásolt választás/döntés eredményei, amelyekre bár kétségtelenül hatással vannak az objektív körülmények (így mindenekelőtt a társadalom és gazdaságszerkezet, illetve ezek változásai), de ezek esetében a kulturális tényezőket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezek a kulturális tényezők az imént említett példák mellett a családon belüli erőforrásmegosztás, illetve a fogyasztási döntések esetében még erőteljesebben jelentkezhetnek. E kulturális tényezőket – mint az az idézett definícióból is látható – az elméletalkotás során eleve le kívántam választani az „objektív” strukturális tényezőkről. Viszont

177 E kérdés tisztázásának szükségességét Medgyesi Márton vetette fel az értekezés munkahelyi vitája során.

függő változónak a háztartás méretgazdaságossági szempontjait figyelembe venni kívánó ekvivalencia-skálákkal, illetve elaszticitási mutatókkal történő korrekciója az empirikus vizsgálat során egy olyan, elméletileg nem indokolt – és a társadalomszerkezetre vonatkozó elméletekben nem reflektált – bizonytalansági faktort jelentene, amelyre sem az erőforrás-integrációs modell, sem pedig akármelyik másik itt vizsgálatra kerülő társadalomszerkezeti modell sem fogalmaz meg elméleti kijelentéseket, illetve empirikus következmény-elvárásokat.

Bár ezt a bizonytalansági faktort bizonyos mértékig lehetséges mérsékelni, illetve kontrollálni a háztartások kiadásain/fogyasztásán alapuló robosztussági számítások segítségével, amelyek mind a méretgazdaságosságra, mind pedig a háztartásokon belüli erőforrásmegosztásra vonatkozóan meglehetősen informatív és mértékadó eredményekkel szolgálnak, de ezekkel szemben is felmerülhetnek olyan kétségek, amelyeket jobbnak látok elkerülni azzal, hogy nem hajtok végre méretgazdasági szempontú transzformációt a háztartási szintű függő változón. A struktúrakutatások célja ugyanis eltér az ekvivalenciaskálát használó jövedelemeloszlás kutatásokétól. Előbbi elsődleges célja az, hogy magyarázatot adjon az egyenlőtlenségek kialakulásának okaira, míg utóbbi inkább az egyenlőtlenségek következményeire fókuszál. Előbbiben ezért elsősorban az anyagi erőforrások bevételi oldalának, míg utóbbiban a kiadási oldalának szempontjai jelennek meg erőteljesebben. A kiadási oldal természetesen nem független a bevételi oldaltól, de utóbbit számos nem-strukturális választás/döntés is befolyásolja. Az olyan döntések, amelyek a háztartásszerkezetre is hatással vannak – így elsősorban a generációk közötti együtt vagy különélésre, vagy a gyermekvállalásra vonatkozóknak – az objektív anyagi életszínvonalra is erőteljes hatással vannak, ugyanakkor ezeket a döntéseket kulturális tényezők is befolyásolják. Könnyen belátható, hogy egy két gyerekből, két szülőből és két nagyszülőből álló rokonsági hálózatot például véve, az ugyanolyan strukturális helyzetben lévő egyének, akik a bevételi oldalon változatlan mennyiségű jövedelmet szereznek, egészen más jövedelmi- és fogyasztási rétegbe kerülnek, ha közös háztartás keretei között gazdálkodnak, mint ha a nagyszülők, illetve a szülők és a gyerekek két különálló háztartásban élik az életüket.

A háztartások kiadásainak, fogyasztási színvonalának vizsgálata esetében az összes jövedelemszerző háztartástag bevétele statisztikai szempontból „közös kasszába” kerül, emiatt elmosódnak és nehezen visszakövethetetlenné válnak (vö. Tóth I.Gy., 2002: 57-58.) azok a háztartástagok strukturális pozíciói közötti különbségek, amelyek a bevételekre hatást gyakorló eltérő strukturális mechanizmusoknak tudhatók be. A „közös kasszában” rendelkezésre álló pénzösszeg bármely ekvivalenciaskála szerinti statisztikai alapú szétosztásának tehát az a következménye, hogy a tőke-, munka-, járadék-, és transzferjövedelmek szétválaszthatatlanul összekeverednek, és így az összbevételre hatás gyakorló strukturális mechanizmusok hatása

összemosódik. Ez utóbbi persze kevesebb negatív következménnyel járnak a jövedelemeloszlást vizsgáló kutatásokra nézve, viszont ha nem is lehetetleníti el, de alaposan megnehezíti a strukturális mechanizmusokra vonatkozó következtetések levonását.

Amellett, hogy a különböző ekvivalenciaskálák, illetve elaszticitási korrekciós tényezők döntő többsége empirikusan igen jól megalapozott, nemzetközi és hazai alkalmazhatóságukkal kapcsolatban olykor mégis komoly kételyek merülnek fel. A háztartás létszámának figyelembe vételére a jövedelem-egyenlőtlenség vizsgálatokban leggyakrabban alkalmazott megoldás, hogy a magánháztartás minden egyes tagjához hozzárendelnek egy (0-1 közötti) ekvivalencia-skála szerint meghatározott értéket és a háztartás bevételeit ezek összegével elosztva számítják ki az „egy fogyasztási egységre” jutó jövedelmet. Azonban a háztartások méretgazdaságosságára vonatkozó ekvivalencia érték vagy korrekciós tényező csak az „átlagos” háztartás méretgazdaságosságát, fogyasztási preferenciáit/szokásait, illetve erőforrásmegosztását tükrözi vissza. Márpedig egy ilyen „átlagos” mutatóval történő korrekció egy egyedi elemzési szintű vizsgálatban növelheti az eredmények értelmezhetőségének bizonytalansági faktorát.

Emellett az ekvivalencia-skálák számos elméleti előfeltételezésen, rosszabb esetben pusztán gyakorlati konvenciókon alapulnak (Bauman et al., 1988:119.; Förster 1994; Burniaux et al., 1998; Figini, 1998; OECD, 2012 :18.), amelyek önmagukban is számos ponton vitathatóak. Az empirikus megfigyeléseken alapuló és összetett számítási műveletek eredményeképpen előálló korrekciós tényezők, illetve skálák, ezen előfeltételezések miatt gyakran politikai, világnézeti, filozófiai álláspontokat is tükröznek, ami miatt „elvileg is aligha lehet közülük az objektíve „helyeset” kiválasztani” (Tóth I.Gy., 2002: 58., 276.).

Továbbá az elaszticitási mutatók kalkulációi és „robusztussági számításai” szinte minden esetben a fogyasztás/kiadás keresztmetszeti megfigyelésén alapulnak. Ennek pedig jellemző következménye, hogy a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek tükröződnek vissza a módszertani szempontból alapos és hibátlan méretgazdaságossági számítások eredményeiben. Hiszen ha az ekvivalenciaskálák statisztikai megalapozása - és ellenőrző robusztussági számításai - nem indulhatnak ki másból, mint a társadalmi egyenlőtlenségek fennálló viszonyai között jellemző kiadásszerkezetből, akkor bennük visszatükröződik az is, hogy a vizsgált társadalomban milyen a „szegények” és a „gazdagok” eloszlása. Márpedig mivel a „szegény” és a „gazdag” háztartások kiadás-szerkezete alapvetően eltér (vö. Tóth I.Gy., 2002: 275., 277.), így a méretgazdaságossági korrekciós tényezők – az ő megoszlásukat is magukba foglaló átlagos – értékei is különbözni fognak a gazdagabb és a szegényebb országokban.

Tehát mivel az ekvivalenciaskálák többsége nem „külsőleg”, normatív elvárások alapján meghatározott szükségletek taxonómiáján, hanem a mért, valós kiadások relatív szerkezetén

alapulnak, így amennyiben egy országban sok az olyan szegény háztartás, amelyben nem képesek költeni gyermekeik magas szintű oktatására, egészségi ellátására, szabadidős tevékenységeire, játékaikra, stb., abban az esetben arra az országra vonatkozóan a gyermekekre vonatkozó fogyasztási egységkulcs alacsonyabb értékű lehet, mint azokban az országokban, ahol több az olyan „gazdag” háztartás, amely gyermekeire is többet költhet.

Tehát a háztartások tényleges kiadásain alapuló méretgazdaságossági számítások nem képesek figyelembe venni azt a szempontot, hogy a 21. századi gazdaság körülményei között a gyermekkorban az emberi tőke, illetve tudás felhalmozási szakaszának kellene lennie, amely ebből szemszögből nézve a felnőttek kiadásaihoz képest akár többletkiadást, többlet beruházásokat – „termelő fogyasztást” – is igényelhet. Ha idősoros vagy panel adatokon a társadalmi egyenlőtlenségi szempontokkal, mobilitási esélykülönbségekkel is összefüggésbe hoznánk a gyermekek szükségleteit, akkor feltehetően a jelenleg használatos fogyasztási egység értékekhez képest eltérő eredményeket kapnánk.

Jelen értekezés téziseihez kapcsolódóan hipotetikusán feltételezhető az is a vizsgált országok jóléti típusa is hatással lehet az ekvivalencia-skálák számított értékeire. Hiszen ha egy országban az iskoláztatás vagy az egészségügyi ellátás jellemzően a magánszektorban történik, akkor a drága és magas színvonalú szolgáltatásokhoz kevesen férnek hozzá, ugyanakkor akik hozzáférnek, azok többet költenek rá, mint azokban az országokban, amelyekben az ilyen típusú ellátások a közszféra keretei között kerülnek megszervezésre. Az ekvivalencia-skálák megválasztására vonatkozó szakirodalomból egyértelműen kiderül, hogy a különböző elaszticitási értékek, fogyasztási egységskálák (pl. OECD1, OECD2, létminimum, $e=0,73$, $e=0,55$) közötti választás függvényében teljesen megváltozhat a jövedelemeloszlás maga is, és a háztartások jövedelmi rétegenkénti eloszlása, illetve a szegénységi arány is (Simonovits - Szivós, 2016: 44., 47-48.; Gábos - Szivós, 2008: 47-48.; Havasi – Altörjai, 2005: 53., 57., 58.; Tóth I.Gy., 2002: 59., 285-286.; Éltető et al. 2002: 6.; Förster - Tóth I.Gy., 1997: 45-46, 50.; Förster, 1993: 19.; Buhmann et al., 1988), ami mivel pusztán a módszertan függvénye, így szubsztantív szociológiai tényezőkkel nem lehet megmagyarázni. A Magyarországon leggyakrabban alkalmazott OECD2-es fogyasztási egységskála helyett az $e=0,73$ -as elaszticitási érték megfelelőbb lenne (Tóth I.Gy., 2015: 40.), amely az OECD1-es skálához áll közelebb.

A nem megfelelően vagy akár csak eltérő szempontok figyelembevételével megválasztott ekvivalencia-skálának tehát komoly interpretációs következményei is lehetnek. Így például eltérőnek mutatkozhat az egyenlőtlenségek országokon belüli időbeni trendje, de akár az egyenlőtlenségek országok közötti sorrendje is (Tóth I.Gy, 2002: 58.; vö. Atkinson - Rainwater - Smeeding, 1995: 52., 281-282.).

Újra visszakanyarodva tehát a háztartások osztályának/osztályhelyzetének háztartásfő-, illetve háztartásösszetétel szerinti operacionalizálásának kérdéséhez. Az ezt megelőző bekezdésekben ismertetett, ekvivalencia-skálákkal, illetve elaszticitási korrekciós tényezőkkel kapcsolatos kétségek miatt választottam a jövedelem-egyenlőtlenség vizsgálatokban leggyakrabban alkalmazott megoldástól eltérő, de a klasszikus szociológiai struktúra, illetve rétegződésvizsgálatok szemléletéhez, továbbá az általam meghatározott célkitűzésekhez elméletileg jobban illeszkedő függő változót, a háztartások egy éves összes jövedelmét.

Azonban a transzformálatlan függő változó melletti döntés egyúttal azt is jelenti, hogy most a másik oldalon „türemkednek be” a nem-strukturális tényezők, vagyis mindenekelőtt a „keresők” háztartáson belüli száma. Hiszen azon nem kell sokat magyarázni, hogy ha két ugyanolyan strukturális helyzetben lévő „kereső” van jelen egy háztartásban, akkor az, nagyjából pontosan kétszer akkora háztartási jövedelmet jelent, mint ha csak egy. Emiatt érdemes tehát az osztályhelyzet háztartási szintű meghatározásánál a hagyományos – kizárólag a háztartásfő jellemzőinek figyelembevételén alapuló – magyarázó változó mellett, egy másik; a háztartástagok egyéni osztályhelyzeteinek összesítésén alapuló magyarázó változót is alkalmazni a számítások során. E megoldással ahelyett, hogy a függő változón hajtanánk végre transzformációt, inkább a magyarázó változóban kíséreljük meg figyelembe venni azt, hogy hány - és ráadásul milyen ismérvekkel rendelkező – tagja van a háztartásnak. A háztartástagok osztályhelyzetének összeszámlálásával létrehozott magyarázó változó és a transzformálatlan függő változó együttes alkalmazásán alapuló megoldásnak – szemben az ekvivalencia-skálákkal transzformált és pusztán a háztartásfő attribútumainak figyelembevételén alapuló módszerrel – megvan az az előnye, hogy ily módon a regressziós egyenletekben elkülönítetten és kontrolláltan – ráadásul a regressziós együtthatók révén láthatóvá is tehetően – mutatkozhatnak meg a háztartás „méretével” összefüggésbe hozható hatások.

A háztartásösszetételen alapuló változóban tehát egyszerűen megsámoljuk, hogy hány háztartástag tartozik a különböző elméleti társadalomszerkezeti modellek egy-egy osztályába/osztályhelyzetébe, és ezeket az arányskála mérési szintű változókat szerepeltetjük a regressziós egyenletekben. Az ezek segítségével elvégzett számítások tehát egyszerre tartalmaznak információt az osztályra/osztályhelyzetre és a háztartástagok számára vonatkozóan.

A változó tartalmának még jobb megértését segítheti, ha az ilyen módon specifikált regressziós modelleket úgy képzeljük el, mint amelyek leginkább az olyan hagyományos regressziós számításokhoz hasonlítanak, amelyekben a háztartásfő osztálya/osztályhelyzete mellett kontrollváltozóként kerül bevonásra a háztartástagok (vagy a keresők) száma is. Ebben az alternatív példában a háztartásösszetételen alapuló regressziós modellek eredményeiként előálló korrigált

determinációs együtthatók értékeinek elméletileg nagyjából meg kellene közelíteniük a háztartásfő és a háztartástagok (pontosabban a keresők) számával együttesen specifikált regressziós modellek korrigált determinációs együtthatóinak értékeit. Tehát amennyiben ebben az alternatív specifikációban a háztartástagok (keresők) számához kapcsolódó regressziós együtthatók szignifikánsan és erőteljesen növelnék a korrigált determinációs együtthatók értékét, úgy azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a háztartásfő osztálya/osztályhelyzete önmagában kevésbé képes magyarázni a háztartás jövedelmi helyzetét, ellenben ha háztartástagok (keresők) száma nem szignifikáns vagy csak gyenge hatást gyakorolna, úgy az azt a következtetést támogatná, hogy a háztartások háztartásfő jellemzőin alapuló osztálybesorolása „jó gyakorlat”, mert a többi háztartástag jelenléte nem befolyásolja jelentős mértékben a háztartás bevételeit.

A következők során tehát nem csak azt lesz érdemes megfigyelni, hogy az egyes elméleti társadalomszerkezeti modellek korrigált determinációs együtthatói milyen értékeket mutatnak, hanem – ugyan csak másodlagos értelmezési szempontként, amely az értekezés fő mondanivalójához csak közvetve kapcsolódik – azt is, hogy hogyan viszonyulnak az önmagában a háztartásfő osztálya/osztályhelyzete segítségével – a háztartástagok/keresők számának figyelembevétele nélkül – specifikált regressziós modellek korrigált determinációs együtthatói a háztartásösszetétel alapján specifikált regressziós modellek eredményeihez. Amennyiben ezek nem térnek el jelentős mértékben, úgy azt mondhatjuk, hogy az empirikus kutatások hagyományos gyakorlata – amely a háztartásfő osztályhelyzetével azonosítja az egyes háztartások (és minden egyes tagjuk) osztályhelyzetét –, a 20. század individualizációs és emancipációs fejleményeinek ellenére továbbra is helytálló, míg ha jelentősek az eltérések, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a hagyományos gyakorlat a 21. századi Magyarországon már nem tartható.

Egy képzeletbeli példával is szemléltetve a fentieket. Amennyiben egy olyan társadalmat képzelünk el, amelyben nincsenek pénzbeli jóléti transzferek, és a hagyományos „férfi kenyérkeresői” családmódel a legjellemzőbb, vagyis amelyben a nők (feleségek, élettársak) többsége nem végez jövedelemszerző tevékenységet, úgy abban a társadalomban a háztartások összjövedelmét nem befolyásolná, hogy hány tagja van a háztartásnak. Ellenben ha ebben a képzeletbeli társadalomban a nők körében is gyakori a jövedelemszerző tevékenységek végzése, úgy egy feleség/élettárs jelenléte jelentős mértékben emelné a háztartás összjövedelmét. E két elképzelt társadalom összehasonlításakor azt látnánk a regressziós modellek eredményeinek vizsgálatakor, hogy az elsőben, a pusztán a háztartásfő jellemzőin alapuló regressziós számítások korrigált determinációs együtthatói megközelítenék – vagy akár még meg is haladnák – a háztartásösszetételen alapuló specifikációk értékeit, a másodikban viszont jelentősen elmaradnának tőlük.

Végül érdemes megemlíteni azt az elméleti szempontot is, hogy a klasszikus szociológiai munkák

jellemzően nem térnek ki a háztartás, a többi háztartástag, illetve a háztartásfő osztályhelyzetének megfeleltethetőségének problematikájára, pedig ez a háztartások objektív anyagi helyzetére vonatkozó kérdések mellett elméleti és politikai szempontból is fontos lehet, hiszen például alapjaiban érintheti az objektív érdekviszonyokra, vagy éppen a magáért való osztályok képződésének feltételeire vonatkozó elgondolásokat.

7.3. Személyi jövedelmek, egyéni modellek

Ha korábban nem is, az elméletek operacionalizálásakor mindenképpen szembesülünk azzal a problémával, hogy az itt vizsgált 15 elméleti modell közül valójában csak öt olyan van, amely egyéni szinten is értelmezhető és előállítható a társadalom minden egyes tagjára vonatkozóan (vö. Huszár, 2013c: 124.). Ez nyilvánvalóan abból fakad, hogy azok a modellek, amelyek a munkaerőpiaci helyzettel vagy a foglalkozással kísérlik meg megragadni a társadalmi helyzetet, azoknál a nem foglalkoztatott személyeket csak azzal a „trükkal” lehet(ne) besorolni egy-egy kategóriába, ha vagy egy korábbi életszakaszban elfoglalt helyzettel pótolják a jelenre vonatkozóan hiányzó információt vagy a háztartásából kiválasztott valamely személy (leggyakrabban a háztartásfő vagy a főkereső) attribútumait örökítik át rá is. Látszólag mindkettő megoldás pusztán technikai jellegű, azonban rejtve komoly elméleti kérdéseket is érint, amelyekre ha nem fordítunk kellő figyelmet, akkor kihatnak az empirikus számítások eredményeire és ezek elméleti értelmezésére is (vö. Vastagh, 2017: 184-185.).

Ha nem tartjuk kielégítőnek a fenti megoldásokat, akkor a 15 közül csak az iskolai végzettség és a gazdasági aktivitás, valamint a normatív-funkcionalista és az erőforrás-integrációs modellek azok, amelyek a társadalom összes tagját valóban saját egyéni attribútumaik alapján képesek besorolni. A többi társadalomszerkezeti modell viszont csak akkor válik értelmezhetővé, ha az értelmezési tartományt a felnőtt népességre vagy – egy még korlátozottabb körre –, az aktív korú népességre¹⁷⁸ korlátozzuk.¹⁷⁹ Először tehát vizsgáljuk meg, hogy mit mutatnak a regressziós számítások korrigált determinációs együtthatóinak eredményei, első elemzési szempontunkkal, vagyis az egyéni jövedelemmel való összefüggésükben.

178 Aktív korú népességnek itt a 18-62 év közöttieket vettem, mivel a megoszlások szerint a vizsgált évben Magyarországon nagyjából ezen életkori határok között voltak többségben a gazdaságilag aktívak az inaktívakhoz képest.

179 Azonban abban a tekintetben, hogy minden modell valóban képes-e maradék nélkül besorolni minden felnőttet az aktuális helyzetének megfelelően, vagy pedig akadnak olyan felnőtt tagjai is a társadalomnak, akik nem férnek be egyik kategóriájukba sem, továbbra is viszonylag jelentős – elméleti különbségekre visszavezethető - eltérések vannak a klasszifikációk között. Ehhez a problémához kapcsolódóan lásd még: Huszár et al, 2015: 23-26., 254-264.

11.táblázat: A vizsgált modellek teljes népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói és az érvényesen bekegategorizált vizsgálati minták elemszámai

teljes népesség	Korrigált determinációs együttható (adj.R ²)			teljes népesség
	bruttó ln	nettó ln	n	
ISK	0,560	0,562	22705	
<i>GAKT</i>	0,744	0,761	22705	
<i>NFM</i>	0,748	0,763	22705	
<i>EIM</i>	0,638	0,648	22705	
<i>EIMr</i>	0,783	0,793	22705	

Ha a négy – előbb kiemelt – modell „magyarázóerejét” vetjük össze egymással, a nettó, illetve a bruttó jövedelmek logaritmizált függő változójára vonatkozóan, akkor azt látjuk, hogy az EIM részletes változatához tartoznak a legmagasabb R² értékek, amelyet szorosan követ az NFM és a GAKT „naiv” modellje. Mindkettő nagyjából 3/4-ét képes megmagyarázni mind a bruttó, mind a nettó személyes jövedelem szóródásának. Némileg elmarad mögöttük az EIM alapváltozata, amely nagyjából a szóródások 2/3-át, végül pedig az iskolai végzettség (ISK), amely a szóródásnak még mindig több mint a felét képes megmagyarázni.

Amennyiben az érvényességi kör korábban leírt szűkítéseivel emeljük az elemzésbe bevont társadalomszerkezeti modellek számát, akkor eltérő mértékben ugyan, de mind a négy fenti modell esetében csökken a korrigált determinációs együttható értéke, de a GAKT, az NFM és az EIM esetében még ezzel együtt is jóval magasabb, mint az újonnan bevont modelleké. A csökkenés az iskolai végzettség esetében a legnagyobb és így magyarázóereje már nem is különbözik érdemben a FEOR, MJCS, WR, ESP, EGP, ESeC modellekétől.

A felnőtt illetve az aktív korosztályok esetében újonnan bevont társadalomszerkezeti modellek közül a TFR az, amely a legerősebb összefüggést mutat a személyes jövedelem eloszlásával. Részletes változatában közel 1/3, összevont változatában pedig közel 2/5 részben magyarázza szóródást mind a nettó, mind a bruttó függő változó esetében. Ez a teljesítmény ugyan elmarad a GAKT, az NFM, és az EIM értékeitől, azonban jócskán meghaladja a többiét.

A többi modell között nincs túl nagy eltérés az R² értékekben. Talán csak a FEOR részletes – első két számjegyre felbontott – változata emelhető ki, amely némileg jobban meghaladja az átlagosan 15 százalék körüli értékeket.

12.táblázat: A vizsgált modellek felnőtt népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói és az érvényesen bekegatorizált vizsgálati minták elemszámai

felnőtt népesség	Korrigált determinációs együttható (adj.R ²)			
	bruttó ln	nettó ln	n	
ISK	0,156	0,166	18530	felnőtt népesség
FEOR1	0,167	0,160	16660	
<i>FEOR2</i>	<i>0,194</i>	<i>0,183</i>	<i>16660</i>	
<i>GAKT</i>	<i>0,446</i>	<i>0,494</i>	<i>18530</i>	
MJCS	0,161	0,154	16653	
<i>TFR13</i>	<i>0,357</i>	<i>0,347</i>	<i>18406</i>	
TFR33	0,298	0,288	18406	
<i>NFM</i>	<i>0,454</i>	<i>0,498</i>	<i>18530</i>	
EIM	0,418	0,563	18530	
<i>EIMr</i>	<i>0,533</i>	<i>0,563</i>	<i>18530</i>	
<i>WR</i>	<i>0,109</i>	<i>0,101</i>	<i>16667</i>	
ESP	0,128	0,125	16413	
EGP-G	0,153	0,150	18530	
EGP-T	0,146	0,137	16458	
ESeC	0,131	0,124	16570	

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ezek a jelentős eltérések a különböző elméleti háttér mellett adódhatnak egyszerűen az operacionalizálás különbözőségéből is. Erre igen jó példát mutat korrigált determinációs együtthatónak az EGP modell két változata közötti eltérése, ami újra figyelmeztet, hogy elméleti modellek között pusztán a statisztikai összehasonlítás alapján nem feltétlenül lehet egyértelmű igazságot tenni. A kettő közötti különbség itt most két tényezőtől fakadhat; egyrészt a Ganzeboom-féle (EGP-G) és a Trento-változat (EGP-T) eltérő részletességéből, másrészt abból, hogy a HKÉF adatállományán nem volt lehetséges az előállításukhoz szükséges segédváltozók ugyanolyan pontosságú megképzése. E két „zavaró” tényező együttesen nagyjából 2 százalékpontnyi eltéréshez vezet a megmagyarázott szóródás tekintetében az elméleti háttér teljes egyezősége ellenére is.

A statisztikai alapú összehasonlítás korlátai ellenére is érdemes azért legalább a nagyságrendi eltérések alapján két nagyobb halmazba sorolni az itt vizsgált társadalomszerkezeti modelleket. Az egyikbe sorolhatók azok amelyek gyenge, illetve mérsékelt összefüggést mutatnak a személyes jövedelem nagyságával (EGP, ESeC, ESP, WR, FEOR, ISK), a másikba pedig, amelyek közepeset (TFR33, EIR, NFM GAKT).

13.táblázat: A vizsgált modellek aktív korú népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói és az érvényesen bekegőrizált vizsgálati minták elemszámái

aktív korú népesség	Korrigált determinációs együttható (adj.R ²)			
	bruttó ln	nettó ln	n	
ISK	0,171	0,172	14265	18-62 éves korosztály
FEOR1	0,175	0,167	12601	
<i>FEOR2</i>	<i>0,204</i>	<i>0,197</i>	<i>12601</i>	
<i>GAKT</i>	<i>0,466</i>	<i>0,507</i>	<i>14265</i>	
MJCS	0,167	0,160	12596	
<i>TFR13</i>	<i>0,404</i>	<i>0,404</i>	<i>14148</i>	
TFR33	0,313	0,308	14148	
<i>NFM</i>	<i>0,474</i>	<i>0,512</i>	<i>14265</i>	
EIM	0,440	0,467	14265	
<i>EIMr</i>	<i>0,571</i>	<i>0,603</i>	<i>14265</i>	
WR	<i>0,119</i>	<i>0,114</i>	12607	
ESP	0,133	0,130	12404	
EGP-G	0,165	0,164	14265	
EGP-T	0,150	0,145	12435	
ESeC	0,133	0,129	12516	

Érdekes különbség még, hogy a GAKT, az NFM és az EIM modelleknél a bruttó és a nettó függő változó közötti különbségek nagyobbak, mint a többi modellnél, ami arra utal, hogy ezek kategóriái érzékenyebbek az adórendszer jellegzetességeire és változásaira.

A korrigált determinációs együttható mellett érdemes összehasonlítani a modelleket az ún. információs kritériumon alapuló mutatószámok¹⁸⁰ segítségével is, mivel ezek segítségével még inkább figyelembe tudjuk venni azt a nem lényegtelen különbséget, hogy az itt vizsgált társadalomszerkezeti modelleknek hány kategóriára van szükségük a magyarázathoz, vagy másként fogalmazva azt, hogy mennyire „elegánsak”. Ugyanis míg a WR egyszerű változata nyolc, vagy az MJCS és az ESeC alig kilenc lényeges társadalmi kategóriát állapít meg, addig a TFR részletes változata 35-öt, a FEOR csoportok pedig negyvenkettőt.¹⁸¹

180 A korrigált determinációs együtthatóhoz hasonló célt szolgálnak az ún. információs kritériumon alapuló mutatószámok is, mint az AIC (Akaike's Information Criterion) és különböző finomított változatai, mint az AICC és a CAIC, valamint a némileg különböző matematikai alapon nyugvó BIC (Bayesian Information Criterion) (Raftery, 1995; Wit et al., 2012). Ezek úgy próbálják előnyben részesíteni a jó illeszkedést, hogy közben erőteljesebben „büntetik” a nagy számú kategóriát vagy magyarázó változót tartalmazó modelleket, mint a korrigált determinációs együttható. Az információs kritériumokon alapuló mutatók értékének önmagukban nincs tartalmuk és így döntési szabályuk sincs; csak más „versengő” modellekkel történő összehasonlításban nyerik el értelmüket, ahol a „legjobb” modell az, amelyik értéke a legalacsonyabb (Fabozzi et al., 2014: 401.).

181 A további modellek közül az ISK 11, a GAKT 12, a FEOR főcsoportok 10, a TFR egyszerűbb változata 11, az NFM 14, az EIM alapváltozata 10-, részletes változata 25, az ESP 13, az EGP-G 10, az EGP-T pedig 11 kategóriát tüntet fel lényegesként.

14.táblázat: A vizsgált modellek információs kritériumokon alapuló mérőszámai az összes modell által érvényesen bekategorizált népesség-metszet vizsgálati mintáján (bruttó személyes jövedelem)

	bruttó ln – személyes jövedelem					Összehasonlítható (mindegyik modellben besorolt) felnőtt népesség
	Akaike's Information Criterion (AIC)	Finite Sample Corrected AIC (AICC)	Bayesian Information Criterion (BIC)	Consistent AIC (CAIC)	df	
ISK	6360,7	6360,7	6460,4	6473,4	15878	
FEOR1	6262,0	6262,0	6338,7	6348,7	15881	
FEOR2	5960,8	5961,0	6267,7	6307,7	15851	
GAKT	2284,7	2284,7	2384,5	2397,5	15878	
MJCS	6391,8	6391,8	6468,5	6478,5	15881	
TFR13	4138,3	4138,3	4222,7	4233,7	15880	
TFR33	3744,6	3744,7	3982,5	4013,5	15860	
NFM	2448,4	2448,5	2563,6	2578,6	15876	
EIM	2362,1	2362,1	2446,5	2457,5	15880	
EIMr	1027,5	1027,6	1219,3	1244,3	15866	
WR	7343,0	7343,1	7419,8	7429,8	15881	
ESP	6921,5	6921,6	7029,0	7043,0	15877	
EGP-G	6711,5	6711,6	6795,9	6806,9	15880	
EGP-T	6658,3	6658,4	6750,4	6762,4	15879	
EseC	6954,9	6954,9	7031,6	7041,6	15881	

Mivel ezek a mutatószámok is érzékenyek a minta elemszámára, ezért annak érdekében, hogy minél inkább kidomborodhassanak az elméleti modellek közötti különbségek, a számítások előtt azokra az esetekre szűkítettem a mintát, amelyekre vonatkozóan az összes eddig hivatkozott modell érvényes besorolást képes nyújtani.

Az eredmények szerint az információs kritériumokon alapuló mérőszámok¹⁸² sem változtatják meg a modellek között a korrigált determinációs együttható alapján felállítható sorrendet. Azonos célsokaság mellett valamint a magyarázó változók számával korrigálva is lényegében ugyanazt látjuk a képzeletbeli „magyarázóerő” ranglistán, mint amit az R^2 -ek is mutattak, csak a modellek közötti különbségek kevésbé látványosak.

A legalacsonyabb AIC, BIC, AICC, CAIC pontszámok az EIM részletes változata mellett szerepelnek akár a nettó, akár a bruttó jövedelemről legyen szó. Emellett a többségnél lényegesen alacsonyabb - azaz jobb pontszámot – csak a gazdasági aktivitás „naiv” modellje, az NFM, valamint az EIM alapmodell kapott. A többi pontszáma ezekhez képest jóval magasabb és köztük nem figyelhető meg igazán nagy eltérés. Talán csak a TFR részletes változata emelhető ki, amely az információs kritériumon alapuló mérőszámok alapján a többihez képest valamelyest jobban teljesít.

¹⁸² Minél alacsonyabb értéket mutatnak, statisztikai értelemben annál jobb egy regressziós modell. Az eredmények közötti különbségek jobb észlelhetősége érdekében nem az nyers, abszolút számértékek kerülnek bemutatásra, hanem azoknak egy konstans számmal; 27000-rel csökkentett különbségei, ami csak a könnyebb áttekinthetőséget kívánja szolgálni.

15.táblázat: A vizsgált modellek információs kritériumokon alapuló mérőszámai az összes modell által érvényesen bekategorizált népesség-metszet vizsgálati mintáján (nettó személyes jövedelem)

	nettó ln – személyes jövedelem					Összehasonlítható (mindegyik modellben besorolt) felnőtt népesség
	Akaike's Information Criterion (AIC)	Finite Sample Corrected AIC (AICC)	Bayesian Information Criterion (BIC)	Consistent AIC (CAIC)	df	
ISK	8856,5	8856,5	8956,2	8969,2	15878	
FEOR1	9082,5	9082,5	9159,2	9169,2	15881	
FEOR2	8799,4	8799,7	9106,4	9146,4	15851	
GAKT	3888,2	3888,2	3988,0	4001,0	15878	
MJCS	9192,8	9192,8	9269,6	9279,6	15881	
TFR13	7242,6	7242,6	7327,0	7338,0	15880	
TFR33	6831,2	6831,3	7069,1	7100,1	15860	
NFM	4057,2	4057,2	4172,3	4187,3	15876	
EIM	4109,5	4109,5	4193,9	4204,9	15880	
EIMr	2666,5	2666,6	2858,4	2883,4	15866	
WR	10176,6	10176,6	10253,3	10263,3	15881	
ESP	9673,1	9673,1	9780,5	9794,5	15877	
EGP-G	9534,1	9534,2	9618,6	9629,6	15880	
EGP-T	9495,9	9495,9	9588,0	9600,0	15879	
EseC	9752,8	9752,8	9829,5	9839,5	15881	

Az eddigiek alapján tehát megállapítható, hogy ha a személyes jövedelmek nagysága és a társadalmi helyzet különböző megközelítései közötti összefüggést egyéni szinten vizsgáljuk, akkor Magyarországon, a kétezres évek második évtizedének közepe táján az erőforrás-integrációs modell, a normatív-funkcionalista modell, és a gazdasági aktivitás „naiv” modellje azok, amelyek ezzel önmagukban és mindenféle változtatás nélkül a legerősebb kapcsolatot képesek felmutatni. Ezek a modellek ráadásul meglehetősen robusztusan viselkednek, hiszen esetükben az összefüggés erőssége nem változik számottevően a vizsgálati kör változtatásával.

Ha az iskolai végzettség vagy a foglalkozás gyakran alkalmazott ismérveivel, illetve a rétegződés-szemléletű modellekkel vetjük össze ezt a három modellt, akkor azt kell mondanunk, hogy a valóság e szeletének magyarázatához a társadalmi helyzet osztályszemléletű koncepciói mindenképpen plauzibilisebb elméleti megközelítésként mutatkoznak meg.

7.4. Háztartási jövedelmek, háztartási modellek

Bár az egyének elemzési szintjén feltárható összefüggések önmagukban is igen lényegesek, de a 21. század elején a magyar társadalom tagjainak többsége még jellemzően többszemélyes háztartásokban, családokban éli életét, ezért mielőtt levonnánk a végső következtetéseket, fontos azt is megvizsgálnunk, hogy a háztartások elemzési szintjére átlépve vajon megváltoznak-e az eddig feltárt összefüggések. Annak érdekében, hogy erről is képet alkothassunk az eddigiekhez hasonló módon mutatom be a társadalmi szerkezeti modellek és a jövedelmek közötti összefüggést. A korábbiakhoz képest két lényegi módosítást hajtok végre; egyrészt a személyes helyett a háztartási jövedelem különböző formái képezik a függő változókat, másrészt a magyarázó változókat ezúttal a háztartásfő pozíciójának az egész háztartásra történő kiterjesztésével, illetve a háztartástagok egyéni társadalmi helyzeteinek aggregálásával¹⁸³ is operacionalizálom.

A számítások eredményei azt mutatják, hogy a fenti két megoldás közül egyértelműen a második teljesít jobban, méghozzá nem is kis mértékben. A háztartásfő szerinti regressziós modellek a logaritmizált háztartási bruttó jövedelem szóródásának 9-32, a nettónak pedig 9-22 százalékát magyarázzák¹⁸⁴, miközben a háztartástagok egyéni helyzeteinek aggregált változójával dolgozó regressziós modellek 40-60 illetve 42-57 százalékos eredményeket mutatnak.

Tehát a mai Magyarországon – az 1960-as, 70-es évektől eltérően – a háztartásfő jellemzői már nem elégségesek ahhoz, hogy egy háztartás, illetve család társadalmi helyzetét megragadhatjuk, hiszen az így számított eredmények minden esetben sokkal rosszabbak, mint a háztartástagok egyéni helyzetének aggregálásával adott becslések. Ebből következően a háztartásfő társadalmi helyzetére alapozó modellekkel a továbbiakban nem foglalkozunk részletesen¹⁸⁵.

A háztartástagok egyéni jellemzőinek összesítése révén operacionalizált modellek többsége viszont még erősebb becslést ad a jövedelmek szóródására, mint amit a felnőtt illetve az aktív korú népesség egyéni szintű vizsgálatánál láthattunk, a bruttó és nettó jövedelmekre vonatkozó eredmények viszont ezeknél nem térnek el lényegesen egymástól.

A legjobb becslést ebben az esetben is az EIM részletes változata adja, de ezt szorosan követi az NFM és a TFR összevont és részletes változata, valamint az EIM alapmodell. A gazdasági aktivitás

183 A háztartásfő szerinti regressziós modellek esetében a társadalmi helyzetet a korábbiaknak megfelelő módon, dummy változók segítségével vontam be a számításba, a háztartástagok szerinti regressziós modelleknél viszont ettől eltérően; a dummy változók 0-1 értékeihez képest az adott kategóriába egyéni/individuális szinten besorolható háztartástagok száma adta ki a magyarázó változók értékét, amelyek így numerikus, intervallum mérési szintű változókként értelmezhetők, amelyek értékei a gyakorlatban jellemzően 0-6 közé estek, maximuma pedig 11 volt.

184 Itt érdekességgéppen és összevetésül érdemes megjegyezni, hogy 1967-ben a *háztartásfő* munkajelleg-csoportja önmagában az egy háztartásra jutó (nettó, nem logaritmizált) jövedelem teljes szóródásának 25,6 százalékát magyarázta (Ferge, 1969: 177-178.), valamint azt is, hogy az államszocializmus keretei között még érvényes lehetett az a megállapítás, hogy: „a termelési eszközökhöz való tulajdonviszony, azaz az osztályhelyzet alig differenciálja a jövedelmek színvonalát” (Ferge, 1969: 178.).

185 Ennek ellenére a számítások eredményeit a mellékletek tartalmazzák.

naiv modellje a bruttó jövedelemre vonatkozóan szintén meglehetősen erős becslést ad, de a nettónál némileg elmarad a legjobbtól.

16.táblázat: A háztartásfő, illetve háztartás-összetétel alapján operacionalizált háztartási modellek korrigált determinációs együtthatói valamint az érvényesen bekategorizált vizsgálati minták elemszámai (háztartási nettó és bruttó jövedelem)

modell	Korrigált determinációs együttható				n
	háztartástagok szerint		háztartásfő szerint		
	hy010_LN	hy020_LN	hy010_LN	hy020_LN	
ISK	0,494	0,473	0,177	0,154	9203
FEOR1	0,491	0,495	0,127	0,123	9058
FEOR2	0,498	0,502	0,165	0,161	9058
GAKT	0,538	0,505	0,283	0,176	9203
MJCS	0,484	0,490	0,116	0,112	9057
TFR13	0,543	0,544	0,178	0,168	9192
TFR33	0,557	0,558	0,200	0,188	9192
NFM	0,570	0,528	0,288	0,181	9203
EIM	0,568	0,535	0,289	0,187	9101
EIMr	0,600	0,566	0,316	0,216	9122
WR	0,406	0,422	0,088	0,093	9203
ESP	0,449	0,451	0,108	0,105	9022
EGP-G	0,461	0,459	0,105	0,105	9043
EGP-T	0,460	0,465	0,106	0,107	9017
ESeC	0,463	0,471	0,088	0,090	9059

Ugyanakkor a többi társadalomszerkezeti modell lemaradása sem túlzottan nagy mértékű; az ISK és az MJCS mellett az EGP, az ESeC, a FEOR, illetve az ESP és a WR is 40-50 százalék közötti megmagyarázott szóródást mutatnak fel. Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy általában azok a modellek teljesítenek itt is jobban, amelyek valamilyen elméleti- vagy tapasztalati megfontolás miatt elkülönítik a tőke-munka-munkanélküliség minőségi különbségeit és nem mossák össze ezeket valamilyen más – pl. végzettségi vagy foglalkozási – alapon.

A fenti eredmények szerint tehát egyáltalán nem lényegtelen, hogy egyéni vagy családi/háztartási elemzési szinten¹⁸⁶ vizsgáljuk-e a társadalmi pozíció és a jövedelmi színvonal közötti összefüggést. Bár az individualizálódás kétségkívül előrehaladott folyamat Magyarországon is, de úgy tűnik, hogy a jövedelem – és ezen keresztül az életszínvonal – szempontjából még mindig fontos szerepe van a családnak illetve a háztartásnak¹⁸⁷. Ez a hatás azonban a nők munkaerő-piaci részvételének

186 Önmagában az, hogy az aktív keresők számának növekedése erőteljes hatással van a háztartások jövedelmi színvonalára régóta ismert, könnyen belátható, szinte magától értetődő összefüggés. Ferge Zsuzsa „A társadalmunk rétegződése” című kötetében szereplő számításai szerint a keresők száma a háztartási jövedelmek szórását magyarázni hivatott változók közül is ez volt a legerősebb (vö. Ferge, 1969: 178. illetve korábban: Ferge, 1960.).

187 Fontos emlékeztetni arra, hogy itt mindig „egy háztartásra jutó jövedelemről” van szó, tehát nem egy főre vagy valamilyen fogyasztási egységre leosztott jövedelemről, amit az inaktív fogyasztók (tehát pl. a gyerekek) eleve módosítanak.

erősödésével már nem értelmezhető kielégítően a korábbi, férfi kenyérkeresői modellen alapuló háztartásmodellek segítségével.

7.5. Az empirikus vizsgálat összegzése

Az itt bemutatott keresztmetszeti adatokon alapuló számítások alapján levonható tanulság, hogy a mai Magyarországon az osztály-szemléletű elméletek illetve az ezekből levezetett modellek azok, amelyek leginkább magyarázzák a jövedelmek színvonalát. Az empirikus tesztelés céljából felhasznált statisztikai mutatók alapján az erőforrás-integrációs (EIM), és a normatív-funkcionalista (NFM) modellek, valamint a gazdasági aktivitás (GAKT) „naiv” modellje tűnik ebből a szempontból a legvitálisabbnak, mivel nem csak statisztikai magyarázóerejükkel, hanem robusztus viselkedésükkel is kitűnnek a konkurens modellek közül. Emellett azonban meg lehet jegyezni azt is, hogy a háztartási szintű számítások esetében a társadalmi-foglalkozási rétegződésmodell is meglehetősen erősen teljesít.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy az erőforrás-integrációs modell részletes változatának korrigált determinációs együtthatója mind a három célsokaságban a legmagasabb volt, mind a bruttó, mind a nettó jövedelmek esetében és az információs kritériumok szintén az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében mutatták a legnagyobb magyarázóerőt az összes vizsgált modell között. Az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében a korrigált determinációs együtthatók a logaritmizált nettó jövedelmek szóródását – célsokaságtól függően – 47-79 százalékban, míg a bruttó jövedelmek esetében 44-78 százalékban magyarázták. Az erőforrás-integrációs modell alapváltozata valamivel gyengébb, de azért meglehetősen erős összefüggést mutatott a függő változókkal (42-56%), ugyanakkor ennél a modellnél kettő alternatív modell – a gazdasági aktivitás és a normatív-funkcionalista – valamivel jobban teljesített (45-51%), egy pedig - a társadalmi-foglalkozási rétegződésmodell 13 kategóriás változata – nem nagyon sokkal maradt el magyarázóerő tekintetében (35-40%). Az ismert nemzetközi modellek magyarázóereje ezekről lényegesen elmaradt, mivel csak 10-17 százalékát magyarázták a függő változók szóródásának.

A háztartási szintű vizsgálat során mindenekelőtt megállapítást nyert az, hogy a háztartásfő társadalmi pozícióján alapuló modellek magyarázóereje nagyon gyenge, szemben az összes háztartástag pozícióját összesítő modellekével, vagyis az előbbi – feltehetően az előrehaladott individualizáció, illetve a női egyenjogúság térnyerése következtében – a 21. század eleji Magyarországon már elvesztette relevanciáját a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezésében és magyarázatában. Emellett a háztartási modellek megerősítették az egyéni modellek alapján levont következtetéseket, annyi eltéréssel, hogy itt a versengő modellek magyarázóereje közötti eltérések

kisebbségek voltak. Az erőforrás-integrációs modell részletes változatának korrigált determinációs együtthatója mind a bruttó, mind a nettó jövedelmek esetében a legmagasabbnak mutatkozott. Az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében a korrigált determinációs együtthatók a logaritmizált nettó jövedelmek szóródását 57, míg a bruttó jövedelmekét 60 százalékban magyarázták. Az erőforrás-integrációs modell alapváltozata itt is valamivel gyengébb, de szintén erős összefüggést mutatott a függő változókkal (54, illetve 57%), és itt a normatív-funkcionalista, valamint a társadalmi-foglalkozási rétegződésmodell 13, illetve 33 kategóriás változatával holtversenyben a második helyen végzett (53-57%). Az ismert nemzetközi modellek magyarázóereje ezekről ebben az esetben nem maradt el nagyon, mivel nagyjából 40-47 százalékát magyarázták a függő változók szóródásának.

Összességében elmondható, hogy az értekezés bevezetésében megfogalmazott mindkét kérdésre egyértelműen pozitív válaszokat találtam, vagyis;

1. a konkurens társadalomszerkezeti modellek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a strukturális egyenlőtlenségek a jelenkori Magyarországon – statisztikai értelmében véve, modelltől és célsokaságtól függően – legalább közepesen erős hatást gyakorolnak az egyének, illetve háztartásaik jövedelmi helyzetére
2. az hatalmi/uralmi viszonyokat és az állam szerepét is konceptualizáló erőforrás-integrációs modell az ismert alternatív modelleknél statisztikai értelemben véve erőteljesebben magyarázza magyarországi jövedelemeloszlást.

7.6. Bruttó és nettó jövedelmekre vonatkozó becslések közötti eltérések

A különböző elméleti modellek magyarázóerejében némi eltérések mutatkoznak, attól függően, hogy bruttó vagy nettó jövedelmek becslésére használjuk-e őket. Ezek az eltérések a személyes jövedelmek esetében is megmutatkoznak, de igazán jelentős eltéréseket csak a háztartási szintű jövedelem esetében, azon belül is a háztartás háztartásfő szerint specifikált osztálya/osztályhelyzete szerinti regressziós számítások korrigált determinációs együtthatóinál jelentkeznek.

E jelenség magyarázatára jelen pillanatban nem adhatok teljesen bizonyos választ, mivel ez olyan további vizsgálatokat igényelne, amelyek az értekezés kereteibe nem férnek bele. Azokat a legfontosabb tényezőket viszont megpróbálom megjelölni, amelyeket egy későbbi alapos vizsgálat során irányjelzőként funkcionálhatnak.

Először is ahhoz, hogy egy általános képet nyerjünk az eltérésekről, érdemes megkülönböztetnünk egymástól a kisebb és a nagyobb eltéréseket. Ezt most csak egy „hüvelykujj-szabály” segítségével teszem meg, amely szerint a korrigált determinációs együtthatók közötti plusz-mínusz 0,02 intervallumon belüli (a teljes szóródás magyarázatának 2 százalékpontnál kisebb) eltéréseit nem

tekintem statisztikai szempontból igazán lényegesnek és elméletileg megmagyarázandónak, mivel ezek a véletlenből, illetve egyéb esetlegességekből is következhetnek. Ellenben a 0,02 és 0,05 közötti eltérések már valószínűsíthetően, a 0,05-nél nagyobb eltérések pedig bizonyosan érdemi magyarázatra szorulnak.

Legáltalánosabb megállapításként abból kell kiindulnunk, hogy amennyiben a különböző elméleti társadalomszerkezeti modellek között nem látunk lényeges eltérést a segítségükkel becsült korrigált determinációs együtthatók nettó és a bruttó jövedelmekre vonatkozó értékei közötti különbségekben, akkor az eltérések minden bizonnyal a függő változók eltérő szóródásában keresendők elsősorban. Amennyiben viszont a különböző elméleti társadalomszerkezeti modellek segítségével becsült korrigált determinációs együtthatók nem hasonló mértékben térnek el a bruttó és a nettó függő változókra vonatkozóan, akkor pedig minden bizonnyal magukban a társadalomszerkezetre vonatkozó modellekben keresendők a különbségek okai.

17.táblázat: A bruttó és a nettó jövedelmekre vonatkozó korrigált determinációs együtthatók különbségei

	Eltérés (= bruttó - nettó)				
	teljes népesség	felőtt népesség	aktív korú népesség	háztartásfő szerint	háztartástagok szerint
ISK	-0,2%	-1,0%	-0,1%	2,3%	2,1%
FEOR1		0,7%	0,8%	0,4%	-0,4%
FEOR2		1,1%	0,7%	0,4%	-0,4%
GAKT	-1,7%	-4,8%	-4,1%	10,7%	3,3%
MJCS		0,7%	0,7%	0,4%	-0,6%
TFR13		1,0%	0,0%	1,0%	-0,1%
TFR33		1,0%	0,5%	1,2%	-0,1%
NFM	-1,5%	-4,4%	-3,8%	10,7%	4,2%
EIM	-1,0%	-2,9%	-2,7%	10,2%	3,3%
EIMr	-1,0%	-3,0%	-3,2%	10,0%	3,4%
WR		0,8%	0,5%	-0,5%	-1,6%
ESP		0,3%	0,3%	0,3%	-0,2%
EGP-G		0,3%	0,1%	0,0%	0,2%
EGP-T		0,9%	0,5%	-0,1%	-0,5%
EseC		0,7%	0,4%	-0,2%	-0,8%

Megjegyzés: dőlt és félkövér formázással jelölve a korrigált determinációs együtthatók közötti 0,02-nél (2%pont) nagyobb, és félkövérrel a 0,05-nél (5%pont) nagyobb eltéréseket. Az eltérések a jobb láthatóság érdekében százalékpontban szerepelnek.

A fenti általános kiindulópont alapján először is megállapíthatjuk, hogy a 15 vizsgált társadalomszerkezeti modell közül 4 esetben lényegesen eltérnek a korrigált determinációs együttható nettó és bruttó függő változókra vonatkozó értékei, vagyis nem a függő változók szóródásában, hanem magukban az elméleti modellekben kell keresnünk a különbségek okait.

E többiektől különböző négy modell a gazdasági aktivitás naív modellje (GAKT), a normatív-funkcionalista foglalkozási osztálymodell (NFM), és az erőforrás-integrációs modell két változata (EIM, EIMr). A többi modell nem csak, hogy ettől a négytől eltér, de azok esetében – egy kivételtől, az iskolai végzettség (ISK) háztartási szintű modelljétől eltekintve – a nettó és a bruttó becslési eredmények között nem is látszanak lényeges eltérések.

A négy sajátosan viselkedő társadalomszerkezeti modell közül mindegyik a nettó jövedelmek szóródására vonatkozóan mutat nagyobb statisztikai magyarázóerőt (a 17. táblázat negatív értéki) a személyi szintű regressziós számítások esetében, míg a bruttókra vonatkozóan a háztartási szinten.

Két dolgot kell tehát megmagyaráznunk; egyrészt azt, hogy miért pont ez a négy társadalomszerkezeti modell mutat sajátos viselkedést, másrészt pedig az, hogy miért viselkednek fordított módon a személyi és a háztartási szintű elemzésben.

Az első kérdésre egyszerűbb és kézenfekvőbb a válasz, ugyanis pontosan ez az a négy társadalomszerkezeti modell, amelyek elkülönítve értelmezik, illetve kezelik a társadalom inaktív tagjait, illetve az inaktív társadalmi pozíciókat, mégpedig oly módon, hogy az inaktív személyeket, illetve pozíciókat nem „mossák hozzá” a korábbi foglalkozás alapján az aktuálisan aktív személyekhez, illetve pozíciókhoz.

Az aktívak és inaktívak élesen elkülönülő, önálló kategóriákba helyezése erőteljes hatással lehet e négy modell (GAKT, NFM, EIM, EIMr) segítségével elérhető becslési pontosságra, mivel a transzferjövedelmek szóródása – mivel elosztásuk emberi tervezés eredménye – eltérő és szabályosabb, mint akár a munkaerőpiacon, akár a tőkepiacon megszerezhető jövedelmeké, amelyektől ráadásul adózási szempontból is különböznek.

Ez tűnik tehát a legfontosabb magyarázatnak arra a jelenségre vonatkozóan, hogy a személyes jövedelmek tekintetében az aktív korú és a felnőtt célsokaság esetében miért magyarázza ez a négy modell erőteljesebben a nettó jövedelmeket, mint a bruttókat. Mivel azonban e négy modell kategóriarendszerében nagyobb az elméleti eltérés az aktív, mint az inaktív kategóriák között, azonban a korrigált determinációs együtthatók közötti különbségeik eltérőek, ezért valamekkora szerepet bizonyára az aktív kategóriák konceptualizálásának (illetve operacionalizálásának) is be kell tudnunk. Ezeknél fontos hatása lehet a vállalkozóknak mind az alkalmazottakétól, mind pedig a transzferjogosultakétól eltérő adózása mellett, a szürke- és fekete jövedelmek kategóriánkénti eltérő elterjedtségének is, hiszen a vállalkozók esetében az adó-optimalizálási szempontok (pl. az adott évben a vállalkozásban "hagyott" jövedelem nagysága), az alkalmazottak bizonyos alsokaságai (így elsősorban a KKV-k alkalmazottai) esetében pedig a „zsebbe” kapott kiegészítő jövedelmeknek lehet jelentős „torzító” hatásuk.

A háztartási szintű eredményekre tekintve megállapítható, hogy itt is minden bizonnyal e négy

sajátos társadalomszerkezeti modellnek a többitől való elméleti eltéréseire vezethető vissza a bruttó és nettó becslési eredmények közötti eltérések legnagyobb része.

Emellett azonban érdemes kiemelni két olyan tényezőt, amelyeknek elsősorban a háztartásfő és a háztartásösszetételen alapuló becslési eredmények eltéréseinek magyarázatában lehet fontos szerepe. Ezek egyrészt a háztartásfő konceptualizálása és operacionalizálása, másrészt a magyarországi családi adókedvezmények rendszere.

A „háztartásfő” elméletileg a hagyományos férfi kenyérkeresői modell feltevésén alapul, ahol a férfi munkaerőpiaci részvétele jelenti a háztartás elsődleges, illetve kizárólagos jövedelemforrását. Ez technikailag abban a tényben nyilvánul meg, hogy a „háztartásfő” kijelölésének technikai algoritmusában mindig az aktív, férfi élvez elsőbbséget, akik emiatt felülreprezentáltak a háztartásfők között.

Emellett családi adókedvezmény a háztartási szintű jövedelmek esetében megbolygatja az elméleti modellek által konceptualizált összefüggéseket, hiszen a gyermekek száma egy olyan nem-strukturális tényező, amely jelentősen módosítja a nettó és bruttó jövedelmek közötti arányokat, és ezáltal növeli a bruttó és nettó jövedelmek közötti közvetlen strukturális kapcsolatok bizonytalanságát. Mivel a háztartásfővel specifikált regressziós modellekben – a háztartásösszetételen alapuló modellekkel ellentétben – semmilyen információ nincs arra vonatkozóan, hogy van(nak)-e gyerek(ek) a háztartásban vagy sem, így a családi adókedvezmény hatása a háztartásfő szerinti modellekben teljesen kontrollálatlan bizonytalansági tényezőként jelentkezik, ami a nettó jövedelmek esetében növeli a becslési pontatlanságot.

Mindent egybevéve azonban mégis csak arra az – itt egyelőre nem ellenőrizhető – feltételezésre kell jutnunk, hogy mivel lényeges differenciák a háztartásfő és a háztartásösszetételen alapuló regressziós számítások között is csak a GAKT, NFM, EIM és EIMr esetében nagyok, ezért a háztartási jövedelmekre vonatkozó regressziós egyenletek esetében is elsősorban az aktív és az inaktív kategóriák élesebb vagy homályosabb szétválasztása, illetve a piaci és a transzferjövedelmek eloszlása közötti eltérések állhatnak a nettó és bruttó jövedelmek becslési pontossága közötti különbségek hátterében.

8. Következtetések

8.1. Kérdések és hipotézisek

Az értekezés a 21. századi demokratikus politikai berendezkedésű kapitalista társadalmak szerkezetének kutatási területéhez kapcsolódott és célja egy olyan struktúraelmélet, illetve modell elméleti megalapozása és empirikus tesztelés volt, amely koherens magyarázatát képes adni e társadalmakban megfigyelhető jövedelmi egyenlőtlenségeknek. A jövedelem, mint elsődleges „függő változó” kijelölése az általam elfogadott társadalmi struktúra fogalomból adódik, amely szerint a társadalmi struktúra; *„azokat a társadalmilag létrehozott intézményeket és intézményesített mechanizmusokat jelenti, amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák”* (lásd. Bevezetés: 14.). Mivel pedig a modern differenciált társadalmakban a javak és szolgáltatások megszerzése alapvetően a pénz közvetítésével létrejövő csereaktusokon alapul, ezért azoknak az intézményeknek és intézményesített mechanizmusoknak tulajdonítottam kiemelt jelentőséget, amelyek révén jövedelmekre lehet szert tenni.

A kutatási téma egyike a szociológia tudományát a kialakulásának kezdeti periódusától foglalkoztató kérdéseknek, így előzményei visszavezethetőek egészen Karl Marx és Max Weber elemzéseitől, illetve követőikre – a marxistákra és neomarxistákra, vagy éppen a weberianusokra és neoweberianusokra – keresztül végigvonul a szociológia egész történetén, egészen napjainkig. Azonban a társadalmi struktúra és a társadalmi – ezen belül jövedelmi – egyenlőtlenségek közötti szoros összefüggést feltételező hagyományt az 1980-as évektől kezdődően egyre erőteljesebb kritika illette, amelyek szerint a szociológia klasszikusai által kialakított keretrendszer ma már nem magyarázza megfelelően a társadalmi egyenlőtlenségeket (Beck, 2003; Schulze, 2000; Hradil, 1994; Clark – Lipset, 2001; Pakulski, 1993; Beck, 2003; Goldthorpe–Marshall, 1992).

Bár a hazai szociológiai szakirodalomban a társadalmi struktúra és az egyenlőtlenségek közötti kapcsolat léte, és e kérdés vizsgálatának relevanciája alapvetően sosem kérdőjeleződött meg, de az elmúlt három évtized során a téma iránti érdeklődés lanyhult, a magyarázatkísérletek jobbra megmaradtak az elméleti értelmezés szintjén, és nem vetették alá magukat az empirikus ellenőrzés próbájának (Szelényi, 1995, 1996; Szelényi – Eyal – Townsley, 1996a, 1996b; Eyal – Szelényi – Townsley, 1998; Ferge, 2002, 2010; Huszár, 2013). Ugyan a hagyományos struktúraelméletek kritikája és a paradigmaváltás igénye a kétezres évek közepén erőteljesebben is megfogalmazódott (Kovách, 2006; Kovách – Kuczi – Jókuthy, 2006), de végül csak pár évvel ezelőtt ért be új modell formájában az akkor megfogalmazódott kritika (Dupcsik – Szabari, 2015; Kovách et al., 2016, 2017). Mivel azonban ez utóbbi modell – nyilvánvalóan a paradigmaváltás igényéből fakadóan –

nem a társadalmilag megtermelt javak egyenlőtlen elosztásának, hanem a társadalom integrációjának kérdését helyezte középpontjába, ezért minden erénye ellenére azt a kérdést nem tudta egyértelműen megválaszolni, hogy „társadalmi egyenlőtlenségek”, „egyenlőtlenségi viszonyok” (Kovách – Kuczi – Jókuthy, 2006; Kovách, 2006) megértésében a hatalomközpontú (gazdasági és politikai) megközelítés felett valóban eljár-e az idő, vagy az csak rekonstrukcióra szorul.

A nemzetközi struktúraelméleti kritikák és az empirikus struktúrakutatás hazai hiányosságai önmagukban is indokoltak volna egy olyan tudományos vállalkozást, amely az elmélet és az empiria koherens egységével kísérli meg a mai Magyarország strukturális viszonyainak értelmezését. Egy másik érv is szólt azonban e vállalkozás elindítása mellett. Az ugyanis, hogy a közismert nemzetközi struktúra-, illetve rétegződéselméletek az állami foglalkoztatást és a társadalmi termelés szféráján kívül eső társadalmi pozíciókat egyáltalán nem, vagy csak nagyon elnagyoltan kezelik. Pedig ez az a két fejlemény, amely a II. Világháború utáni kontinentális Európa társadalomfejlődésének – a jóléti rendszerek kialakulásának – egyik legalapvetőbb jellegzetességét adja. A nemzetközi elméletalkotók közül Erikson és Goldthorpe (Erikson et al., 1979, Erikson – Goldthorpe, 2010), David Rose és Eric Harrison (Rose – Harrison, 2007; Rose et al., 2010) Erik Olin Wright (1985; 1989; 1997), de még Gøsta Esping-Andersen (1990; 1993; 1996) sem hozott létre olyan modellt, amely ezekre a társadalmi helyzetekre vonatkozóan sajátos állításokat tenne, a hazaiak között pedig Szelényi Iván (Manchin–Szelényi, 1986) és Kolosi Tamás (1982; 1987) elméleteiben egyáltalán nem, Ferge Zsuzsa (2002; 2010) és Bukodi Erzsébet (Bukodi, 2005; Bukodi-Altörjai-Tallér, 2005) modelljeiben pedig inkább csak jelzésszerűen jelennek meg az állam létevel és működési módjával összefüggésbe hozható strukturális pozíciók. Az egyetlen általam ismert kivétel amely a legalább az állami jóléti újraelosztással összefüggő „osztályokra” vonatkozóan kialakít egy viszonylag koherens elméleti magyarázatot, az Huszár Ákos (2013) modellje, de a kiterjedt állami foglalkoztatás sajátosságainak-, illetve társadalomszerkezeti következményeinek feltárásával és elméletbe foglalásával ez is adós maradt.

Értekezésem kiinduló feltevése az az állítás volt, hogy ahhoz, hogy a 21. századi fejlett kapitalista piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak alapszerkezetét meghatározó mechanizmusokat akár csak megközelítő pontossággal is feltárhassuk, a társadalmi termelés gazdasági szférája – a gazdasági hatalom, a piac és a tőke fogalmai – mellett, ugyanakkora figyelmet kell fordítani a társadalmi termelésen kívüli szférák – politikai hatalom/uralom, állam, újraelosztás – vizsgálatára és elméleti magyarázatára is.

Az értekezésben amellet próbáltam érveket felsorakoztatni, hogy a nyugat-európai fejlett tőkés piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak strukturális

viszonyainak elemzésekor és értelmezésekor is érdemes inspirációért fordulni Polányi Károlyhoz, és az általa konceptualizált gazdasági-integrációs sémák fogalmához (Polányi, 1976; 2004), valamint Gøsta Esping-Andersennek a jóléti rezsimek típusaira, valamint kialakulásuk okaira és összefüggéseire vonatkozó elméletéhez (Esping-Andersen; 1990; 1993; 1996).

Az értekezés szűkebb témaköre tehát a jövedelemeloszlás vizsgálata, és célja egy erre vonatkozó, hatalom és intézményközpontú elméleti alapokon álló magyarázat kifejtése, valamint ennek a jövedelmi helyzetre vonatkozó empirikus adatokon történő tesztelése volt. Ebből fakadóan két kérdést vizsgáltam meg közelebbről is:

Az első, a magyarázatkísérlet elméleti keretéből adódóan legáltalánosabb értelemben úgy fogalmazható meg, hogy a fejlett tőkés piacgazdaságot működtető demokratikus berendezkedésű országokban a társadalom strukturális egyenlőtlenségeinek még a 21. század elején is jelentős hatásuk van az egyének, illetve háztartásaik jövedelmi helyzetére. Mivel az értekezésben ennek az általános kérdésnek a nemzetközi összehasonlításban történő ellenőrzése – az elmélet magyarázat új alapokra helyezésének igénye miatt – egyelőre nem lehetett célom, ezért a vizsgálat érvényességi körét leszűkítettem a jelenkori magyarországi viszonyok vizsgálatára.

Az értekezés második általános kérdését megalapozó állításom szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása nem pusztán gazdasági tényezők, folyamatok függvénye, hanem ebben igen jelentős szerepe van a politikai tényezőknek, folyamatoknak is. E felvetés indoklásaként egyrészt kiemelendő mindenekelőtt az a tény, hogy a 21. század eleji, fejlett tőkés piacgazdaságot működtető demokratikus berendezkedésű országokban a jövedelemszerzésnek már nem kizárólagos feltétele a társadalmi termelésben történő részvétel, másrészt pedig az, hogy ugyanezekben a társadalmakban a közszolgáltatások kiterjedt rendszerei működnek, amelyek felügyelete a kormányzatok kezében összpontosul, és amelyek kiegészít(het)ik vagy módosít(hat)ják a termelési szféra alapszerkezetét is. A második általános kérdés tehát úgy szól, hogy azok a struktúramodellek magyarázzák erősebben a különböző egyének, illetve háztartások jövedelmi színvonalára közötti eltéréseket, amelyek mind a társadalmi termelés szféráján belül, mind azon kívül konceptualizálják a politikai uralom/hatalom-, illetve az állam szerepét. Vagyis az értekezés második konkrét kérdése úgy szólt; hogy az itt kidolgozásra kerülő struktúra-modell – vagyis az erőforrás integrációs modell – az ismert alternatív modelleknél jobban magyarázza-e a magyarországi jövedelemeloszlást.

A fenti két kérdés megválaszolásához szükséges új struktúra-modell kialakítása előtt felvázoltam, azokat a lényeges nyugat-európai és magyarországi társadalomtörténeti folyamatokat, amelyekre vonatkozóan állításom szerint a jelenleg elérhető társadalmi struktúra elméletek nem, vagy csak érintőlegesen reagálnak, majd pedig bemutattam, hogy ezek az elméletek miért és miben tekinthetők csak részleges magyarázatoknak. A kiinduló feltevések alátámasztása után – elsősorban

– Polányi Károly és Gøsta Esping-Andersen elméleti állításainak rekonstrukciójával és szintézisével kialakítottam az új társadalmi struktúra modellt, végül ezt és a korábbiakban kritika tárgyává tett modelleket vizsgáltam meg egy nagymintás kérdőíves lekérdezésből származó adatbázison.

A fentiekből következően, az értekezés különböző fázisaiban eltérő elemzési módszereket alkalmaztam. Az értekezés első öt fejezete az elméletalkotást megelőző fázisba tartozott. A bevezetést követő 2. fejezet feladata az volt, hogy társadalomtörténeti összefüggéseiben, sajátos keletkezési és változási folyamataiban térképezze fel az állam és a tőkés piacgazdaság konkrét és potenciális kapcsolódási pontjait, emellett pedig megvizsgálja, hogy a jelenlegi magyarországi állapotok mennyiben felelnek meg a nyugat-európai fejlődés eredményeinek. A 3. és 4. fejezetben, Magyarország rendszerváltás utáni történetének példáján keresztül mélységeiben is részletesen elemeztem egy demokratikus berendezkedésű, kapitalista piacgazdaságot működtető európai állam pénzübeli jóléti ellátásokban, valamint állami foglalkoztatásban betöltött szerepét és ennek elmúlt negyed század során bekövetkezett változásait. Az első négy fejezetben, a már rendelkezésre álló korábbi kutatások kimerítő tárháza miatt egyfajta másodelemzést, szekunder kutatást folytattam, amely elsősorban a szakirodalmi előzmények releváns állításainak elemzésén, ütköztetésén és szintetizálásán alapult, amelyet kiegészített a kapcsolódó és nyilvánosan is hozzáférhető teljes körű statisztikai adatok nemzetközi összevetésben történő idősoros elemzése.

Az értekezés 5. fejezete az ismert alternatív társadalomszerkezeti elméletek, illetve modellek alapelveinek és főbb állításainak tisztázása, hiányosságaik részletes feltárása és az ezekre történő reflektálás célját szolgálta. Itt Erik Olin Wright, Robert Erikson és John Harry Goldthorpe, Eric Harrison és David Rose, Gøsta Esping-Andersen, Szelényi Iván, Kolosi Tamás, Ferge Zsuzsa, Bukodi Erzsébet, valamint Huszár Ákos magyarázó elméleteinek, illetve modelljeinek kritikai elemzését végeztem el, mivel ezeket tekintettem a struktúra és rétegződéskutatás „klasszikus paradigmájába” sorolható legismertebb és legelterjedtebb nemzetközi, illetve hazai konkurens próbálkozásoknak. A feladat jellegéből következő módszer itt az eredeti források elméleti és logikai elemzése volt.

Végül a 6. és 7. fejezetben került sor a tulajdonképpeni elméletalkotásra és az elmélet empirikus tesztelésére. A 6. fejezetben a megelőző fejezetek alapján levont következtetésekből, valamint az általam irányadónak tekintett elméleti megfontolásokból kiindulva vezettem le azokat a legmeghatározóbb alapelveket és mechanizmusokat, amelyek meglátásom szerint jelenkori magyar – és jó eséllyel az európai – társadalmak strukturális alapjait megteremtik, majd definiáltam azokat a nem konvencionális fogalmakat, amelyek segítségével e mechanizmusok megragadhatók, végül pedig e fogalmak segítségével alkottam meg az erőforrás-integrációs modell osztályhelyezeteit. A 7. fejezetben az így megalkotott új, erőforrás-integrációs modell statisztikai magyarázóerejét vetettem

össze az 5. fejezetben elemzett alternatív társadalomszerkezeti modellekével, amelynek során a magyarországi jövedelemeloszlásra vonatkozó kérdőíves adatgyűjtésből származó elemi adatbázisokon lineáris regressziós, valamint információs kritériumokon alapuló matematikai-statisztikai elemzéseket végeztem.

A 7. fejezetben felhasznált elemi mikroadatok a Központi Statisztikai Hivatalnak a Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvétel adatállományainak (HKÉF) 2014. évben felvett, 2013-as jövedelmi referencia-időszakra vonatkozó adatbázisaiból származtak, amelyeket a KSH kutatószobai szerződés keretében bocsátott a rendelkezésemre. Az egyéni illetve a háztartási elemzési szintű számításokat az összesen 22705 személy adatait tartalmazó személyi-, és a 9203 háztartás adatait tartalmazó háztartási adatállományokon végeztem el. A „jövedelmet” mint függő változót négyféle módon vettem számításba: egyrészt külön-külön számításokat végeztem a nettó, illetve bruttó összegekre, valamint külön-külön a személyes-, illetve a háztartási szinten értelmezhető jövedelmekre. A háztartási jövedelmekre vonatkozó számításokat a háztartásfő, valamint a háztartás összetételén alapuló magyarázó változók szerint is elvégeztem, a személyes jövedelmekre vonatkozó lineáris regressziós számításokat pedig három érvényességi körben is megvizsgáltam, amelyek; Magyarország (1) teljes népessége, (2) felnőtt népessége, és (3) gazdaságilag aktív korú népessége voltak.

8.2. Eredmények

A bevezetést követő 2. fejezetében először áttekintettem a konfliktuselméleti paradigmába sorolható legfontosabb klasszikus (Weber, 1970, 2010; Polányi, 2004; Dahrendorf, 1959; Habermas, 1971, 1994a, 1994b; Esping–Andersen, 1993; Gilbert, 2002) és kortárs szerzőknek az európai kapitalizmus történeti átalakulására vonatkozó elemzéseit, amelynek során különös figyelmet fordítottam a szerzők azon megállapításaira, melyek az államnak – mint a politikai hatalom/uralom testet öltött szervezetének – ebben az átalakulási folyamatban betöltött szerepére vonatkoztak. Az elemzésnek ez a fázisa a kortárs állam funkcióinak rekonstrukcióját, illetve e funkciók kialakulási okainak-, motivációinak-, fennmaradási feltételeinek-, korlátainak- és következményeinek feltárását célozta. Ezek után kísérletet tettem a rendszerváltozás utáni Magyarország társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedésének a fejlett kapitalizmusok jóléti rezsimeinek (Esping–Andersen, 1993) – illetve az ezzel rokon kapitalizmus változatainak – elméleti keretrendszerében (Greskovits–Bohle, 2007; Bohle–Greskovits, 2008) történő értelmezésére. A 3. fejezetében a pénzbeli jóléti transferek magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségekkel, valamint a kormányzati politikai ciklusokkal való kapcsolatát és sajátosságait vizsgáltam nemzetközi összevetésben – illeszkedve a jóléti rezsimekről, valamint a kapitalizmus változatairól szóló irodalomhoz (Esping-Andersen, 1993; Greskovits–

Bohle, 2008) –, illetve hosszabb idősorokon. Ezt a feladatot a releváns szociálpolitikai szakirodalom főbb megállapításainak (Scharle–Szikra, 2015; Scharle, 2007; Duman–Scharle, 2011; Krémer, 2016; Ferge, 2017; Szikra–Tomka 2009; Szalai J., 2007; Szivós–Tóth, 2015), valamint a nyilvánosan hozzáférhető statisztikai kiadványokból és adatbázisokból nyert adatoknak a másodelemzésével végeztem el. A 4. fejezetében az állami foglalkoztatás kiterjedtségét, illetve jövedelmi viszonyait elemeztem, összevetve a magántulajdonban – ezen belül megkülönböztetve a hazai és a külföldi-, multinacionális tulajdonban – álló vállalkozásoknál foglalkoztatottak létszámával és kereseti viszonyaival. Az elemzés alapjául itt elsősorban a hazai munkaerő-gazdaságtani szakirodalom eredményei szolgáltak (Fazekas, 2000; Altwicker–Hámori – Lovász, 2013; Laušev, 2012; Kertesi–Köllő, 1997; Ékes, 2001; Köllő, 2013; Hámori, 2007; Telegdy, 2006), melyeket néhány külföldi vonatkozású elemzés egészített ki (Keane–Prasad, 2001; Dustmann–Soest, 1999; Melly, 2005; Lucifora–Meurs, 2004). A 3. és 4. fejezetek célja az volt, hogy egy konkrét példán keresztül részletesebben is megvizsgáljam az 2. fejezet elméleti és történeti elemzése alapján felvetett állami funkciók (pl. kompenzáció) jellegzetességeit, és ennek – a 2. fejezet elméletei szerinti – politikai küzdelmekkel való kapcsolatát. A három fejezet összefoglaló értelmezése során megállapítottam, hogy:

- az állam a kapitalizmus kezdeteitől fogva jelentős szerepet játszott mind a gazdasági-, mind a társadalmi változások formálódásában;
- az állami funkciók történeti bővülése politikai mozgalmakhoz, ideológiákhoz is erősen kötődött;
- a rendszerváltozás utáni Magyarország társadalmát, a globális tőkés piacgazdaságba-, illetve az európai gazdasági-, politikai közösségbe történő reintegrációja következtében, döntően ugyanazok a hatóerők alakítják, mint a fejlett nyugat-európai társadalmakét;
- bár a magyarországi gazdasági-politikai intézményrendszerek egy része már a rendszerváltás előtti államszocialista periódusban is létezett, de a rendszerváltozás, majd az ezt követő európai uniós csatlakozási folyamat következtében az „öröklött” intézmények is „EU-konformmá” váltak, az újonnan meghonosított intézmények pedig eleve a fejlett európai demokráciák, illetve piacgazdaságok mintájára, EU-kompatibilis módon alakultak ki;
- az ezredforduló környékére az intézményátalakulási folyamat döntő részben lezárult, és Magyarországon is a nyugat európai fejlett tőkés piacgazdaságot működtető demokratikus országokéval megfeleltethető gazdasági és politikai intézményrendszer alakult ki, bár ennek jellege nem tipikus;

- bár Magyarországon nem alakult ki a nyugat-európai jólét rezsimek egyetlen tiszta típusa sem – amelyben a rendszerváltozással járó gazdasági sokk mellett a nyugat-európai átalakulási trendek is szerepet játszhattak –, de a kialakult intézményrendszerek és az azokra ható társadalmi-, gazdasági-, politikai erők alapvetően nem térnek el az azokra hatóktól;
- az ezredforduló után Magyarországon is igen hasonló – bár talán nagyobb intenzitású – változási folyamatok bontakoztak ki, mint amelyeket a nemzetközi szakirodalom a nyugat-európai fejlett demokratikus kapitalista társadalmak esetében megjelöl (pl. állami kompenzációs funkció leépülése, a dekommodifikációs tendenciák helyett rekommodifikációs tendenciák), így a magyarországi strukturális viszonyok 2010 óta zajló átalakítása illeszkedik a welfare–workfare átalakulás nemzetközi trendjébe, amiben a politika és az ideológia is kulcsszerepet játszik.

Mindezek alapján azt a következtetést vontam le, hogy az ezredforduló utáni Magyarország esetében sincsen alapvető koncepcionális akadály a annak, hogy a kortárs struktúraelmélet nyugat-európai társadalmakra vonatkozó értelmezéseit és megállapításait a magyar társadalomszerkezetre vonatkozóan is kiterjeszthessük. Emellett azonban felhívtam a figyelmet arra is, hogy a szakirodalmi előzmények (Kertesi–Köllő, 1997, 2001; Hámori, 2007; Telegdy, 2006; Kézdi, 2000; Altwicker–Hámori – Lovász, 2013; Köllő, 2013, Köllő, 2013b; Ékes, 2001; Laušev, 2012) és a makrostatisztikai adatok alapján érdemes figyelmet fordítani néhány további, kevésbé tematizált jellegzetességre is. Így elsősorban arra, hogy:

- Magyarországon a kormányzati döntések a gazdasági korlátoktól viszonylag függetlenül változtatják az állam pénzbeli újraelosztásától függő helyzetű csoportjainak jövedelmi színvonalát, belépési- vagy kiléptetési feltételeit, és ebben az egymást követő kormányzatok eltérő politikai-ideológiai háttérének eltérései is szisztematikusan érvényesülnek;
- továbbá, hogy Magyarországon a kormányzati döntéseknek – több más európai országhoz hasonlóan –, jelentős szerepük van a közszféra létszám- és kereseti viszonyainak alakulásában. E változásokat pedig nem magyarázzák egyértelműen a gazdasági meghatározottságok, ellenben kimutathatók az egymást követő, eltérő politikai-ideológiai háttérű kormányzati ciklusok hatásai.

Ez utóbbiak alapján megállapítottam, hogy az állami foglalkoztatás kiterjedtségére, illetve jövedelmi viszonyainak alakulására azonos tényezők hatnak, mint a pénzbeli jóléti ellátások különböző formáira, és hogy ezekben a gazdasági folyamatok mellett a politikai ideológiák szerepe is szisztematikusan megmutatkozik. Mindezek alapján végül azt a következtetést vontam le, hogy a jóléti rezsimek tipológiájának nem csak térbeli – különböző országok közötti –, hanem időbeli – azonos országban belüli – értelmezése is lehetséges, sőt indokolt.

Az értekezés 5. fejezetében a társadalmi struktúra, illetve társadalmi rétegződés kérdésével foglalkozó legismertebb és legelterjedtebb nemzetközi és a hazai elméleteket és modelleket vizsgáltam, elsősorban abból a szempontból, hogy reflektálnak-e;

- a politikai hatalom/uralom, illetve az állam szerepének,
- a társadalmi termelési folyamatokban részt nem vállalók vagy azokból kirekesztődők helyzetének,
- illetve a munkaerő-piaci bizonytalanság és az állami foglalkoztatás kapcsolatának

kérdésköreire, és amennyiben igen, akkor miképpen konceptualizálják és/vagy operacionalizálják ezeket magyarázataikban, illetve modelljeikben. Az elemzett elméletek és/vagy modellek között szerepelt egyrészt az EGP-séma, az ESeC, Wright hatalmi-, valamint kizsákmányolási modellje, és Esping-Andersen poszt-indusztriális modellje, másrészt pedig a munkajelleg csoportok (Ferge), a kettős-piramis (Szelényi), az L-modell (Kolosi), a társadalmi-foglalkozási rétegséma (Bukodi), illetve a normatív-funkcionalista osztálymodell (Huszár), mint a hazai struktúra- illetve rétegződéselméletek legjelesebb reprezentánsai, valamint a hatalmi elit által strukturált kettős társadalom modell (Szalai) is. A kiválasztást – és más alternatív megközelítéseken alapuló (pl. kapcsolathálózatokon, kulturális-fogyasztási miliőkön) modellek kizárását – az indokolta, hogy az értekezés részben éppen ez utóbbiakkal szemben fogalmazza meg a klasszikus paradigmába sorolható társadalomszerkezeti elméletek érvényességi igényét, és így elegendő volt azt bizonyítani, hogy e „hagyományos” paradigmán belül maradván is lehetséges a megújulás és a jövedelmi egyenlőtlenségek erőteljes magyarázata. Az 5. fejezet során megállapítottam, hogy a vizsgált struktúra-, illetve rétegződésmodellek az értekezés fókuszpontjai alapján négy csoportba különíthetők el, de egyik sem képes maradéktalanul és/vagy koherens elméleti keretben értelmezni a politikai hatalom/uralom és az állam szerepét, az állami foglalkoztatás sajátosságait, illetve a társadalmi termelésben történő részvételtől tartózkodó vagy onnan kirekesztődő népesség kérdéskörét. A vizsgált modellek négy csoportba voltak sorolhatóak. Külön csoportot alkottak azok:

- amelyekben sem a politikai hatalom/uralom, sem az állami foglalkoztatói szerep, sem a termelés szféráján kívüli strukturális egyenlőtlenségek és csoportok nem – vagy csak maradék elven – kerülnek konceptualizálásra (EGP, ESeC, társadalmi-foglalkozási rétegséma)
- amelyek konceptualizálják ugyan az állami foglalkoztatást (és részben vagy burkoltan a politikai hatalom/uralom kérdését), de nem foglalkoznak a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekkel (kettős-piramis, L-modell)
- amelyekben nem jelenik meg a politikai hatalom/uralom és az állam foglalkoztatói szerepe,

de foglalkoznak a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekkel (munkajelleg-csoportok, normatív-funkcionalista foglalkozási osztályok)

- amelyek ugyan elméleti indoklásukban kitérnek mind a politikai hatalom/uralom kérdésére, mind az állam foglalkoztatói szerepére, mind pedig a termelés szféráján kívül keletkező strukturális egyenlőtlenségekre, de végül mégsem érvényesítik modelljükben egyik szempontot sem (Wright hatalmi-, illetve kizsákmányolási modellje, poszt-indusztriális modell)

A 2-4. fejezetben felvonultatott empirikus tények fényében megállapítottam, hogy a politikai-hatalmi dimenzióra vonatkozó kérdésfeltevések struktúraelmélet szempontjából is megkerülhetetlenek, de e négy csoportba sorolható struktúra-, illetve rétegződésmodellek egyike sem teszi eredeti megfogalmazásában lehetővé a jóléti állam szervezete-, szabályozási aktusai-, és újraelosztási mechanizmusai, valamint a piacgazdaság kölcsönhatásaiban formálódó 21. századi demokratikus berendezkedésű fejlett kapitalista társadalmak struktúrájának teljes körű leírását. Emiatt arra a következtetésre jutottam, hogy amennyiben el akarunk számolni a társadalmi-, jövedelmi egyenlőtlenségeknek a politikai dimenzióval esetlegesen összefüggésben álló összefüggéseivel, akkor az csak egy új társadalomszerkezeti modell segítségével tehető meg.

A 6. fejezetben a korábbiakban megállapított struktúra-elméleti hiányosságokra valamint a nyugat-európai kapitalizmus legutóbbi fél évszázados átalakulására, és ennek következményeire reflektálva, körvonalaztam azokat a hiányosságokat, amelyekre a már létező rétegződés-, és struktúraelméletek, illetve modellek nem tudnak koherens válasszal szolgálni, majd meghatároztam azokat a tényezőket, mechanizmusokat, illetve fogalmakat, amelyekre alapozva egy új struktúramodell felépíthető. Ezután e fogalmak segítségével vezettem le az erőforrás-integrációs modell legfőbb társadalmi pozícióit.

E szerint társadalmi struktúra tőkés-piaci integrációs mechanizmusai által meghatározott alapvető osztályhelyezeteit a különböző termelési tényezők/erőforrások feletti rendelkezési hatalom, valamint a különböző erőforrásoknak, illetve a velük előállított termékeknek a piaci versenyben történő cseréjén alapuló értékesítési feltételeihez kötöttem. Az állami-redisztributív integrációs mechanizmusok által meghatározott alapvető osztályhelyezeteket pedig a centralizált és hierarchikus állami intézményrendszer-, az állami funkciók-, az intézményrendszer működtetéséhez szükséges erőforrások-, a jogszabályi keretek alakítása feletti rendelkezési hatalom-, valamint e hatalom által meghatározott jogosultságok alapján határoltam el. Vagyis felsorolásszerűen;

- a különböző erőforrások (vagyon, munkaerő, tudás)
- a különböző tulajdonformák (magántulajdon, köztulajdon)
- a különböző integrációs mechanizmusok (tőkés-piac, állami-redisztribúció)

- a különböző legitimációs alapok (gazdasági hatalom, közhatalom/politikai hatalom)
- a különböző jogosultsági alapok (szerzett-, származtatott)

alapján különböztettem meg a társadalmi struktúra alapvető osztályhelyezeteit.

Az elméleti alapmodell létrehozása után a rendszerváltás utáni magyarországi változásokra, illetve folyamatokra reagálva egy részletesebb, és kifejezettebben a hazai strukturális viszonyokra kiélezett modellt is kidolgoztam, amely az alapvető osztályhelyezeteket meghatározó általános elvek és mechanizmusok mellett figyelembe vette a konkrét magyarországi törvényi szabályozásból, illetve az európai-, valamint a globális gazdasági kontextusból fakadó sajátosságokat is. Az új modell részletes, Magyarországra specifikált változatában végül a tőke nagysága, a hazai és a külföldi magántulajdon, a vezetői-, irányítói hatalom léte, illetve a transzferjogalap jellege alapján határoltam el az alapvető osztályhelyezetekben belül részletesebb kategóriákat. Az empirikus kutatás számára mindkét modell előállításának részletes és pontos specifikációját is elkészítettem, amit kiegészítettem a szükséges változók tartalmi meghatározásával.

A 7. fejezetében a társadalmi struktúra újonnan kidolgozott erőforrás-integrációs modelljének alap- és részletes változatát is az empirikus ellenőrzés próbája alá vettem, amelynek során az 5. fejezetben elemzett konkurens modellekkel és néhány társadalomstatistikai gyakorlatban alkalmazott „naiv” modellel (iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, foglalkozási osztályozási rendszer) – mint alternatív magyarázatokkal – hasonlítottam össze magyarázóerejét a magyarországi jövedelem-eloszlás, 2014. évre vonatkozó adatai alapján (HKÉF/EU-SILC). Az elméleti modellek és a jövedelmi színvonal közötti statisztikai összefüggést előbb egyéni, majd háztartási elemzési szinten is megvizsgáltam.

Az egyéni szintű vizsgálatban a függő változók a személyes jövedelmek nettó valamint bruttó összegeinek természetes alapú logaritmusai voltak. A vizsgált társadalomszerkezeti modellek és a jövedelem-eloszlás közötti összefüggést lineáris regressziós modellekkel, valamint információs kritériumokon alapuló számításokkal is megvizsgáltam, mégpedig három célsokaságra vonatkozóan is. A számításokat a teljes népességre, a felnőtt népességre, valamint az aktív korosztályokra (18-62 éves) vonatkozóan külön-külön is elvégeztem.

Az eredmények alapján megállapítottam, hogy:

- az erőforrás-integrációs modell részletes változatának korrigált determinációs együtthatója mind a három célsokaságban a legmagasabb volt, mind a bruttó, mind a nettó jövedelmek esetében
- az információs kritériumok szintén az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében mutatták a legnagyobb magyarázóerőt az összes vizsgált modell között

- az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében a korrigált determinációs együtthatók a logaritmizált nettó jövedelmek szóródását – célsokaságtól függően – 47-79 százalékban, míg a bruttó jövedelmek esetében 44-78 százalékban magyarázták
- az erőforrás-integrációs modell alapváltozata valamivel gyengébb, de azért meglehetősen erős összefüggést mutatott a függő változókkal (42-56%), ugyanakkor ennél a modellnél kettő alternatív modell – a gazdasági aktivitás és a normatív-funkcionalista – valamivel jobban teljesített (45-51%), egy pedig - a társadalmi-foglalkozási rétegződésmodell 13 kategóriás változata – nem nagyon sokkal maradt el magyarázóerő tekintetében (35-40%)
- az ismert nemzetközi modellek ezekről lényegesen elmaradtak, mivel csak 10-17 százalékát magyarázták a függő változók szóródásának.

A háztartási szintű vizsgálatkor a függő változók a háztartások összes nettó valamint bruttó jövedelmeinek természetes alapú logaritmusai voltak, és a vizsgált társadalomszerkezeti modellek és a jövedelem-eloszlás közötti összefüggést lineáris regressziós modellek segítségével vettem össze. Itt két megközelítést alkalmaztam; egyrészt a háztartásfő társadalmi pozícióján alapuló, tradicionális – férfiközpontú – megközelítést, másrészt a háztartástagok egyéni társadalmi pozíciójának összesítésén alapuló alternatív megközelítést.

A regressziós modellek korrigált determinációs együtthatóinak összehasonlítása alapján mindenekelőtt megállapítást nyert az, hogy a háztartásfő társadalmi pozícióján alapuló modellek magyarázóereje nagyon gyenge, szemben az összes háztartástag pozícióját összesítő modellekével. Emiatt a konkurens társadalomszerkezeti modellek magyarázóerejének összevetését az utóbbi megközelítés eredményei alapján tettem mérlegre. A háztartási modellek megerősítették az egyéni modellek alapján levont következtetéseket, annyi eltéréssel, hogy a versengő modellek magyarázóereje közötti eltérések itt kisebbek voltak:

- az erőforrás-integrációs modell részletes változatának korrigált determinációs együtthatója mind a bruttó, mind a nettó jövedelmek esetében a legmagasabbnak mutatkozott
- az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében a korrigált determinációs együtthatók a logaritmizált nettó jövedelmek szóródását 57, míg a bruttó jövedelmek esetében 60 százalékban magyarázták
- az erőforrás-integrációs modell alapváltozata itt is valamivel gyengébb, de szintén erős összefüggést mutatott a függő változókkal (54, illetve 57%), és itt a normatív-funkcionalista, valamint a társadalmi-foglalkozási rétegződésmodell 13, illetve 33 kategóriás változatával holtversenyben a második helyen végzett (53-57%)
- az ismert nemzetközi modellek a fentiekől ebben az esetben nem maradtak el nagyon, mivel

nagyjából 40-47 százalékát magyarázták a függő változók szóródásának.

Összességében bizonyítást nyert, hogy az értekezés során a gazdasági és politikai intézményrendszerek működési logikájának legalapvetőbb mechanizmusaiból és vezérelveiből levezetett elméleti modell statisztikai értelemben a magyarországi jövedelemeloszlás jelenleg elérhető egyik – ha nem a – legjobb magyarázataként értékelhető. Emellett a magyarországi viszonyokra vonatkozóan statisztikailag is egyértelműen pozitív választ kaptam az értekezés mindkét kérdésére vonatkozóan. Vagyis a konkurens társadalomszerkezeti modellek vizsgálata alapján megállapítható egyrészt az, hogy a strukturális egyenlőtlenségek a jelenkori Magyarországon – statisztikai értelmében véve, modelltől és célsokaságtól függően – legalább közepesen erős hatást gyakorolnak az egyének, illetve háztartásaik jövedelmi helyzetére, másrészt az, hogy a hatalmi/uralmi viszonyokat és az állam szerepét is konceptualizáló erőforrás-integrációs modell alapváltozata a legtöbb, részletes változata pedig az összes jövedelemtípus és célsokaság esetében erőteljesebben magyarázza – statisztikai értelemben véve – a magyarországi jövedelemeloszlást mint a már ismert alternatív modellek.

Az erőforrás-integrációs modell részletes változata tehát minden szempontból alátámasztani látszik az elméleti felvetések relevanciáját, azonban a legfontosabbnak mégis azt gondolom, hogy az alapvetően deduktív logikával levezetett alapmodell létjogosultsága is megközelítőleg hasonló mértékben alátámasztást nyert. Ezt több okból kifolyólag is jelentős eredménynek tekintem, ugyanis azt jelenti, hogy:

- sikerült „átmenteni” a hazai szociológia egy korábbi nagyszerű teljesítményét, a Szelényi Iván, illetve Kolosi Tamás által tematizált – Polányi-féle – kettős társadalmi struktúra értelmezést a 21. századi európai kapitalizmusokra vonatkoztatva is;
- sikerült eközben logikailag ellentmondásmentesen szintetizálni Polányi Károly gazdasági-integrációs sémákról szóló elgondolásait Gøsta Esping-Andersen jóléti rezsimekről szóló elméletével, amely az egyenlőtlenségek változásának adja meg egy lehetséges oksági magyarázatát;
- továbbá sikerült újszerűen tematizálni a jóléti rezsimek által a 20. század folyamán létrehozott inaktív társadalmi pozíciókat azáltal, hogy megtaláltam a kulcsot ezeknek a tőkés piaccgazdaság működési logikájából fakadó osztálypozíciókkal történő egyértelmű megfeleltetésének;
- mindez pedig – a pozitív empirikus eredményekkel együtt – azt jelenti, hogy az erőforrás-integrációs modell igazán jó alapot biztosít a mikro- és a makroszintű társadalmi egyenlőtlenségek egyazon elméleti alapon történő értelmezésének.

8.3. Nyitott kérdések, további lehetséges kutatási irányok

Az értekezés során arra törekedtem, hogy néhány olyan megfontolásra érdemes összefüggésre mutassak rá a kapitalista piacgazdaság és a liberális demokrácia állama közötti összefonódások közül, amelyek hatással vannak a nemzetállami keretek között értelmezett társadalmi struktúrára. Azok az osztálypozíciók, amelyekről itt szó esett, elképzelhető, hogy nem – vagy csak gyenge összefüggést – mutatnak az ízléssel, életstílussal, életmóddal, vagy akár a politikai állásfoglalásokkal, de a jövedelmi egyenlőtlenségek és a társadalmilag megtermelt javak elosztási módjainak és mechanizmusainak megértéséhez, ezzel a személettel szinte bizonyosan közelebb kerülhetünk, mint más alternatív megközelítésekkel.

Bár a számítások eredményei azt mutatják, hogy az értekezés során, a gazdasági és politikai intézményrendszerek működési logikájának legalapvetőbb mechanizmusaiból és vezérelveiből levezetett erőforrás-integrációs modell és a mögötte húzódó elmélet plauzibilis magyarázatát képes adni a jövedelmi egyenlőtlenségeknek sőt, statisztikai értelemben talán a magyarországi jövedelemelosztás jelenleg elérhető legjobb magyarázataként értékelhető, azonban ezek az eredmények még csak a bizonyítás első lépésének tekinthetők. Elméletek érvényessége szempontjából ugyanis egyetlen év keresztmetszeti adatain alapuló statisztikai mérések eredményei nem tekinthetők minden kétséget kizáró bizonyítékoknak. Egy-egy modell erősebb vagy gyengébb szereplése, nem feltétlenül jelenti azt, hogy az elmélet hibás lenne, hiszen az eredményeket torzíthatja egy rosszabbul sikerült mintavétel, szisztematikus válaszmegtagadás, hibás adatfeldolgozás és még számtalan nem-mintavételi hiba. Ezek mellett nem feledkezhetünk meg a konstrukciós érvényesség kérdéséről sem, vagyis, hogy az itt vizsgálat alá vont társadalomszerkezeti modellek közül nem mindegyiknek volt elsődleges célja a jövedelmi egyenlőtlenségek magyarázata, és emiatt a mögöttük húzódó elméletek megítélésének szempontjából sem esnek ugyanolyan mértékben latba a jövedelmi függő változón alapuló eredmények. Mindezek a bizonytalanságok azonban nem jelentik azt, hogy a fenti számítások eredményei ne szolgálnának olyan fontos tájékozási pontokként, amelyek mégiscsak megtámogathatnak, időlegesen verifikálhatnak bizonyos elméleteket, illetve megingathatnak másokat.

Arra a kérdésre, hogy a különböző elméletek közül melyik az igaz – vagy bármelyik igaz-e –, csak további kutatások segítségével adható válasz, amelyeknek meglátásom szerint az egyes elméletek társadalmi dinamikára vonatkozó hipotéziseit kellene vizsgálatuk középpontjába állítaniuk.

Az értekezésben elvégzett és bemutatott empirikus teszt egyelőre csak az erőforrás-integrációs modell első, mikro-szintű verifikálási kísérletének tekinthető, és azt gondolom, hogy az elmélet

valódi falszifikációs próbájára csak hosszú – legalább 30-40 éves – idősorok – ideális esetben – nemzetközi összehasonlításban történő vizsgálatával kerülhetne sor, amelynek során valóban megfigyelhetővé válhatna, hogy a kormányzatok ideológiai hátterének drasztikus és tartós változását minden esetben ténylegesen követi-e az intézményrendszerek ennek megfelelő átalakítása, amely az állami foglalkoztatás és a pénzbeli jóléti transzferek megváltoztatásán keresztül átrendezné az erőforrás-integrációs modell által meghatározott osztályhelyzetek relatív létszám és jövedelmi pozícióit. Mivel az elméleti modell még csak most került kidolgozásra, emiatt ilyen típusú vizsgálatra ebben az értekezésben nem keríthettem még sort.

Ugyanakkor az ilyen jellegű vizsgálatokra a jövőben nagy szükség lenne, mivel az állami-redistributív struktúra tematizálása révén új formában nyílik meg a lehetősége annak, az „osztályérdekek” Marx és Weber által felvetett – és napjainkra jórészt feledésbe merült – kérdését újra napirendre vehessük. Vagyis, hogy felmérhessük a politikai mezőben zajló elosztási küzdelmek valódi tétjét és következményeit, illetve feltehessük a kérdést, hogy kik profitálnak igazán az újraelosztással, és kik azok, akik akár nagymértékű újraelosztás mellett is vesztesei annak. Így pedig tisztán láthatóvá válna, hogy milyen aktív szerepet játszanak a különböző jellegű államok a fejlett tőkés piacgazdaságok megfigyelhető egyenlőtlenségek kialakulásában, illetve kialakításában. Bár az elmélet egyértelmű kapcsolatot feltételez a kormányzati politika ideológiai háttere és a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke között, de azt természetesen nem állítja, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek minden változása kizárólag a kormányzati politikák módosulásaira lenne visszavezethető. Ennek fordítottját azonban igenis megfogalmazhatónak gondolom a további kutatások egyik fő hipotéziseként; vagyis hogy a kormányzati politikában bekövetkező nagyobb mértékű ideológiai módosulások, az állami újraelosztás súlypontjainak és céljainak megváltoztatásán keresztül minden esetben hasonló módon hatnak a társadalmi struktúra különböző osztálypozícióinak relatív viszonyára, és ezen keresztül a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulására. Ugyan ennek a hipotézisnek a részletes kidolgozása és ellenőrzése már csak egy következő kutatás témája lehet, de az biztosnak tűnik, hogy az erőforrás integrációs-modell ebben a vizsgálatban nagy segítséget jelenthet.

Függelék

1.sz melléklet: Regressziós modellek áttekintő mutatói – Teljes népesség

1.1.

bruttó ln – személyes jövedelem						
teljes népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
ISK	0,000	1,847	1,620	4,191	-	2
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,747</i>	<i>11,845</i>	<i>14,184</i>	-	<i>11</i>
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,803</i>	<i>4,574</i>	<i>9,103</i>	<i>12,24</i>	<i>26</i>
<i>EIM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,810</i>	<i>2,099</i>	<i>4,802</i>	-	<i>13</i>
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,835</i>	<i>5,491</i>	<i>10,178</i>	<i>2,8,18</i>	<i>13</i>

1.2.

nettó ln – személyes jövedelem						
teljes népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
ISK	0,000	1,860	1,620	4,191	-	2
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,744</i>	<i>11,845</i>	<i>14,184</i>	-	<i>11</i>
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,800</i>	<i>4,574</i>	<i>9,103</i>	<i>12</i>	<i>26</i>
<i>EIM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,805</i>	<i>2,099</i>	<i>4,802</i>	<i>23</i>	<i>13</i>
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,831</i>	<i>5,491</i>	<i>10,178</i>	<i>8,18</i>	<i>13</i>

2.sz melléklet: Regressziós modellek áttekintő mutatói – Felnőtt népesség

2.1.

felnőtt népesség	sig. (F)	bruttó ln – személyes jövedelem			(nem)sig.(t)	ref.kat
		D-W	VIF (max)	CI (max)		
ISK	0,000	1,872	1,621	4,008	1	2
FEOR1	0,000	1,889	1,654	4,715	6	9
<i>FEOR2</i>	<i>0,000</i>	<i>1,873</i>	<i>2,220</i>	<i>8,657</i>	<i>34,61,62,92</i>	<i>91</i>
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,716</i>	<i>10,572</i>	<i>12,814</i>	-	<i>11</i>
MJCS	0,000	1,894	1,333	3,473	-	5
<i>TFR13</i>	<i>0,000</i>	<i>1,856</i>	<i>2,134</i>	<i>5,581</i>	<i>5,8</i>	<i>9</i>
TFR33	0,000	1,881	1,873	6,330	-	28
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,779</i>	<i>4,262</i>	<i>8,205</i>	<i>12,23</i>	<i>26</i>
EIM	0,000	1,832	1,748	4,293	-	13
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,824</i>	<i>3,256</i>	<i>9,180</i>	<i>2,9,18</i>	<i>13</i>
<i>WR</i>	<i>0,000</i>	<i>1,772</i>	<i>1,477</i>	<i>3,651</i>	<i>10</i>	<i>9</i>
ESP	0,000	1,863	1,422	4,092	-	10
EGP-G	0,000	1,870	1,172	2,778	11	9
EGP-T	0,000	1,863	1,269	3,320	-	9
EseC	0,000	1,856	1,244	3,135	-	9

2.2.

felnőtt népesség	sig. (F)	nettó ln – személyes jövedelem			(nem)sig.(t)	ref.kat
		D-W	VIF (max)	CI (max)		
ISK	0,000	1,874	1,621	4,008	1	2
FEOR1	0,000	1,866	1,654	4,715	6	9
<i>FEOR2</i>	<i>0,000</i>	<i>1,850</i>	<i>2,456</i>	<i>8,657</i>	<i>34,61,92</i>	<i>91</i>
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,714</i>	<i>10,572</i>	<i>12,814</i>	-	<i>11</i>
MJCS	0,000	1,869	1,333	3,473	-	5
<i>TFR13</i>	<i>0,000</i>	<i>1,844</i>	<i>2,134</i>	<i>5,581</i>	<i>5,8</i>	<i>9</i>
TFR33	0,000	1,872	1,873	6,330	19	28
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,777</i>	<i>4,262</i>	<i>8,205</i>	<i>11,23</i>	<i>26</i>
EIM	0,000	1,831	1,748	4,293	23	13
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,818</i>	<i>3,256</i>	<i>9,180</i>	<i>2,9,18</i>	<i>13</i>
<i>WR</i>	<i>0,000</i>	<i>1,753</i>	<i>1,477</i>	<i>3,651</i>	<i>2,1</i>	<i>9</i>
ESP	0,000	1,842	1,422	4,092	-	10
EGP-G	0,000	1,866	1,147	2,778	10,11	9
EGP-T	0,000	1,840	1,269	3,320	-	9
EseC	0,000	1,834	1,244	3,135	-	9

3.sz melléklet: Regressziós modellek áttekintő mutatói – Aktív korú népesség

3.1.

aktív népesség	sig. (F)	bruttó ln – személyes jövedelem				ref.kat
		D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	
ISK	0,000	1,899	1,794	4,373	-	2
FEOR1	0,000	1,885	1,690	4,815	6	9
<i>FEOR2</i>	<i>0,000</i>	<i>1,871</i>	<i>2,639</i>	<i>8,883</i>	<i>34,61,92</i>	<i>91</i>
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,745</i>	<i>8,468</i>	<i>11,222</i>	-	<i>11</i>
MJCS	0,000	1,889	1,301	3,377	4	5
<i>TFR13</i>	<i>0,000</i>	<i>1,842</i>	<i>2,297</i>	<i>5,982</i>	<i>4</i>	<i>9</i>
TFR33	0,000	1,878	1,546	5,827	19	28
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,802</i>	<i>2,848</i>	<i>7,181</i>	<i>12,23</i>	<i>26</i>
EIM	0,000	1,857	1,578	3,817	-	13
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,833</i>	<i>3,728</i>	<i>9,084</i>	<i>1,3,7,18</i>	<i>13</i>
<i>WR</i>	<i>0,000</i>	<i>1,765</i>	<i>1,453</i>	<i>3,602</i>	<i>10</i>	<i>9</i>
ESP	0,000	1,855	1,404	4,045	-	10
EGP-G	0,000	1,877	1,164	2,726	11	9
EGP-T	0,000	1,855	1,255	3,317	-	9
EseC	0,000	1,849	1,247	3,153	-	9

3.2.

aktív népesség	sig. (F)	nettó ln – személyes jövedelem				ref.kat
		D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	
ISK	0,000	1,898	1,794	4,373	-	2
FEOR1	0,000	1,878	1,690	4,815	6	9
<i>FEOR2</i>	<i>0,000</i>	<i>1,865</i>	<i>2,639</i>	<i>8,883</i>	<i>34,6192</i>	<i>91</i>
<i>GAKT</i>	<i>0,000</i>	<i>1,742</i>	<i>8,468</i>	<i>11,222</i>	-	<i>11</i>
MJCS	0,000	1,881	1,301	3,377	-	5
<i>TFR13</i>	<i>0,000</i>	<i>1,843</i>	<i>2,247</i>	<i>5,981</i>	<i>4,7</i>	<i>9</i>
TFR33	0,000	1,882	1,710	5,827	19	28
<i>NFM</i>	<i>0,000</i>	<i>1,800</i>	<i>2,848</i>	<i>7,181</i>	<i>11,12,23</i>	<i>26</i>
EIM	0,000	1,852	1,578	3,817	-	13
<i>EIMr</i>	<i>0,000</i>	<i>1,825</i>	<i>3,728</i>	<i>9,084</i>	<i>1,7,18</i>	<i>13</i>
<i>WR</i>	<i>0,000</i>	<i>1,757</i>	<i>1,453</i>	<i>3,602</i>	<i>2,1</i>	<i>9</i>
ESP	0,000	1,847	1,404	4,045	-	10
EGP-G	0,000	1,878	1,164	2,726	10,11	9
EGP-T	0,000	1,847	1,270	3,317	-	9
EseC	0,000	1,841	1,247	3,153	-	9

4.sz melléklet: Regressziós modellek áttekintő mutatói – Háztartásfő szerinti modellek

4.1.

hy010ln – LN bruttó háztartási jövedelem					
háztartásfő	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
ISK	0,000	1,888	1,743	4,176	0
FEOR1	0,000	1,882	1,909	4,970	-
FEOR2	0,000	1,882	1,707	6,341	3,12,14,22,23,32,34,35,3 6,37,39,52,66,67,71,75,7 9,84
GAKT	0,000	1,865	12,127	13,703	5,7,8,9,10
MJCS	0,000	1,881	2,461	5,570	-
TFR13	0,000	1,883	2,234	5,542	-
TFR33	0,000	1,883	1,725	5,454	10,15,16,18,23,25,26
NFM	0,000	1,870	5,163	8,670	-
EIM	0,000	1,904	1,857	4,358	-
EIMr	0,000	1,879	4,169	9,428	-
WR	0,000	1,868	1,190	2,679	-
ESP	0,000	1,874	1,433	3,858	7,8
EGP-G	0,000	1,862	1,217	2,981	-
EGP-T	0,000	1,879	1,308	3,277	-
EseC	0,000	1,869	1,285	3,143	-

4.2.

hy020ln – LN nettó háztartási jövedelem					
háztartásfő	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
ISK	0,000	1,900	1,743	4,176	0
FEOR1	0,000	1,897	1,909	4,970	-
FEOR2	0,000	1,896	1,707	6,341	3,12,22,23,32,34,35,36,3 7,39,52,66,71,74,75,79,8 4
GAKT	0,000	1,877	12,127	13,703	5,9,10,12
MJCS	0,000	1,896	2,461	5,570	-
TFR13	0,000	1,898	2,234	5,542	-
TFR33	0,000	1,898	1,725	5,454	10,15,16,18,21,23,26
NFM	0,000	1,881	5,163	8,670	40
EIM	0,000	1,909	1,857	4,358	-
EIMr	0,000	1,895	4,169	9,428	-
WR	0,000	1,886	1,19	2,679	-
ESP	0,000	1,890	1,433	3,858	7,8
EGP-G	0,000	1,876	1,217	2,981	-
EGP-T	0,000	1,892	1,308	3,277	-

5.sz melléklet: Regressziós modellek áttekintő mutatói – Háztartás-összetétel szerinti modellek

5.1.

hy010ln – LN bruttó háztartási jövedelem					
háztartástagok	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
ISK	0,000	1,867	1,209	4,513	-
FEOR1	0,000	1,861	1,302	5,069	-
FEOR2	0,000	1,870	1,149	5,204	-
GAKT	0,000	1,739	1,744	5,569	5,12
MJCS	0,000	1,863	1,306	5,019	-
TFR13	0,000	1,827	1,253	5,034	-
TFR33	0,000	1,833	1,149	5,292	-
NFM	0,000	1,781	1,650	5,259	-
EIM	0,000	1,817	1,691	5,113	-
EIMr	0,000	1,821	1,483	5,704	18
WR	0,000	1,803	1,413	4,958	-
ESP	0,000	1,870	1,246	5,023	-
EGP-G	0,000	1,853	1,345	4,741	-
EGP-T	0,000	1,873	1,397	5,027	-
EseC	0,000	1,853	1,453	5,044	-

5.2.

hy020ln – LN nettó háztartási jövedelem					
háztartástagok	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
ISK	0,000	1,879	1,209	4,513	-
FEOR1	0,000	1,868	1,302	5,069	-
FEOR2	0,000	1,876	1,149	5,204	-
GAKT	0,000	1,757	1,744	5,569	5,12
MJCS	0,000	1,870	1,306	5,019	-
TFR13	0,000	1,848	1,253	5,034	-
TFR33	0,000	1,849	1,149	5,292	-
NFM	0,000	1,803	1,650	5,259	-
EIM	0,000	1,827	1,691	5,113	-
EIMr	0,000	1,841	1,483	5,704	18
WR	0,000	1,815	1,413	4,958	-
ESP	0,000	1,877	1,246	5,023	-
EGP-G	0,000	1,861	1,345	4,741	-
EGP-T	0,000	1,880	1,397	5,027	-
EseC	0,000	1,865	1,453	5,044	-

6.sz melléklet: A nemzetközi modellek átvett forráskódjaitól való eltérések illetve adaptációikhoz szükséges módosítások

Az Erikson-Goldthorpe-Portocarero modell trentói egyetem által operacionalizált változatához (EGP-T), Esping-Andersen poszt-indusztriális modelljéhez (ESP), valamint Erik Olin Wright kizsákmányolási alapú modelljének egyszerű változatához¹⁸⁸ (WR) szükséges forráskódokat a European Social Survey (ESS) kapcsolódó dokumentációiból (Leiulfsrud et al., 2005, 2010) vettem át. Mivel az átvett eredeti kódok az ESS adatállományához készültek, ezért a HKÉF-en való futtatásukhoz elkerülhetetlen volt a változók megfeleltetése illetve néhány esetben némi egyszerűsítés. Ezeket az alábbiak szerint oldottam meg:

EGP-T/ESP/WR (<https://www.ntnu.edu/iss/ess>):

- empl 'Employment status' → értelemszerűen előállítható pl031m alapján
- emplrel - 'Employment relation' → értelemszerűen előállítható pl040m alapján
- emplno - 'Number of employees respondent has/had' → pl150m alapján elég pontosan előállítható
- njbspv - 'Number of people responsible for in job' → pl150m alapján elég pontosan előállítható
- jbspv - 'Responsible for supervising other employees' → pl040m=1 és pl150m alapján elég pontosan előállítható
- orgwork - 'To what extent organise own work': nem volt előállítható → orgwork=9
- wkdcisin - 'Allowed to influence decisions about work direction' → wkdcisin=99 → vagy ahol volt ISCO, ott az ESS megoszlásai alapján foglalkozási csoport szinten (2 számjegy) hozzárendelt módusz.

EseC (<https://www.iser.essex.ac.uk/archives/esec/matrices-and-syntax>)

- empnum → emplno alapján képződik a programban
- empstat → emplnum, emplrel és jbspv alapján képződik a programban
- isco8803 → isco88 alapján képződik a programban

EGP-G (<http://www.harryganzeboom.nl/isco88/index.htm>):

- sempl - 'self-employment status' → értelemszerűen előállítható pl040m alapján
- supvis - 'number of subordinates' → értelemszerűen előállítható pl150m alapján
- iscoco → ISCO88 alapján képződik a programban

ISCO

- isco88 → ISCO88-ISCO08 megfeleltetés az ILO táblázata alapján → ISCO-08 Part 4: Correspondence tables, <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/isco08/>

188 Az eredeti programrészletekben szereplő kódnevek (Leiusfrud et al., 2002: 133.):

WR - FULL VERSION OF WRIGHT'S CLASS SCHEME (exploitation model)

WR_SIMP - SIMPLIFIED VERSION OF WRIGHT'S CLASS SCHEME (exploitation model)

WR_P – MODIFIED VERSION OF WRIGHT'S POWER MODEL

7.sz melléklet: A hazai modellek átvett forráskódjaitól való eltérések

A TFR szűkebb és bővebb verzióját is Záhonyi Márta 2011-es népszámlálásra készített SAS kódjának SPSS-re történő átfordításával készítettem, amihez ezúton is köszönöm a forráskódot. Az eredeti SAS kód felépítésén azonban – amelyet A társadalom rétegződése című (Huszár et al., 2015) kiadvány tartalmaz – némileg módosítottam. Bukodi-Altörjai-Tallér (2005, különösen a 19.,29.,31. oldalak) nyomán ugyanis úgy értelmezem, hogy az eredeti modellben nincsen külön kategória a gyerekekre és a besorolhatatlanokra, mivel elméleti koncepciója szerint a felnőttek besorolására hivatott (hiszen foglalkozási) modell, és mivel elméleti alapegysége a háztartás, ez megengedi, hogy a gyerekeket a háztartásfő illetve a főkereső jellemzői alapján kerüljenek besorolásra és ne önálló kategóriaként. Emiatt a TFR szűkebb változatában a 12,13,39 kategóriákat a hivatkozott kiadványban ismertetettekhez képest mind -1-re állítottam.

Hasonlóan; Ferge Zsuzsa munkájelleg csoportjainál sem jelenik meg a "gyerek" elméletileg önálló kategóriaként, továbbá a "korábban nem dolgozó nem foglalkoztatottak" sincsenek külön kezelve. Ferge az eltartottakat és így a gyerekeket is a hagyományos – vagy mondhatnák korszellemnek megfelelő – módon a háztartásfő csoportjába sorolta – amennyiben az elemzési téma miatt egyáltalán szüksége volt arra, hogy bajlódjon a problémával, mint pl. könyvének a gyerekek iskolai eredményességével foglalkozó részében). Értelmezésemben a "nem besorolhatók" azt jelenti, hogy nem besorolhatók, vagyis nincs értelme úgy tenni, mintha elméleti kategóriát alkotnának, ezért itt az az MJCS kategóriái közül a 10, 11, 12 értékeket -1-re vagyis missing értékre kódoltam.

8.sz melléklet: Az erőforrás-integrációs modell előállításához szükséges változók és kategóriák

ERŐFORRÁS

Az erőforrás integrációs elmélet szerint a differenciált társadalmak tagjai alapvetően háromféle erőforrással léphetnek kétfajta integrációs rendszerbe, amelyek a modern társadalmakban alapvetően a tulajdon két fajtájával (magán illetve állami) állnak szoros kapcsolatban. A három fajta alapvető erőforrás:

1 – tőke – ha rendelkezik olyan anyagi- szellemi-, vagy pénzbeli vagyonnal, eszközzel, joggal, stb. amely nem (vagy elsősorban nem) saját szükségletkielégítésének célját szolgálja, hanem hosszabb időre befektethető és elsődlegesen vagy kizárólagosan értéktermelő gazdasági tevékenység céljára használható fel.¹⁸⁹ A tőke operacionalizálásakor kiegészítésként figyelembe vehető, hogy a birtokosát nem gátolja-e valamilyen jelentős mentális egészségi probléma, amely erőforrásainak jövedelemtermelő tevékenységben történő felhasználását megakadályozza.¹⁹⁰

2 – tudás – ha rendelkezik a társadalmi átlagnál nagyobb mértékű vagy speciálisan értékes tudással, amely jövedelemtermelő gazdasági tevékenység végzésére használható.¹⁹¹ A tudás-erőforrás operacionalizálásakor kiegészítésként figyelembe vehető, hogy birtokosát nem gátolja-e valamilyen jelentős mentális egészségi probléma, amely eszközeinek, erőforrásainak jövedelemszerző tevékenységekben történő felhasználását megakadályozza.

3 – munkaerő – ha testi erejének teljes birtokában van, fizikailag egészséges, és rendelkezik a társadalmi átlagnak többé-kevésbé megfelelő mértékű tudással, amely a társadalom technológiai fejlettségi szintje mellett lehetővé teszi testi erejének jövedelemtermelő gazdasági tevékenység során történő felhasználását.¹⁹² A munkaerő operacionalizálásakor kiegészítésként figyelembe vehető, hogy birtokosát nem gátolja-e valamilyen jelentős fizikai és/vagy mentális egészségi probléma, amely erőforrásainak jövedelemszerző tevékenységekben történő felhasználását megakadályozza.

0 – erőforrás-hiányos – ha a társadalmi átlagtól jelentősen elmaradó mértékű tudással rendelkezik, vagy mentálisan vagy fizikailag jelentősen korlátozott.

CSELEKVŐKÉPESSÉG

A társadalom tagjai a fenti három erőforrással léphetnek tehát be a társadalmi-gazdasági integráció a két (illetve három) fajta intézményrendszerébe. A belépés lehetséges módja azonban jogilag szabályozott, amelyet mindenekelőtt annak társadalmi elismerésén alapul, hogy az adott személy olyan másoktól független egyén, aki nem áll senki felügyelete alatt, képes felelősségteljesen dönteni, és így megilleti a szerződéskötés joga. Ezt az elismert jogot a jogtudományban cselekvőképességnek nevezik.

1 – cselekvőképes – ha jogilag cselekvőképes (a magyar szabályozás szerint alapvetően az, aki

189Egy új kérdőíves adatfelvételben erre az erőforrásra külön is rá lehet kérdezni, de a HKÉF kérdőíveken erre vonatkozóan önálló kérdés nem szerepelt, így jogviszony változóból indirekt módon következtettem rá.

190Ez utóbbi szempontot jelen esetben nem tudtam figyelembe venni.

191Jelen esetben az iskolai változót használtuk fel a tudás proxy változójaként, és erőforrás-birtokosnak tekintettük azokat, akik felsőfokú végzettséggel (főiskolai, BA/BsC, egyetemi, MA/MsC, doktori fokozat, PhD, DLA) rendelkeznek. A mentális egészségi állapotra vonatkozó információ a HKÉF kérdőíveken nem szerepelt, így nem tudtam figyelembe venni.

192Jelen esetben az iskolai változót használtuk fel a munkaerő proxy változójaként is, és erőforrás-birtokosnak tekintettük azokat, akik középfokú végzettséggel (szakmunkás, érettségizett, felsőfokú szakképzettség) rendelkeznek. A fizikai egészségi állapotra vonatkozó információ a HKÉF kérdőíveken nem szerepelt, így nem tudtam figyelembe venni.

betöltötte a 18. életévét)

0 – cselekvőképtelen – ha jogilag cselekvőképtelen

JOGVISZONY

Amennyiben a társadalom elismeri egy adott személy cselekvőképességét, úgy rendelkezésre álló erőforrásaival szabadon rendelkezhet és tetszés szerint felhasználhatja jövedelemtermelő, jövedelemszerző tevékenységekre. Az ilyen jellegű tevékenységek lehetséges formái azonban szintén jogi keretek közé vannak szorítva, és így meghatározott jogokkal és kötelezettségekkel járnak. Amennyiben valamilyen külső ok, vagy belső akadályoztatottság miatt képtelen erőforrásait hasznosítva megélhetését önmaga biztosítani, úgy többnyire lehetősége van arra, hogy állampolgárként, vagy biztosítottként támogatást igényeljen az államtól. Ennek lehetséges formái azonban szintén előre meghatározottak és legtöbbször sajátos feltételek teljesüléséhez kötődnek.

Az erőforrás-integrációs modell elméleti megfontolásaiból következően a természetes – tipikusan cselekvőképes – személyekre vonatkozó, társadalmi pozíciókat meghatározó különböző jogviszonyok, eltérő legitimáció-igényük alapján, a következő főbb csoportokba sorolhatóak:

1 – alkalmazotti jogviszonyok – ha valamely személy más természetes vagy jogi személlyel szerződésben lefektetett, munkavállalásra irányuló jogviszonyt tart fenn

2 – vállalkozói jogviszonyok – ha valamely természetes személy bejelentett, jogszabályok által meghatározott formában üzletszerű gazdasági tevékenységet folytat, vagy bejegyzett jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaság részleges- vagy kizárólagos tulajdonosa, és a társaságban vezető tisztségviselő szerepet tölt be.

3 – állami, önkormányzati közmunkaprogramban létesített jogviszonyok – ha valamely személy állami-, önkormányzati közfoglalkoztatási programban keretében dolgozik.

4 – munkanélküli jogviszonyok – ha valamely személy állami-, önkormányzati munkaügyi szervezetnél regisztrált álláskeresőként van nyilvántartva, függetlenül attól, hogy részesül-e rendszeres pénzbeli támogatásban vagy sem, illetve függetlenül attól, hogy a munkaügyi szervezet támaszt-e valamilyen folyamatos köteleességteljesítéssel járó feltételt a támogatásért cserébe vagy sem.

5 – idős korral összefüggő jogviszonyok – ha valamely személy saját korábbi társadalombiztosítási jogviszonyára tekintettel, idős korral összefüggő rendszeres pénzbeli támogatásra jogosult – vagy családtagja révén vált erre jogosulttá, és a folyósítás megkezdődött. (Pl. saját jogú nyugdíj, időskorúak járadéka, hozzátartozói nyugdíj, stb.)

6 – egészségkárosodással összefüggő jogviszonyok – egészségi problémákkal, fogyatékossággal, egészségkárosodással, balesettel, betegséggel összefüggő, rendszeres pénzbeli támogatásra jogosító jogviszonyok. (Pl. rehabilitációs járadék, rokkantsági járadék, rokkantsági nyugdíj, stb.)

7 – cselekvőképtelenek ellátásával összefüggő jogviszonyok – gyermekgondozással- illetve, egyéb cselekvőképtelenek vagy rászorulóknak ellátásával összefüggő jogviszonyok, amennyiben valamilyen állami szervezet rendszeres pénzbeli támogatásra való jogosultságot állapított meg. (Pl. gyermekgondozási, gyermeknevelési támogatás, ápolási támogatások, főállású anyaság, főállású nevelőszülőség, stb.)

8 – tanulóval összefüggő jogviszonyok – ha valamely cselekvőképes személy közoktatási/köznevelési-, vagy felsőoktatási intézményben nappali tagozatos tanulmányokat folytat.

9 – egyéb különleges jogviszonyok – egyéb különleges érdemekért járó, rendszeres pénzbeli támogatásra jogosító jogviszonyok (Pl. olimpiai érmesek, MMA tagok, MTA tagok, stb.)

(élet)járadéka, tiszteletdíja, stb.)

0 – nincs jogviszony – ha valamely személy sem más természetes-, sem jogi személlyel nem áll a fentiekben felsorolt jogviszonycsoportok egyikében sem. (Pl. feketén-szürkén foglalkoztatott, rendszeres állami támogatásra nem jogosult aktív korúak, de praktikusán ide sorolhatóak a csak alkalmi vagy csak nagyon rövid időtávra szóló szerződéssel rendelkezők, illetve a családi vállalkozásban segítő családtagok is.)

FOGLALKOZTATOTTSÁG

A különböző jogalapok meghatározzák azt formát, ahogyan a társadalom tagjai jövedelmekhez juthatnak. A jövedelemszerzésnek azonban történhet aktív és passzív módon is, amennyiben aktív módnak nevezzük, ha rendelkezésre álló erőforrásait a tulajdonos, saját energiáit mozgósítva használja fel valamilyen gazdaságilag értelmes, jövedelemtermelő tevékenységre. Ez alapján a társadalom tagjai kétféle kategóriába csoportosulnak, mely kategóriák egyúttal a társadalmi össztermékből történő részesedés eltérő erősségű legitimációs érvéül is szolgálnak.

1 – dolgozik – ha a kérdés időpontjában valamilyen jövedelemszerzésre irányuló munkát végez.

0 – nem dolgozik – ha a kérdés időpontjában nem végez semmilyen jövedelemszerzésre irányuló munkát.

TRANSZFER és JÁRADÉK

Előfordul azonban az az eset is, hogy a rendelkezésre álló erőforrásait valaki nem tudja kiaknázni vagy azok kiaknázását nem maga akarja elvégezni, hanem annak feladatát másra bízva, vagy azok használatát más számára átengedi. Előbbi esetben a megélhetését biztosító jövedelem elsődleges forrása az állampolgári vagy társadalombiztosítási (illetve egészségbiztosítási) alapon megítélt állami forrásból biztosított transzferjövedelem, utóbbi esetben pedig az átengedett speciális erőforrás (vagyon) használatáért fizetett járadék. Az erőforrás-integrációs modell előállításához el kell tudni különíteni egymástól e két forrást, ami az alábbiak szerint lehetséges.

Passzív jövedelemforrást biztosító állami újraelosztásból származó jövedelmek esetében:

1 – transzferjogalappal rendelkező (passzív) – ha valamely személy részesül valamilyen rendszeres állami, önkormányzati pénzjuttatásban, amiért cserébe nem támasztanak folyamatos köteleességteljesítési elvárásokat.

2 – transzferjogalappal rendelkező (aktív) – ha valamely személy részesül valamilyen rendszeres állami, önkormányzati pénzjuttatásban, amiért cserébe folyamatos köteleességteljesítési elvárásokat támasztanak. (Pl. állami munkaügyi szolgálat által támogatott képzési programokon történő részvétel.)

0 – transzferjogalappal NEM rendelkező – ha valamely személy nem részesül semmilyen rendszeres állami, önkormányzati pénzjuttatásban.

Passzív jövedelemforrást biztosító magán-vagyon használati jogának átengedéséből származó jövedelmek esetében:

1 – járadékkal rendelkező – ha valamely személy rendelkezik olyan viszonylag rendszeres, vagyonból (jellemzően ingatlanbefektetések, magán-nyugdíjpénztári megtakarítások, részvények, stb.) származó jövedelemmel, amely megélhetését biztosíthatja.

0 – járadékkal nem rendelkező – ha valamely személy nem rendelkezik olyan viszonylag rendszeres, vagyonból származó jövedelemmel, amely megélhetését biztosíthatja.

INTEGRÁCIÓS SÉMA

Az erőforrás-integrációs modell egyik kiindulási pontja, hogy a társadalmi struktúra különböző

pozíciói közötti legalapvetőbb különbség, hogy az azokat elfoglaló egyének a termelésben betöltött szerepük révén, piaci elosztó-mechanizmusokon keresztül (tőké-s-piaci alrendszer), vagy pedig az állam által adók révén elvont forrásokból részesülve, újraelosztási-mechanizmusokon keresztül (állami-redisztributív alrendszer) tesznek-e szert jövedelmekre. Ugyanakkor mivel a modellben szereplő osztályhelyzetek többsége már jogviszony alapján is automatikusan besorolható egyik vagy másik integrációs-sémába, ezért az erre vonatkozó kérdést csak az alkalmazotti jogviszonyban állók esetében szükséges feltenni.

1 – tőké-s-piaci integráció alrendszere – ha a munkáltató döntő részben, vagy egészében magán tulajdonban van

2 – állami-redisztributív integráció alrendszere – ha a munkáltató döntő részben, vagy egészében állami tulajdonban van

VEZETÉS, VÁLLALATMÉRET, TULAJDON

Az erőforrás integrációs modell részletes változatában (illetve az alapmodell állami-redisztributív alrendszerében) a fentiekén kívül megkülönböztetésre kerül a vezetői pozíció, illetve a vállalatméret, amelyek a közforrások felett rendelkező, valamint a kettős strukturális pozíciók lehatárolását szolgálják, valamint a tőké-s-piaci alrendszerén belül a hazai, illetve a külföldi tulajdon, amelyek egy adott társadalom döntően helyi politikai-gazdasági meghatározottságaitól függő pozícióinak, illetve a másik oldalon, az adott társadalom globális tőké-s piacgazdaságba történő integrációjától függő pozícióinak elkülönítésére hivatott.

VEZETÉS

1 – vezető/menedzser – ha munkáltatója munkaszervezetén belül betöltött pozíciója révén jelentős (pénz és/vagy munkavállalói) erőforrások felett rendelkezik.¹⁹³

0 – beosztott – ha munkáltatója munkaszervezetén belül betöltött pozíciója révén nem rendelkezik jelentős (pénz és/vagy munkavállalói) erőforrások felett.

VÁLLALATMÉRET

0 – önfoglalkoztató – egyszemélyes vállalkozás, amelynek tulajdonosa személyesen is közreműködik és nincs alkalmazottja

1 – KKV (kis-, és közép vállalat) – legalább 1 fő alkalmazottat foglalkoztató vállalkozás, amely működtetésének operatív munkájában a tulajdonos is személyesen részt vesz.¹⁹⁴

2 – nagyvállalat – legalább 50 fő¹⁹⁵ alkalmazottat foglalkoztató vállalkozás, amely működtetésének operatív munkájában a tulajdonos maga személyesen nem vesz részt.

TULAJDON

A részletes modellben

1 – hazai tulajdonú vállalat – amennyiben a munkaadó szervezet tisztán vagy többségében hazai magántulajdonban van.

2 – külföldi, multinacionális tulajdonú vállalat – amennyiben a munkaadó szervezet tisztán vagy többségében külföldi magántulajdonban van.

193 A HKÉF kérdőív adottságai miatt jelen esetben ezt a határt a legalább 10 fő beosztottal rendelkező vezető beosztásúaknál voltam kénytelen meghúzni. A munkaszervezet pénzügyi erőforrásai feletti rendelkezés mértékére vonatkozóan a kérdőív nem tartalmazott kérdést.

194 A KKV-k alkalmazotti létszámának felső határa az adott társadalom sajátosságaitól függően változik. A HKÉF kérdőív adottságai miatt ezt a határt a legfeljebb 50 fő alkalmazottal rendelkező vállalkozásoknál húztam meg.

195 A KKV fenti meghatározásától függően.

9.sz melléklet: Az erőforrás-integrációs modell alap- és részletes változatának¹⁹⁶ specifikációja az elsődleges osztálypozíciókra vonatkozóan

ALAP MODELL	RÉSZLETES MODELL	MODELL SPECIFIKÁCIÓ
tőkebirtokosok	nagytőkés	ha cselekvőképesség=1 & erőforrás=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=2 & vállalatméret=2
	vállalkozó, alkalmazottal	ha cselekvőképesség=1 & erőforrás=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=2 & vállalatméret=1
	önálló vállalkozó	ha cselekvőképesség=1 & erőforrás=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=2 & vállalatméret=0
	menedzser, külföldi tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=2 & vezetés=1 & integráció=1 & tulajdon=2
	menedzser, hazai tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=2 & vezetés=1 & integráció=1 & tulajdon=1
tudás-értékesítők	tudás-értékesítő, külföldi tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=2 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=1 & tulajdon=2
	tudás-értékesítő, hazai tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=2 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=1 & tulajdon=1
munkaerő-értékesítők	munkaerő-értékesítő, külföldi tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=3 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=1 & tulajdon=2
	munkaerő-értékesítő, hazai tulajdonú vállalat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=3 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=1 & tulajdon=1
közvetítők felett rendelkezők	felső vezető, államigazgatás, közigazgatás, közszolgálat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & jogviszony=1 & vezetés=1 & integráció=2
tudásszolgáltatók	tudás-szolgáltató, államigazgatás, közigazgatás, közszolgálat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=2 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=2
munkaerő-szolgáltatók	munkaerő-szolgáltató, államigazgatás, közigazgatás, közszolgálat	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=1 & erőforrás=3 & jogviszony=1 & vezetés=0 & integráció=2
erőforrás-hiányosak	dolgozó erőforrás-hiányos	ha cselekvőképesség=1 & ((foglalkoztatottság=1 & erőforrás=0 & jogviszony=1 & vezetés=0) (foglalkoztatottság=1 & jogviszony=0))
	kirekesztődötték	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=0 & járadék=0 & transzfer=0
vagyonosok	magánnyugdíjasok, járadékosok	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=0 & transzfer=0 & járadék=1
	állami kiemelt járadékosok	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=0 & transzfer=1 & járadék=0
igazolatlan erőforrás-hiányosak (származtatott jogalap)	munkanélküliséggel összefüggő jogviszonyok	ha cselekvőképesség=1 & ((foglalkoztatottság=1 & jogviszony=3) (foglalkoztatottság=0 & jogviszony=4 & transzfer=2))
	tartós, univerzális segélyek	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=4 & transzfer=1
	gyermekgondozással, nevelőszülőséggel, családtag ápolásával, stb. összefüggő jogviszonyok	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=7 & transzfer=1
	betegséggel, egészségkárosodással, stb. összefüggő jogviszonyok	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=6 & transzfer=1
	tanulói, hallgatói jogviszonyok	ha cselekvőképesség=0 (cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=8)
igazolt erőforrás-hiányosak (szerzett jogalap)	nyugdíj (20 évnél rövidebb munkaviszonyal)	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=5 & transzfer=1 & szolgálati idő=1
	nyugdíj (20-30 év munkaviszonyal)	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=5 & transzfer=1 & szolgálati idő=2
	nyugdíj (30-40 év munkaviszonyal)	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=5 & transzfer=1 & szolgálati idő=3
	nyugdíj (40 évnél hosszabb munkaviszonyal)	ha cselekvőképesség=1 & foglalkoztatottság=0 & jogviszony=5 & transzfer=1 & szolgálati idő=4

196 A táblázatban megjelenő kategóriák megegyeznek a „Társadalmi struktúra és állami redistribúció” c. könyvben szereplő ábrán, illetve táblázatban szereplőkkel (Vastagh, 2017: 182., 186-187.), kivéve az „állami kiemelt járadékosok” osztálypozíciója, amely az elméleti modell operacionalizálása során került elkülönítésre. Továbbá az eredetihez képest elcsúsztatásra került a határvonal az erőforráshiányosok igazolt és igazolatlan pozíciói között.

Hivatkozott irodalom

Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor (1996) A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke változó szerepe, Közgazdasági szemle, 43. évf. 7–8. sz. 653–681.

ÁFSZ (2011) Munkaerő-piaci helyzetkép a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján 2010, Foglalkoztatási Hivatal, Budapest

Altwick-Hátori Szilvia–Lovász Anna (2013) A köz- és a magánszféra kereseti különbségei Magyarországon, 2002–2008 - Javíthat-e hosszú távon a közalkalmazottak relatív helyzetén egy 50 százalékos béremelés? Közgazdasági Szemle, LX. évf., 2013. május (500–522. o.) epa.oszk.hu/00000/00017/.../EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2013_05_500-522.pdf (letöltés ideje: 2016.08.15. 14:14) vagy <http://real.mtak.hu/6390/>

Andorka Rudolf - Simkus A (1983) Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete, Statisztikai Szemle, 61. évf. 592-611.

Antal, László (2000) A Bokros-csomag, in. Beszélő, 6. Vol. 5. No. 6: 82-91.

Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: Semiperipheral States in the World-Economy. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press: 11–42.

Bakó Tamás - Lakatos Judit (2015) A magyarországi munkaerőpiac 2014-ben, in. Munkaerőpiaci tükrök 2014 (szerk.: Fazekas Károly - Varga Júlia), MTA KRTK, Budapest

Balázs Péter (2011) Magyarország és Európa, Napvilág, Budapest

Barna Ildikó – Székelyi Mária (2004): Túlélőkészlet az SPSS-hez - Többváltozós elemzési technikáról társadalomkutatók számára. Budapest: Typotex

Bartha Eszter (2003) Újkapitalizmus, elitek és a másként gondolkodás esélyei és lehetőségei Magyarországon, Szalai Erzsébet két könyvéről. Eszmélet, 15 (61)

Bartha Eszter (2004) Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban, továbbá Baloldal – új kihívások c. könyveiről, Eszmélet, 2004. április 1. http://www.eszmelet.hu/bartha_eszter-szalai-erzsebet-gazdasagi-elit-es-tarsadalom/ (letöltés: 2019.12.02.)

Bartal Anna Mária – Kmetty Zoltán (2011) Választás és meghívás. A eformátus, vallásos önkéntesek vizsgálati eredményei, Confessio 2011/1.sz. pp. 55–65.

Bartus Tamás (2012) Területi különbségek és ingázás. in. Nyugdíj, segély, közmunka - A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010 (szerkesztette: Fazekas Károly - Scharle Ágota), Budapest

Bass László – Darvas Ágnes (2012) Gyermekes családok Magyarország válságövezeteiben, 2009–2011. In: Ferge Zs. – Darvas Á. (vál., szerk.) Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2011. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület. http://www.gyere.net/downloads/Civil_jelentes_2011.pdf

Beblavy, Miroslav (2008) New welfare state models based on the new member states' experience?

Beck, Ulrich (1997) Túl renden és osztályon? in.: A társadalmi rétegződés komponensei (szerk.

Angelusz Róbert), Új Mandátum Könyvkiadó

Beck, Ulrich (2003) A kockázat-társadalom - Út egy másik modernitásba, Századvég Kiadó

Becker, Gary S. (1962) Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. Journal of Political Economy. Vol. 70. No. 5. pp. 9–49.

Becker, Gary S. (1975) Human capital. National Bureau of Economic Research. New York.

Becker, Gary S. (1993) Human Capital – A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, The University of Chicago Press, Chicago – London

Bell, Daniel (1973) The Coming of Post-Industrial Society, NY, Basic Books

Berger Viktor (2006) Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában: Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje, In. Némédi Dénes – Szabari Vera (szerk.): Kötő-jelek 2006, Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Doktori Iskola, Budapest, 31–52.

Berger Viktor (2013) A társadalmi struktúra-elemzés dilemmái és eldöntendő kérdései. Statisztikai Szemle. 91. évf. 3. sz. 307–313.7

Berki Erzsébet (2014) A bérmeghatározás és érdekegyeztetés sajátosságai a közszférában, in. Munkaerőpiaci tükrök 2013 (szerk: Fazekas Károly - Neumann László), MTA KRTK, Budapest, 125-137.

Bernát Anikó – Szivós Péter (2004) A fogyasztás jellemzői általában és két kiemelt kiadási csoportban, in. Társadalmi riport 2004 (szerk. Kolosi Tamás - Tóth István György - Vukovich György), Budapest, TÁRKI, Pp. 290–306. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a804.pdf> (letöltés: 2019.12.08.)

Bohle, Dorothee–Greskovits Bela (2007) The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. In: Competition & Change. 2007/2. 89–115.

Bohle, Dorothee–Greskovits Bela (2008) Állam, nemzetköziesedés és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában. In: Fordulat, 2008/1. 8–36.

Bourdieu, Pierre (1978a) Rekonverziós stratégiák, in: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése (szerk. Ferge Zsuzsa), Budapest, Gondolat

Bourdieu, Pierre (1978b) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság, in: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése (szerk. Ferge Zsuzsa), Budapest, Gondolat

Bourdieu, Pierre (1998) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in: Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája (szerk. Lengyel György – Szántó Zoltán), Budapest, Aula, pp.155-176.

Bourdieu, Pierre (2002) A gyakorlati észjárás – A társadalmi cselekvés elméletéről, Napvilág, Budapest

Bourdieu, Pierre (2008a) A vizsga az oktatási rendszer struktúrájában és történetében, in: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése (szerk. Ferge Zsuzsa), Budapest, General Press, pp. 30-52.

Bourdieu, Pierre (2008b) Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei, in: A társadalmi

- egyenlőtlenségek újratermelődése (szerk. Ferge Zsuzsa), Budapest, General Press, pp. 53-91.
- Bourdieu, Pierre (2008c) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság, in: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése (szerk. Ferge Zsuzsa), Budapest, General Press, pp. 170-220.
- Bourdieu, Pierre (2009) A gyakorlat elméletének vázlata – Három kabil etnológiai tanulmány, Napvilág, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2010) *Distinction – A social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge, London – New York
- Böröcz József (1992) Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. Szociológiai Szemle 2(3): 3–20.
- Brousse, Cécile (2009) ESeC: the European Union's Socio-economic Classification projekt, *Courrier des statistiques*, English series no. 15, 2009
- Bruder Emese (2014): A dolgozó szegények vizsgálata egy új szegényszámitási módszer alapján az Európai Unióban. Gödöllő: Szent István Egyetem, Doktori (PhD) értekezés.
- Bukodi Erzsébet - Altorjai Szilvia - Tallér András (2005) A társadalmi rétegződés aspektusai, KSH, Budapest
- Bukodi Erzsébet – Záhonyi Márta (2004) A társadalom rétegződése. Népszámlálás 16. KSH. Budapest
- Buhmann, Brigitte – Rainwater, Lee – Schmaus, Guenther – Smeeding, Timothy M. (1988) Equivalence Scales, Well-Being, Inequality, and Poverty: Sensitivity Estimates Across Ten Countries Using the Luxembourg Income Study (LIS) Database, *The Review of Income and Wealth* 2, (June 1988): 115-142., <http://www.roiweb.org/1988/115.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)
- Burniaux, Jean-Marc – Dang, Thai-Thanh – Fore, Douglas – Förster, Michael F. – d'Ercole, Marco Mira – Oxley, Howard (1998) *Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries*, OECD Economics Department Working Paper, No. 189, Paris, https://www.researchgate.net/profile/Michael_Foerster4/publication/5204856_Income_Distribution_and_Poverty_in_Selected_OECD_Countries/links/59c27cb10f7e9b21a82a9344/Income-Distribution-and-Poverty-in-Selected-OECD-Countries.pdf (letöltés: 2019.11.30.)
- Cantillon, Bea (2011) The paradox of the social investment state: growth, employment and poverty in the Lisbon era, *Journal of European Social Policy*, December 21 (5), 432–449.
- Clark, Terry Nichols – Lipset, Seymour Martin, (1991) 'Are Social Classes Dying?' *International Sociology* 6 (4). 397-410
- Cseres-Gergely Zsombor és Scharle Ágota (2009) A magyarországi munkapiac 2008-ban In: Fazekas K., Lovász A., Telegdy Á. (szerk) „Munkaerőpiaci Tükör 2009, Budapest <http://econ.core.hu/kiadvany/mt.html>
- Csigó Péter (2016) '89 mint társadalmi csapda, in: *Holtpont - Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről* (szerk. Földes György - Antal Attila), Napvilág, Budapest
- Csillag István (2009) Van-e visszaút? A gazdasági növekedés tényezőit felemésztő koraszülött jóléti állam, *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf., 2009. július–augusztus 648–672.

- Csoba Judit (2017) Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam - A foglalkoztatáspolitikai és a jóléti modellváltás néhány összefüggése, Szocio.hu 2017/1. pp. 1-26.
- Czike Klára – Kuti Éva (2006) Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció, Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest
- Dahl, Espen–Dropping, Jon Anders (2001): „The Norwegian Work Approach in the 1990s: Rhetoric and Reform” In: Gilbert, Neil–VanVoorhis, Rebecca (szerk.) (2001): Activating the Unemployed: A Comparative Appraisal of Work-Oriented Policies, New Brunswick-London: Transaction Publishers.
- Dahrendorf, Ralf (1959) Class and class conflict in industrial society, Stanford University Press, Palo Alto
- Dahrendorf, Ralf (1997): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. In. Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum, 341-358.
- Darvas Ágnes – Farkas Zsombor – Győri Péter – Kósa Eszter – Mózer Péter – Zolnay János (2013) A szociálpolitika egyes területeire vonatkozó szakpolitikai javaslatok. Esély 2013/6
- Darvas Ágnes - Mózer Péter (2004) Kit támogassunk?, Esély, 2004/6.
- Dorothee Bohle - Greskovits Béla (2008) Állam, nemzetköziesedés és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában, Fordulat 1. évf. 1. sz. 2008. (The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. Competition & Change. 2007.június, 11. kötet, 2. sz., 89–115.)
- Drinóczi Tímea (2018) A szociális jogok: nemzetközi kitekintés, nemzeti gyakorlat és alapjogi jelleg, MTA Law Working Papers 2018/4., MTA, Budapest
- Duman Anil - Scharle Ágota (2011) fiscal pressures and a rising resentment against the (idle) poor. In Regulating the Risk of Unemployment: National Adaptations to Post-Industrial Labour Markets in Europe (szerk. Jochen Clasen - Daniel Clegg), Oxford University Press, 232-255.
- Dupcsik Csaba – Szabari Vera (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz, Szocio.hu, 2015/3.
- Dustman, Christian - Soest, Arthur van (1997) Wage Structures in the Private and Public Sectors in West Germany. Fiscal Studies, 18(3), 225–247.
- Eardley, Tony (1997) New Relations of Welfare in the Contracting State: The Marketisation of Services for the Unemployed in Australia. In: New South Wales: University of New South Wales, Social Policy Research Center Discussion Paper 79.
- Earle, John S. – Telegdy, Álmos – Antal, Gábor (2012) FDI and Wages: Evidence from Firm-Level and Linked Employer-Employee Data in Hungary, 1986-2008, Budapest Working Papers on the Labour Market, BWP – 2012/9
- Éber Márk (2013) Megkülönböztetett különbségek: A 'magyar társadalom' tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 2012–2013. Pp.377. (Doktori disszertáció [PhD-dolgozat])
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Geröcs Tamás - Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014) 1989: Szempontok a Rendszerváltás Politikai Gazdaságtanához. In: Fordulat, 21, 2014.

- Éber Márk Áron (2014) A centrum hitele – A magyar állam külső eladósodásának történetéről, *Fordulat*, 6. évf. 21.sz., 2014. 64-86.
- Éber Márk Áron (2015) Osztályszerkezet Magyarországon - A világrendszer-elemzés perspektívájából, *Replika*, 2015/3-4. 26. évfolyam, 92–93. szám, 119–140. oldal.
- Éber Márk Áron (2018) Ami kinn, az van benn – A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról. *socio.hu*, 2018/2.: 119-134.
- Éber Márk Áron és Gagy Ágnes (2014) Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában, *Fordulat*, 6. évf. 21. sz. / 2014, 170-191.
- Edelényi Márk és Neumann László (2014) A bérmeghatározási rendszerek változása a válság hatására az Európai Unióban, *Munkaerőpiaci tükör 2013* (szerk. Fazekas Károly - Neumann László) 145-156.
- Ékes Ildikó (2001) Kereseti arányok, aránytalanságok. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évf., 2001. április, 338–351.
- Elek Péter – Szabó Péter András (2013) A közszférából történő munkaerő-kiáramlás elemzése Magyarországon, MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet- BCE Emberi Erőforrások Tanszék, Budapesti Munkagazdasági Füzetek BWP – 2013/5
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. – Portocarero, Lucienne (1979) Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies, *British Journal of Sociology*, 30. pp.415-441.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. (1996) A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In: *Társadalmi rétegződés* (szerk.: Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. S.) Budapest, Aula, 11–25.; eredetiben: Concepts, data and strategies of enquiry. In: Erikson, R.–Goldthorpe, J. H.: *The Constant Flux*. Oxford. Clarendon, 1992. 28-47.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. (1995) A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája in. Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 11–32. old.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. – Portocarero, Lucienne (1998) Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciatézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In Róbert P. (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 220–255.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, Harry John (2010) A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája, *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, pp. 144-155. (eredeti műben: Concepts, data and strategies of enquiry. In: Erikson, R.–Goldthorpe, J. H.: *The Constant Flux*. Oxford. Clarendon, 1992. 28-47.)
- Esping-Andersen, Gøsta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press & Princeton: Princeton University Press
- Esping-Andersen, Gøsta. (1991) Mi a jóléti állam? In. *A jóléti állam* (szerk.: Ferge Zs. – Lévai K.). Budapest: ELTE Szociális munka és szociálpolitika tanszék – Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület

- Esping-Andersen, Gøsta (1993) Postindustrial Class Structures: An Analitical Framewor, in: Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-industrial societies (szerk: Esping-Andersen, Gøsta) London, Sage, 7–31.
- Esping-Andersen, Gøsta (1996) Welfare states in Transition: National Adaptations in Global Economies. London, Sage
- Esping-Andersen, Gøsta (2006) Ismét a jó társadalom felé? *Esély*, 2006/6. 3–27.
- Esping-Andersen, Gøsta (2016) Families in the 21st Century, SNS forlag, Stockholm, <https://www.sns.se/wp-content/uploads/2016/10/families-in-the-21st-century-webb.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)
- Esping-Andersen, Gøsta – Gallie, Duncan - Hemerijck, Anton - Myles, John (2002) Why we Need a New Welfare State, Oxford, Oxford University Press
- Estevez-Abe, Margarita – Iversen, Torben – Soskice, David (2001) Social protection and the formation of skills: A reinterpretation of the welfare state. In: Hall, Peter A.–Soskice, David (szerk.) (2001): Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage. Oxford: Oxford University Press. 145-183.
- EUROSTAT (2014) Living Conditions in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT (2014) Methodological Guidelines and Description of EU-SILC target variables 2014 operation (Version October 2014), European Comission, EUROSTAT, Directorate F: Social Statistics - Unit F-4: Quality of life
- Evers, Adalbert - Svetlik, Ivan (1993) (eds.) Balancing Pluralism: New Welfare Mixes in Care for the Elderly, Avebury/European Centre Vienna, Aldershot, 1993
- Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1998) Making Capitalism without Capitalists: Class formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe. London-New York, Verso.
- Fabozzi Frank J. - Focardi, Sergio M. - Rachev, Svetlozar T. - Arshanapalli, Bala G. (2014) The Basics of Financial Econometrics: Tools, Concepts, and Asset Management Applications. Hoboken, New Jersey: Wiley.
- Fáber Ágoston (2007) Az osztályelméletek tündöklése és bukása?, *Szociológiai Szemle* 2007/3–4, 175–182.
- Faluvégi Albert – Fazekas Károly – Nemes-Nagy József – Németh Nándor (szerk.) (2005) A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon. KTI Könyvek, 6. sz.MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Farkas Zoltán (2015) A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései I. rész in. *Jel-kép* 2015/2. 97-117.
- Fazekas Károly (2000) A külföldi működőtőke-beáramlás hatása a munkaerő-piac regionális különbségeire Magyarországon, *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP*. 2000/5
- Ferge Zsuzsa (1969) Társadalmunk rétegződése. Budapest: KJK.
- Ferge Zsuzsa (1986) Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához,

Medvetánc 1986/2-3.sz. 113-126.

Ferge Zsuzsa (1991) Társadalmi struktúra és szociálpolitika. In: Esély, 1991/2. 3–18.

Ferge Zsuzsa (2000 [1991]) Társadalmi struktúra és szociálpolitika - Feltevések 1991 elején a szociálpolitikátalakító társadalmi erőviszonyokról, in: A társadalmi kohézió erősítése. szerk. Tausz Katalin pp. 54-67. Budapest : Új Mandátum Könyvkiadó

Ferge Zsuzsa (2000) Elszabaduló egyenlőtlenségek, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet, Budapest

Ferge Zsuzsa (2000) Magyar szociálpolitika, 1999 - Konzervatív szociálpolitika?, In: A társadalmi kohézió erősítése (szerk. Tausz Katalin), Budapest : Új Mandátum Könyvkiadó, pp. 54-67.

Ferge Zsuzsa (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. In: Szociológiai Szemle, 2002/4. 9–33.

Ferge Zsuzsa (2006) Struktúra és szegénység. In: Kovách Imre (szerk.) (2006): Társadalmi metszetek – Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest: Napvilág Kiadó, 479–499.

Ferge Zsuzsa (2006b) ...mindig más történik. A jóléti állam lehetséges jövőképei Magyarországon 2015-ig In: A társadalmi kohézió erősítése (szerk.:Tausz Katalin), Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2006., 54-67.

Ferge Zsuzsa (2010) Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Budapest: Napvilág Kiadó.

Ferge Zsuzsa (2014) Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2012-13. Vezetői összefoglaló. Esély 5: 47-54.

Ferge Zsuzsa (2017) Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990-2015), Budapest, Osiris

Figini, Paolo (1998) Inequality Measures, Equivalence Scales and Adjustment for Household Size and Composition, LIS Working Paper Series, No. 185, Luxembourg Income Study (LIS), Luxembourg, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/160857/1/lis-wps-185.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)

Fink, Marcel - Paterson, Iain - Pultar, Anna - Schönpflug, Karin - Schuh, Ulrich (2011) Study on Flexicurity: Measuring the impact of flexicurity policies on the EU labour market, Report on a research project commissioned by the European Commssion, DG EMPL, 2 Volumes, Vienna: Institute for Advanced Studies (IHS), 1 June 2011.

Förster, Michael F. (1994) Measurement of Low Incomes and Poverty in a Perspective of International Comparisons, OECD Labour Market and Social Policy Occasional Paper, No. 14, Paris. <http://www.oecd.org/dataoecd/45/58/1895548.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)

Förster, Michael F. – Tóth, István György (1993) A háztartások jövedelmi szerkezete és a szociális újraelosztás, in: Egy év után... Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről (szerk. Sik E. —Tóth I. Gy.), pp. 83-96.

Förster, Michael F. – Tóth, István György (1997) Szegénység és egyenlőtlenségek Magyarországon és a többi visegrádi országban, TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 1.. Budapest, TÁRKI, Pp. 59., <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a386.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)

Forster, Michael. F.–Tóth I. György (2014) Cross-Country Evidence of the Multiple Causes of Inequality Changes in the OECD Area. In: Atkinson, A.–F. Bourguignon (szerk.) (2015): Handbook of Income Distribution. Elsevier. 1729–1843.

Frey, Mária (2006) Changes in the legal and institutional environment of the labour market, In: The Hungarian Labour Market, Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences

Gábos András – Szivós Péter (2008) Lent és még lejjebb: jövedelmi szegénység, in. Köz, teher, elosztás - TÁRKI MONITOR JELENTÉSEK 2008 (Szerk.: Szivó P. – Tóth I.Gy.), TÁRKI, Budapest, pp. 39-59. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b193.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)

Gábos András – Szivos Péter – Tátrai Annamária (2013): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. In: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban (szerk. Szivos P. – Tóth I. Gy.), Táarki Monitor Jelentések, Táarki, Budapest http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf

Gál Róbert Ivan – Medgyesi Márton (2018) Jóléti állam: korcsoportok közötti újraelosztás?, Politikatudományi Szemle XXVII/4. pp. 77–101., http://www.poltudszemle.hu/szamok/2018_4szam/gal.pdf (letöltés: 2019.11.30.)

Gál Róbert Iván–Szabó Endre–Vargha Lili (2015) A láthatatlan transzferek korprofilja - Az aszimmetria valódi mértéke a korosztályok közötti erőforrásátcsoportosítás rendszerében, Közgazdasági Szemle, LXII . évf., 2015. június, pp. 621–637., http://epa.oszk.hu/00000/00017/00227/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2015_06_621-637.pdf (letöltés: 2019.12.08.)

Ganzeboom, Harry B.G. - Treiman, Donald J. (é.n.) “International Stratification and Mobility File: Conversion Tools” [Date of last revision: 2001], <http://www.harryganzeboom.nl/isco88/index.htm> (Letöltve: 2014.04.22.)

Gerőcs Tamás - Pinkasz András (2015) Debt-ridden development on Europe’s Eastern Periphery, in. In: Global Inequalities in World Systems Perspective (Szerk: Manuela Boatca - Andrea Komlosy - Hans-Heinrich Nolte), Boulder, CO: Paradigm

Giddens, Anthony (1998) The Third Way: The Renewal of Social Democracy, Cambridge, Polity Press

Gilbert, Niel (2002): Transformation of the welfare state: The silent surrender of public responsibility. New York: Oxford University Press.

Glennerster, Howard (1999): Which Welfare States are Most Likely to Survive. In International Journal of Social Welfare, 1999/1. 2-13.

Goldthorpe, John H. (1982) On the Service Class: Its Formation and Future, In. Giddens, A. – Mackenzie, G. (eds.): Social Class and the Division of Labour. Cambridge University Press. Cambridge

Goldthorpe, John H. – Marshall, G (1992) The Promising Future of Class Analysis, Sociology, 26 (3): 381-400.

Greskovits Béla–Bohle, Dorothee (2007) A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép Európában, In Politikatudományi Szemle 2007/2. 7–32.

- Habermas, Jürgen (1971) A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása – Vizsgálódás a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Budapest: Gondolat
- Habermas, Jürgen (1994a) Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: Felkai Gábor (szerk.) (1994): Jürgen Habermas Válogatott tanulmányok. Budapest: Atlantisz 59–140.
- Habermas, Jürgen (1994b) A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In: Felkai Gábor (szerk.) (1994): Jürgen Habermas Válogatott tanulmányok. Budapest: Atlantisz 283–308.
- Hall, Peter. A.–Soskice, David. (2001): Varieties of Capitalism – The Institutional Foundations of Comparative Advantages. Oxford: Oxford University Press.
- Hátori, Szilvia (2007) Essays in Labour Economics and Economics of Education, PhD Thesis, Universität Mannheim. <https://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/1932/1/Hamori.pdf> (letöltés ideje:2016.08.15. 14:10)
- Hanushek, Eric A. – Woessmann, Ludger (2009) Do better schools lead to more growth? Cognitive skills, economic outcomes, and causation. NBER Working Paper, No. 14633
- Harrison, Eric - Rose, David (2006) The European Socio-economic Classification (ESeC) User Guide, Institute for Social and Economic Research, University of Essex, Colchester, September 2006
- Havasi Éva – Altorjai Szilvia (2004) A jövedelem, mint az anyagi jólét és szegénység mérőszáma, KSH, Budapest, <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/jovedelem.pdf> (letöltés: 2019.11.30.)
- Hemerijck, Anton (2012) Two or three waves of welfare state transformation?, In: Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges (eds. Morel, N, – Palier, B. – Palme J.), Bristol, Policy Press, pp. 33-60.
- Hemerijck, Anton (2015) The Quiet Paradigm Revolution of Social Investment, Social Politics, 22 (2), 242–256.
- Hoffman István (2015) Bevezetés a szociális jogba, Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó
- Hort, Sven Olson (2001) From a Generous to a Stingy Welfare State? Sweden's Approach to Targeting. In: Neil Gilbert (2001): Targeting Benefits – International Perspectives & Trends. Brunswik-London: Transaction Publishers.
- Horváth András (2017) A háztartásban végzett munka és a háztartási költségvetés kapcsolata, in: Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése (szerk. Janák Katalin - Szép Katalin - Tokaji Károlyné), Budapest, KSH, pp. 59-65. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (letöltés: 2019.12.08.)
- Hunyadi László – Mundruczó György – Vita László (1997): Statisztika. Budapest: Aula
- Huszár Ákos (2011) Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása - Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban, Szociológiai szemle 2011. 21(3): 107–124.
- Huszár Ákos (2012) Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon, Szociológiai Szemle, 2012/2., 4-26.
- Huszár Ákos (2013) Foglalkozási osztályszerkezet (I-III.), Statisztikai szemle 91. évf. 2013. 1,2,7,

SZ.

Huszár Ákos (2013a) Foglalkozási osztályszerkezet (I): Elméletek, dilemmák, Statisztikai Szemle, 91. évfolyam 1. szám, 31-56.

Huszár Ákos (2013b) Foglalkozási osztályszerkezet (II.): — Az osztályozás problémái, Statisztikai Szemle, 91. évf. 2.sz.

Huszár Ákos (2013c) Foglalkozási osztályszerkezet (III.): — Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. Statisztikai Szemle, 91. évf. 7.sz. 718-744.

Huszár Ákos (2016) Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak, Szociológiai Szemle, 2016/1., pp.96-120.

Huszár Ákos – Lakatos Miklós – Vastagh Zoltán – Záhonyi Márta – Hunyadi Zsuzsanna – Székely Gáborné – Kincses Áron – Zsom Brigitta (2015): A társadalom rétegződése. Budapest: KSH

Huszár Ákos - Berger Viktor - Füzér Katalin (2015) Elismerés: normák és osztályok filozófiai és szociológiai szempontból, Replika, 2015/3-4. pp. 25–30.

Hradil, Stefan (1994) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió, szubkultúra és életstílus a 80-as években. In.: Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. (szerk.): Társadalmi rétegződés. Aula. Budapest.

INSEE (2008) Draft European Socio-economic Classification, Interim report, INSEE, 2008. június 30.

Jessop, Bob (1994) From Keynesian Welfare to the Schumpeterian Workfare State. In: Burrows, Roger–Loader, Brian (szerk.) Towards a Post-Fordist Welfare State? London: Routledge.

Juhász Gábor (2001) Pártpénzügyek, Aula, Budapest

Juhász Gábor - Tausz Katalin (2012) Szociális jog - A 2011. december 31-én hatályos állapot szerint, ELTE TáTK, Budapest

Keane, P. Michael - Prasad, Eswar S. (2001) Changes in the Structure of Earnings During a Period of Rapid Technological and Institutional Change: Evidence from the Polish Transition. The National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER)

Kelen, András (1996) Purgatórium vagy regula – A Bokros-csomag és a reformpolitika, Esély, 7/2. 37–44.

Kertesi Gábor - Köllő János (1997) Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek, 1986-1996 A bérszerkezet átalakulása Magyarországon, I. rész. Közgazdasági Szemle, XLIV. évf., 1997. július-augusztus, pp.612-634.

Kertesi Gábor – Köllő János (1998) Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben: a bérszerkezet átalakulása Magyarországon, II. rész, Közgazdasági szemle, 45. évf. 7–8. sz. 621–652.

Kertesi Gábor – Köllő János (2001) A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. – A bérszerkezet átalakulása Magyarországon 1986-99. III. rész Budapest Munkagazdaságtani Füzetek BWP. 2001/6

Kertesi Gábor - Köllő János (2002) Ágazati bérkülönbségek Magyarországon, in. Foglalkoztatást elősegítő munkaügyi kutatások (szerk. Pongrácz L.) Országos Foglalkoztatási Közalapítvány

(OFA), Budapest, 303-308.

Kertesi Gábor - Köllő János (2002) Economic Transformation and the revaluation of human capital – Hungary, 1986 – 1999. In: A. de grip, J. van Loo and K. Mayhew (Eds.), Research in Labor Economics, 21 (pp. 235 – 273). Amsterdam: Elsevier.

Kertesi Gábor (2005) A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Budapest: Osiris Kiadó.

Kézdi Gábor (2000) Versenyszféra és költségvetés. Megjelent: Munkaerőpiaci Tükör 2000 (szerk.: Fazekas K.) 106-112., MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Kolosi Tamás (1982) A strukturális viszonyok körvonalai, Valóság 1982/11. 1–17.

Kolosi Tamás (1987) Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon, Gondolat Kiadó, Budapest

Kolosi Tamás (2001) A terhes babapiskóta, Osiris, Budapest

Kolosi Tamás–Róbert Péter (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi Tamás–Tóth I. György–Vukovich György (szerk.) (2004): Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI, 48–74.

Konrád György – Szelényi Iván (1989 [1979]) Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz, Budapest, Gondolat (Eredeti megjelenés: The Intellectuals on the Road to Class Power, New York: Harcourt, Brace and Jovanovich, 1979)

Köves Pál – Párniczky Gábor (1973) Általános statisztika. Budapest: KJK

Kornai János (2011) Gondolatok a kapitalizmusról. Négy tanulmány: Akadémiai Kiadó, Budapest

Körösényi, András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra Magyar politika, 1990-2010 [Political Polarisation and Its Consequences for Democratic Accountability] working papers in political science 2012/1.

Kovách, Imre (2006) Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség, In: Társadalmi metszetek (szerk: Kovách Imre), Napvilág, Budapest, pp. 11-18.

Kovách, Imre – Kuczi, Tibor – Jókuthy, Emese (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről, In: Társadalmi metszetek (szerk: Kovách Imre), Napvilág, Budapest, pp. 19-35.

Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés, Szocio.hu, 2015/3.

Kovách, Imre – Hajdu, Gábor – Gerő, Márton – Kristóf, Luca – Szabó, Andrea (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei, Szociológiai Szemle 25(3), 4-27.

Kovách, Imre – Hajdu, Gábor – Gerő, Márton – Kristóf, Luca – Szabó, Andrea (2017) Az integrációs modell, In: Társadalmi integráció (szerk: Kovách, Imre), MTA TK Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, Budapest, pp.21-46.

Kovács Katalin (2013) Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.) Hátrányban vidéken. Argumentum, Bp.

- Köllő János (1998) Transformation before the 'Transition' (Employment and Wage Setting in Hungarian Firms 1986–89), Budapest Working Papers on the Labour Market BWP. 1998/4 HAS Institute of Economics Labour Research Department - Budapest University of Economics Department of Human Resources
- Köllő János (1999) Regional inequalities in Central and Eastern Europe – Implications for the Eastern enlargement of the EU, Institute of Economics, Budapest
- Köllő János (2013) A közszféra bérszintje és a magánszektorból átlépők szelekciója 1997-2008-ban. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP – 2013/8
- Köllő János (2013) A közszféra bérszintje és a magánszektorból átlépők szelekciója 1997–2008 között. Közgazdasági Szemle, 60. évf. 5. sz. 523–554. o.
- Köllő János (2014) A legfontosabb tények, in. Munkaerőpiaci tükör 2013 (szerk: Fazekas Károly - Neumann László), MTA KRTK, Budapest
- Köllő János (2014b) A közszféra bérszintje és a magánszektorból átlépők szelekciója, in. Munkaerőpiaci tükör 2013 (szerk: Fazekas Károly - Neumann László), MTA KRTK, Budapest
- Köllő János (szerk.) (2000) Bérek a politikai rendszerváltástól az ezredfordulóig. In: Fazekas K. (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2000. MTA KTK, Budapest.
- Krémer Balázs (2013) Idős? Gondozás? Miről beszélünk? Esély 3. szám
- Krémer Balázs (2016) Mi is a kétségbeejtő abban, hogy tovább élünk? avagy Az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei, Napvilág, Budapest
- KSH (1981) Életszínvonal 1960-1980 (szerk. Dr. Zafir Mihály), KSH, Budapest
- KSH (1990) Jövedelemeloszlás Magyarországon – Az 1988. évi jövedelmi felmérés adatai, KSH, Budapest
- KSH (2004) A háztartások közötti adott és kapott támogatások, Budapest, KSH, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/httam.pdf> (letöltés: 2019.12.08.)
- KSH (2006) A háztartás és a család fogalma. Statisztikai módszertani füzetek, 47., KSH, Budapest
- KSH (2007) A háztartások fogyasztása 2006, Budapest, KSH, <http://mek.oszk.hu/06000/06065/06065.pdf> (letöltés: 2019.12.08.)
- KSH (2011) Létf minimum 2010, KSH, Budapest
- KSH (2012) A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2010, KSH, Budapest
- KSH (2012b) Önkéntes munka Magyarországon. A Munkaerő-felmérés 2011. III. negyedévi kiegészítő felvétele, Budapest, KSH
- KSH (2013) A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok, 2010, KSH, Budapest
- KSH (2014) Nyugdíjak és egyéb ellátások, 2014, KSH, Budapest
- KSH (2014b) A háztartások életszínvonala, KSH, Budapest
- KSH (2014) A háztartások életszínvonala (Fogalomtár). Budapest: KSH, 2014.november

- KSH (2015a) Statisztikai tükör 2015/74. - A háztartások fogyasztása, 2015. I. félév (előzetes adatok alapján), <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogyhavi1506.pdf> (letöltés: 2019.12.08.)
- KSH (2015b) A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok, 2012., KSH, Budapest
- KSH (2015c) A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok, KSH, Budapest
- KSH (2015d) A Létfminimum-számítás megújítása, KSH, Budapest
- KSH (2018) A háztartások életszínvonala 2017, KSH, Budapest
- Kuitto, Kati (2016) From social security to social investment? Compensating and social investment welfare policies in a life-course perspective, *Journal of European Social Policy*, 26 (5), 442– 459.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2010a [1995, 1996]) Egy posztkommunista „New Deal” esélyei , in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Kritika 1.*, 8–13..
- Ladányi János – Szelényi Iván (2010c [2000]) Az új szociáldemokrácia lehetőségei és korlátai az átalakuló közép-európai társadalmakban, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Kritika 7.*, p. 2-6.
- Ladányi János (2010a [1975]) Fogyasztói árak és szociálpolitika, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Valóság 1975/12.*, p. 16-29..
- Ladányi János (2010b[1976]) A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Valóság 1976/9.*, p. 33-46..
- Ladányi János (2010c[1978]) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975-2010) illetve Valóság 1978/6.*, p. 30-44.
- Ladányi János (2010d) Az általános iskolai rendszer belső rétegződéséről, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Valóság 1980/3.*, p. 51-69..
- Ladányi János (2010f) A harmadik út csődje, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Népszabadság Hétvége melléklet, jan. 13.*, 4.
- Ladányi János (2010g) Hecckampány és erőszakhullám, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010), illetve Népszabadság aug. 30., Hétvége melléklet, 2.*
- Ladányi János (2010h) Egymásra torlódó válságok, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Heti Világgazdaság dec. 13.*, 108-109.
- Ladányi János (2010i) Az antiszociális szociálpolitika formáinak átalakulásai, in. *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010) illetve Élet és Irodalom 3. 2009. január 16.*, p. 3-4..
- Ladányi János–Szelényi Iván (1996) Vázlat az `esélyteremtő állam elméletéhez. In: 2000: Irodalmi és Társadalmi Havi 2012/12. 9–15.
- Lakatos Miklós – Váradi Rita (2009) A foglalkoztatottak napi ingázásának jelentősége a migrációs

folyamatokban, Statisztikai Szemle 7-8. sz. 763-794.o.

Laki László (2006) Rendszerváltozások Magyarországon a 20. században, in: Társadalmi metszetek – Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon (Szerk: Kovách Imre), Napvilág Kiadó, Budapest, 39-77.

Laki László (2009) Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”, Napvilág, Budapest

Lakner, Zoltán (2005) A megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában, www.eselyegyenloseg.hu/download.php?ctag=download&docID=826. (Retrieved December 31, 2013)

Laušev, Jelena (2012) Public-Private Earnings Differentials during Economic Transition in Hungary. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP – 2012/2

Leiulfsrud, Håkon – Bison, Ivano – Jensberg, Heidi (2005) Social Class in Europe, European Social Survey 2002/3, NTNU Social Research Ltd., Department of Sociology & Political Science, Norwegian University of Technology and Science, Department of Sociology and Social Research, University of Trento, (letöltve: 2019.03.09.)

Leiulfsrud, Håkon – Ivano Bison – Erling Solheim (2010) Social Class in Europe II. Trondheim: Department of Sociology and Political Science, Norwegian University of Science and Technology, <https://www.ntnu.edu/iss/ess> (Letöltve: 2018.02.02.)

Lelkes Orsolya – Gasior Katrin (2012) Income Poverty and Social Exclusion in the EU - Situation in 2008 and Trends. Vienna: European Centre.

Lelkes Orsolya–Zólyomi Eszter (2008) Poverty Across Europe: The Latest Evidence Using the EU-SILC Survey, Vienna: European Centre.

Lengyel György – Tóth István János (1998) Osztályhelyzet, jövedelmi esélyek, elégedettség, Századvég, Új folyam 9. sz., 1998 Nyár, pp. 49-70.

Leopold Lajos (1917) Színlelt kapitalizmus in. Ifj. Leopold Lajos: Elmélet nélkül - Gazdaságpolitikai tanulmányok. Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest

Loftager, Jorn (1998): Solidarity and Universality in the Danish Welfare State – Empirical Remarks and Theoretical Interpretations, konferencia előadás: The 7th BIEN International Congress 1998, Amsterdam, September 10–12.

Lovász Anna (2013) Jobbak a nők esélyei a közsférában? A női-férfi bérkülönbség és a foglalkozási szegregáció vizsgálata a köz- és magánszférában. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP – 2013/2

Lőcsei Hajnalka (2010) A gazdasági világválság hatása a hazai munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire, in. Munkaerőpiaci tükör 2010 (szerk. Fazekas Károly – Molnár György), MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 126–141.

Lucifora, Claudio - Meurs, Dominique (2004) The Public Sector Pay Gap in France, Great Britain and Italy. IZA Discussion Paper No. 1041, Institute for the Study of Labor (IZA)

Magyarország Kormánya (2014) T/1794.számú Törvényjavaslat Magyarország 2015. évi

költségvetéséről.

Manchin Róbert - Szelényi Iván (1986) Szociálpolitika az államszocializmusban: piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban: szociálpolitikai modellek. Medvetánc, 6. évf. 2-3. sz. 69–111.

Marshall, Thomas Humphrey (1950) Citizenship and Social Class, Cambridge University Press

Marx, Karl (1955) A Tőke (1. kötet), Budapest, Szikra <http://mek.oszk.hu/04700/04724/04724.pdf>

Marx, Karl (1967) A tőke (1. kötet), Magyar Helikon, Budapest

Marx, Karl (1968) A tőke (2. kötet), Magyar Helikon, Budapest

Marx, Karl (1974) A tőke (3. kötet), Kossuth Kiadó, Budapest, http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2018/07/1_PDFsam_MEM25.pdf

Meidner, Rudolf (1991[1980]) Elképzelések a harmadik útról, In. A jóléti állam (szerk.: Ferge Zs. – Lévai K.), Budapest, ELTE Szociális munka és szociálpolitika tanszék – Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület

Melly, Blaise (2005) Public-private sector wage differentials in Germany: Evidence from quantile regression. Empirical Economics, 30(2), 505–520.

Mihályi Péter – Szelényi Iván (2018) A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában, Századvég Új folyam 88. „Járadék” (visszavont szám), 2018/2.sz. 5-33.

Milward, Brinton - Provan, Keith (1993) “The Hollow State: Private Provision of Public Service,” in. Helen Ingram and Steven Rathgeb Smith, Public Policy for Democracy (Washington, D.C.: Brookings Institution, 1993), pp. 222–37

Moksony Ferenc (2006) Gondolatok és adatok – A társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Aula

Molnár György – Kapitány Zsuzsa (2013) Munkahely a közsférában Biztonság és hivatás, a szubjektív szempontok szerepe. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP – 2013/6

Morel, Nathalie – Palier, Bruno – Palme, Joakim (2012a) Beyond the welfare state as we knew it?, In. Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges (eds. Morel, N. – Palier, B. – Palme J.), Bristol, Policy Press, pp. 1-30.

Morel, Nathalie – Palier, Bruno – Palme, Joakim (2012b) Social investment: a paradigm in search of new economic model and political mobilisation, In. Towards a Social Investment Welfare State Ideas, policies and challenges (eds. Morel, N. – Palier, B. – Palme J.), Bristol, Policy Press, pp. 353-376.

Nagy Gyula (2000) Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években, Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., 2000. október, 799–816.

Nagy Gyula (2000) Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években, Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., 2000. október. 799–816.

NFSZ (2013) Munkaerő-piaci helyzetkép a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján 2012.

Budapest: Nemzeti Munkaügyi Hivatal Kutatási és Elemzési Főosztály

Nolan, Brian (2013) What use is „social investment“?, *Journal of European Social Policy*, 23(5), 459–468.

Nordlund, Anders (2000) Social Policy in Harsh Times: Social Security Development in Denmark, Finland, Norway, and Sweden during the 1980s and 1990s. In: *International Journal of Social Welfare*, 2000/1. 31–42.

OECD (1994) *The OECD Jobs Study. Facts, Analysis, Strategies*, Paris, OECD7
OECD (2012) Quality review of the OECD database on household incomes and poverty and the OECD earnings database Part I (20 December 2012), http://www.oecd.org/els/soc/OECDIncomeDistributionQualityReview_PartI.pdf (letöltés: 2019.11.30.)

Offe, Claus (1982) Some contradictions of the modern welfare state. *Critical Social Policy*, September 1982 vol. 2 no. 5 pp. 7-16.

Offe, Claus (1984) *Contradictions of the Welfare State* (ed. John Keane), Hutchinson & Co.

Ohnsorge-Szabó László – Romhányi Balázs (2007) *Hogy jutottunk ide: magyar költségvetés, 2000–2006. Pénzügyi Szemle*, 2. sz. 243–292. o. <http://www.mkt.hu/docs/2007-12-07-15-36-01-Ohnsorge-Romhanyi.pdf>

ONYF (2008) *Statisztikai évkönyv 2007*. Budapest: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság.

ONYF (2011) *Statisztikai évkönyv 2010*. Budapest: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság.

ONYF (2012) *Statisztikai évkönyv 2011*. Budapest: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság.

ONYF (2013) *Statisztikai évkönyv 2012*. Budapest: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság.

ONYF (2014) *Statisztikai évkönyv 2013*. Budapest: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság.

Pakulski, Jan (1993) The Dying of Class or Marxist Class Theory. In: *International Sociology* 1993/8. 279–291.

Papp Adrienn (2012) A JÓLÉTI VIZSGÁLATOK EGY ÚJSZERŰ MEGKÖZELÍTÉSE *Gazdaságtudományi Közlemények*, 6. kötet, 1. szám, 85–101.

Perpék Éva (2017) Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép, in. *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése* (szerk. Janák Katalin - Szép Katalin - Tokaji Károlyné), Budapest, KSH, pp. 108-121. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (letöltés: 2019.12.08.)

Pierson, Paul (1994) *Dismantling the Welfare State? Regan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*. New York: Cambridge University Press.

Piketty, Thomas (2015) *A tőke a 21. században*, Budapest, Kossuth, Pp. 704.

Pitti Zoltán (2010) *Gazdasági teljesítmények kontra társadalmi elvárások*, Napvilág, Budapest

Pogátsa Zoltán (2016) *Magyarország politikai gazdaságtana és az északi modell esélyei*, Osiris, Budapest

Polányi Károly (1976) *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat

Kiadó.

Polányi Károly (2004) A nagy átalakulás – Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest: Napvilág Kiadó.

Polányi Károly (2005) A gazdaság mint intézményesített folyamat, in. A gazdasági élet szociológiája (szerk. Lengyel György - Szántó Zoltán), Aula, Budapest

Polányi, Karl (2001) The Great Transformation – The Political and Economic Origins of Our Time, Beacon Press, Boston

Raftery, Adrien E. (1995) Bayesian Model Selection in Social Research. Sociological Methodology, Vol. 25 (1995):111-163.

Resmini, L. (1999) The Determinants of Foreign Investments into the CEECs: New Evidence from Sectoral Patterns. LICOS Discussion Paper. N. 83.

Rose, David– Harrison, Eric (eds.) (2010) Social Class in Europe. An introduction to the European Socioeconomic Classification. London: Routledge

Rose David - Harrison, Eric (2007) “The European Socio-Economic Classification: A New Social Class Schema for Comparative European Research,” European Societies 9, pp. 459-490.

Rose, David - Harrison, Eric - Pevalin, David (2010) The European Socio-economic Classification: a prolegomenon, In. Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-economic Classification, ESA Studies in European Societies (eds. David Rose - Eric Harrison), Routledge, London, New York

Rosen, Sherwin (1998) Emberi tőke, in. Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája (szerk: Lengyel Gy. – Szántó Z.), Aula, Budapest, pp.71-100.

Roemer, John (1982) A General Theory of Exploitation and Class, Harvard University Press, Cambridge

Sahlins, Marshall (1974) On the Sociology of Primitive Exchange, In. Stone Age Economics (ed. Marshall Sahlins), Tavistock Publications, London, 185–196.

Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D. (1999) Közgazdaságtan I-III., Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Scharle Ágota (2007) A rokkantnyugdíjazás növekedésének munkaerő-piaci okai, In. Munkaerőpiaci tükör 2007 (szerk. Fazekas Károly – Cseres-Gergely Zsombor - Scharle Ágota), MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest

Scharle Ágota (2012) Jóléti és munkanélküli-ellátások. in. Nyugdíj, segély, közmunka - A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010 (szerkesztette: Fazekas Károly - Scharle Ágota), Budapest

Scharle, Ágota – Szikra, Dorottya (2015) Recent Changes Moving Hungary Away from the European Social Model, In: The European Social model in crisis. Edward Elgar Publishing: International Labour Office, Cheltenham, pp. 229-261.

Scharpf, Fritz (2000) Globalization and the Welfare State: Constraints, Challenges, and Vulnerabilities, in. Social Security in the Global Village: The Year 2000 International Research

Conference on Social Security, Helsinki, September 25–27, 2000 (Geneva: ISSA, 2000), 12–45.

Scheiring Gábor (2016) A nemzeti burzsoázia diszkrét bája - A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana, in: Holtpont - Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről (szerk. Földes György - Antal Attila), Napvilág, Budapest

Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). Szociológiai Figyelő, 1–2: 135–157.

Schultz, Theodore W. (1983) Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.

Schultz, Theodore W. (1998) Beruházás az emberi tőkébe (részletek), in. Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája (szerk: Lengyel Gy. – Szántó Z.), Aula, Budapest, pp.45-69.

Sebestény István (2017) „Mérhetetlen” segítség – az önkéntesség alternatív formái és mérési lehetőségei a nonprofit statisztikában, in. Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése (szerk. Janák Katalin - Szép Katalin - Tokaji Károlyné), Budapest, KSH, pp. 59-107.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (letöltés: 2019.12.08.)

Sik Endre (1984) A háztartások egymás közötti kapcsolatai, in. Egy korosztály életútja (szerk.: Ferge Zsuzsa), MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, pp. 338-388., <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/haztkozi.pdf> (letöltés: 2019.12.08.)

Sik Endre (2012) A kapcsolati tőke szociológiája, Budapest: Eötvös Kiadó – ELTE TáTK http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf (letöltés: 2019.12.08.)

Sik Endre (2017) Néhány gondolat a háztartásról mint a gazdaság egy szereplőjéről, in. Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése (szerk. Janák Katalin - Szép Katalin - Tokaji Károlyné), Budapest, KSH, pp. 6-14.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (letöltés: 2019.12.08.)

Simonovits Bori - Szívós Péter (2016) A fogyasztási viselkedés, in: A háztartások viselkedése a válság idején és azt követően (szerk. Tóth István György), Budapest, TÁRKI

Sørensen, Aage B. (2000) Toward a Sounder Basis for Class Analysis, American Journal of Sociology 6: 1523-1558.

Spéder Zsolt (2002) A szegénység változó arcai. Budapest: ARTT–Századvég.

Standing, Guy (1999) Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice, Macmillan, London

Sunesson, Sune – Blomberg, Staffan – Edebalk, Per Gunnar – Harrysson, Lars – Magnusson, Jan – Meeuwisse, Anna – Peterson, Jan – Salonen, Tapio (1998): The Flight from Universalism. In: European Journal of Social Work, 1998/1. 19–29.

Szalai Erzsébet (1989) Az új elit, Beszélő, 1989. 27.sz. 89-97.

Szalai Erzsébet (2001) Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban, Aula, Budapest

Szalai Erzsébet (2003) Hatalom és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban, in. Trendváltozások – Tanulmányok, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, pp. 158-173.

- Szalai Erzsébet – Krausz Tamás – Szigeti Péter (2002) Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről (Aula Kiadó, Budapest, 2001). *Eszmélet*, 14 (54): 83–106.
- Szalai Júlia (1992) A társadalombiztosítás érdekviszonyairól, in: *Szociológiai Szemle* 2. 27 – 43.
- Szalai Júlia (2004) A jóléti fogda I., *Esély*, 2004/6
- Szalai Júlia (2005) A jóléti fogda II. *Esély*, 2005/1
- Szalai Júlia (2007) Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami(túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelényi Iván (1980) Prospects and limits of power of intellectuals under market capitalism. South Australia (unpublished paper)
- Szelényi Iván (1995) Menedzser-kapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során, In: *Magyar Lettre Internationale*, 1995/19. 21–29.
- Szelényi Iván (1996) A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai. A menedzseri uralom elméletének újragondolása. In: *Magyar Tudomány*, 1996/4. 385–402.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a) Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. In: *Politikatudományi Szemle*, 1996/2. 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b) Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, 1996/3. 7–32.
- Szelényi Iván - Wilk, Katarzyna (2009) From socialist workfare to capitalist welfare state: Competing strategies and outcomes of transformation of social institutions in European neo-patrimonial and neo-liberal post-communist regimes during the second phase of reforms, Paper presented at the 1989: Twenty Years After conference at UC-/Irvine, November 6-8, 2009
- Szelényi Iván (2010) A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata (1986-87), in. *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, pp. 122-143.
- Szép Katalin – Sik Endre (2001) A háztartási termelés pénzértéke. *Statisztikai Szemle*, 7: 596–612. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2001/2001_07/2001_07_596.pdf (letöltés: 2019.12.08.)
- Szikra, Dorottya - Tomka, Béla (2009) ‘Social Policy in East Central Europe. Major Trends in the 20st Century.’ In: Cerami, A. and Vanhuysse, P. (eds), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan. 17-34.
- Szivós Péter – Tóth István György (1997) A jóléti támogatások és a szegénység Magyarországon, 1992-1997. *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok*, 5. sz.
- Szivós Péter -Tóth István György (szerk.) (2001) Tíz év. *TÁRKI Monitor Jelentések*, TARKI, Budapest

Szivós Péter–Tóth István György (szerk.) (2013) Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest: TÁRKI.

Szivós Péter–Tóth István György (szerk.) (2015) Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014. Budapest: TÁRKI.

TÁRKI (2010) Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009, TáRKi, Budapest

Telegdy Álmós (2006) A közalkalmazotti béremelések hatásai a köz- és magánszféra közötti bérkülönbségekre. Megjelent: Munkaerőpiaci Tükör 2006, (szerk.: Galasi Péter - Kézdi Gábor), MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, pp.60-69.
econ.core.hu/doc/mt/2006/hun/kozelkep.pdf (letöltés ideje: 2016.08.15.)

Telegdy Álmós (2013) Employment Adjustment during the Global Crisis: Differences between State-Owned and Private Enterprises. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP – 2013/11.

Titmuss, Richard Morris (1958) Essays on 'The Welfare State', Allen & Unwin

Titmuss, Richard Morris (1991[1958]) A jólét társadalmi elosztása: reflexiók a méltányosság kérdéséről, In: A jóléti állam (szerk.: Ferge Zs. – Lévai K.), Budapest, ELTE Szociális munka és szociálpolitika tanszék – Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület

Tóth István György (2001) Jövedelemeloszlás a kilencvenes években, In: Tíz év (szerk. Szivós P. – Tóth I. Gy.), TáRKi Monitor Jelentések, TáRKi, Budapest

Tóth István György (2002) Jövedelemeloszlás a kilencvenes évek Magyarországon - Elméletek, módszertan és hipotézisek (Ph.D. értekezés), BKÁE, Budapest, Pp.336.

Tóth István György (2014) Revisiting Grand Narratives of Growing Inequalities: Lessons from 30 Country Studies. In: Changing Inequalities & Societal Impacts in Rich Countries – Thirty Countries' Experience (eds. Salverda W.–Nolan B.–Checchi D.–Marx I.–McKnight A.–Tóth I.Gy.–Werfhorst H.). Oxford, Oxford University Press, 11–47.

Tóth, István György (2014) Jövedelem-eloszlás 2009-2014 között, in: Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után, TÁRKI MONITOR JELENTÉSEK 2014 (szerk. Szivós P. – Tóth I.Gy.), Budapest, TÁRKI, PP. 11-43.,
http://old.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf (letöltés: 2019.11.30.)

UN (1999) United Nations: World Investment Report 1999 Foreign Direct Investment and the Challenge of Development, United Nations, New York and Geneva

Vanhuysse, Pieter (2004) 'The pensioner booms in post-communist Hungary and Poland: political sociology perspectives', in.: International Journal of Sociology and Social Policy, 24, 1-2. 86-102

Varga Júlia (1998) Oktatás gazdaságtan, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest

Vastagh Zoltán (2012) A szegénység struktúrájának változásai 2001 és 2010 között. In: Statisztikai Szemle, 2012/4. 276–294.

Vastagh Zoltán (2013) A társadalomszerkezet vizsgálata a népszámlálási adatokon – Lehetőségek és kihívások. Statisztikai Szemle, 91. évfolyam 4. sz.: 424-436.

Vastagh Zoltán (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelemegyenlőtlenségek politikai természete, in: Holtpont - Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről (szerk. Földes

György - Antal Attila), Napvilág, Budapest

Vastagh Zoltán (2017) Társadalmi struktúra és állami redisztribúció. Budapest: Napvilág

Weatherley, Richard (1994) From Entitlement to Contract: Reshaping the Welfare State in Australia, *Journal of Sociology and Social Welfare*, 3: 13 (1994), 153–73

Weber, Max (1970) Állam, politika, tudomány (szerk. Kemény István - Varga István), Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Pp. 461.

Weber, Max (1987) Gazdaság és Társadalom. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest

Weber, Max (2010) A tudomány és a politika mint hivatás. Budapest: Kossuth Kiadó

Weber, Max (2010a) Rendek és osztályok, in. Társadalmi rétegződés olvasókönyv (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, pp. 10-14.

Weber, Max (2010b) Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok, in. Társadalmi rétegződés olvasókönyv (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, pp. 15-21.

Westergaard, John – Resler, Henrietta (1985) Osztály egy kapitalista társadalomban, Gondolat, Budapest

Wit, Ernst - Heuvel, Edwin van den - Romeijn, Jan-Willem (2012) ‘All models are wrong...’: an introduction to model uncertainty. *Statistica Neerlandica*, Vol.66. Issue 3. Aug. 2012: 217-236.

Wright, Erik Olin (1978) *Class, Crisis and the State*, London, New Left Books

Wright, Erik Olin (1985) *Classes*, Verso, London

Wright, Erik Olin (1997[1989]) A General Framework for the Analysis of Class Structure, in: E. O. Wright et al.: *The Debate on Classes*, Verso, London, 3-52.

Wright, Erik Olin (1997) Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéshez. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 178-221.

Wright, Erik Olin (1997b) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press

Wright, Erik Olin - Costello, Cynthia - Hachen, David - Sprague, Joey (1982a) *The American Class Structure*, Institute for Research on Poverty (Discussion Papers), University of Wisconsin-Madison

Záhonyi Márta – Bukodi Erzsébet (2004) *A társadalom rétegződése*. Budapest, KSH